

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф.КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№3 (564)

травень—червень 2022

Головний науковий редактор:

академік НАН України *ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ*

Редколегія:

Геннадій Боряк (заступник головного наукового редактора), *Владислав Верстюк*, *Степан Віднянський*, *Віктор Горобець*, *Олександр Гуржій*, *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Віктор Даниленко*, *Олександр Донік* (заступник головного наукового редактора, відповідальний за випуск), *Роман Дрозд* (Слупськ, Польща), *Станіслав Кульчицький*, *Олександр Лисенко*, *Володимир Литвин*, *Іван Патриляк*, *Руслан Пиріг*, *Сергій Плохій* (Кембридж, МА, США), *Олег Рафальський*, *Олександр Реєнт* (заступник головного наукового редактора), *Володимир Ричка*, *Олександр Рубльов*, *Петро Сас*, *Франк Сисин* (Торонто, Канада), *Валерій Солдатенко*, *Ігор Соляр*, *Тетяна Таїрова-Яковлева*, *Володимир Троцинський*, *Олександр Удод*, *Юрій Шаповал*, *Олексій Ясь*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №5 від 19.05.2022 р.

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань України,
категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. №409)

Відповідальний секретар:

В'ячеслав Григор'єв

Редактори:

В'ячеслав Григор'єв

Ольга Донік

Макет і верстка:

Юлія Зінченко

Електронна версія:

uhj.history.org.ua/uk

history.org.ua/uk

«УІЖ» індексується в міжнародних науко-
метричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of
Science Core Collection), Google Scholar, Slavic
Humanities Index

Формат 70x100/16. Гарн. EB Garamond
Папір офсет. №1. Друк офсет. Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 270 прим. Зам. №49. Підписано до друку 27.06.2022 р.
Свідчення про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації серія КВ №24263-14103ПП
видане Міністерством юстиції України 27.12.2019 р.

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957.
Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevskoho, office 501,
Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380(44) 278-52-34, fax +380(44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА:

сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції

- Кучерук М. (Одеса).** Державні перевороти, революції й політична боротьба у світлі компаративістики (на основі аналізу візії В.Леніна та сучасних концептуалізацій) 4
- Стяжкіна О. (Київ).** «Червоні злодії» Другої світової: витоки, практики й наслідки мародерства радянських військовослужбовців 14

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

- Одрін О. (Київ).** Рибальська галузь господарства Ольвійського поліса: традиції метрополії та місцева специфіка 30
- Мазур В. (Київ).** Пенсійне забезпечення в українських губерніях у ХІХ – на початку ХХ ст.: загальноросійське законодавство та місцеві особливості..... 44
- Шляхов О. (Дніпро), Донік О. (Київ).** Промисловці Півдня України та їхні підприємницькі практики наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. 59
- Зайцева З. (Київ).** Формування українсько-британського інформаційного простору напередодні Першої світової війни 81
- Ніколаюк Т. (Київ), Стоян Т. (Київ).** Каральні заходи як метод підвищення продуктивності праці робітників у радянській Україні 1929–1938 рр. 96
- Марчук В. (Острогор), Синяк С. (Рівне).** Особливості еміграції до Канади з Волинського воєводства II Речіпосполитої в 1930–1939 рр. 110

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Беззуб Ю. (Київ), Клименко Н. (Київ), Дудар О. (Київ).** Гендерні установки та практики в родині Б.Грінченка за его-документами 119
- Казьмирчук М. (Київ), Мех Н. (Київ).** Періодизація розвитку маєткової культури України (ХVІІІ – початок ХХ ст.) 134

ДИСКУСІЇ

- Шумило С. (Київ), Ластовський В. (Київ).** «...де Хмельниченко лежить» (До питання останніх років життя та місця поховання Ю.Хмельницького) 142
- Верменич Я. (Київ).** «Радянська націоналізація» чи «націоналізація»: ще раз про сутність політики коренізації 1920 – початку 1930-х рр. 158

ПЕРСОНАЛІЇ

Федьков О. (Кам'янець-Подільський). Діяльність соціал-демократа Ю.Ларіна в Україні: екстремальна біографія (1906–1907 рр.) 176

ПУБЛІКАЦІЇ

Інтеграційний проект Г.Галагана середини ХІХ ст. (вступна стаття й публікація О.Журби, Дніпро; Т.Литвинової, Дніпро) 194

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Харковенко Р. (Київ). Порівняльний аналіз пам'яткоохоронного законодавства Польщі та України 205

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Шевчук А. Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець ХVІІІ – перша третина ХІХ ст.) (С.Дегтярьов, Суми) 219

Іваненко О. Культурно-освітнє життя етнічних меншин Наддніпрянської України: на прикладі Київського навчального округу (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) (М.Палієнко, Київ) 224

ХРОНІКА

Латиш Ю. (Київ). Міжнародна наукова конференція «Public History. Історія у публічному просторі» 228

ЮВІЛЕЇ

Боряк Г. (Київ). До ювілею Л.Демченко 233

IN MEMORIAM

Дмитрієнко Марія Федорівна 235

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 238

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції

Марина КУЧЕРУК

кандидатка історичних наук, доцентка
(Одеса, Україна), kucherukmaryna@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8727-6031>

Державні перевороти, революції й політична боротьба у світлі компаративістики (на основі аналізу візії В.Леніна та сучасних концептуалізацій)

DOI: <https://doi.org/10.15407/10.15407/uhj2022.03.004>

УДК: 94(477):355.01:929Ленін

Анотація. Мета дослідження – провести паралелі між методологічними працями В.Леніна і практикою більшовиків та сучасними візіями «гібридної війни». **Методологія.** Використано такі методи: герменевтичний, компаративний, ретроспективний. Окреслення компаративних паралелей у студіях В.Леніна й сучасних теоретиків «гібридної війни» (передусім російських) дозволяє зробити припущення щодо існування певної традиції в політиці суміжної держави щодо України. **Наукова новизна** полягає у спробі переосмислення інтелектуальної спадщини В.Леніна, зокрема його поглядів на революційну війну, і визначення їх впливу на розвиток сучасних концепцій «гібридних воєн». **Основні результати дослідження.** Робиться спроба переоцінити особистість В.Леніна й поглянути на його внесок в історію не стільки як політичного діяча, що створив нову державу, а як на методолога та розробника стратегії взяття влади, котра містила у собі елементи теорії, доопрацьованої і трансформованої сучасними фахівцями, і відомої нині як «гібридна війна». Сам В.Ленін зауважував, чим війна проти «капіталу» відрізняється від традиційної: вона може бути безкровною, також це війна педагогічна, економічна тощо. Такий тип війни ми спостерігаємо в наші дні. Вождь російських більшовиків указував на три складові успіху своєї партії: ідеологія, організація, пропаганда й агітація. Аналіз сучасних подій дає підстави вважати, що «гібридна війна» в першу чергу спрямована на захоплення мізків людей, а вже потім – на завоювання територій. У В.Леніна ми знаходимо твердження про надзвичайну роль ідеології. Для більшовиків простого завоювання мало, вони йдуть далі – переконати противника у своїй правоті та в його (противника) неспроможності. Цьому допомагали пропаганда й агітація. А жорстка армійська дисципліна та вимога від партійних кадрів бути справжніми професіоналами сприяли реалізації планів.

Ключові слова: Ленін, «гібридна війна», ідеологія, організація, пропаганда й агітація, партійні кадри.

Автор класичної праці про війну К. фон Клаузевіц¹ уперше в європейській військовій науці дав визначення не тільки сутності війни і принципів її ведення, але й сформулював

¹ Див.: Клаузевиц К. фон. О войне: В 2 т. – Москва; Санкт-Петербург, 2002.

стратегічну мету, без досягнення котрої будь-які стратегічні дії втрачають сенс. Вождь російських більшовиків читав цю книжку, імовірно, 1915 р. Радянський партійний діяч В.Сорін у першому числі газети «Правда» за 1923 р. у статті «Марксизм, тактика, Ленін» наводив особисто почуте зауваження В.Леніна, що тактика політична й тактика воєнна є тим, що німецькою називається «Grenzgebiet» («суміжні області»), і партійці могли б із користю для себе вивчати К. фон Клаузевіца. Автор передмови до «Ленінського збірника» А.Бубнов наголошував, що «величезне значення» ленінського конспекту праці німецького теоретика полягає саме в тому, що він зосередив свою увагу на вивченні його теорії про взаємозалежність війни й політики².

В.Ленін читав К. фон Клаузевіца в оригіналі, і у згаданому збірнику наведено цитати за його власним перекладом. Ми послуговуватимемося саме ленінськими виписками. На початку він наводить фразу: «Війна є лише продовженням політики іншими засобами». І далі:

«Отже, ми бачимо, що війна є не тільки політичним актом, а й справжнім знаряддям політики, продовженням політичних відносин, проведенням їх іншими засобами. Те, що ще залишається в ній своєрідного, те відноситься лише до своєрідності її засобів. Воєнне мистецтво у цілому й полководець у кожному окремому випадку вправі вимагати, щоб напрям і намір політики не вступали б у суперечність із воєнними засобами. Ця вимога зовсім не є незначною, але скільки б сильно не проявлявся її вплив на наміри політики, все ж цей вплив потрібно вважати як видозмінюючий їх, адже політичний намір є метою, війна ж – тільки засіб, і ніколи не потрібно мислити засіб без мети»³.

Унизу міститься примітка В.Леніна: «NB: Видимість не є ще дійсністю. Війна здається “тим більше воєнною”, чим вона глибше політична; тим “політичніша”, чим вона менш глибоко політична»⁴.

В.Ленін не відділяв політику від війни, і стверджував, що остання може набувати різноманітних форм («війна – це хамелеон»). Його противники діяли в межах традицій, натомість він пішов далі. Більшовики мімікрували під тогочасні реалії та виявляли гнучку тактику, не гребуючи відвертим обманом. Опоненти не змогли зрозуміти В.Леніна – і програли.

Історіографія

В академічному виданні, присвяченому політичній історії України, В.Ленін згадується не раз. Так, у переддень першої російської революції по відношенню до українських політичних діячів він пішов на хитрість, дії «вождя світового пролетаріату» охарактеризовані як «непривабливі», до того ж «знаряддям інтриги» він обрав «наївну, за його словами, людину»⁵. Співпраця РСДРП з українськими політиками обернулась провалом. У 1918 р. під час російсько-української війни у вузькому колі В.Ленін не заперечував факт окупації червоними військами України, проте на широкий загал

² *Ленин В.И.* Выписки и замечания на книгу Клаузевица «О войне и ведении войн» // Ленинский сборник / Под ред. В.М.Молодова, М.А.Савельева. – Вып.12. – Москва; Ленинград, 1930. – С.391.

³ Там же. – С.395–397.

⁴ Там же. – С.396.

⁵ Політична історія України: У 6 т. – Т.1 (кінець XIX ст. – 1917 р.) / І.Ф.Курас (гол. ред. кол.). – К., 2002. – С.326.

декларувалось інше⁶. С. Кульчицький у своїй монографії зазначає, що деконструкція концепту «Велика Жовтнева соціалістична революція» покаже справжнє місце лєнінської партії в подіях і вплив інших політичних сил⁷. У спільній із Б.Парахонським праці вказується, що насправді «робітники й одягнуті в солдатські шинелі селяни більш прислухались до есерів і меншовиків»⁸. В.Ленін був не тільки засновником партії, що злилася з державою після більшицького перевороту, але й різновидом комуністичної доктрини, яку С.Кульчицький називає радянським комунізмом. Без В.Лєніна більшовики залишилися б однією з фракцій російської соціал-демократії, і не перетворилися б на комуністів⁹. В.Солдатенко підкреслює, що Українську Центральну Раду В.Лєнін незмінно кваліфікував інституцією «буржуазною», а її соціалістичних лідерів – «зрадниками» соціалізму з погляду перспектив розвитку революції діями «тимчасовими»¹⁰. Канадський історик українського походження С.Величенко викриває лицемірство й експлуаторську сутність російських більшовиків на чолі з В.Лєніним. Обіцянки, які вони давали українським комуністам, не виконувались, а сама Українська СРР була суто фіктивним державним організмом¹¹.

По-іншому оцінюють постать В.Лєніна російські автори. С.Кара-Мурза вважає, що за «Лєніним стояли розум, чиста совість і велика мужність», він зумів «зупинити Росію над безоднею» та відкрив шлях до майбутнього¹². В.Логінов у цілому ставиться до постаті В.Лєніна позитивно¹³. Дослідник називає його «людиною мети» та впевнений, що він був діячем «світового масштабу», символом виходу на історичну арену «багатомільйонних мас»¹⁴.

Іноземні дослідники висвітлюють тему в різних аспектах власного ставлення – від відстороненого до осудливого. Дж.Геллбек зазначає, що партія більшовиків від початку її заснування В.Лєніним була «концентрованим виразом революційного світогляду». Сформована з гуртка нелегалів, вона стала вирішальною революційною силою завдяки «винятковій самодисципліні кожного члена», а після захоплення влади 1917 р. «розширила свою місію», накинувши власну ідеологію великій кількості людей¹⁵. М.Е.Гольдман стверджує, що перемога більшовиків видається дивовижною, адже вони були лише невеличкою групою опозиційних до царату політиків, до того ж їх численні попередники завжди зазнавали поразки. Дослідник називає три фактори, які, на його думку, уможливили тріумф. Перший і найголовніший – керівництво В.Лєніна, котрий у справі свого життя завжди дотримувався принципу, що мета виправдовує засоби, а це означало готовність іти на будь-які кроки, якщо вони ведуть до перемоги і влади. Другий фактор полягав у винятковій дисципліні, завдяки якій більшовики здолали партії, що переважали їх кількісно. І третій – сприятливі зовнішні обставини, тобто світова війна¹⁶. М.Мала

⁶ Там само.

⁷ *Кульчицький С.* Російська революція 1917 р.: новий погляд. – К., 2008. – С.7.

⁸ *Кульчицький С.В., Парахонський Б.О.* Україна і Росія в історичній перспективі: Нариси в 3 т. – Т.3: Новітній український державотворчий процес. – К., 2004. – С.10.

⁹ *Кульчицький С.В.* Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі: У 3 кн. – Кн.1. – К., 2013. – С.101–102.

¹⁰ *Солдатенко В.Ф.* Революційна доба в Україні (1917–1920 рр.): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К., 2012. – С.135.

¹¹ *Величенко С.* Імперіалізм і націоналізм по-червоному: українська марксистська критика російського комуністичного панування в Україні (1918–1925). – Л., 2017. – С.204–205.

¹² *Кара-Мурза С.* «Проект Лєніна» – путь к обрыву или спасению? // Наш современник. – 2000. – №4.

¹³ *Логінов В.* Послесловие [к сборнику «В.И.Лєнін. Неизвестные документы. 1891–1922 гг.»] [Електронний ресурс]: http://scepsis.net/library/id_1577.html

¹⁴ *Логінов В.* Лєнін вчера и сегодня [Електронний ресурс]: http://scepsis.net/library/id_3001.html

¹⁵ *Hellebeck J.* Revolution on my mind: writing a diary under Stalin. – Cambridge, Mass.; London, 2009. – P.19.

¹⁶ *Goldman M.E.* Global Studies: Russia, the Eurasian Republics, and Central / Eastern Europe. – 6th ed. – Duskin/Mc.Gran-Hill, CT, 1996. – P.12–13.

відзначає агресивність партії більшовиків по відношенню до Заходу. Після встановлення режиму у жовтні 1917 р. наступні три чверті століття країна (автор називає СРСР «радянсько-російським гібридом») була мутацією царського авторитаризму, який загрожував вільному світу¹⁷. Ш.Барер у монографії, присвяченій революціонерам XIX ст., іронічно зауважував, що В.Ленін був «людиною надзвичайно талановитою у справі спрощення Марксової теорії» – професійний революціонер, майстерний у конспірації, він став також і видатним політичним маніпулятором, а його могутність полягала в постійній концентрації розуму, енергії й волі на кінцевій меті¹⁸.

Визначення поняття «гібридна війна»

В.Горбулін зазначає, що Україна зіштовхнулася з усіма ключовими формами «гібридної війни»: пряма воєнна агресія, використання диверсійно-розвідувальних груп, атаки квазімілітарних структур, постійне підживлення сепаратистських рухів в Україні, економічний і дипломатичний тиск, перманентна інформаційна війна, кібератаки. Він виділяє три великі групи заходів у рамках «гібридної війни»: традиційні воєнні засоби (використання регулярних військ, спеціальних підрозділів); квазімілітарна діяльність (створення незаконних збройних формувань, підтримка та радикалізація сепаратистських рухів); немілітарний вплив, насамперед шляхом спеціальних інформаційних операцій та «активних заходів» (у тому числі економічний тиск, акції в кіберпросторі, дипломатія, маніпуляція інформацією). У кожному конкретному випадку на різних етапах перевага віддається тій або іншій групі, залежно від поточної воєнно-політичної та економічної ситуації¹⁹.

Саме поняття «гібридна війна» запровадив відставний офіцер американської морської піхоти й науковий співробітник Національного університету оборони США Ф.Гоффман. Фахівець зазначає, що найліпшим терміном для характеристики такої війни буде «збіжність» («convergence»), тобто поєднання фізичного і психологічного впливів, кінетичної та некінетичної зброї й т. д. Гібридні загрози включають у себе ряд засобів ведення війни, включно із традиційними, а також іррегулярними формуваннями, терористичними актами, використанням кримінальних елементів тощо²⁰.

Методика ведення «гібридної війни», розроблена й застосована В.Леніним

Більшовицький вождь розділяв традиційну і війну проти «капіталу», або безкровну, «мирні й немирні засоби боротьби». До першої він додав три складові: економічне, ідеологічне, політичне протистояння. Так, в одній зі статей В.Ленін порівнював «звичайну війну» та «війну проти капіталу»: «У звичайній війні можна дати загальний наказ про припинення наступу, можна на ділі припинити рух уперед. У війні проти капіталу руху вперед припинити неможливо, і про те, щоб ми відмовилися від дальшої експропріації капіталу, не може бути й мови. Ідеться про зміну центру ваги нашої економічної й політичної роботи»²¹.

¹⁷ Malia M. Russia under Western eyes: From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum. – Cambridge, Mass.; London, 2000. – P.3.

¹⁸ Barer S. The doctors of revolution: 19th century thinkers, who changed the world. – New York, 2010. – P.1166–1167.

¹⁹ Горбулін В. Гібридна війна: все тільки починається // Дзеркало тижня. – 2016. – 25 березня.

²⁰ Hoffman F.G. Hybrid Warfare and Challenges [Електронний ресурс]: <https://smallwarsjournal.com/documents/jfghoffman.pdf>

²¹ Ленін В.І. Чергові завдання радянської влади // Його ж. Повне зібрання творів. – Т.38. – К., 1973. – С.166.

В одній зі своїх праць, що мала допомогти «братнім партіям» віднайти «правильний шлях» революційної боротьби, а фактично – дати комуністам рецепт приходу до влади в інших країнах, В.Ленін пояснював, як він розуміє «диктатуру пролетаріату»: це «наполеглива боротьба, кривава та безкровна, насильницька й мирна, воєнна і господарська, педагогічна й адміністраторська»²². У мистецтві завоювання влади він виділяв чинники, які слід брати до уваги, коли потрібно визначити обставини, що склалися на політичній арені: 1) організація; 2) ідеологія; 3) пропаганда та агітація.

1) «Напевно, тепер уже майже кожен бачить, що більшовики не протрималися б при владі не те що 2½ роки, а й 2½ місяці без найсуворішої, справді залізної дисципліни в нашій партії. [...]

Повторюю, досвід переможної диктатури пролетаріату в Росії показав [...], що безумовна централізація та найсуворіша дисципліна пролетаріату є однією з основних умов для перемоги над буржуазією»²³.

2) «І насамперед постає питання: чим тримається дисципліна революційної партії пролетаріату? чим вона перевіряється? По-перше, свідомістю пролетарського авангарду і його відданістю революції, його витримкою, самопожертвою, героїзмом. По-друге, його вмінням зв'язатися, зблизитися, до певної міри, коли хочете, злитися, з найширшою масою трудящих, у першу чергу пролетарською, але, також, і непролетарською трудящою масою. По-третє, правильністю політичного керівництва [...], правильністю його політичної стратегії й тактики, за умови, що найширші маси власним досвідом переконалися у цій правильності. Без цих умов дисципліна в революційній партії, дійсно здатній бути партією передового класу, який має повалити буржуазію та перетворити все суспільство, нездійсненна. Без цих умов спроби створити дисципліну неминуче перетворюються в пустушку, у фразу, у кривляння. А ці умови, з іншого боку, не можуть виникнути відразу. Вони виробляються лише довгою працею, важким досвідом; їх вироблення полегшується правильною революційною теорією, яка, своєю чергою, не є догмою, а остаточно складається лише в тісному зв'язку з практикою дійсно масового, дійсно революційного руху»²⁴.

3) «Щоб уміти допомогти “масі” і завоювати симпатії, співчуття, підтримку “маси”, треба [...] обов'язково працювати там, де є маса»²⁵.

Марксизм-ленінізм як ідеологія перетворювався на елемент «гібридної війни» – він давав відчуття моральної переваги над супротивником, беззаперечної віри у «справедливість» і правильність своєї боротьби проти «капіталу».

В.Ленін був непоступливим у всьому, що стосувалося його поглядів. Він переконував, що міцної соціалістичної партії не може бути без ідеології, тому, на відміну від політичних опонентів, котрі вважали теоретичні суперечки несуттєвими, завжди починав дискусію із питань ідеології. У члени партії відбирав людей, які пройшли відповідне ідеологічне «гартування». Міцну, дієздатну парторганізацію вождь більшовиків будував довго й наполегливо, долаючи опір зовнішніх і внутрішніх опонентів («дайте нам організацію революціонерів – і ми перевернемо Росію!»²⁶).

²² Ленін В.І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Там само. – Т.41. – К., 1974. – С.26.

²³ Там само. – С.5, 57.

²⁴ Там само. – С.6–7.

²⁵ Там само. – С.34.

²⁶ Ленін В.І. Що робити? // Там само. – Т.6. – К., 1969. – С.119.

Розгром троцькізму, «правого ухилу», різноманітних «націоналістичних течій», що був наслідком внутрішньопартійної боротьби, дозволив В.Леніну збудувати «партію нового типу» – назвемо її «гібридною армією». Удаючись до метафори, він писав: «Революційна епоха для соціал-демократії все одно, що воєнний час для армії. Треба розширяти кадри нашої армії, переводити її із мирних контингентів на воєнні, мобілізувати запасних і резервних, закликати під прапори тих, хто дістав відпустку, створювати нові допоміжні корпуси, загони та служби»²⁷.

Більшовики стали «бійцями» «гібридного війська». Жорстка партійна дисципліна і власна ідеологія перетворили кожного члена партії на армійця. Жорсткі вимоги виставлялися до моральних рис претендентів. Постійні партійні «чистки» спрямовувалися на звільнення лав від кар'єристів, кон'юнктурників, пристосуванців. Принцип «демократичного централізму» забезпечив безперерйне керування партією та чітке виконання завдань.

Свої погляди на «партію нового типу», її характер і роль у робітничому русі, основні принципи діяльності В.Ленін виклав у праці «Що робити?». Він висунув ряд важливих положень: марксистська партія є поєднанням робітничого руху з марксизмом; теорія наукового соціалізму має надзвичайно важливе значення для діяльності партії; партія повинна бути політичним вождем пролетаріату й керівною силою робітничого руху, вона спрямовуватиме боротьбу пролетаріату в потрібне русло; вся робота партії має здійснюватися в напрямі підготовки народних мас до революції.

Як і у справі з організацією та ідеологією, мистецтво пропаганди й агітації В.Ленін почав шліфувати ще на зорі своєї політичної кар'єри. У статті «Проект заяви редакції “Искры” і “Зари”» він розробив інструкцію, пояснюючи, серед яких верств робітництва та як саме проводити роботу, враховуючи матеріальний стан і рівень освіти аудиторії. До кожної людини потрібно застосовувати персональний підхід: для освічених це пропаганда, а для неосвічених – агітація.

В.Ленін ретельно вивчав умови життя і праці пролетарів, постійно контактував із ними, що давало йому можливість завжди бути обізнаним з їхніми потребами. Він нічого не вигадував, коли критикував владу й капіталістів, писав про реальні речі. Інша річ, В.Ленін паразитував на потребах робітничого класу, хоча сам до його числа не входив. Для досягнення влади він вивчав громадську думку та давав ті обіцянки, які робітники хотіли почути. У рекомендаціях для партійних агітаторів писав про необхідність усебічного висвітлення всіх проблем, з якими стикалися трударі, всіх зловживань із боку адміністрації, і найголовніше – поєднувати їх із марксистською теорією.

Мету пропаганди й агітації В.Ленін ставив прямо і безапеляційно: допомога партії повинна полягати в розвитку «класової самосвідомості» робітників. Що ж повинна зробити соціал-демократична організація? Відповідь: укоренити соціалістичні ідеї та політичну самосвідомість у масу пролетаріату й організувати революційну партію, нерозривно зв'язану зі стихійним робітничим рухом²⁸. В.Ленін принципово наполягав на відборі в лави партії професійних революціонерів:

«Такі робітники, середні люди маси, здатні проявити гігантську енергію й самовідданість у страйку, у вуличній боротьбі з поліцією та військами, здатні (і одні тільки можуть) вирішити результат усього нашого руху, але саме боротьба з політичною поліцією вимагає особливих рис, вимагає революціонерів за професією. [...] Цю боротьбу повинні організувати “за всіма правилами мистецтва” люди, професійно зайняті революційною діяльністю»²⁹.

²⁷ Ленін В.І. Нові задачі і нові сили // Там само. – Т.9. – К., 1970. – С.289.

²⁸ Ленін В.І. Насущні завдання нашого руху // Там само. – Т.4. – К., 1969. – С.357.

²⁹ Ленін В.І. Що робити? – С.103–104.

Перша російська революція, яка стала «генеральною репетицією» Жовтневого перевороту, внесла свої корективи. В.Ленін зробив висновки із невдач більшовиків у 1905–1907 рр. та обґрунтував необхідність спрямувати зусилля на пропаганду й агітацію у профспілках (там, де була «маса») і в армії (силою якої царат придушив виступи). Використання цього принципу ми можемо спостерігати зараз, у цифрову епоху. Пропаганда й агітація йдуть туди, де люди. А де знайти цю «масу» – у профспілках, армії чи у сучасних соцмережах – справа техніки.

Більшовики використовували й думську трибуну, але парламентська діяльність мала підпорядковуватися позапарламентській роботі. Соціал-демократи в Думі повинні бути тісно пов'язані з партією, їхній обов'язок – не «законотворчість, а «виховання революційної свідомості народу, пропаганда революційних лозунгів партії, викриття самодержавного уряду і зрадницької політики буржуазного лібералізму»³⁰.

Додамо ще одне ленінське «відкриття»: поєднання легальних і нелегальних методів боротьби, інакше більшовики не змогли б утримати, зміцнити, розвинути й посилити кістяк партії в 1908–1914 рр. Поряд зі зростанням активності дозволених організацій у Петербурзі, Москві, Катеринославі та інших містах імперії, створювалися таємні осередки як фундамент для розвитку руху.

Робота в Державній думі, дозволених властями організаціях давала багатий матеріал для політичної активності партії. Проте у центрі цієї діяльності перебували таємні партійні структури, які надавали революційного напрямку легальній практиці. Те, що представники партії не озвучували у санкціонованих організаціях, законспіровані осередки договорювали у своїх листівках, на підпільних зібраннях, у бесідах із робітниками, підводячи їх до висновку про необхідність згуртування в організовану силу та революційного повалення царату.

Доносити більшовицьку ідеологію до «мас» була покликана ціла армія пропагандистів й агітаторів. У мистецтві партійної пропаганди В.Ленін бачив дві сторони, тісто пов'язані між собою³¹. З одного боку, пропагувати – значить поширювати ідеї, теорію. Інший бік справи полягав у тому, щоб пропаговані ідеї ставали переконаннями людей і спонукали їх до дій.

Важливе місце В.Ленін відводив пресі – газета для більшовиків не тільки «колективний пропагандист» і «колективний агітатор», але також і «колективний організатор»³². Причому вже з часів «Искры». Питанням організації і змісту партійної преси в дожовтневий період В.Ленін присвятив понад 30 праць (не рахуючи листів). Ці ж питання посідали чільне місце в роботі керівних парторганів. Спеціальні рішення щодо партійної преси ухвалювалися на II і III з'їздах, I конференції військових і бойових організацій РСДРП та ін.³³ З якою увагою ставився В.Ленін до преси, свідчить такий приклад: у вересні – жовтні 1917 р. в Росії видавалося понад 75 більшовицьких газет і журналів³⁴. Упродовж березня 1917 р. почали виходити партійні часописи в Петрограді, Харкові, Тифлісі, Києві, Кронштадті, Самарі, Саратові, Гельсінгфорсі, Казані. У квітні з'явилися перші числа газет у Катеринославі, Ростові-на-Дону, Баку, Красноярську та ін. У травні – у Катеринодарі, Ревелі, Царицині, Петрограді (польською мовою), Москві й т. д.³⁵ Влада закривала одні газети – більшовики швидко відкривали нові. Крім того,

³⁰ История Коммунистической партии Советского Союза: В 6 т. / Гл. ред. П.Н.Поспелов. – Т.2. – Москва, 1966. – С.220.

³¹ Пропагандисты ленинской школы / Сост. А.И.Мельников. – 2-е изд., доп. – Москва, 1979. – С.5.

³² *Ленін В.І. З чого почати? // Його ж. Повне зібрання творів.* – Т.5. – К., 1969. – С.6.

³³ Див.: *Большевистская печать // Большая советская энциклопедия / Гл. ред. А.М.Прохоров.* – Т.3. – Москва, 1970. – С.1587–1588.

³⁴ *Великий Октябрь: Краткий историко-революционный справочник / Под общ. ред. К.В.Гусева.* – Москва, 1987. – С.76.

³⁵ Там же. – С.135–208.

велася широкомасштабна пропаганда в організаціях, передусім у радах робітничих і солдатських, селянських депутатів, солдатських комітетах. Так, «крок за кроком партія створювала політичну армію для штурму капіталізму»³⁶.

До моменту здобуття влади більшовицькі структури не відзначалися масовістю. На лютий 1917 р. налічувалося 24 тис. партійців, об'єднаних у 150 організацій і груп³⁷. Приміром, вплив їх в Україні був мізерним – у 1918 р. лише 5 тис. членів, головним чином на Донбасі (причому, це на понад 2 млн робітників)³⁸. Але це були кадри, загартовані підпіллям, озброєні чітким планом, чимало з них за свої політичні переконання неодноразово потрапляли за ґрати або на каторгу. Зазвичай більшовики не діяли там, де народилися. Переважно це – «солдати партії», відправлені своїми «командирами» виконувати визначені завдання, а не типові місцеві громадські діячі, які живуть серед людей, знають їхні потреби і працюють заради їхнього блага.

Виникає запитання: звідки більшовицька партія брала кошти? Р.Пайпс стверджує, що В.Ленін установив «політичні та грошові відносини» з берлінським урядом за посередництва німецького агента естонця А.Кескюли, котрий познайомився з майбутнім «вождем світового пролетаріату» у жовтні 1914 р. На отримані від німців суми А.Кескюла організував у Швеції видання праць В.Леніна та М.Бухаріна, звідки їх контрабандою доставляли в Росію. Напередодні Жовтневого перевороту довірені люди переправляли більшовикам гроші через цю нейтральну країну. Після завершення Другої світової війни архіви МЗС Німеччини було відкрито, що дало можливість підтвердити факт отримання російськими більшовиками фінансування від німецького уряду, яке спрямовувалося на організаційну роботу. Загальні асигнування Берліна на потреби ленінської партії впродовж 1917–1918 рр. Р.Пайпс оцінює в «понад 50 млн німецьких марок золотом»³⁹.

29 вересня (12 жовтня) 1917 р. у своїй статті В.Ленін відзначив наростання «революційних рухів на Заході» та основні ознаки розгортання кризи в Росії, у тому числі збільшення числа селянських виступів, піднесення національно-визвольних рухів, більшовизацію армії, гострий конфлікт між залізничниками й Тимчасовим урядом тощо. Він наполягав на негайній підготовці повстання, наголошуючи, що не треба очікувати скликання з'їзду рад, вимагав відкинути думку щодо несвоечасності виступу, доводив його нагальність, давав конкретні вказівки, де і як починати, допускав можливість одночасного удару в обох столицях – Москві та Петрограді. Усе це – щоб не «загубити революцію»⁴⁰.

8 (21) жовтня В.Ленін написав ще одну статтю, де вказував, що «вся влада» має перейти радам. Цей короткий текст містив розвинуті та вдосконалені автором правила, на які свого часу вказував ще К.Маркс: ніколи не легковажити повстанням, а, починаючи його, знати твердо, що треба йти до кінця; досягти переваги сил у вирішальному місці й у вирішальний момент, інакше ворог, маючи кращу підготовку та організацію, знищить повстанців; якщо повстання вже почалося, діяти якомога рішучіше та безумовно переходити в наступ, адже оборона – це смерть; намагатися заскочити противника зненацька, у момент, коли його сили розпорошені; добиватися щодня нехай маленьких, але успіхів, підтримуючи «моральну перевагу». На практиці це мало виглядати так:

³⁶ История Коммунистической партии... – С.213.

³⁷ Военно-боевая работа партии большевиков: 1903–1917 / Под общ. ред. полк. Н.Р.Панкратова. – Москва, 1973. – С.255.

³⁸ *Субтельний О.* Україна: Історія. – Вид. 3-тє, перероб. і доп. – К., 1993. – С.430.

³⁹ *Пайпс Р.* Русская революция. – Кн.2: Большевики в борьбе за власть 1917–1918. – Москва, 2005. – С.166.

⁴⁰ *Ленін В.І.* Криза нарізла // *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.34. – К., 1973. – С.268.

«Одночасний, якомога більш раптовий і швидкий наступ на Пітер, неодмінно, і ззовні, і зсередини, із робітничих кварталів, із Фінляндії, із Ревеля, із Кронштадта, наступ усього флоту, скупчення гігантської переваги сил над 15–20 тисячами неприятельських сил. Комбінувати три головні сили: флот, робітників і військові частини так, щоб неодмінно були зайняті й ціною яких завгодно втрат втримані: а) телефон, б) телеграф, в) залізничні станції, г) мости насамперед»⁴¹.

У виступі на ІХ з'їзді РКП(б) В.Ленін зазначив, що, здобувши перемогу на «кривавому фронті», треба перемогти й на «фронті безкровному», «найтяжчому»⁴². Для нього характерне гібридне мислення з розмитими лініями між воєнними та невоєнними засобами боротьби. У більшовицькій ідеології переплетені культура, віра, партійна організація, військові питання, економіка. І настільки тісно, що між ними фактично немає меж, одне переходить в інше, взаємодіє та породжує справжній гібрид. У 1900 р. В.Ленін писав: «Перед нами стоїть в усій своїй силі ворожа фортеця, з якої засипають нас хмари ядер і куль, що забирають кращих борців. Ми повинні взяти цю фортецю, і ми візьмемо її, якщо всі сили пролетаріату, що пробуджується, з'єднаємо з усіма силами російських революціонерів в одну партію, до якої потягнеться все, що є в Росії живого та чесного»⁴³. Він був справжнім стратегом: десятиліттями готувався до взяття влади, повсякчас думав про революцію, пішовши настільки далеко, що навіть створив мораль, яка виправдовувала застосування сили проти «класових ворогів». Дисципліна в більшовицькій організації була суворою, партія скидалася радше на армію: жорсткий відбір членів, твердий порядок, вишкіл. Потрібно віддати належне В.Леніну, який умів добирати людей. Більшовики першого покоління – сильні, сміливі, вольові, такі дійсно здатні зробити переворот. «Вождь світового пролетаріату» ніколи не змінював поглядів і мети – він міняв тактику, переглядав свої плани з огляду на реальність, виявляв надзвичайну гнучкість, не гаяв нагод скористатися ситуацією у власних цілях, причому байдуже, з якого приводу та на якому фронті «гібридної війни» – ідеологічному, політичному чи воєнному.

REFERENCES

1. Barer, S. (2010). *The doctors of revolution: 19th century thinkers, who changed the world*. New York.
2. Goldman, M.E. (1996). *Global Studies: Russia, the Eurasian Republics, and Central/Eastern Europe*. (6th ed.) Connecticut.
3. Gusev, K.V. (Ed.) (1987). *Velikij Oktyabr: Kratkij istoriko-revoljutsionnyj spravocnik*. Moskva. [in Russian].
4. Hellebeck, J. (2009). *Revolution on my mind: writing a diary under Stalin*. Cambridge, Mass.; London.
5. Hoffman, F.G. (n. d.) Hybrid Warfare and Challenges. *Small Wars Journals*. Retrieved from: <https://smallwarsjournal.com/documents/jfghoffman.pdf>
6. Horbulin, V. (2016, 25th March). *Hibrydna viina: vse tilky pochynaetsia*. Retrieved from: <https://dt.ua/internal/gibridnaviyna-vse-tilki-pochinayetsya-.html> [in Ukrainian].
7. Kara-Murza, S. (2000). "Proekt Lenina" – put k obryvu ili spaseniyu? *Nash sovremennik*, 4. [in Russian].
8. Kulchytskyi, S. (2008). *Rosiiska revoliutsiia 1917 r.: novyi pobliad*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Kulchytskyi, S. (2013). *Chervoniy vyklyk: Istorii komunistu v Ukraini vid yobo narodzbenia do zabybeli*, 1. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Kulchytskyi, S.V., & Parakhonskyi, B.O. (2004). *Ukraina i Rosiia v istorychnii retrospektyvi*, 3. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Kuras, I.F. (Ed.) (2002). *Politychna istoriia Ukrainy*, 1. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Loginov, V. (n. d.). Posleslovie k sborniku "V.I.Lenin. Neizvestnye dokumenty. 1891–1922 gg.". Retrieved from: http://scepsis.net/library/id_1577.html [in Russian].
13. Loginov, V. (n. d.). *Lenin uchera i segodnya*. Retrieved from: http://scepsis.net/library/id_3001.html [in Russian].
14. Malia, M. (2000). *Russia under Western eyes: From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum*. Cambridge, Mass.; London.

⁴¹ Ленін В.І. Поради стороннього // Там само. – С.362–363.

⁴² Ленін В.І. Доповідь Центрального комітету 29 березня // Там само. – Т.40. – К., 1974. – С.244.

⁴³ Ленін В.І. Насущні завдання нашого руху – С.359.

15. Melnikov, A.I. (Ed.) (1979). *Propagandisty leninskoj sbkoly* (2nd ed.). Moskva. [in Russian].
16. Pajps, R. (2005). *Russkaya revolyutsiya, 2: Bolsheviki v borbe za vlast 1917–1918*. Moskva. [in Russian].
17. Pankratov, N.R. (1973). *Voенно-boevaya rabota partii bolshevikov (1903–1917)*. Moskva. [in Russian].
18. Pospelov, P.N. (Ed.) (1966). *Istoriya Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Soyuza, 2*. Moskva. [in Russian].
19. Soldatenko, V.F. (2012). *Revoliutsiina doba v Ukraini (1917–1920 rr.): lobika piznannia, istorychni postati, kluchovi epizody*. (2nd ed.). Kyiv. [in Ukrainian].
20. Subtelnyi, O. (1993). *Ukraina: Istorii*. (3rd ed.). Kyiv. [in Ukrainian].
21. Velychenko, S. (2017). *Imperializm i natsionalizm po-cherwonomu: ukrainska marksytska krytyka rostiskobo komunistychnoho panuvannia v Ukraini (1918–1925)*. Lviv. [in Ukrainian].

Maryna KUCHERUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent
(Odesa, Ukraine), kucherukmaryna@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8727-6031>

Coups, Revolutions, and Political Struggles in the Light of Comparative Studies (Based on the Analysis of Lenin's Vision and Modern Conceptualizations)

Abstract. The purpose of the research. The author makes an attempt to draw parallels between the methodological works of V.Lenin and the practice of the Bolsheviki and modern visions of Hybrid Warfare. The novelty of the study lies in the endeavor to rethink V.Lenin's intellectual heritage, in particular his views on the revolutionary war, and to determine their impact on the development of modern concepts of hybrid wars. The research methodology. The following general historical methods have been used: hermeneutic, historical-comparative, and retrospective. Outlining comparative parallels in the works of V.Lenin and modern theorists of Hybrid Warfare (especially Russian) allows us to make assumptions about the existence of a certain tradition in the policy of the neighboring country towards Ukraine. The issue. This article is an attempt to re-evaluate V.Lenin's personality and look at his contribution to history not so much as a politician who created a new state, but as a methodologist and developer of the strategy of seizure of power, which contained elements of theory refined and transformed by modern experts. now known as the Hybrid War. V.Lenin himself realized that his theory was pointed toward the goal of gaining and holding power, and operated the terms "dialectics", and "war against capital" in contrast to "traditional war" and made a clear difference between traditional and non-traditional war. He considered that non-traditional war could be bloodless, likewise educational, economical, "violent and peaceful, military and economic". In other words, that type of war we can see currently, though was somehow changed accordingly to the capacities of modern devices and the lifestyles of our contemporaries. V.Lenin points out the constituents of his methodology. These are ideology, organization, propaganda, and agitation. Recent events demonstrate to us that initially Hybrid War is determined to capture the human mind, and reaping the territories and countries come after that. Absolutely definitely we see the exceptional role in V.Lenin's methodology. That's why V.Lenin never starts the debates without referring to the ideological questions. Ideology is always the thing from which he starts. But subjugation is not enough for the Bolsheviki, they go far – to persuade their adversaries of the wrongness. Propaganda and agitation helped V.Lenin to disseminate his influence over the population. And a strict, really military discipline in the party, the high level of the professional demands to the members of the Bolshevik organization, and the condition to be the expert in revolution helped to realize the plans.

Keywords: Lenin, Hybrid War, ideology, organization, propaganda and agitation, party staff.

Олена СТЯЖКІНА

докторка історичних наук, провідна наукова співробітниця,
відділ історії України другої половини ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), fotodonets@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>

«Червоні злодії» Другої світової: витоки, практики й наслідки мародерства радянських військовослужбовців

DOI: <https://doi.org/10.15407/10.15407/uhj2022.03.014>

УДК: 94(477)355.311.1(47+57)«1941/1945»

Анотація. Ідеться про мародерство солдатів та офіцерів Червоної армії в Європі в роки Другої світової. Актуальності цій темі надає поведінка російських загарбників на території України впродовж війни, що триває. **Мета статті** полягає в аналізі специфіки радянського варіанту військового мародерства, а **дослідницькі завдання** – в тому, щоб розглянути витоки, зафіксувати практики, з'ясувати, як дії військовиків оцінювали вони самі й керівництво держави, а також означити наслідки «червоного мародерства» у формуванні соціальних правил радянського та його наступника – російського суспільства. **Методологічним підґрунтям** стала теорія агентності, яка виходить із того, що за будь-яких обставин люди мають вибір і діють відповідно до нього. Крім того, феномен мародерства проаналізовано в порівняльній перспективі, що дозволяє відповісти на питання щодо відмінностей поведінки радянських армійців на різних територіях, які вони вважали «визволеними». **Наукова новизна.** Радянське мародерство розглядається як цілісний феномен та усталена й дозволена у СРСР практика ведення війни. **Висновки.** Витоки радянського мародерства лежали не тільки та не стільки в бажанні помсти чи відплати, скільки у соціальній заздрості («класовій ненависті»), через яку всі мали жити так само погано, як і «визволителі». Причини полягали й у можливості реалізувати право сильного грабувати слабшого, в усвідомленні своєї вищості щодо ворогів і тих, кого «визволяли», щодо своєї «унікальної місії» у світі. За таких обставин мародерство було спрямоване не тільки проти німців, а й проти сербів, поляків, угорців, євреїв, українців тощо. Для самопроголошених наступників переможців у Другій світовій – російського суспільства – варваризація війни залишилася включеною як у наратив актуалізованої пам'яті, так і у практики її ведення проти України, в яких варварство та мародерство стали формами інституціоналізації російського імперського месіанства.

Ключові слова: мародерство, радянська армія, російське імперське месіанство, варварство, згвалтування, грабунок.

«Как искатель кладов рыщет, / Обезумев, по пещерам, / Так хожу здесь алчный, нищий, / Лишь одетый офицером. / Уж теперь, когда пришёл к ним / Только пальцами прищёлкну – / То – забрать, и это – тоже! / Перед кем краснеет я должен?»¹, – написав про себе один із російських радянських мародерів, задавши рамку саморозуміння та самовиправдання грабунків і символічно нормалізувавши ці процеси на будь-яких територіях, куди діставалася радянська армія. Утім вона була не першою та не єдиною, яка мародерила у війнах, зокрема й у Другій світовій.

¹ Солженицын А. Прусские ночи: Поэма. – Париж, 1974. – С.28.

«Мародерство, – зазначає нідерландський історик Г.Аалдерс, – найдавніша форма пограбування, до якої вдавалися вояки. Упродовж століть це вважалося нормальним доповненням до їхньої мізерної платні [...] це була винагорода за перемогу. Навіть за римським правом землі, де почалася війна, розглядалися як *res nullius* – безгосподарне майно»². Турецька дослідниця Т.Інал зауважила, що практика грабунків була важливою складовою середньовічних збройних зіткнень. Вона мала дві функції: завдання матеріальної шкоди ворогові та утримання (переважно прохарчування) власного війська³. Ситуація почала змінюватися, коли з'явилась ідея «справедливої війни», де переможці з боку тих, хто вів таку війну, мали право взяти стільки здобичі, скільки могли забрати. Однак із часом різниця між «справедливими» та «несправедливими» війнами розмивалася, право власності поставало як святе й непорушне, а з тим воєнна пожива вже не видавалася всім учасникам конфліктів чимось само собою зрозумілим⁴.

Зрештою, заборона грабунків та мародерства з'явилася в Гаазьких конвенціях (1899, 1907 рр.) – перших міжнародно-правових документах, які кодифікували закони сухопутної війни та визначали зобов'язання окупаційної держави на зайнятих територіях⁵. Зокрема в Гаазькій конвенції 1907 р. (розд.ІІІ, ст.47, п.2) використано юридичну мову повної заборони («грабунок офіційно заборонений»). Крім того, ця абсолютна заборона вимагала від держав-учасниць війни не тільки запобігати грабеджам і карати своїх порушників, а й компенсувати жертвам вартість украденого майна⁶.

Однак це майже не позначилося на державних практиках та поведінці вояків у роки обох світових війн. Так, німецькі нацисти вдавалися до грабування всюди, де встановлювали свій окупаційний режим. Ба більше, вони індустріалізували й технологізували мародерство⁷. Також воно було одержавлене та інституціоналізоване керівництвом СРСР, де вкрадене майно отримало назву «трофеїв». Причому, як і у випадку з технологізованим мародерством вермахту, це поняття набуло широкого змісту. 5 січня 1943 р. вийшов наказ народного комісаріату оборони СРСР №05 щодо збирання й вивезення «трофейного майна» та забезпечення його зберігання⁸. При кожній армії формувалися трофейні батальйони, а при фронтах – бригади для нагромадження, обліку, охорони та вивезення озброєння, майна, фуражу, брухту металів із прифронтового тилу, а також для доставки на армійські склади і станційні збірні пункти озброєння та майна, зібраних трофейними ротами у військовому тилу.

Однак до несанкціонованого мародерства вдавалися не тільки нацистська та радянська держави і створені ними інституції – воно ставало модусом повсякденних практик військовиків чи не всіх воюючих армій та парамілітарних об'єднань. Американський дослідник К.Елфорд зауважив, що «широко розповсюджене

² Aalders G. *Nazi Looting: The Plunder of Dutch Jewry during the Second World War*. – Oxford; New York, 2004. – P.11.

³ Inal T. *Looting and Rape in Wartime: Law and Change in International Relations*. – Pennsylvania, 2013. – P.28.

⁴ Aalders G. *Nazi looting. The Plunder of Dutch Jewry during the Second World War*. – P.11.

⁵ Graber D.A. *The Development of the Law of Belligerent Occupation 1863–1914*. – New York, 1949. – 343 p.

⁶ Inal T. *Looting and Rape in Wartime: Law and Change in International Relations*. – P.40–41.

⁷ Мародерство стало певною мірою «індустрією», в рамках котрої спеціально створені формування виконували завдання з пограбування бібліотек, музеїв, а також привласнення майна знищеного єврейського населення (див.: Roxan D., *Wanstall K. The Rape of Art: The Story of Hitler's Plunder of the Great Masterpieces of Europe*. – New York, 1965. – 195 p.; Rydell A., *Koch H. The Book Thieves: The Nazi Looting of Europe's Libraries and the Race to Return a Literary Inheritance*. – New York, 2017. – 368 p.; Aly G. *Hitler's Beneficiaries: Plunder, Racial War, and the Nazi Welfare State Metropolitan Books*. – New York, 2007. – 448 p.; Glickman M., Gould R. *Stolen words: the Nazi plunder of Jewish books*. – Philadelphia, 2016 – 340 p.).

⁸ Российский государственный военный архив. – Ф.4. – Оп.11. – Д.75. – Л.201–204 (збережену копію див.: [Електронний ресурс]: http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/187530-prikaz-o-sbore-i-vyvoze-trofeynogo-imuschestva-i-obespechenii-ego-hraneniya-3-fevralya-1943-g?_cf_chl_tx=IK2ur_e.g7ouaLGDD16EavpdZXITDn64qOL9_WDIXM0-1654758581-0-gaNycGzNAz0).

звичайне мародерство, виправдане загальною ненавистю до німецької жорстокості»⁹, на практиці не вважалося крадіжкою і у військах союзників, зокрема американців¹⁰.

Зважаючи на загальний характер мародерства під час Другої світової війни та наявність сюжетів щодо грабунків у багатьох дослідженнях, метою цієї статті стане аналіз специфіки його радянського варіанту. Виносячи в назву слово «зłodії», я свідомо вкладаю в нього всі варіанти смислового навантаження: зłodій як крадій, як негідник та як злочинець, а отже маю за завдання дослідити витоки, зафіксувати практики, з'ясувати, як відповідні дії військовиків оцінювали вони самі й радянське керівництво, а також означити наслідки «червоного мародерства» у формуванні соціальних правил суспільства. Методологічним підґрунтям виступає теорія агентності, яка виходить із того, що за будь-яких обставин (наприклад, суцільного тиску тоталітарної держави або репресій) люди мають вибір і діють відповідно до нього. Крім того, феномен мародерства буде проаналізовано в порівняльній перспективі, що дозволяє відповісти на питання щодо відмінностей поведінки радянських армійців на різних територіях, які вони вважали «визволеними».

Джерелами для написання статті стали як законодавчі акти Державного комітету оборони та відповідного наркомату, матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань, в якому містяться листи «трудоу» до органів влади, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, де представлено відомості про випадки мародерства, так і спогади постраждалих і свідків, твори художньої літератури.

Хронологічні рамки дослідження виходять за межі усталеного уявлення про період Другої світової. Погоджуючись із Дж.Лібером¹¹, вважаю, що часовий відрізок 1914–1945 рр. для України варто розглядати як тридцятирічну війну. А розширення його завдяки погляду на ХХ й початок ХХІ ст. до столітньої світової взагалі дозволило б більш якісно аналізувати імперіалістичне, колоніальне та постколоніальне наповнення глобального протистояння.

Звертаючись до витоків «червоного мародерства» слід констатувати, що воно було закладене в гаслах більшовицької революції та практиках запровадження й інституціоналізації нового соціального порядку. Прийнятним мародерством вважалося «самопостачання» в роки громадянської війни, виявленням «класового чуття» позначались у більшовицькій риториці пограбування поміщицьких садиб, а потім і розкрадання майна розкуркулених та загиблих під час Голодомору. Поширеною практикою було мародерство співробітників карально-репресивних органів, котрі забирали собі одяг і майно розстріляних чи ув'язнених¹², оббирали господарства й домівки депортованих у Середню Азію, Сибір¹³. Більшовики вели як символічну, так і реальну війну проти тих, кого вони призначали «експлуаторськими класами» й «ворогами народу», проти «антирадянських елементів», «зрадників Батьківщини», «шпигунів» і «шкідників», «народів-ворогів» та оголошених ворожими держав. Кожна більшовицька війна супроводжувалася масштабною пропагандистською

⁹ Alford K.D. *Allied Looting in World War II: Thefts of Art, Manuscripts, Stamps and Jewelry in Europe*. – Jefferson: London, 2011. – P.3.

¹⁰ Schrijvers P. *The Crash of Ruin: American Combat Soldiers in Europe during World War II*. – New York, 1998. – 332 p.; Hitchcock W.I. *The Bitter Road to Freedom: A New History of the Liberation of Europe*. – New York, 2008. – 885 p.

¹¹ Liber G.O. *Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954*. – Toronto; Buffalo; London, 2016. – 488 p.

¹² Мародери Великого терору: Як збагачувалися співробітники НКВС, продаючи в Києві речі розстріляних людей [Електронний ресурс]: <http://gordonua.com/ukr/publications/maroderi-velikogo-teroru-jak-zbagachувалиsjasprivobitniki-nkvs-prodajuchi-v-kijevi-rechi-rozstriljanih-ljudej-178134.html>

¹³ Про мародерство органів НКВС у процесі примусової депортації мешканців Західної України див.: Вронська Т. Непевний континент[Г]ент: депортації із Західної України 1944–1953 рр., режимне повсякдення, повернення. – К., 2022. – С.88–90, 191, 208 та ін.

кампанією, в якій відточувалася формула конфлікту, де «інша сторона» завжди була нападником чи ініціатором зіткнення, а отже не заслуговувала ні на що, окрім смерті. Мобілізовані до Червоної армії солдати та офіцери в недавньому минулому могли бути призвідниками терору або конфіскаційних дій щодо «ворожого елементу», а декотрі з них – і жертвами цього терору («колективізації», «боротьби з саботажниками» та ін.). Ставши жертвами насилля, грабунків ці люди не могли знайти правди і справедливості, отже патерн безкарності будь-яких убивств та пограбувань було закладено і в їхню програму соціальної поведінки.

Як справедливо зазначає Т.Вронська, готовність до якого завгодно злочину два десятиліття програмувалася «прищепленим радянською ідеологією нігілізмом до духовних цінностей, гіперболізацією сили як головного інструменту досягнення мети, [...] стійким негативним “образом чужого”, насильство проти якого санкціонувала та наперед виправдовувала держава»¹⁴.

Німецьке вторгнення, злочини проти людяності, заподіяні гітлерівською армією на окупованих теренах, Голокост від куль, що знищував єврейське населення, грабунки, показові покарання партизанів – усе це давало підстави для плекання справедливої ненависті до ворога, жорстока помста за яку вважалася справедливою та невідворотною. Розмірковуючи над злочинами радянських військ у Німеччині, Й.Гоффманн наголошує на тому, що системне пропагандистське нагнітання ненависті до всього німецького стало однією з причин неймовірної жорсткості на теренах цієї країни. Дослідник вважає, що не останню роль у цьому зіграла стаття І.Еренбурга, надрукована 24 липня 1942 р. («Якщо ти не вбив за день бодай одного німця, твій день пропав!.. Якщо ти вбив одного німця, вбий другого – немає для нас нічого веселішого за німецькі трупи. Не рахуй днів. Не рахуй верст. Рахуй одне: вбитих тобою німців»¹⁵). За свідченням одного з радянських військовиків, із цієї статтею вкладалися спати ввечері та прокидалися зранку¹⁶. Вона закарбовувалась у пам'ять настільки, що в листах додому бійці майже повторювали її зміст: «Тепер наші солдати також бачать їхні палаючі домівки, їхні родини, які поневіряються, тягнучи з собою своїх виродків. Вони все ще сподіваються залишитися у живих, але пощади немає для них»¹⁷.

«Накачування» ненавистю, зрозуміло, було. Однак, по-перше, заклик «Убий!» аж ніяк не передбачав «пограбууй, підпали оселю, згвалтуй жінок». По-друге (і це більш суттєво): червоноармійці вдавалися до грабежів та насильства не тільки на території Німеччини й не тільки стосовно німців. Вони крали і в тих, хто був їхнім союзником або для кого вони були визволителями від «німецького рабства».

Архівні матеріали свідчать, що акти мародерства радянські військовослужбовці здійснювали вже в 1943 р. на теренах «звільненої» України – у Харківській, Київській, Ворошиловградській (нині Луганській) та інших областях. Надзвичайний інтерес із перспективи того, якою («своєю», «чужою», «зрадницькою») «червоні злодії» вважали радянізовану від 1922 р. Україну, становлять зафіксовані в доповідних записках НКВС приводи, під якими безчинствували вояки. Нарком внутрішніх справ УРСР В.Рясной у серпні 1943 р. писав:

¹⁴ Там само. – С.89.

¹⁵ *Эренбург И. Убей!* // Красная звезда. – 1942. – 24 июля. – С.4.

¹⁶ Див.: *Hoffmann J. Stalin's War of Extermination 1941–1945: Planning, Realization and Documentation.* – Alabama, 2001. – P.158.

¹⁷ *Ibid.* – P.295.

«Мародерства і грабунки здійснювалися військовослужбовцями Червоної армії під виглядом виявлення трофейного майна в місцевих мешканців [...] 26 серпня 1943 р. до громадянки Хмелевської Лукерії (м. Харків) з'явилися двоє військовослужбовців і під приводом вилучення трофейного майна забрали 680 руб. грошей, пальто, годинник та паспорт; 26 серпня 1943 р. у громадянки Нагорної Олександри (м. Харків) трьома військовослужбовцями, із котрих двоє були озброєні автоматами, під тим самим приводом відібрано секундомір, комскладівський ремінь і 2 кг цукру»¹⁸.

Окрім полювання на трофейне майно (яке у жодному разі не могло б уважатися таким на ніби своїй, радянській, території), армії вдавалися до згвалтувань і вбивств:

«У селищі ХПЗ (Харків) 28 серпня 1943 р. на квартирі громадянки Васильєвої військовослужбовцем Белозеровим було вбито її чоловіка – Советського Михайла [...] у ніч на 1 січня 1944 р. гвардії старшина винищувального авіаційного полку 8-ї Київської гвардійської дивізії Полунін Андрій Петрович з автомата застрелив п'ятирічну дівчинку Балабан Валентину та важко поранив її матір Балабан Олександру Семенівну, що мешкали в м. Бишів Київської обл. [...] у ніч на 5 січня 1944 р. боєць-зв'язківець Сичіков Михайло Прокопович почав вимагати від громадянки Ждан Пелагії вступити з ним у статевий зв'язок, а коли вона не погодилася, Сичіков побив у квартирі меблі, схопив гвинтівку, вискочив із дому й пострілом у вікно вбив Ждан, а сам сховався»¹⁹.

У тих самих сценаріях радянці продовжили мародерити у «звільненому» Львові, часом потрапляючи у зведення про кримінальну ситуацію в місті («У січні 1945 військовослужбовець С.П.Копеганов убив громадянку Раздольську та забрав 50 тис. руб. грошей»²⁰). Опинившись на польській території, вони почали грабувати поляків²¹. Югославські партизани, як пише Н.Наймарк, зіткнулися з «уславленою радянською армією» восени 1944 р., коли її частини вийшли на північ країни, щоб узяти участь у вигнанні нацистів із Белграда. Пізніше М.Джилас писав про те, що югославське керівництво в офіційно поданих скаргах задокументувало 121 випадок згвалтування й 1204 – мародерства²².

Грабунки та бандитизм на території Угорщини набули великих масштабів, причому не тільки в Будапешті. Священик із с. Пілішсенткерест у січні 1945 р. записав у своєму щоденнику:

«Солдати, та ще й офіцери, вчиняли мародерства [...] Вони зіпсували орган, граючи на ньому танцювальну музику під час вечірок. Вони розрізали богослужбовий одяг на тонкі стрічки [...], щоб зробити військову символіку, прикраси для капелюхів і нашивки для штанів. Вони відкрутили чаші після рясного пиття з них [...] Вони збиралися мене стратити, тому що я “буржуа”, який має телефон і радіо [...] Мій будинок росіяни пограбували повністю... У мене нічого не залишилося»²³.

¹⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.16. – Спр.540. – Арк.31–31 зв.

¹⁹ Там само. – Арк.32 зв.; Спр.545. – Арк.7–8.

²⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.41. – Спр.2. – Арк.40.

²¹ *Mikolajczyk S.* The Rape of Poland: Pattern of Soviet Aggression. – London, 1948. – P.119.

²² Див.: *Naimark N.* The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949. – Cambridge, 1995. – P.70–71.

²³ *Ungváry K.* Battle for Budapest: 100 Days in World War II. – London, 2003. – P.288.

Навряд чи можна відшукати мотив помсти у грабунках, учинених щодо «звільнених» китайців у Маньчжурії. А між тим, за словами американського аташе при уряді Чан Кайши, «російські солдати вривалися в домівки та забирали собі все, окрім меблів. Потім під'їжджала вантажівка й вивозила меблі». У м. Пінчуан місцеві мешканці свідчили, що радянські вояки відбирали в людей наручні годинники та розстрілювали тих, хто намагався опиратися²⁴.

Отже питання про ненависть і помсту до ворога в діях червоноармійців трансформувалось у демонстративні вияви цих емоцій супроти «заможних». Можна констатувати, що поведінка «червоних злодіїв» зумовлювалася «класовим відчуттям», у підґрунті чого була соціальна заздрість до тих, хто краще живе. Якщо до добробуту німців ще можна було створити такі-сякі заспокійливі пояснювальні схеми («З усього, що ми бачимо, очевидно, що Гітлер пограбував усю Європу, щоб догодити своїм закривавленим фріцам, – писав додому один боець. – Їхні вівці – найкращі російські мерини, а їхні магазини завалені товарами з усіх магазинів і фабрик Європи»²⁵), то для інших країн це вочевидь не працювало. Тож не працювало й виправдання, мовляв, «відібрати своє». Радянські військовослужбовці знали, що привласнюють чуже. У цьому сенсі мародерство, грабунки, підпали, руйнування ставали такою собі акцією зі «встановлення соціальної справедливості». Певною частиною цього символічного дійства було (також умовне) відновлення статусу «батька-годувальника», який нарешті може подбати про свою родину, переправивши їй не тільки необхідне, а й зайве – красиве, розкішне, «буржуазне». З іншого боку, вкрадене майно виглядало як ціна за смерті, за страхи, за втому, що їх відчували вояки через «визволення» Європи та світу. Як зазначає Н.Наймарк, опинившись на кордонах власної держави, багато хто з них уважав війну завершеною, тож заохочення «добити ворога в його лігві» означало фактично дозвіл пожитися коштом цього ворога²⁶.

Варто зазначити, що про мотиви соціальної заздрості та ненависті до заможності (з усвідомленням власної злиденності) як одні з причин мародерства свідчать факти безглуздох із погляду бойових дій та / або встановлення в майбутньому добросусідських відносин із «визволеними» народами руйнацій і підпалів, що їх практикували радянські вояки відносно міських домівок, сільських ферм, історичних споруд. У написаній по свіжих слідах 1947–1950 рр. поемі О.Солженіцин вивів цей патерн так: «Непонятная земля, / Всё не так, как у людей, / Не как в Польше, не как дома. / Крыши кроют – не соломой, / А сараи – как хоромы! [...]. Чтoб душа была в покое, / Зажигай дома, братва! / Эх, займётся живо-мило! / – Да не снизу! Под стропила! Под стропила, голова!»²⁷.

Без жодної воєнної доцільності після взяття Бреслау (Вроцлав) «радянські солдати навмисно підпалили будівлі у старовинному центрі міста, спаливши дотла безцінну книжкову колекцію університетської бібліотеки, а також міський музей і кілька церков»²⁸. В одному з містечок Австрії червоноармійці зруйнували школу та залишили в ній свої фекалії²⁹. Можна припустити, що в таких безглуздох і дикунських діях з-під «класової ненависті» пробивалися й інші мотиви. Так, фекальні сліди в пограбованих домівках виглядали як наслідок звички тварин мітити територію³⁰. А підпали часто здійснювалися для того, щоб майно не дісталось «військторгу,

²⁴ Див.: Соколов Б. Маршал Малиновский. – Москва, 2016.

²⁵ Merridale C. Ivan's War: Life and Death in the Red Army, 1939–1945. – New York, 2006. – P.389.

²⁶ Naimark N. The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949. – P.69.

²⁷ Солженицын А. Прусские ночи. – С.5–6.

²⁸ Davies N., Moorhouse R. Microcosm: A Portrait of a European City. – New York, 2003. – P.408.

²⁹ Borbi L. Hungary in the Cold War, 1945–1956. – Budapest, 2004 – P.58.

³⁰ Klopfer P.H. Habitats and territories; a study of the use of space by animals. – New York, 1969. – 117 p.

інтенданту і штабам»³¹, тобто тим структурам, які, на думку рядових армійців, збагачувалися на війні, не заслуговуючи на це.

Таким чином, зафіксовані описи радянських злочинів дозволяють небезпідставно припустити, що «класова ненависть» не була єдиним мотивом. Представники «звільнених» народів сподівалися, що сам факт цього «визволення» робить червоноармійців ніби покровителями всіх, скривджених німцями. Однак ці очікування часто-густо не справджувалися. Угорський письменник і журналіст Ш.Мараї описав зустріч рабина з с. Леніфалу та радянського вояка: «Коли рабин сказав, що він єврей, солдат поцілував його в обидві щоки і сказав, що він теж єврей. А потім поставив всю родину до стіни, обшукавши будинок із ретельністю московського грабіжника, викрав усі цінні речі»³². Коли вже на завершальному етапі війни, у Німеччині, жінки з Польщі намагалися врятуватися від згвалтування та грабежів, то повідомляли «червоним злодіям», що вони – зовсім не німкені. Однак це не спрацьовувало: «Где-то тут же из-за стенки. / Крик девичий слышен только: / Я не немка. Я не немка. / Я же – полька. Я же – полька»³³. У Львові, у крамниці, щоб запобігти крадіжці чи насиллю, «касирка попросила не ображати продавчиню, запідозривши військових в антипольських настроях, повідомила, що дівчина ця – україночка. Тоді один капітан сказав: “Україночка? Ну так що з того? Тим гірше. Україна нас зрадила у цій війні. Всі українці – суцільні зрадники”»³⁴.

Усвідомлення своєї вищості та права на будь-які дії на чужих територіях призвело й до того, що під грабунок і наругу потрапляли навіть тамтешні послідовники «марксизму-ленінізму», проголошувана багато років «солідарність» з якими мала б забезпечити перемогу «світової революції». Так, китайські комуністи протестували через те, що «Червона армія робить речі, які не личать пролетарській армії, у тому числі і згвалтуванням та експропріацією продовольчих запасів у селян»³⁵.

Незрозуміле й необґрунтоване з погляду представників інших країн насильство та мародерство спричиняло пошук мови для його описання. Прихильний до російської комуністичної ідеї австралійський журналіст О.Вайт, наприклад, пояснював безглузду, жорстоку поведінку особливостями «російської душі»: «Загадкові люди ці росіяни! Згвалтування та вибачення. Крадіжки і спроби залагодити це продуктовими дарами. Дикий грабунок зруйнованого міста й за кілька днів спроби відновити його»³⁶.

Інші сучасники і свідки цієї жорсткості та розгнуданості знаходили пояснення в історичних паралелях, називаючи радянську армію «новою ордою», «азійською ордою»³⁷. Ш.Мараї запам'ятав червоноармійців як повністю іншу «людську расу, чії рефлексії та відповіді не мали жодного сенсу»³⁸. Генерал Кітінг оцінював поведінку «росіян» як подібну до часів Чингізхана³⁹. Пересічні мешканці, побачили радянців у Берліні, пояснювали собі, що «ці люди – не люди, а дикуни, просто тварини»⁴⁰.

³¹ Солженицын А. Прусские ночи. – С.10.

³² Див.: Ungváry K. Battle for Budapest: 100 Days in World War II. – P.294.

³³ Солженицын А. Прусские ночи. – С.32.

³⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.41. – Спр.2. – Арх.23.

³⁵ Соколов Б. Маршал Малиновский. – С.126.

³⁶ White O. Conquerors' Road: An Eyewitness Report of Germany 1945. – Cambridge, 2012. Рос. пер. див.: [Електронний ресурс] <https://australiarussia.com/osmarwhite.html>

³⁷ Kennan G. Memoirs: 1925–1950. – New York, 1967. – P.74. Варто зазначити, що метафора «орди» широко застосовувалась як у радянській, так і нацистській пропаганді: кожна зі сторін порівнювала іншу саме з «ордою».

³⁸ Див.: Applebaum A. Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944–1956. – New York, 2012. – P.25.

³⁹ Див.: Hoffmann J. Stalin's War of Extermination 1941–1945: Planning, Realization and Documentation. – P.281.

⁴⁰ Anonymous. A Woman in Berlin. – London, 2006. – P.99.

Пошуки мови для описання «росіян» так чи інакше впирались у портрет азіатських прибульців, де зло, що вони несли з собою, не піддавалося розумінню. Воно не вкладалося в канони тогочасних уявлень і тому, що дика поведінка вояків Червоної армії перебувала за межами здорового глузду, а також тому, що з малої часової й часом фізичної дистанції неможливо було побачити та пояснити її витоки, підґрунтя.

Е.Епплбом стала однією з перших, кому вдалося переконливо довести, що радянський комунізм і «визвольна місія» на теренах Європи були лише видимістю безжального російського імперіалізму⁴¹. «Русский ход державный, славься!», – такими словами О.Солженіцин описав жахи мародерства, грабунків, убивств, що їх чинив він сам та його підлеглі під час «пруського походу»⁴².

Б.Соколов пояснює мародерство й насилля червоноармійців на теренах, які вони «визволяли», злістю на те, що їхні командири використовували бійців як «гарматне м'ясо». І оскільки вони не могли цьому протидіяти, то зривали свою злобу на місцевому населенню⁴³. Означений дослідником мотив можна розширити до розуміння того, що принижені, пригноблені, залякані радянською державною машиною військовослужбовці мстилися не «машині», а тим, хто був слабшим, залежним і не мав сил чинити опір. У такий спосіб вони ніби повертали собі почуття гідності та значущості, втрачені за період панування комуністичної влади.

Як було зауважено вище, у воєнні часи мародерили як армійці різних країн, так і місцеве населення. Щодо цивільних, то, як правило, це було мародерство безвладдя, паніки та страху перед майбутнім. Стосовно ж військовослужбовців, то, приміром, гітлерівські солдати вдавалися до нього переважно тоді, коли втрачали зв'язок із тилловими частинами постачання. Ті самі мотиви лежали в основі мародерських дій партизанів. Радянські бійці також часто-густо реалізовували цей мотив, у тому числі відносно своїх побратимів. Найбільш жорстко і пронизливо про відчай та жорстокий прагматизм, що навіть не усвідомлювався як мародерство, написано у вірші українського єврея, учасника війни, потім відомого лікаря І.Дегена. Цей твір, написаний у роки війни, ходив із рук у руки та вважався плодом народної творчості: «Мой товарищ, в смертельной агонии / Не зови понапрасну друзей. / Дай-ка лучше согрею ладони я / Над дымящейся кровью твоей. / Ты не плачь, не стони, ты не маленький, / Ты не ранен, ты просто убит. / Дай на память сниму с тебя валенки. / Нам ещё наступать предстоит»⁴⁴.

Ознака радянського мародерства та, власне, його сутність – це було «мародерство бідності». Червоноармійці крали (забирали «бездоглядне», «кинуте») те, чого їм бракувало все життя: сукні, жіночу білизну, годинники, капелюхи, мило, посуд, косметику, парфуми, перини, килимки, предмети, які могли б згодитися для відбудови домівки або вважалися цінними у практиках обміну на радянському «чорному ринку»: цвяхи, швейні голки, віконні шибки та ін.⁴⁵

Важливо зазначити, що розпочате в 1943 р. на території УРСР, з якої вигнали нацистів, мародерство радянських військовослужбовців уже було «мародерством бідності»: 12 вересня того року, говорилося в повідомленні до НКВС, у мешканки рудника Криворіжжя Ворошиловградської обл. Пелагії Ткаченко «забрали носильні речі: дамську білизну – 4 пари, калош – 2 пари, чоловічу білизну – 2 пари, чоловічі

⁴¹ Див.: Coates T.-N. Found in Translation: How language brings us together – and drives us apart // The Atlantic Council. – 2014. – February 6.

⁴² Солженицын А. Прусские ночи. – С.26.

⁴³ Соколов Б. Маршал Малиновский. – С.126.

⁴⁴ Деген И. Мой товарищ [Электронный ресурс]: <https://www.youtube.com/watch?v=LaQj7PWpHrQ>

⁴⁵ Beevor A. The Fall of Berlin 1945. – New York; London, 2002. – P.408–409; Naimark N. The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949. – P.90.

чоботи та інші речі»⁴⁶. Відмінність полягала лише в тому, що на радянських теренах бідні грабували бідних, у межах того, що було, а на європейських – бідні грабували більш заможних, тому зазіхали на речі, які в їхніх очах мали статус, але не могли мати практичної цінності.

Як зазначає К.Меррідейл, іноді вибір предмета мародерства був дивним і незрозумілим: солдати тягнули друкарські машинки, якими навряд чи могли б скористатися, адже ті були з німецьким шрифтом, або електрорадіоприймачі, хоча далеко не всюди була електрика⁴⁷.

«Товарний ряд» мародерства на одній із ферм Литви свідок описав так: «Ще двоє “визволителів” [...] “звільнили” нашу родину від трьох костюмів, двох пар взуття, чотирьох суконь і великої кількості жіночого одягу... Сусід також став жертвою “визвольної місії”. Його дружина втратила майже весь свій гарний одяг і всю свою білизну. Він втратив свій останній костюм. Їхня дочка втратила останню пару взуття»⁴⁸. Перепис вкраденого майна з «пруського походу» О.Солженіцина був таким: «Победители Европы, / Всюду русские снуют; / В кузова себе суют: / Пылесосы, свечи, вина, / Юбки, тряпки и картины, / Брошки, пряжки, бляшки, блузки, / Пишмашинки не на русском, / Сыр и круги колбасы, / Мелочь утвари домашней, / Рюмки, вилки, туфли, мебель, / Гобелены и весы»⁴⁹.

Пограбованому «визволителями» населенню це «мародерство бідності» також кидалося в очі. «Ми думали, що люди, які перемогли гігантську націонал-соціалістичну військову машину, є неперевершеними у військовому плані. Проте всі радянські, яких ми зустрічали, виявилися або обдарованими спекулянтами, або пристрасними барахольниками. Вони були одягнені у строкаті різношерсті лахи з окупованих територій. Деякі тягнули дитячі візочки, наповнені здобиччю з мародерських кампаній», – написав у своїх мемуарах ізраїльський гуморист Ф.Кішонь, котрий жив у той час у Будапешті⁵⁰.

«Мародерство бідності» включало у себе мародерство заради любові й турботи. Центральними товарами в реалізації «мародерства турботи» були продукти харчування – консерви, шоколад, цукор, борошно, цукерки тощо, які солдати та офіцери Червоної армії відправляли додому з припискою: «Їж на здоров'я»⁵¹.

Справжньою obsesією «червоних злодіїв» були годинники. Як пише С.Даллін, радянські бійці ходили вулицями Будапешта та вимагали в людей: «Давай годинник!», і ці слова угорці, які тоді були дітьми, пам'ятають до сьогодні⁵². Аналогічну поведінку та вигук «Давай годинник!» чули у своїх містах поляки: Р.Сікорський пригадує, що діти в 1960–1970-х рр. грали у гру, нападаючи один на одного саме зі словами «Давай годинник!»⁵³. Щоб запобігти крадіжці від своїх, годинники носили на руці по декілька штук, а часом і декілька десятків⁵⁴. У Берліні, як пише Е.Бівор, серед цих годинників принаймні один показував московський, а інший – берлінський час⁵⁵.

⁴⁶ ГДА СБУ. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.540. – Арк.103.

⁴⁷ Merridale C. Ivan's War: Life and Death in the Red Army, 1939–1945. – P.279.

⁴⁸ Daumantas J. Forest Brothers: The Account of an Anti-Soviet Lithuanian Freedom Fighter, 1944–1948. – P.54.

⁴⁹ Солженицын А. Прусские ночи. – С.21.

⁵⁰ Див.: Ungváry K. Battle for Budapest: 100 Days in World War II. – P.286.

⁵¹ Merridale C. Ivan's War: Life and Death in the Red Army, 1939–1945. – P.279.

⁵² Dullin S. How the Soviet Empire Relied on Diversity: Territorial Expansion and National Borders at the End of World War II in Ruthenia // Seeking Peace in the Wake of War: Europe, 1943–1947 / Eds. by S.-L.Hoffmann, S.Kott, P.Romijn, O.Wieviorka. – Amsterdam, 2015. – P.229.

⁵³ Див.: Applebaum A. Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944–1956. – P.27, 482.

⁵⁴ Ungváry K. Battle for Budapest: 100 Days in World War II. – London, 2003. – P.302.

⁵⁵ Bevor A. The Fall of Berlin 1945. – P.408.

Європейцям, нажаханим «визволителями», все ж вистачало сил висміювати їх. Так, через декілька місяців після взяття радянською армією Будапешта в одному з кінотеатрів міста демонструвалася кінохроніка з Ялтинської конференції, і коли в кадрі президент США Ф.Д.Рузвельт підняв руку, аби щось сказати Й.Сталіну, а на екрані на мить з'явився його наручний годинник, декілька глядачів у залі вигукнули: «Пильнуй свій годинник!»⁵⁶.

Позиція радянського керівництва була однією з причин широко розповсюдженого мародерства. 26 грудня 1944 р. ухвалено наказ НКО СРСР №0409 «Про організацію прийому й доставки посилок від червоноармійців, сержантів, офіцерів й генералів діючих фронтів у тил країни»⁵⁷, а також інструкція щодо його запровадження. Зазначені документи дозволяли військовикам один раз на місяць відправляти з фронту додому посилки вагою: для рядових і сержантів – 5 кг, офіцерів – 10 кг, генералів – 16 кг⁵⁸. Це була політика матеріального мотивування зарубіжного «визвольного походу», яка, з одного боку, «заохочувала та нацьковувала на грабунки»⁵⁹, а з іншого – націлювалася на встановлення певного контролю й регламентації. Прийом таких посилок розпочався 1 січня 1945 р., а вже в лютому політуправління 1-го Українського фронту звітувало, що «по дев'яти його з'єднаннях із 1 січня по 15 лютого 1945 р. було прийнято 135 950 посилок, від з'єднання, де начальник політвідділу майор Гришаєв – 26 319, від особового складу переднього краю – 14 100»⁶⁰.

Слід констатувати, що державне нормування «посилочного» фонду підважувало феномен «мародерства бідності», однак формувало ієрархію дозволених крадіжок. Так, згідно з постановою військради 1-го Білоруського фронту №034 від 16 березня 1945 р., рядовим, сержантам, офіцерам бойових частин і пораненим можна було один раз на місяць:

«Узяти зі складу для відправки на батьківщину: кондитерські вироби – 1 кг, мило – 200 г, шкарпетки – 1 пара, панчохи – 1 пара, рукавички – 1 пара, носовички – 3 шт., підтяжки – 1 пара, дамське взуття – 1 пара, дамська білизна – 1 комплект, дамська сукня – 1, помада – 1 тюбик, гребінці – 1 шт., головні штітки – 1 шт., бритви – 1 шт., леза – 10 шт., зубні щітки – 1 шт., зубна паста – 1 тюбик, дитячі предмети – 1 вид, одеколон – 1 флакон, гудзики – 12 шт., конверти та поштовий папір – 1 дюжина, олівці прості й хімічні – 6 шт.»⁶¹.

Водночас відповідно до постанови військради Групи радянських окупаційних військ у Німеччині №0101 від 13 червня 1945 р. про видачу генералам та офіцерам трофейного майна, було сформовано списки, до яких входили легкові автомобілі (генералам безоплатно), мотоцикли й велосипеди (офіцерському складу безоплатно), а також з оплатою – піаніно, роялі, радіоприймачі, фотоапарати, мисливські рушніці, годинники, килими, гобелени, хутра, сервізи, фотоапарати та ін.⁶²

Варто зазначити, що спроби впорядкувати грабунки та обмежити їх однією посилкою на місяць, були невдалими. Як згадував польський очевидець:

⁵⁶ Ungváry K. *Battle for Budapest: 100 Days in World War II*. – P.293.

⁵⁷ Див.: *Былые годы / Bylye Gody*. – 2013. – №29(3). – С.80–81.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ *Коплев Л. Хранить вечно: В 2 кн. – Кн.1. – Х., 2011. – С.131.*

⁶⁰ *Былые годы / Bylye Gody*. – 2013. – №29(3). – С.84.

⁶¹ Там же. – С.86.

⁶² Там же. – С.91.

«Дороги забиті військами Червоної армії, які поверталися з Німеччини та Західної Польщі. Вони перевозили здобич такої кількості й різноманітності, що не піддається опису. Багато було п'яних. Дехто захоплював німецькі автомобілі та їздив на них божевільно, часто розбиваючись. Деякі з переможців тягнули з собою переляканих і заплаканих польських дівчат»⁶³.

Однак, попри могутність і натренованість представників репресивно-каральної системи, їхні навички фактично не були застосовані щодо мародерів: у відсотковому відношенні справи заарештованих перебували в межах статистичної похибки. За даними російського дослідника, котрий свого часу одним із перших отримав доступ до закритої (нині закрыта знову) радянської статистики, у 1943 р. на всій території СРСР було заарештовано за різними звинуваченнями, в тому числі за «зраду Батьківщини», шпигунство, диверсії, поширення панічних чуток, участь в «антирадянських організаціях» тощо 141 253 особи, з них за ст. 193 п. 7 КК «Мародерство» – 16 (або 0,01%)⁶⁴; у 1944 р. заарештовано 103 532, у тому числі мародерів – 29 (0,03%)⁶⁵; у 1945 р. – 112 348, із цього числа звинувачених у мародерстві – 10 (0,009%)⁶⁶.

Зрештою власне участь командирів (аж до генералів) у мародерстві створювала цілком поблажливу атмосферу для грабунків. Тим більше, що «підлегли вважали за честь відібрати у захопленому палаці який-небудь подарунок для свого безпосереднього начальства»⁶⁷.

Характеризуючи практики мародерства, слід констатувати, що крадіжки та пограбування відбувалися в різні способи. Сценарії залежали від того, чи були «визволителі» тверезими або у стані сп'яніння, чи діяли групою, парами, поодиноці, чи очікували на спротив, чи «звільняли» на той момент міста, а чи селища та села. Зважаючи на велику кількість варіацій, у цілому практики мародерства можна умовно звести до декількох сценаріїв, повторюваних «червоними злодіями» та зафіксованих свідками й учасниками нападів.

Перший, яким його виконавці пишалися, оскільки в ньому проявлялася певна гуманність, це «попросити місцевих принести те, що “визволителю” потрібно». К.Меррідейл наводить історію одного з радянських солдатів, котрий повідомив місцевим мешканцям-німцям, що йому потрібен дитячий візочок. Наступного ранку біля квартири, де він оселився, стояло дві дюжини візочків різних моделей. Боєць узяв тільки один⁶⁸.

Найбільш безпечним для місцевих мешканців варіантом було мародерство в покинутих будівлях, господарських спорудах, установах. Пограбовані приміщення з майном «ризикували» бути підпаленими, зруйнованими або «прикрашеними» фекаліями. Анонімна авторка книжки «Жінка в Берліні» згадувала, що після суцільного нестримного мародерства в банках грабіжники залишали по собі «безжально розбиті коробки та міцний фекальний сморід»⁶⁹.

Розповсюдженими були вуличні пограбування мародерами-одинаками, які, погрожуючи зброєю, примушували перехожих віддавати годинники, велосипеди,

⁶³ Див.: *Mikołajczyk S.* The Rape of Poland: Pattern of Soviet Aggression. – P.132.

⁶⁴ *Мозахин О.* Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР: 1943 г. [Електронний ресурс]: <http://istmat.info/node/294>

⁶⁵ Там же.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ *Bevor A.* The Fall of Berlin 1945. – P.407.

⁶⁸ *Merridale C.* Ivan's War: Life and Death in the Red Army, 1939–1945. – P.281.

⁶⁹ *Anonymous.* A Woman in Berlin. – P.218.

портсигари, каблучки та ін. Зокрема один із таких моментів зафіксовано на відомому фото⁷⁰, де радянський солдат тягне з рук розгніваної власниці-німкені велосипед.

Варто зазначити, що індивідуальний набіг на жінок міг бути дуже небезпечним. Цитований вище австралійський журналіст, намагаючись якось зняти обвинувачення з червоноармійців у масових зґвалтуваннях, навів дуже красномовний приклад індивідуального мародерства, записавши власний діалог із постраждалою німкеню: «Вас зґвалтували? – Ні... Я сказала йому, що він п'яний і ганьбить свою країну. – І це його зупинило? – Так. Він усього лише хлопчик. Він здався присоромленим, але узяв мій одяг з полиць та з гардеробу. Вранці прийшов із вибаченнями та намагався дати мені продукти»⁷¹.

Інший сценарій – це регулярні або нерегулярні «вилазки» з місця дислокації частин радянської армії та грабунок найближчих селищ або містечок. Як правило, вони здійснювалися невеликими групами з двох – трьох осіб, котрі обмежувалися дрібними крадіжками одягу, посуду тощо, а також «реквізіціями» харчів та алкоголю⁷². Таке пограбування місцевого населення могло відбуватися тривалий час.

Найжахливіший, а тому, можливо, і найбільш повторюваний у свідченнях потерпілих, це груповий набіг на будинок, квартиру, ферму, впродовж якого десятеро та більше «червоних злодіїв» майже завжди здійснювали кілька злочинів: ґвалтували жінок (часто вбиваючи їх після наруги), грабували майно, а наостанок підпалювали будівлю. Саме ці три складові, що були стабільними елементами сценарію, описував у своїй поемі О.Солженіцин: «Дом не жжён, но трёпан, граблен. / Чей-то стон стеной ослаблен: / Мать – не на смерть. На матрасе, / Рота, взвод ли побывал – / Дочь-девчонка наповал. / Сведено к словам простым: / Не забудем! Не простим! / “Кровь за кровь, и зуб за зуб” / Девку – в бабу, бабу – в труп. / Окровлён и мутен взгляд. / Просит: “Тёте мих, зольдат!”»⁷³.

Нерідко наведені вище сценарії перепліталися, подеколи одні й ті самі солдати втілювали різні практики мародерства. «Червоні злодії» могли оселитися в домівках «визволених» і певний час поводитися пристойно, а потім – зривалися на грабунок, насилля, вбивства, після чого знову жили поруч із тими, кого залишили серед живих. Коли зі сценарію випадало зґвалтування або вбивство, люди вважали, що їм пощастило. Так, незґвалтована жінка з Берліна майже хвалилася у черзі по воду: «У них мій хороший диван, королівський кобальтовий оксамит. У мене було ще два до нього крісла, але вони розбили мені все це та спалили»⁷⁴.

В якийсь момент надлишок того, що можна було вкрасти, не вмiщався в уявлення «червоних злодіїв» про цінне та необхідне: «У цьому місті (Берлін, 2 травня 1945 р. – О.С.) немає нічого, що не належало б їм, якби вони того захотіли – проблема в тому, що всього надмір багато. Вони вже не можуть умістити всього цього достатку; вони безтурботно хапають будь-які предмети, що потрапили їм на очі, а потім втрачають їх або передають, вони уносять речі, а потім викидають їх, тому що вони їм непотрібні»⁷⁵.

Мародерство на «власних» українських територіях – тобто тих, які входили до СРСР від 1922 р. – мало дуже специфічні сценарії, призвідники яких наслідували та відображали передвоєнні практики беззаконня. Червоноармійці грабували «визволене» українське населення, не тільки вважаючи пожитки цивільних мешканців

⁷⁰ Merridale C. Ivan's War: Life and Death in the Red Army, 1939–1945. – P.281–282.

⁷¹ Див. прим.36.

⁷² Daumantas J. Forest Brothers: The Account of an Anti-Soviet Lithuanian Freedom Fighter, 1944–1948. – P.52–54.

⁷³ Солженицын А. Прусские ночи. – С.25.

⁷⁴ Apoutous. A Woman in Berlin. – P.131.

⁷⁵ Ibid. – P.133–134.

«трофеями», а й під прикриттям обшуків, зроблених від імені НКВС у «підозрілих людей», або під приводом «вилучення майна». Радянська держава надавала лекала мародерства через незабуті гасла («Грабуй награбоване!»), вилучення хліба у селян, «розкуркулення», конфіскації тощо.

Саме ці, звичайні для підрадянських українців, імітовані грабіжниками практики репресивної поведінки силових органів без жодного спротиву відчиняли їм двері будь-якої оселі. У доповідній записці на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берії зафіксовано значну кількість схожих за своїми сценаріями фактів мародерства у Харкові. Так, 28 серпня 1943 р.

«на квартиру громадянина Гриценка Сергія зайшли п'ятеро військовослужбовців, які назвали себе бійцями військ НКВС, здійснили обшук і відібрали кишеньковий годинник, дамський годинник, золоті сережки, три золотих каблучки та інші цінності»⁷⁶; «на квартиру Важневич М.С. зайшли двоє військовослужбовців і, видаючи себе за представників контррозвідки, вчинили обшук, забрали значну кількість домашніх речей, а також цінності, та, зробивши декілька пострілів, зникли»⁷⁷.

Варто зазначити, що вже наприкінці 1945 р. УРСР потерпала від «реекспорту» мародерства. Проявлене державними установами потурання, заплущення очей на злочини червоноармійців на території Європи стали причиною того, що

«нападають озброєні військові з машиною, все забирають, роздягають, якщо втікаєш, то стріляють. Нещодавно одного чоловіка вбили пострілом у потилицю. Жінок роздягли зовсім до нижньої білизни. Грабують також і у домівках» (5 грудня 1945 р., с. Візантія Маріупольського р-ну, Сьомкін Єрофій Митрофанович)⁷⁸; «військові демобілізуються, не хочуть працювати, займаються бандитизмом» (14 грудня 1945 р., Дніпропетровськ, прізвище не вказано)⁷⁹.

Група військовослужбовців із 26 грудня 1945 по 5 січня 1946 рр. грабувала, катувала, вбивала мешканців Самбора Дрогобицької обл. та навколишніх сіл. Так, пограбованому ксьондзу місцевого костелу проломили череп і зламали ребра, у с. Воля-Баранецька «червоні злодії» пограбували та вбили місцевого мешканця Гриценка і його доньку, важко поранили дружину, у с. Восковичі – пограбували та вбили 65-річну жінку⁸⁰.

Безчинства на «своїх» територіях радянська влада почала нарешті називати саме мародерством і грабунками, а військовослужбовців, котрі вчиняли злочини, – бандитами. Держава намагалася якнайшвидше покласти край військовому озброєному бандитизму, у тому числі й для того, щоб «очолити» державне мародерство силами посадовців, які по війні швидко відтворили практики обшуків, вилучень майна, привласнення житла, конфіскації грошей – усього того, що час від часу називали «порушеннями соціалістичної законності»⁸¹.

⁷⁶ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.540. – Арк.32, 47.

⁷⁷ Там само. – Арк.47.

⁷⁸ Там само. – Арк.127.

⁷⁹ Там само. – Арк.127 зв.

⁸⁰ Там само. – Спр.566. – Арк.205, 207.

⁸¹ Див.: Постановление №1522-85 Совета Министров Украинской ССР и Центрального Комитета КП(б)У. 24 августа 1946 «О недостатках борьбы с нарушениями социалистической законности и мерах по их устранению» // Там само. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.576. – Арк.297–302.

Якщо мародерство на «своїх» територіях можна було заховати від людського ока та завбачливо віднести до категорії «окремих злочинів окремих військовослужбовців-бандитів, покараних владою», то злочинська поведінка радянських вояків на «визволених» теренах виглядала загрозово для процесу творення «соціалістичного табору», адже тут СРСР мав поставати винятково в ролі «визволителя від фашистів». Так само загрозово тема грабунків і мародерства, вчинених арміяцями, виглядала й для формування міфу «Великої Вітчизняної війни». Тож усе це вивели у «зону замовчування», що було точкою соціальної згоди між керівництвом держави та, власне, «червоними злодіями».

Крім того, термін «мародерство» – лише щодо «європейського походу» – було успішно замінено на «трофеї». А з тим символічне «поле бою», звідки за старовинними звичаями можна було їх зібрати, розширювалося за рахунок усіх місцевостей, куди заходила радянська армія. Поняття «трофеї» у СРСР почало означати не «пам'ятку перемозі, знак подвигу, змушування до втечі супротивника, здобуте військово та інше спорядження, набуте під час конфлікту, речовий доказ перемоги або подвигу»⁸², а будь-яке вкрадене, привласнене, відібране майно, що потрапило на очі в будь-якому місці та в будь-якій ситуації, яка не мала жодного відношення до бойових дій.

Як було зазначено вище, до мародерства вдавалися й арміяці союзників. Після завершення бойових дій та повернення додому американські вояки, на відміну від радянських, намагалися пояснити собі та іншим причини, через які вони скоїли крадіжки. Варто зазначити, що характер і масштаб їх дуже сильно відрізнявся від того, що робили «червоні злодії», адже зазвичай ішлося про «сувеніри» – невеликі за розміром, дорогі або не дуже речі. У першу чергу американські крали зброю – пістолети, револьвери, ножі. Крім того, це могли бути годинники, каблучки, прапори, окуляри, столове срібло, прикраси тощо⁸³. Роздумуючи над своєю поведінкою, ветерани визнавали, що «американська громадськість не зрозуміє, оскільки вони не були там», однак наполягали, що все-таки «ми не були злодіями»⁸⁴.

Натомість радянська «громадськість» не тільки розуміла, а всіляко підтримувала та пишалась як державним, так й індивідуальним мародерством. Держава легітимізувала, заохочувала до гордості за нього, у тому числі й через масові канали комунікації – кінотеатри. Кожна зі стрічок починалась титрами: «Цей фільм узято як трофей після розгрому радянською армією німецько-фашистських військ під Берліном у 1945 р.»⁸⁵.

Письменник Дорж Бату пригадує випадок індивідуальної гордості, котра стосовно трофеїв була не тільки все ще актуальною навіть у 1980-х рр., а передавалась як міжпоколінна традиція:

«Якось у дитинстві, років дванадцять мені було, потрапив я на день народження до приятеля, Сергія Т. Жили вони заможнo, чеська стінка, у ній порцеляновий ажурний сервіз, старовинний настінний годинник з курантами і грамофон Electrola. «Німецький! – не приховуючи гордості, сказав Сергій. – Трофейний!». Виявилось, що його дід, котрий «пройшов до Берліна», розжився і грамофоном, і австрійським сервізом, і старовинним настінним годинником з курантами. Це натурально були сімейні реліквії, типу «пам'ять про війну». Усі домашні пишались тим, як сміливий і відважний дідусь “експропріював всьо ето добро у фрїцов”»⁸⁶.

⁸² Словник іншомовних слів / За ред. О.Мельничука. 2-ге вид. – К., 1985. – С.849.

⁸³ *Givens S.A. Bringing Back Memories: GIs, Souvenir Hunting, and Looting in Germany, 1945: A thesis presented to the faculty of the College of Arts and Sciences of Ohio University: In partial fulfilment of the requirements for the degree Master of Arts, June 2010. – P.22–24.*

⁸⁴ *Ibid.* – P.130.

⁸⁵ Уперше титровані в такий спосіб фільми з'явилися на екранах 1950 р. (див.: *Танис К.А. Трофейное кино в СССР в 1940–1950-е гг.: к истории формирования феномена // Культура и искусство. – 2017. – №12. – С.85–91.*)

⁸⁶ *Дорж Бату. Мародерство як історичний кодекс російського офіцера [Електронний ресурс]: <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/dorz-batu-maroderstvo-ia-istorichnii-kodeks-rosiiskogo-ofitsera/>*

Тож варваризація війни, що її демонстрували як німецькі⁸⁷, так і радянські солдати, для перших перетворилася на тривалу роботу з денацифікацією та питання провини, а для других – увійшла у прийнятний, цілком переможний наратив і подальші практики, які (в контексті мародерства) було застосовано радянськими військами (та їхніми російськими наступниками) в подальших війнах, конфліктах, придушеннях спроб здобути чи втримати незалежність. Варваризація війни стала не злочином, не винятком, а способом її ведення.

Таким чином, можна констатувати, що витoki радянського мародерства лежали не тільки та не стільки в бажанні помсти чи відплати, скільки у соціальній заздрості («класовій ненависті»), через що всі мали жити не добре, а так само погано, як і «визволителі». Причини полягали й у можливості реалізувати право сильного грабувати слабкого, в усвідомленні своєї вишості щодо ворогів і тих, кого ніби «визволяли», щодо начебто своєї «унікальної місії» у світі. За таких обставин мародерство було спрямоване не тільки проти німців, а й проти українців, сербів, поляків, угорців, євреїв та ін.

Жахливі сценарії привласнення чужого майна часто-густо були злочинами посеред інших злочинів – побиття, вбивств, зґвалтувань, підпалів. Радянська державна політика щодо мародерства була двоїстою: на широкий загал інформація про це явище або заперечувалась, або подавалася в контексті відомостей про покарання порушників закону; натомість для «внутрішнього користування» керівництво СРСР обрало політику схвалення та підтримки, у тому числі через створення спеціальних структур для формування й відправлення додому посилок із фронту.

Засекреченість документів російських архівів не дозволяє навести достовірні відомості про масштаби індивідуального мародерства, кількість учасників, обсяги індивідуально вкраденого майна. Можна припустити, що не всі «визволителі» поводитися однаково – як злодії та ґвалтівники. Однак загальна тенденція визначалася не ними, а, власне, тими, кого весь світ волів бачити визволителями, а побачив варварами.

Слід також констатувати, що «червоні злодії» – це представники різних народів СРСР. Тож проблема роботи із провинною є частиною «домашнього завдання» українців, з яким через утілення нових підходів щодо розуміння трагедії війни («Ніколи знову») наше суспільство успішно дає раду.

Однак для росіян – самопроголошених наступників переможців у Другій світовій – варваризація війни залишилася включеною як у наратив актуалізованої пам'яті («Можемо повторити», «На Берлін!» та ін.⁸⁸), так і у практики її ведення проти України, в яких варварство й мародерство виступають формами інституціоналізації російського імперського месіанства.

REFERENCES

1. Aly, G. (2007). *Hitler's Beneficiaries: Plunder, Racial War, and the Nazi Welfare State*. New York.
2. Applebaum, A. (2012). *Iron Curtain: the Crushing of Eastern Europe, 1944–1956*. New York.
3. Bartov, O. (2001). *The Eastern Front, 1941–45, German Troops and the Barbarisation of Warfare*. London.
4. Batu Dorzh (2022). Maroderstvo yak istorychnyi kodeks rosiiskoho ofitsera. *Lokalna istoriia*, 7 kvitnia 2022. [in Ukrainian].
5. Beevor, A. (2002). *The Fall of Berlin 1945*. New York and London.
6. Borhi, L. (2004). *Hungary in the Cold War, 1945–1956*. Budapest.

⁸⁷ Bartov O. *The Eastern Front, 1941–45, German Troops and the Barbarisation of Warfare*. – London, 2001. – 244 p.

⁸⁸ У дослідженні російських філософів, підготовленому за підтримки державного гранту «Офіційний дискурс російської політики пам'яті про радянське минуле: стратегії, інтерпретації, актори, комеморативні практики», слогани «Можемо повторити», «Може, повторимо?», «На Берлін!», «Мій дід брав Берлін!», «Якщо треба – повторимо» віднесено до типу «переможних кліше історичної гордості, в яких відчувається виклик, мілітаристські схильності того, хто їх промовляє. А також гордість, котра викликана почуттям патріотизму, любові до своєї Батьківщини» (див.: *Голоскоков В.А., Русакова О.Ф.* «Победные» фразы-клише как нарративный компонент политики памяти о Великой Отечественной войне // *Дискурс-Пи*. – 2021. – Т.18. – №3. – С.85–86).

7. Daumantas, J. (2009). *Forest Brothers: The Account of an Anti-soviet Lithuanian Freedom Fighter, 1944–1948*. Budapest.
8. Davies, N. & Moorhouse, R. (2003). *Microcosm: A Portrait of a European City*. New York.
9. Dullin, S. (2015). How the Soviet Empire Relied on Diversity: Territorial Expansion and National Borders at the End of World War II in Ruthenia. *Seeking Peace in the Wake of War: Europe, 1943–1947*. Ed. by S.-L.Hoffmann, S.Kott, P.Romijn, and O.Wieviorka. Amsterdam.
10. Givens, S.A. (2010). *Bringing Back Memories: GIs, Souvenir Hunting, and Looting in Germany, 1945*. Ohio.
11. Glickman, M. & Gould, R. (2016). *Stolen words: the Nazi plunder of Jewish books*. Philadelphia.
12. Goloskov, V.A., Ruskova, O.F. (2021). “Pobednyie” frazy-klishe kak narrativnyi komponent pamiati o Velikoy Otechestvennoy voine. *Diskurs-Pi*, 18, 76–95. [in Russian].
13. Hitchcock, W.I. (2008). *The Bitter Road to Freedom: A New History of the Liberation of Europe*. New York.
14. Inal, T. (2013). *Looting and Rape in Wartime: Law and Change in International Relations*. Philadelphia.
15. Kennan, G. (1967). *Memoirs: 1925–1950*. New York.
16. Klopfer, P.H. (1969). *Habitats and territories; a study of the use of space by animals*. New York.
17. Kopelev, L. (2011). *Khnanit vebno*. Kharkov. [in Russian].
18. Liber, G.O. (2016). *Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954*. Toronto; Buffalo; London.
19. Merridale, C. (2006). *Ivan’s War*. New York.
20. Naimark, N. (1995). *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. Cambridge.
21. Roxan, D. & Wanstall, K. (1965). *The Rape of Art: The Story of Hitler’s Plunder of the Great Masterpieces of Europe*. New York.
22. Rydell, A. & Koch, H. (2017). *The Book Thieves: The Nazi Looting of Europe’s Libraries and the Race to Return a Literary Inheritance*. New York.
23. Schrijvers, P. (1998). *The Crash of Ruin: American Combat Soldiers in Europe During World War II*. New York.
24. Sokolov, B. (2016). *Marshal Malinovskii*. Moskva. [in Russian].
25. Solzhenitsyn, A. (1974). *Pruskie nochi*. Parizh. [in Russian].
26. Tánis, K. (2017). Trofeinoie kino v SSSR v 1940–1950-e gg. *Kultura i iskusstvo*, 12, 85–91. [in Russian].
27. Ungváry, K. (2003). *Battle for Budapest: 100 Days in World War II*. London.
28. Vronska, T. (2022). *Nepevnyi kontyn[h]ent: deportatsii iz Zakhidnoi Ukrainy 1944–1953 rr., rezhyhyme povsiakdennia, povnennia*. Kyiv. [in Ukrainian].

Olena STIAZHINA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Leading Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Second Half of the Twentieth Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), fotodonetsk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>

“Red Thieves” of World War II: Origins, Scenarios and Consequences of Looting by Soviet Servicemen

Abstract. The article deals with the looting of soldiers and officers of the Soviet army in Europe during the World War II. The behavior of Russian invaders on the territory of Ukraine during the ongoing Russo-Ukrainian war makes this topic relevant. **The purpose of this article** is to analyze the specifics of the Soviet version of military looting. **The research tasks** are to investigate the origins, record practices, find out how the soldiers themselves evaluated their actions and how Soviet leadership evaluated it. One of the tasks is to determine the consequences of “red looting” in shaping the social rules of the Soviet and his successor – Russian – society. **The methodology of the research** is the theory of agency, which is based on the fact that under any circumstances (for example, continuous pressure from a totalitarian state or repression) people have a choice and act accordingly it. **The scientific novelty** is that Soviet looting is seen as a holistic phenomenon and a well-established and permitted practice of warfare. **Conclusions.** The origins of Soviet looting were not only in the desire for revenge and retribution, but in social envy (“class hatred”), because of which everyone must live not well, but as badly as the “liberators”. The reasons were also the ability to exercise the right of the strong to rob the weak, in the awareness of their superiority over enemies and those who seems to be “liberated”, for their “unique mission” in the world. Under such circumstances, the looting was directed not only against the Germans, but also against Serbs, Poles, Hungarians, Jews, Ukrainians, and so on. For the self-proclaimed successors of the victors in World War II – Russian society – the barbarization of war remained included both in the narrative of actualized memory (“We Can Repeat”, “To Berlin!”, etc.) and in the warfare against Ukraine, in which barbarism and looting are forms of institutionalization of the Russian imperial messianism.

Keywords: looting, soviet army, Russian imperial messianism, barbarism, rape, plunder.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Олександр ОДРІН

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), olodrin@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2729-6548>

Рибальська галузь господарства Ольвійського поліса: традиції метрополії та місцева специфіка

DOI: <https://doi.org/10.15407/10.15407/uhj2022.03.030>

УДК: 639.2+339+94(38)«652»

Анотація. Метою дослідження є комплексне вивчення рибальської галузі господарства Ольвії в контексті дослідження давньогрецького рибальства загалом. Проаналізовано рибні ресурси Нижнього Побужжя, а також технології та експортний потенціал місцевого рибальства. **Методологія** – аналіз інформації низки історичних і природничих дисциплін (археологія, археоіхтіологія, іхтіологія, палеогеографія, етнографія) з метою одержання інтегрованої картини структури рибальського промислу Ольвії. **Наукова новизна.** Вперше в історіографії рибальство античних держав північного узбережжя Чорного моря розглянуто не ізольовано, а в контексті давньогрецького рибальства загалом. Виявлено специфіку ольвійського рибальства як складової відповідного промислу Давньої Греції. **Результати дослідження.** Порівняльний аналіз ольвійського рибальства та рибальства полісів басейну Егейського моря дозволяє зробити висновки про значні відмінності між ними. Це було викликано якісною різницею у структурі вилову, яка, своєю чергою, стала наслідком неподібності природних умов Нижнього Побужжя з його великими річками, лиманами та опрісненою морською акваторією з одного боку й басейну Егейського моря з його фауною солоних вод – з іншого. Відмінності змушували ольвійських рибалок модернізувати принесені з метрополії рибальські технології, адаптуючи їх до місцевих умов. Загалом у водах Нижнього Побужжя виловлювали риб цінніших порід, ніж на Середземномор'ї. Тут інтенсивно добували, зокрема, осетрових і сомів. Це створювало значний експортний потенціал місцевого рибальства. Проаналізовано технології риболовлі (використання сіток, гачкових снастей, ударних знарядь) та способи переробки рибальської продукції. Вказано на специфіку переробки осетрових (засолка, копчення). Ці види не надавалися для виготовлення гаруму, через що в Ольвії не зустрічаються рибозасолювані ванни. На вивіз, окрім м'яса риб, могли йти також клей та ікра. Експортний потенціал ольвійського рибальства був доволі значним.

Ключові слова: рибальство, Ольвія, Середземномор'я, античність, технології рибальства.

Рибальство було однією з провідних галузей давньогрецького господарства, а рибні страви займали дуже вагоме місце у харчуванні еллінів. Якщо основними

джерелами калорій у раціоні мешканців Давньої Греції, як і Середземномор'я загалом¹, були різноманітні зернові та рослинні олії (перш за все маслина), то риба, поряд із бобовими та молочними продуктами, стала головним джерелом протейнів (м'ясні продукти відігравали набагато меншу роль).

Цілком логічно, що, засновуючи нові поселення на берегах Чорного моря з його великим і багатим на рибу континентальним шельфом та повноводними річками, колоністи мали швидко оцінити масштабність рибних ресурсів та почати інтенсивно їх освоювати. Недаремно ж Геродот стверджував, що річка Борисфен «найбільш корисна для людей не лише серед інших рік Скіфії, але і взагалі серед всіх інших, крім єгипетського Нілу [...] дуже багато в ньому риби приємної на смак [...] і великі риби в ньому без колючих кісток, що їх називають антакаями» [IV, 53] (переклад А.О.Білецького).

Про те, що рибальство було однією з основних галузей господарства Ольвії, одноставно стверджується в узагальнюючих працях², де наголошується, що про значення його свідчать писемні, епіграфічні та, особливо, численні археологічні й археобіологічні джерела. Однак, попри наявність багатьох публікацій археологічних та остеологічних матеріалів, упродовж десятиліть чи не єдиною, присвяченою вивченню ольвійського рибальства, була неопублікована розвідка Ф.М.Штительман³.

Торкаючись історіографії питання, слід підкреслити, що археологічні свідчення про розвиток рибальства на території Ольвійського поліса почали з'являтися практично відразу після старту відповідних досліджень Ольвії та Березані⁴, причому на Березані були відкриті й перші рибокопильні⁵, що засвідчувало факт переробки рибальської сировини. Основні ж матеріали почали накопичуватися в результаті проведення робіт на хорі Ольвійської держави – з другої половини 1930-х рр., та особливо активізувалися в повоєнний час⁶. Найбільш важливими були знахідки з поселень Вікторівка 1, де, окрім численних керамічних і кам'яних грузил для рибальських сітей, було також виявлено наконечник гарпуна⁷; Широка Балка, де знайдено комплект із 33 грузил до великої (до 40–80 м) сітки (ставної, або ж неводу)⁸; Дідова Хата 1, де, окрім іншого, відкрито піч, уперше атрибутовану як копильню⁹.

У результаті археологічних досліджень 1930–1950-х рр. було накопичено доволі значний обсяг матеріалу, що засвідчував використання ольвійськими рибалками знарядь

¹ Див.: *Braun T.* Ancient Mediterranean food // *The Mediterranean diets in health and disease* / Ed. G.A.Spiller. – New York, 1991 – P.10–55.

² Див.: *Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А.* Ольвия: Античное государство в Северном Причерноморье. – К., 1999; *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа Ольвии. – К., 1989; *Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.О.* Принципи моделювання економічного базису північнопричорноморської античної держави на прикладі Ольвії // Палеоекономіка раннього залізного віку на території України. – К., 2004. – С.8–31.

³ *Штительман Ф.М.* Рыболовство и рыбопереработочное производство Ольвии и её округи в античную эпоху. Киев, 1958. Рукопись // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф.12. – №389.

⁴ *Фармаковский Б.В.* Раскопки в Ольвии // Отчёт Императорской археологической комиссии за 1906. – Санкт-Петербург, 1909. – С.19–20; *Штерн Э.Р.* Раскопки на острове Березань // Отчёт Императорской археологической комиссии за 1905. – Санкт-Петербург, 1908. – С.37; То же // Отчёт Императорской археологической комиссии за 1907. – Санкт-Петербург, 1910. – С.74.

⁵ Щоправда, їх функціональне призначення спочатку визначалося неправильно (див.: *Крыжицкий С.Д. и др.* Сельская округа Ольвии. – С.77).

⁶ Див. докл.: *Буйских С.Б.* Л.М.Славин как исследователь хоры ольвийского государства // Мир Ольвии. – К., 1996 – С.34–40.

⁷ *Рудык Ф.* Древнее поселение Викторовка 1 (VI–III вв. до н. э.) // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Вып.1. – Одесса, 1957. – С.65–66.

⁸ *Рабичкин Б.М.* Поселение у Широкой Балки // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Вып.40. – Москва, 1951. – С.124; *Штительман Ф.М.* Рыболовство и рыбопереработочное производство Ольвии... – С.8.

⁹ *Штительман Ф.М.* Рыболовство и рыбопереработочное производство Ольвии... – С.17–19.

різних типів: сіткових (великі та малі сіті), ударних (гарпуни) й гачкових (вудки, снасті), а також переробку рибальської сировини шляхом копчення та засолювання¹⁰. Цей матеріал підсумувала Ф.М.Штігельман у згаданій праці. Авторка розглянула всі наявні на той час археологічні та археозоологічні знахідки, провела атрибуцію низки археологічних об'єктів як рибокоптилень та чи не вперше вказала на існування на ольвійській хорі спеціалізованих рибальських поселень (уже згадуване Дідова Хата 1 було названо «рибальським городищем»)¹¹.

У наступні десятиліття фахівці з різних дисциплін увели до наукового обігу численні матеріали, що не лише кількісно, а й якісно розширили джерельну базу. Так, наприкінці 1960-х рр. в Ольвії вперше проведено масштабні дослідження остеологічних решток іхтіофауни¹². З появою в той самий час праць К.К.Шилика¹³ відбулося поживлення палеогеографічних студій, результати яких суттєво змінили уявлення про акваторію пониззя Дніпра та Південного Бугу, їх лиманів і прилеглого морського басейну¹⁴.

Однак найбільших результатів, природно, досягли археологи, котрі проводили масштабні дослідження ольвійської хори з початку 1970-х¹⁵ і до першої половини 1990-х рр. Їх підсумки підбито у двох колективних монографіях: «Сільська округа Ольвії»¹⁶ та «Античні поселення Нижнього Побужжя»¹⁷, в яких, зокрема, узагальнено весь наявний на той час археологічний матеріал про розвиток риболовлі на ольвійській хорі¹⁸, показано існування в різних її районах доволі численних рибальських стоянок¹⁹.

Результати багаторічних археологічних розкопок Ольвії та її хори стали базою для створення узагальнюючих досліджень з історії поліса загалом²⁰ та його економічного базису зокрема²¹, причому стаття С.Д.Крижицького та Н.О.Лейпунської є чи не першою, в якій однозначно стверджується, що рибальська продукція була однією з головних статей експорту Ольвії²².

Однак, попри накопичення значного обсягу інформації про ольвійське рибальство, низка важливих аспектів вивчення цієї галузі залишалася загалом поза увагою дослідників. Це й детальне вивчення сировинної бази, і способи риболовлі, а також значною мірою технології переробки рибальської сировини, включно з супутньою продукцією (ікра, жир, клей).

¹⁰ Там же. – С.9–10.

¹¹ Там же. – С.6.

¹² Житенева Л.Д. Промысловые рыбы и рыболовство в древней Ольвии (VII–VI вв. до н. э. – III в. н. э.) // Зоологический журнал. – Т.46. – Вып.1. – Москва, 1967. – С.98–104; *Ей же*. Промысловая фауна рыб и рыболовство бассейна Чёрного моря по археологическим данным: Автореф. дисс. ... канд. биол. наук. – Москва, 1965.

¹³ Шилик К.К. К палеогеографии Ольвии // Ольвия. – К., 1975. – С.51–91.

¹⁴ Лобунов М.В. Материалы по античной географии Северного Причерноморья // Вестник древней истории (далі – ВДИ). – 1981. – №1. – С.124–143; *Иевлев М.М.* Природные условия // *Крыжицкий С.Д. и др.* Сельская округа Ольвии. – С.15–19; *Иевлев М.М.* Природные середовище Нижнього Побужжя та Нижнього Подніпров'я в добу античності: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997.

¹⁵ *Крыжицкий С.Д. и др.* Сельская округа Ольвии. – С.138.

¹⁶ Там же.

¹⁷ *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М.* Античные поселения Нижнего Побужья (Археологическая карта). – К., 1990.

¹⁸ *Крыжицкий С.Д. и др.* Сельская округа Ольвии. – С.76–77, 138 и др.

¹⁹ *Крыжицкий С.Д. и др.* Античные поселения Нижнего Побужья... – С.42, 75 и др.

²⁰ Див.: *Крыжицкий С.Д. и др.* Ольвия: Античное государство в Северном Причерноморье.

²¹ Див.: *Крыжицкий С.Д., Лейпунська Н.О.* Принципи моделювання економічного базису північнопричорноморської античної держави...

²² Там само. – С.16. Щоправда, автори говорять про меншу її вагу порівняно з рибальством Боспору та Херсонесу, спираючись знову ж таки на відсутність в Ольвії рибозасолювальних ванн.

Частково ці питання розглянуто в попередній публікації автора²³, де, окрім інформації археологічних, писемних та епіграфічних джерел, залучено також дані іхтіології, палеогеографії, етнографії, технології рибальства. Утім за ті без малого півтора десятиліття, які минули з часу її виходу, було нагромаджено значний обсяг нових даних. По-перше, завдяки працям Є.Ю.Яніш, яка, окрім ольвійських, обробила й матеріали з Березані та Білозерського поселення²⁴, суттєво розширилася археологічна база. По-друге, попри згортання масштабних досліджень на ольвійській хорі, в останні роки провадилися розкопки на кількох поселеннях, де виявлено виразні сліди рибальської діяльності (набори грузил для сітей, археологічні матеріали)²⁵. Були відповідні знахідки й на ольвійському передмісті та в його найближчих околицях²⁶.

Але головною обставиною, яка спонукала до написання цієї статті, стала інтенсифікація археологічних досліджень на території метрополій античних держав Надчорноморщини – в басейні Егейського моря. Їх результати дозволяють нині розглядати ольвійське рибальство не ізольовано, а у загальному контексті риболовлі Давньої Греції та ширше – античного світу. Саме з'ясування специфіки рибальства Ольвії, його місця у загальній картині цього промислу і є метою цієї статті.

Слід, щоправда, зауважити, що відносно донедавна в англійській історіографії можна було зустріти праці з історії античного рибальства, в яких автори взагалі ігнорували дані тоді ще не надто численних археологічних досліджень. Рецидиви таких практик трапляються й в останні десятиліття. Прикладом може бути, зокрема, праця Т.Беккер-Нільсена²⁷, яка базується на аналізі античних писемних джерел, головним чином твору Оппіана «Про риболовлю», хоча на момент її виходу археологічних студій уже не бракувало. Ще далі йде відомий дослідник кулінарної історії Е.Делбі²⁸, категорично стверджуючи, нібито археологія мало що може сказати про риболовлю, оскільки рештки риб, мовляв, надто погано зберігаються. Утім, аби належно оцінити ступінь точності цього висловлювання, достатньо лише ознайомитися з історіографічною працею грецького археолога Д.Мілоні²⁹.

При цьому, якщо в минулому подібне ігнорування ще якось можна було пояснити обмеженими на той час масштабами археологічних досліджень у Середземномор'ї, то тепер про це говорити вже аж ніяк не випадає, адже впродовж

²³ *Одрін О.В.* Ольвійське рибальство VI–III ст. до н. е. // Надчорномор'я у IX ст. до н. е. – на початку XIX ст.: студії з історії та археології. – К., 2007. – С.71–89.

²⁴ *Билкова В.П., Яніш Є.Ю.* «Борисфен найбільш корисний людям»: іхтіологічні дані з Білозерського поселення // Археологія. – 2010. – №3. – С.75–81; *Яніш Е.Ю., Антипина Е.Е.* Промысловые рыбы древней Ольвии (I–III вв. н. э.) и её окрестностей // Зоологический журнал. – Т.92. – №9. – Москва, 2013. – С.1190–1200; *Яніш Е.Ю., Каспаров А.К.* О костных остатках поселения архаического времени Березань в Северном Причерноморье (Украина) // Археологические вести. – Вып.21. – Москва, 2016. – С.124–139.

У 1990-х рр. невелику колекцію решток іхтіофауни з Березані опрацювала Н.В.Іванова (див.: *Ivanova N.V.* Fish remains from archaeological sites of the northern part of the Black Sea region (Olvia, Berezan) // *Offa*. – 1994. – 51. – P.278–283).

²⁵ *Бондаренко Д.* Загальна характеристика античного поселення Вікторівка-I // Краєзнавство. – 2018. – №1. – С.135–142; *Смирнов О.І., Смирнов Л.І.* Дослідження поселення Велика Корениха III // Археологічні дослідження в Україні 2016 р. – К., 2018. – С.165–167.

На жаль, матеріали досі лише частково введені в науковий обіг, а цікаве припущення О.Смирнова, що Велика Корениха була сезонним пунктом вилову чорноморського оселедця, висловлене у пресі, досі не знайшло обґрунтування у спеціальних публікаціях.

²⁶ *Папанова В., Ляшко С.* Знаряддя рибальства, знайдені у приміських садибах Ольвії // Емінак. – 2021. – №1(33). – С.188–203.

²⁷ *Bekker-Nielsen T.* The Technology and Productivity of Ancient Sea Fishing // *Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region*. – Aarhus, 2005. – P.83–95.

²⁸ *Dalby A.* Siren Feasts: A History of Food and Gastronomy in Greece. – London; New York, 1995. – P.66.

²⁹ *Mylona D.* Fish-eating in Greece from the fifth century B. C. to the seventh century A. D.: A story of impoverished fishermen or luxurious fish banquets? – Oxford, 2008.

останніх десятиліть фахівці накопичили значний за обсягом матеріал, що дозволяє використовувати археοіхтіологічні дані вже не як допоміжне джерело інформації, а рівнозначне з писемними, причому в багатьох питаннях – навіть як основне.

Згідно з даними археοіхтіології, рибалки давньогрецьких полісів басейну Егейського моря виловлювали широкий спектр промислових риб³⁰. Більшість складали прибережні – морські лящі, камінні, а також морські окуні, баракуди, скаркові риби, акули, морські коти³¹. Крім того, елліни активно добували безхребетних: головоногих та інших молюсків, ракоподібних тощо. Ловили місцеві мешканці й риб, які добуваються сезонно при міграціях на невеликі відстані – анчоуси, сардини, смариди, бопси³². І нарешті, третьою групою морських мешканців, що їх активно виловлювали давньогрецькі рибалки Егейського басейну, були мігруючі види відкритого моря, такі, як тунець, скумбрія, пеламіди, чия роль у виловах часто применшують учені-примітивізатори технологій античного рибальства³³.

Загалом рибні ресурси Егейського моря фахівці оцінюють як посередні³⁴. Натомість відповідні багатства чорноморського шельфу, місцевих великих річок та лиманів у минулому були дуже значними³⁵. Сировинну базу ольвійського рибальства, з урахуванням палеогеографічної ситуації в Нижньому Побужжі в античну добу, автор уже детально розглядав³⁶. Тут варто лише сказати, що на ольвійській хорі можна виокремити кілька районів риболовлі, які відрізнялися видовим складом та запасами промислових риб.

Район тогочасного Дніпро-Бузького лиману. Простягався із заходу на схід приблизно від нинішнього Очакова до мису Станіслав, а з півночі на південь – орієнтовно від Ольвії до тодішнього північного узбережжя Ягорлика. Іхтіофауна лиманна (солонуватих вод). Основні промислові риби: осетер (жилий), тюлька, бички, тарань, а також прохідні – осетрові й оселедці. Окрім того, могли добуватися як річкові (соми, щуки, окуневі, коропові), так і морські риби.

Цей район мав, мабуть, найбільші за обсягом та найбагатші за видовим складом запаси риби. Тут локалізувались як спеціалізовані рибальські поселення, так і ті, де ця галузь господарства відігравала одну із провідних ролей. До першого типу відносяться розташовані на північному березі Кінбурнського півострова тимчасові рибальські стоянки Геройське 1 та Покровське 1³⁷. Вірогідно, вони належали рибалкам із великих стаціонарних поселень протилежного берега лиману. Тоді Покровське варто пов'язати зі скупченням поселень у районі Яселок, а Геройське – або з Пітухівкою 1, або ж із поселеннями Дніпровське 2–4. Із поселень другого типу слід виокремити вже згадувану Широку Балку 1 та саму Ольвію, де в Нижньому місті зафіксовано численні знахідки, пов'язані з рибальством³⁸. В останні роки їх також відкрито й на ольвійському передмісті³⁹, причому значна частина ще чекає на публікацію.

³⁰ Ibid. – P.150–155. Пор. базовану винятково на даних писемних джерел картину в монографії Е.Делбі (див.: *Dalby A. Siren Feasts...* – P.68–75).

³¹ *Mylona D. Fish-eating in Greece...* – P.150.

³² Ibid. – P.153.

³³ Ibid. – P.154.

³⁴ Ibid. – P.158.

³⁵ На це вказують й археοіхтіологи, котрі займаються вивченням егейських матеріалів (див.: *Mylona D. Fish-eating in Greece...* – P.154).

³⁶ *Одрін О.В. Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я.* – К., 2014. – С.103–107; *Його ж. Ольвійське рибальство VI–III ст. до н. е. ...*

³⁷ *Крыжицкий С.Д. и др. Античные поселения Нижнего Побужья...* – С.73, 75.

³⁸ *Крыжицкий С.Д., Лейпунська Н.О. Принципы моделирования экономического базиса північнопричорноморської античної держави...* – С.16.

³⁹ Див.: *Папанова В., Ляшко С. Знаряддя рибальства, знайдені у приміських садибах Ольвії.*

Район на захід від тогочасного півострова Березань. Простягався в бік Одеської затоки, між корінним берегом і косою, що існувала на місці сучасної Одеської банки. У межах ольвійської хори знаходилася лише його найсхідніша частина – від півострова Березань до Рибаківки, або, якщо включати до ольвійської хори поселення на Тилігульському лимані – до Кошар. Іхтіофауна мала бути загалом подібною до попереднього району, відрізняючись хіба що більшою питомою вагою морських риб та меншою прісноводних. Основні промислові риби – ті самі, що й у згаданому вище районі.

Тут налічувалося не так уже й багато поселень, проте на більшості з них фіксуються знахідки, пов'язані з рибальським промислом. Найбільш репрезентативні вони на Вікторівці 1⁴⁰ та, особливо, на Березані, яка, судячи з усього, була доволі значним центром рибопереробки.

Район пониззя Південного Бугу. В античну добу він починався на північ від Ольвії – поблизу Волоської коси чи трохи північніше, і простягався до бузьких плавнів, які брали початок на широті сучасного Миколаєва та являли собою природну північну межу ольвійської хори. Основна іхтіофауна прісноводна, річкова. Головні промислові риби – сом, окуневі, коропові, а під час ходу також і проходні.

Рибальські поселення цього району концентрувалися в північній частині: стоянки Нова Богданівка 6 (на правому березі) та Жовтневе 6 (на лівому березі), а також уже згадуваний центр переробки рибальської продукції Дідова Хата 1. Ще одним спеціалізованим поселенням, яке досліджувалося вже останніми роками, була Велика Корениха 3 на території сучасного Миколаєва, матеріали з якого також чекають на повну публікацію.

Район Пряггорлицької затоки. Знаходився на південний захід від нинішнього Кінбурнського півострова. Основна іхтіофауна морська, можливо з певним домішком лиманної. Головні промислові риби – чорноморський шпрот, глоса, меншою мірою барабулька та калкан. Улітку тут також могли добувати осетрових, здебільшого севрюгу.

Варто зауважити, що жодних поселень чи рибальських стоянок на південному березі Кінбурну поки що не зафіксовано. Цілком вірогідно, що вони розташовувались у нині затопленій частині півострова. Незважаючи на це, можна доволі впевнено стверджувати, що акваторія затоки входила до зони промислової активності ольвійських рибалок, адже і Ягорлицьке поселення, і поселення Рибальче 1 і 2 були пов'язані з Березанню саме через неї (та Запорізьку протоку).

Можливо, до згаданих чотирьох варто додати ще *район пониззя Дніпра*, включено з Білозерським поселенням, із найбільш прісноводною з усіх іхтіофауною.

Найскладнішим у дослідженні ольвійського рибальства є питання технологій місцевої риболовлі. Прямих свідчень про них немає, а загальні реконструкції технологій давньогрецького промислу⁴¹, які базуються на аналізі античних писемних джерел, мало що дають для розуміння нашого питання, оскільки й основні місця риболовлі (на Середземномор'ї це море, на Нижньому Побужжі – лиман та річки), і види промислових риб у Середземномор'ї й на Північному Причорномор'ї мали принципові відмінності. Що ж до археологічних знахідок, то за ними можна, бодай частково, реконструювати лише основні типи рибальських знарядь. Однак якщо до даних археозоології про видовий склад промислових риб та археології долучити етнографічні відомості про способи риболовлі на Нижньому Дніпрі та Дніпро-Бузькому лимані, то цю реконструкцію можна здійснити з доволі високим ступенем

⁴⁰ Останні дослідження поповнили колекцію знахідок рибальських знарядь із поселення (див.: *Бондаренко Д.* Загальна характеристика античного поселення Вікторівка-I. – С. 140).

⁴¹ Див.: *Bekker-Nielsen T.* The Technology and Productivity of Ancient Sea Fishing.

вірогідності. Тобто якщо в етнографічних матеріалах містяться дані про вилов тих самих видів риб і тими самими знаряддями, що їх використовували греки, то цілком логічним буде вважати, що й спосіб використання цих знарядь був загалом подібним.

Спочатку розглянемо, які види риб становили основу вилову ольвійських рибалок. Перші дослідження місцевої іхтіофауни розпочалися практично відразу після того, як Ольвійську експедицію очолив Л.М.Славін, тобто з середини 1930-х рр. За визначенням В.І.Зубаревої, яка аналізувала матеріали з розкопок 1935–1946 рр., серед вилову переважали соми та, меншою мірою, осетрові⁴².

Набагато масштабнішими були результати Л.Д.Житеньової в 1960-х рр. Вона проаналізувала майже 7500 решток кісток, хрящів і луски, з яких понад 4500 визначено з точністю до виду, а ще понад 2000 – до родини. За наслідками дослідження кісток на першому місці були сомові (40,6%), на другому і третьому – коропові й осетрові (23,2 та 22,7% відповідно), на четвертому – окуневі (12,4%)⁴³.

Дуже примітний надзвичайно високий відсоток цінних риб в уловах ольвіополітів: рештки сомів, осетрових та окуневих (в основному судака) становлять три чверті всього кісткового матеріалу. Також звертає на себе увагу надвеликий відсоток сомів, деякі з яких сягали розмірів понад 4 м⁴⁴. Значною є й питома вага залишків осетрових – майже чверть усіх кісткових решток. При цьому головною промисловою осетровою рибою був (як і зараз) осетер (57,8% осетрових від визначених до виду, або 40,5% від загальної їх кількості). Однак спостерігаються суттєві відмінності з сучасним станом. Нині в регіоні виловлюють прохідного осетра, натомість в античну добу, як показав аналіз розмірів залишків, у Дніпрі та Південному Бузі водився жилий осетер⁴⁵, який і становив основу промислу. Набагато більш розповсюдженою, ніж тепер, була стерлядь⁴⁶. З іншого боку, менше, ніж зараз, виловлювали вирезуба, ляща, окуня⁴⁷.

Скоригувати ці висновки дозволяють результати проведеної Є.Ю.Яніш обробки маже 1000 фрагментів із шарів Ольвії перших століть н. е.⁴⁸ Примітний той факт, що загалом рибний асортимент, згідно з обома дослідженнями, був доволі подібним, а от процентне співвідношення основних видів промислових риб різнилося. Так, за Є.Ю.Яніш та Є.Є.Антипіною, головними промисловими рибами Ольвії були осетер, севрюга, стерлядь, білуга, сом, сазан, судак і вирезуб⁴⁹, що загалом кореспондується з висновками Л.Д.Житеньової. Натомість за кількістю решток осетер – на третьому місці, поступаючись стерляді й сому (14,7%, 20% та 19,4% відповідно). Можливо, це пояснюється різними методиками обробки матеріалу⁵⁰ чи специфікою вибірки.

Цікава оцінка вагових параметрів вилову (адже кількатонна білуга важить стільки, скільки щонайменше декілька десятків риб інших видів). Тут на першому місці опиняється білуга (48,2%), далі йдуть осетер (20,8%), сом (14,8%) і севрюга (12,8%).

Рештки іхтіофауни Березані відносяться до рубежу VII–VI – другої чверті V ст. до н. е. і суттєво відрізняються від ольвійських набагато меншим відсотком залишків сомів, що, певно, пов'язане з меншою опрісненістю вод в околицях поселення. Тут на першому місці за кількістю особин був осетер (38,1%), далі севрюга (20,0%),

⁴² Цит. за: Штительман Ф.М. Рыболовство и рыбопереработочное производство Ольвии... – С.4.

⁴³ Житенева Л.Д. Промысловые рыбы и рыболовство в древней Ольвии... – С.98. Це в понад тричі більше, ніж було досліджено раніше.

⁴⁴ Там же. – С.102.

⁴⁵ Житенева Л.Д. Промысловые рыбы и рыболовство в древней Ольвии... – С.99; Её же. Промысловая фауна рыб и рыболовство бассейна Чёрного моря по археологическим данным. – С.10.

⁴⁶ Житенева Л.Д. Промысловые рыбы и рыболовство в древней Ольвии... – С.99.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Яніш Е.Ю., Антипина Е.Е. Промысловые рыбы древней Ольвии (I–III вв. н. э.) и её окрестностей. – С.1190–1200.

⁴⁹ Там же. – С.1196.

⁵⁰ Не варто також забувати і про особливості збереження решток, адже в осетрових – хрящових ганоїдів – луски немає.

сазан (16,5%), судак (11,6%), у цілому ж осетрові склали 62,3% риб⁵¹. За ваговими параметрами перевага осетрових загалом та осетра зокрема була ще більшою: 52,8% проти 19,8% севрюги й 11,7% сазана.

Таким чином, основу риболовлі в Бузькому лимані в античний час становили сом, осетер і судак; другорядними промисловими рибами були сазан, плотва, стерлядь, вирезуб, севрюга й, можливо, щука. Як прилов добувалися також лящ, чехонь, окунь⁵².

Що ж стосується знахідок із Білозерського поселення, які належать до другої половини IV ст. до н. е., то тут переважали саме осетроподібні⁵³, причому найбільший відсоток добутих риб становила севрюга, далі йшла стерлядь, третє місце посідав осетер, четверте – білуга. На думку Є.Ю.Яніш, севрюгу та білугу видобували під час ходу на нерест, а також у зимувальних ямах, тоді як в Ольвії – головно під час ходу. А от переважання стерляді пояснюється більшою опрісненістю води у цьому районі⁵⁴ порівняно з лиманною Ольвією.

Такі археологічні дані добре кореспондуються з етнографічними даними про традиційні рибальські промисли на Нижньому Дніпрі⁵⁵, згідно з якими запорожці виловлювали у самій річці різних окуневих та корошових (зокрема коропів, вирезубів, тарань), щук і судаків; у Дніпрі та в лимані – осетрових, сомів; лише в лимані – камбалу, скумбрію, оселедців⁵⁶.

Це дозволяє залучити етнографічні дані (звичайно, в поєднанні з археологічними) для реконструкції технологій ольвійського рибальства. Запорозькі рибалки використовували знаряддя кількох типів: ставні сіті (косяки, мережі), неводи та інші обкидні сітки, гачкові снасті (самолови)⁵⁷. Для осетрових – в основному ставні сіті та самолови.

Найбільша риба виловлювалася косяками – великими ставними зябровими сітками (чарунки в них розміром із риб'ячу голову, тож вийти з таких сіток здобичі заважали зяброві кришки) довжиною приблизно 80 м. На нижньому їх боці закріплювали кам'яні грузила, а на верхньому на мотузках – пучки очерету (так звані куги)⁵⁸. Менші за розміром, але аналогічні за конструкцією сіті називалися мережами й використовувалися для вилову молоді осетрових, а також крупночастикової риби⁵⁹.

Археологи визначають грузила для ставних сітей за формою: головним чином це округлі, овальні або трикутні плиточки з отвором у верхній частині⁶⁰. Грузила подібних форм широко розповсюджені на всьому Північному Причорномор'ї⁶¹, зокрема в Ольвії⁶². Вірогідно, що й кам'яні грузила з перетином також використовувалися для простих ставних сіток⁶³, хоча не виключено, що існували якісь функціональні

⁵¹ Яніш Е.Ю., Каспаров А.К. О костных остатках поселения архаического времени Березань в Северном Причерноморье (Украина). – С.126.

⁵² Житенева Л.Д. Промысловая фауна рыб и рыболовство бассейна Чёрного моря по археологическим данным. – С.6–7; Её же. Промысловые рыбы и рыболовство в древней Ольвии... – С.101–102.

⁵³ Билкова В.П., Яніш Е.Ю. «Борисфен найбільш корисний людям»... – С.76. Процентне співвідношення кісток риб різних рядів не наводиться.

⁵⁴ Там же. – С.79.

⁵⁵ Праця В.Зуєва «О бывших промыслах запорожских казаков и наипаче рыбном» опублікована в місяцеслові за 1786 р., відома за інтернет-версією републікації В.К.Козирева (див.: [Електронний ресурс]: http://www.cossackdom.com/articles/z/zuev_promisel.htm).

⁵⁶ Там же. – С.7.

⁵⁷ Там же. – С.7–8.

⁵⁸ Там же. – С.8–9.

⁵⁹ Там же. – С.9.

⁶⁰ Тарасов И.И. Рыболовный инвентарь из раскопок в Старой Ладоге // Вестник молодых учёных: Серия «Исторические науки». – Вып.1. – Санкт-Петербург, 2001 – С.72.

⁶¹ Античные государства Северного Причерноморья. – Москва, 1984. – С.246, табл. LIX, 2–12.

⁶² Крыжицкий С.Д. и др. Сельская округа Ольвии. – С.76; Крыжицкий С.Д., Лейпунська Н.О. Принципи моделювання економічного базису північнопричорноморської античної держави... – С.16.

⁶³ Крыжицкий С.Д. и др. Сельская округа Ольвии. – С.76.

відмінності: наприклад, кам'яні грузила застосовувалися для обважування мотневих (дво- або тристінних⁶⁴) ставних сітей⁶⁵.

Реконструкції рибальських сіток, що їх здійснюють археологи на підставі знахідок комплектів грузил, доволі повно відповідають описам В.Зуєва. Довжина їх визначається в межах 40–80 м⁶⁶; обважувалися вони або кам'яними грузилами з перетином⁶⁷, або керамічними грузилами зі стінок амфор⁶⁸; поплавці, зроблені з органічних матеріалів (комиш, деревина), не збереглися. Тож можна достатньо обґрунтовано стверджувати про використання грецькими поселенцями ставних зябрових сіток.

Для вилову найбільших за розмірами осетрів і білуг запорожці застосовували спеціальні гачкові снасті – так звані самолови, що складалися з довгої мотузки, яка ставилася з грузилом на дно, і до котрої прив'язувалися численні мотузки з гострими гачками на кінці; ці мотузки підтримувалися перпендикулярно до головної за допомогою куг або поплавців⁶⁹. Риба, чіпляючись боком за один із гачків, починала битися й насаджувалася на інші.

Самолови були відомі грецьким рибалкам Північного Причорномор'я. Так, залишки подібної снасті свого часу знайшли у Херсонесі⁷⁰, де біля південного узбережжя в місцях зимівлі добували білугу. Вони склалися з 50 глиняних грузил і 150 великих мідних рибальських гачків.

Виявлення такого повного комплексу унікальне, більше ніде, в тому числі й в Ольвії, цілі снасті не знаходили. Однак, якщо враховувати значно більші, ніж біля кримського узбережжя, запаси осетрових у Дніпро-Бузькому лимані, не доводиться сумніватися, що й ольвійські рибалки їх використовували. По всій хорі відомі знахідки бронзових і залізних рибальських гачків⁷¹, хоча за кількістю виявлень їх не можна порівняти з грузилами. Висота їх коливалася в межах від 4 до 10 см⁷². Це традиційно пояснюється тим, що різні гачки призначалися для вилову різних риб⁷³. Існує й інше витлумачення: маленькі гачки використовувалися для вудок, а більші – для снастей⁷⁴. Так, у праці І.І.Тарасова до переметних (і самоловних) гачків віднесено ті, висота котрих від 50 до 154 мм, і в яких немає спеціального вигину чи блешні. Більшість гачків з Ольвії та хори мають подібні характеристики, тож ольвіополіти, вірогідно, переважно використовували гачкові снасті, а не вудки⁷⁵.

Без сумніву, ольвійські рибалки користувались й іншими рибальськими знаряддями. Про знахідку гарпуна на поселенні Вікторівка 1 вже згадувалося вище. Що ж до сіток відціджувальної дії, таких, як неводи, сумніватись в їх застосуванні навряд чи доводиться. Проте археологічно грузила, якими вони обважувалися, мало чим

⁶⁴ Двостінні сіті називались у запорожців прорежами.

⁶⁵ Пор.: Тарасов І.І. Рыболовный инвентарь из раскопок в Старой Ладоге. – С.72.

⁶⁶ Рубан В.В. Проблемы исторического развития Ольвийской хоры в IV–III вв. до н. э. // ВДИ. – 1985. – №1. – С.40; Крижицький С.Д., Лейпунська Н.О. Принципи моделювання економічного базису північнопричорноморської античної держави... – С.16.

⁶⁷ Як сітка з ділянки НГС в Ольвії (див.: Крижицький С.Д., Лейпунська Н.О. Принципи моделювання економічного базису північнопричорноморської античної держави... – С.16).

⁶⁸ Як сітка з поселення Дідова Хата 1 (див.: Штитильман Ф.М. Рыболовство и рыбопереработочное производство Ольвии... – С.6).

⁶⁹ Зуев В. О бывших промыслах запорожских казаков и наипаче рыбном. – С.9–10.

⁷⁰ Кругликова И.Т. Сельское хозяйство и промыслы // Античные государства Северного Причерноморья. – С.159.

⁷¹ Крижицький С.Д. и др. Сельская округа Ольвии. – С.76, 138.

⁷² Там же.. – С.76.

⁷³ Крижицький С.Д., Лейпунська Н.О. Принципи моделювання економічного базису північнопричорноморської античної держави... – С.16.

⁷⁴ Тарасов І.І. Рыболовный инвентарь из раскопок в Старой Ладоге. – С.71.

⁷⁵ До того ж в Ольвії практично невідомі знахідки маленьких (до 2 см) гачків, що однозначно можуть бути ідентифіковані як вудкові, і котрі відомі, наприклад, на поселенні Семенівка з Керченського Приазов'я (див.: Кругликова И.Т. Сельское хозяйство и промыслы. – С.159).

відрізняються від грузил для ставних сіток, хіба що розмірами⁷⁶. Тому можна лише припускати, що найбільші грузила використовувалися саме для обважування неводів.

Розглянувши основні снасті в арсеналі ольвіополітів, і враховуючи, що кожній із них відповідає певна технологія риболовлі, можна переходити до розгляду тих, які застосовувалися грецькими рибалками на Нижньому Побужжі в античну добу.

Однак спочатку варто зробити кілька зауважень загального характеру. У західній, особливо англо-американській історіографії донедавна існувала тенденція до примітивізації рівня розвитку античної економіки загалом, і господарських технологій зокрема. Так, Т.Галлант⁷⁷ навіть стверджував, що греки, мовляв, узагалі не знали ловлі з човнів, а використовували найпростіші неводи, котрі закидалися з берега, що, на його думку, було вкрай непродуктивно. Останню тезу слушно заперечив Т.Беккер-Нільсен, який навів етнографічні дані, що засвідчили можливість доволі високопродуктивної ловлі риби з берега⁷⁸. Заперечив він також і головну тезу Т.Галланта, вказавши на іконографічне підтвердження існування риболовлі з човнів в античну добу⁷⁹. Іншим переконливим аргументом на цю ж користь є перелік рибальських снастей, що використовувалися на античному Середземномор'ї, зроблений на підставі аналізу термінології твору Оппіана «Про риболовлю»⁸⁰, адже абсолютну більшість із них можна застосовувати лише з човнів.

Матеріали з Північного Причорномор'я не менш наочно демонструють абсурдність побудов Т.Галланта. Яким чином можна ввіймати з берега 9-метрово білугу? Як можна без човна поставити посеред лиману (та потім витягти) 80-метровий ставний косяк? Важко зрозуміти, чим саме, окрім бажання «підігнати» реальність під теоретичні викладки, керувався відомий антикознавець у своїй праці.

Повертаючись до технологій риболовлі ольвійських греків, можна впевнено говорити, зокрема, про такі.

Використання ставних сіток різних розмірів. За етнографічними даними⁸¹, їх ставили у відкритому лимані на добу, після чого діставали й забивали ввійману рибу довбнями. Використовувалися ці снасті в основному для вилову осетрових, головним чином під час їх весняного та осіннього ходів. Менші сіті, якими добували також і жилих осетрів, і крупночастикову рибу, могли застосовуватися впродовж усього безморозного періоду.

Використання неводів та інших сіток відціджувальної дії. Спосіб доволі стандартний усюди: рибу оточують сіттю й потім вибирають її на берег чи на борт судна. Подібні снасті мають різні конструктивні особливості залежно від способу використання (трали, закидні, обкидні та донні неводи), які поки що встановити на археологічному матеріалі неможливо. За етнографічними даними, на Дніпрі використовували великі неводи до 100 м завдовжки⁸². Однак археологічними джерелами існування таких чималих сітей в ольвійських греків поки що не підтверджується.

Використання гачкових снастей і вудок. Як зазначалося вище, ольвійські рибалки користувалися більшою мірою снастями, аніж вудками. Судячи з доволі великих відмінностей у розмірах гачків, можна припустити, що найменші з них призначалися для вудок, більші – для снастей типу донок чи переметів, а найбільші – для самоловів. Однак, порівняно з рибальськими сітками, гачкові снасті були менш розповсюдженими.

⁷⁶ Тарасов И.И. Рыболовный инвентарь из раскопок в Старой Ладоге. – С.72.

⁷⁷ Gallant T. A Fisherman's Tale (Miscellanea Graeca, 7). – Gent, 1985. – P.25.

⁷⁸ Bekker-Nielsen T. The Technology and Productivity of Ancient Sea Fishing. – P.85–87.

⁷⁹ Ibid. – P.72.

⁸⁰ Ibid. – P.90–93.

⁸¹ Зуев В. О бывших промыслах запорожских казаков и наипаче рыбном. – С.8–9.

⁸² Там же. – С.7.

Використання ударних знарядь (гарпунів, острог). Залишки їх зустрічаються на Північному Причорномор'ї вкрай рідко, і одна з таких рідкісних знахідок походить якраз з ольвійської території – з поселення Вікторівка 1⁸³. Подібні знахідки інтерпретуються і як наконечники гарпунів, і як наконечники острог⁸⁴. Судячи з повідомлень Страбона [VII, 3, 18], остроги-гангами використовувались на північному узбережжі Чорного моря для підльодного лову осетрових. Вірогідно, що саме так вони застосовувалися і в Ольвії. Додатковим підтвердженням існування такого способу лову могло б слугувати виявлення плешней (пробоїв), що ними робили ополонки. Проте, наскільки відомо, їх на поселеннях Нижнього Побужжя поки що не зафіксовано (або ж належним чином не атрибутовано).

Підсумовуючи розгляд ольвійських рибальських знарядь і технологій, відзначимо різноманітність перших та розвиненість других. Можна стверджувати про інтенсивний характер місцевого рибальства і про достатньо великі обсяги вилову, в якому переважали цінні промислові риби, особливо осетрові й соми.

При розгляді технологій переробки риби в Ольвії археологи постійно акцентують увагу на відсутності знахідок рибозасолювальних ванн, що сприймається як аргумент на користь низького рівня розвитку рибопереробної галузі, а отже слабкості експортного потенціалу. Проте при цьому чомусь не звертають увагу на той промовистий факт, що хоча знахідки рибозасолювальних ванн на Боспорі відносяться до перших століть н. е., початок широкого експорту риби звідси датується не пізніше IV ст. до н. е., коли, за свідченням Афінея [VII, 21, 284с], поет Архестрат уже написав цілий твір, в якому прославлялися високі якості боспорської солоні риби. Таким чином, прив'язувати оцінку експортних можливостей риболовлі до наявності чи відсутності рибозасолювальних ванн принаймні некоректно.

Справа в тому, що з риби, масово виловлюваної на Північному Причорномор'ї, для виготовлення гаруму використовувалася скумбрія, султанка⁸⁵, а також, судячи з археологічних даних, хамса й оселедці⁸⁶. Ці риби, як видно з аналізу остеологічних матеріалів із Нижнього Побужжя, тут узагалі не добувалися, тож місцеві мешканці просто не мали потреби у використанні таких ванн. До речі, допоки рибалки Херсонеса експлуатували рибні багатства Каркінітської та Каламітської заток, виловлюючи в основному осетрових, а також барабульку⁸⁷ й калкана⁸⁸, вони не облаштовували рибозасолювальні ванни. Подібна картина спостерігалася також на Боспорі⁸⁹.

Якими ж були способи переробки риби в Ольвії? Археологічні та писемні дані свідчать про принаймні два з них: копчення й соління. Коптильні знайдено на Березані⁹⁰, а також на поселеннях правобережжя Бузького лиману – Чортувате 7⁹¹, Дідова Хата 1⁹². Про засолювання осетрових говорив Геродот [IV, 53], а про засолю-

⁸³ Рудык Ф. Древнее поселение Викторовка 1 (VI–III вв. до н. э.). – С.65–66.

⁸⁴ Див. літ.: Тарасов И.И. Рыболовный инвентарь из раскопок в Старой Ладоге.

⁸⁵ Катерини Б. К вопросу о рыбной промышленности Северного Причерноморья в античную эпоху // *Borysthenika-2004*: Мат. междунар. науч. конф. к 100-летию исследований острова Березань Э.Р. фон Штерном. – Николаев, 2004. – С.110.

⁸⁶ Кругликова И.Т. Сельское хозяйство и промыслы. – С.159.

⁸⁷ Щоправда, барабулька (султанка) входила до переліку риб, що йшли на гарум, однак у Херсонесі для його виготовлення використовували в основному скумбрію.

⁸⁸ Бурдак В.Д., Щеглов А.Н. О темпе роста, возрастном составе стад и миграциях некоторых черноморских рыб в античную эпоху // Эколого-морфологические исследования нектонных животных. – К., 1966. – С.117; Щеглов А.Н., Бурдак В.Д. О промысле рыбы у берегов Тарханкута в античную эпоху // Рыбное хозяйство. – Москва, 1965. – С.21–23.

⁸⁹ Див.: Лебедев В.Д., Лапин Ю.Е. К вопросу о рыболовстве в Боспорском царстве // Материалы и исследования по археологии СССР. – Вып.33. – Москва, 1954 – С.197–214. Тут показано, що основу вилову на Боспорі доримського періоду становили осетрові.

⁹⁰ Крыжицкий С.Д. и др. Сельская округа Ольвии. – С.76.

⁹¹ Там же. – С.77.

⁹² Штитильман Ф.М. Рыболовство и рыбопереработочное производство Ольвии... – С.16–17.

вання взагалі – ще й Діоген Лаертський [IV, 7], який засвідчив, що батько філософа Біона Борисфеніта був торговцем солониною. Про два інші види переробки риби – в'ялення та сушіння – прямих свідчень немає, але не можна не погодитися з тими дослідниками⁹³, котрі вважають, що ці види переробки мали практикуватися греками Побужжя.

Чи існувала якась спеціалізація при використанні того чи іншого способу переробки залежно від виду риби? Очевидно, так. За свідченнями В.Зуєва, осетрових солили та в'ялили⁹⁴. Ці дані повністю кореспондуються з відомостями Геродота [IV, 53, 3], який писав, що антакаї (осетрові) доставляються для засолювання. За В.Зуєвим, з осетрів спочатку видаляли тельбухи, відкладали окремо ікру, жир і клей, потім вимочували (навесні кілька годин, а влітку – добу), після чого круто засолювали, відтак банили, а наприкінці в'ялили⁹⁵. Вірогідно подібною, або дещо відмінною технологією користувались і греки.

Що ж до кісткових риб, то їх також в основному засолювали⁹⁶, тоді як греки, судячи з остеологічних знахідок із коптільні на поселенні Дідова Хата 1⁹⁷, їх коптили. Можливо, така різниця була пов'язана зі специфікою промислу, оскільки запорожці практикували відхожий і не будували стаціонарних коптилень, а можливо – з певними відмінностями у структурі вилову, адже запорожці добували сомів не так багато, як греки, у виловах яких ця риба займала чільне місце.

Окрім власне риби, на переробку йшли також жир, клей, ікра. Жир та ікра, принаймні в доримській період не користувались особливим попитом на грецькому ринку, тоді як риб'ячий клей дуже цінувався⁹⁸. Щодо виготовлення, то запорожці, діставши його з тушки риби, лише в'ялили, а не обварювали⁹⁹, тоді як греки, судячи з даних Плінія Старшого [XXXII, 73], клей могли й варити. Поки що немає об'єктивних даних, котрі могли б пролити світло на питання, які саме способи виготовлення клею з риби практикували ольвійські греки.

Таким чином, підсумовуючи сказане вище, слід наголосити, що ольвіополіти при переробці риби практикували головно соління (осетрові), копчення (соми й інші кісткові). Солоня та копчена риба, на відміну від маринованої, зберігалася і транспортувалася не стільки в керамічних посудинах (амфори, піфоси), а в кошиках¹⁰⁰, тож навряд чи варто дивуватися, що археологічних свідчень її збереження практично не залишилося. Певним винятком слугують лише знахідки піфосів, заповнених рибною лускою¹⁰¹, які, щоправда, можна витлумачити свідченнями рибпереробки, подібно до використовуваної херсонськими купцями¹⁰², з тією відмінністю, що вони це робили в бочках, натомість греки – у піфосах.

Цілком очевидно, що ольвійська рибальська галузь, з її високим рівнем спеціалізації та інтенсивністю, мала давати значні обсяги надлишкової продукції на внутрішній і, вірогідно, зовнішній ринки¹⁰³. Про масштабність споживання риби у самій

⁹³ Крижицький С.Д. и др. Сельская округа Ольвии. – С.138; Крижицький С.Д., Лейтунська Н.О. Принципи моделювання економічного базису північнопричорноморської античної держави... – С.16.

⁹⁴ Зуєв В. О бывших промыслах запорожских казаков и наипаче рыбном. – С.10–11.

⁹⁵ Там же. – С.10.

⁹⁶ Там же. – С.12.

⁹⁷ Штительман Ф.М. Рыболовство и рыбпереработочное производство Ольвии... – С.18.

⁹⁸ Щоправда, у Плінія Старшого [XXXII, 73] згадується клей не з антакаїв, а з іхтіоколи. Однак це повідомлення принаймні засвідчує саме використання понтійського риб'ячого клею.

⁹⁹ Зуєв В. О бывших промыслах запорожских казаков и наипаче рыбном. – С.11–12.

¹⁰⁰ Катерини Е. К вопросу о рыбной промышленности Северного Причерноморья в античную эпоху. – С.109.

¹⁰¹ Штительман Ф.М. Рыболовство и рыбпереработочное производство Ольвии... – С.9–10.

¹⁰² Зуєв В. О бывших промыслах запорожских казаков и наипаче рыбном. – С.10.

¹⁰³ Див. докл.: Одрін О.В. Ольвійське рибальство...

Ольвії свідчать численні знахідки рибних блюд по всій території поліса¹⁰⁴. Прямим і дуже промовистим свідченням значної риботоргівлі став засвідчений у декреті на честь Протогена [JosPE I², 32] факт існування двох, очевидно різночасових, спеціалізованих ринків. Мабуть, саме на такому й торгував батько Біона Борисфеніта.

Питання про експорт риби з території Ольвійського поліса складніше. Задуваний вище твір Архестрата про боспорську солону рибу, якою, судячи з даних археозоології, були саме осетрові, свідчив про значний попит на понтійські осетрові на давньогрецькому ринку. Єдиною відмінністю був лише видовий склад вилову: на Боспорі переважала севрюга¹⁰⁵, а в Ольвії – осетер. При цьому за етнографічними відомостями як на Чорному морі¹⁰⁶, так і на Каспії¹⁰⁷ – основних районах вилову – осетер цінувався значно більше за інших осетрових, таких, як севрюга, білуга, шип.

Виходячи з наведених вище фактів, навряд чи можна сумніватися в тому, що продукція рибальства могла та мала бути важливою статтею експорту Ольвії.

Порівняльний аналіз ольвійського та рибальства інших полісів басейну Егейського моря дозволяє зробити висновки про значні відмінності між ними. Це було викликано якісною різницею у структурі вилову, яка, своєю чергою, стала наслідком неподібності природних умов акваторій Нижнього Побужжя з його великими річками, лиманами й опрісненим морським басейном та Егейського моря з його фауною солоних вод¹⁰⁸. Ці відмінності змушували місцевих греків (як і, очевидно, мешканців Істрії та Боспору) модернізувати принесені з метрополії рибальські технології, адаптуючи їх до локальних умов. Загалом у водах Нижнього Побужжя виловлювали риб цінніших порід, ніж на Середземномор'ї. Це створювало значний експортний потенціал місцевого рибальства, про що свідчать і дані писемних джерел.

REFERENCES

1. Bekker-Nielsen, T. (2005). The Technology and Productivity of Ancient Sea Fishing. *Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region*. Aarhus, 83–95.
2. Braun, T. (1991) Ancient Mediterranean food. Spiller G.A. (ed.) *The Mediterranean diets in health and disease*. New York, 10–55.
3. Bylkova, V.P., Yanish, Ye.Yu. (2010). “The Borysthene is the Most Profitable River”: Ichthyological Data from Bilozerska Settlement. *Archaeology*, 3, 75–81. [in Ukrainian].
4. Dalby, A. (1995). *Siren Feasts: A History of Food and Gastronomy in Greece*. London; New York.
5. Gallant, T. (1985). *A fisherman's tale: an analysis of the potential productivity of fishing in the ancient world* (Miscellanea Graeca, 7). Gent.
6. Katerini, B. (2004). К вопросу о рыбной промышленности Северного Причерноморья в античную эпоху. *Borysthena-2004*. Nikolaev. [in Russian].
7. Kryzhitskij, S.D., Bujskikh, S.B., Burakov, A.V., Otreshko, V.M. (1989). *Selskaja okruha Olvii*. Kyiv. [in Russian].
8. Kryzhitskij, S.D., Bujskikh, S.B., Otreshko, V.M. (1990). *Antichnye poseleniya Nizhnego Pobuzh'ya (Archeologicheskaya karta)*. Kyiv. [in Russian].
9. Kryzhitskij, S.D., Rusjaeva, A.S., Krapivina, V.V., Lejpunskaia, N.A., Skrzhinskaja, M.V., Anokhin, V.A. (1999). *Olvija: Antichnoe gosudarstvo v Severnom Prichernomorie*. Kyiv. [in Russian].
10. Kryzhytskyi, S.D., Lejpunska, N.O (2004). Prynyspy modeliuвання ekonomichnoho bazysu pivnichnoprichernomorskoj antychnoi derzhavy na prykladi Olvii. *Paleoekonomika rannoho zaliznogo viku na terytorii Ukrainy*, 8–31. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Mylona, D. (2008). *Fish-eating in Greece from the fifth century B.C. to the seventh century A.D.: A story of impoverished fishermen or luxurious fish banquets?* Oxford.

¹⁰⁴ Крижицький С.Д., Лейпунська Н.О. Принципи моделювання економічного базису північнопричорноморської античної держави... – С.16.

¹⁰⁵ Лебедев В.Д., Лалин Ю.Е. К вопросу о рыболовстве в Боспорском царстве; Stolba V.F. Fish and Money: Numismatic Evidence for Black Sea Fishing // *Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region*. – P.123.

¹⁰⁶ Зуев В. О бывших промыслах запорожских казаков и наипаче рыбном. – С.14.

¹⁰⁷ Железнов И.И. Очерки Гурьева городка [Електронний ресурс]: http://cossackweb.narod.ru/kazaki/tr_guriev.htm

¹⁰⁸ Утім, можливо, детальніші дослідження іхтіофауни низки поселень Іонії, розташованих у гірлах тамтешніх річок, зумовить певне коригування цього висновку.

12. Mylona, D. (2015). Fish. Nadeau, R., Wilkins, J. (eds.) *A Companion to Food in the Ancient World*, 147–159.
13. Odrin, O.V. (2007). Olviiske rybalstvo VI–III st. do n. e. *Nadbornomorja u IX st. do n. e. – na pochatku XIX st.: studii z istorii ta arkeolohii*, 71–89. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Odrin, O.V. (2014). *Ekolohiia hospodarstva antychnykh derzbav Pivnichnogo Prychornomorja*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Papanova, V., Liashko, S. (2021). Fishing gear found in suburban estates of Olbia. *Eminak: Scientific Quarterly Journal*, 1(33), 188–203. [in Ukrainian].
16. Yanish, Ye.Yu., Antipina, E.E. (2013). Promyslovyie ryby drevnei Olvii (I–III vv. n. e.) i ee okrestnostej. *Zoologicheskij zhurnal*, 92, 1190–1200. [in Russian].
17. Yanish, Ye.Yu., Kasparov, A.K. (2015). O kostnykh ostatkakh poselenija arkhaiskogo vremeni Berezan v Severnom Prichernomore (Ukraina). *Arkeologicheskie vesti*, 21, 124–139. [in Russian].
18. Zhiteneva, L.D. (1965). Promyslovaia fauna ryb i rybolovstvo bassejna Chernogo morja po arkeologicheskim dannym. *Avto-ref. diss. ... kand. biolog. nauk*. Moskva. [in Russian].
19. Zhiteneva, L.D. (1967). Promyslovyie ryby i rybolovstvo v drevnei Olvii (VII–VI vv. do n. e. – III v. n. e.). *Zoologicheskij zhurnal*, XLVI, 1, 98–104. [in Russian].

Oleksandr ODRIN

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), olodrin@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2729-6548>

Fishing Industry of Olbia Pontica: Traditions of the Metropolis and Local Specifics

Abstract. The purpose of the study is a comprehensive analysis of the fishing industry of Olbia Pontica in the context of the study of ancient Greek fishery in general. The fish resources of the Buh River lower region, as well as the technologies and export potential of local fisheries are analyzed. The research methodology includes a comprehensive analysis of information from a number of historical and natural disciplines (archaeology, archaeoichthyology, ichthyology, paleogeography, ethnography) in order to obtain an integrated picture of the structure of the fishing industry of Olbia. **Research novelty.** For the first time in historiography, fishery of the ancient states of the northern Black Sea coast are considered not in isolation, but in the context of Ancient Greek fishery as a whole. The peculiarities of Olbian fishing as an integral part of the fishing of Ancient Greece have been identified. **Conclusions.** A comparative analysis of Olbian fishery and fishery of the city-states in the Aegean basin allows us to draw conclusions about the significant differences between them. This was due to a qualitative difference in the structure of the catch which, in turn, was due to the dissimilar natural conditions of the Buh River lower region, with its large rivers, estuaries and desalinated marine waters on the one hand, and the Aegean basin, with its saltwater fauna on the other. These differences forced Olbian fishermen to modernize the fishing technologies brought from the metropolis, adapting them to local conditions. In general, in the waters of the Buh River lower region, fish of more valuable species than in the Mediterranean were caught. In particular, sturgeon and catfish were intensively caught here. This fact created a significant export potential for local fishery. The article analyzes fishing technologies (usage of fishing nets, tackles and harpoons) and methods of processing fishing products. The specifics of sturgeon processing methods (salting, smoking) are indicated. These species were not used to make garum, therefore there are no fish salting baths in Olbia. Besides the fish flesh, glue and caviar could have also been exported. The export potential of Olbian fishery was quite significant.

Keywords: fishing, Olbia Pontica, Mediterranean, antiquity, fishing technologies.

Владислав МАЗУР

аспірант,
відділ історії України XIX – початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), vlad.mazyr2017@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3022-2056>

Пенсійне забезпечення в українських губерніях у XIX – на початку XX ст.: загальноросійське законодавство та місцеві особливості

DOI: <https://doi.org/10.15407/10.15407/uhj2022.03.044>

УДК: 35.087.43:94(47)06/08

Анотація. Метою статті є дослідження розвитку пенсійного забезпечення в українських губерніях Російської імперії упродовж XIX – початку XX ст. **Методологія** передбачає використання принципів історизму, системності та науковості. Ключову роль відіграли історико-порівняльний метод, який уможливив проведення паралелей між загальнодержавним законодавством та регіональними прецедентами, суміжні методи юридичних наук і соціології, зважаючи на вивчення правового поля та суспільних відносин. **Наукову новизну** формує об'ємне джерелознавче підґрунтя, розгляд пенсійного забезпечення як результату закономірної еволюції ставлення держави до різних професійних категорій і впливу кон'юктурних чинників, які зумовлювали надмірний ріст витрат та незавершеність реформаційних процесів. Мало- і невідомі приклади, які стосувалися українських губерній, забезпечили створення комплексної картини і виявлення низки негативних явищ. **Висновки.** Починаючи із кінця XVIII ст., Російська імперія почала проводити цілеспрямовану політику задля належного соціального забезпечення військовослужбовців та чиновників. Започатковане у цей період заохочення за вислугу років поступово набуло форми масових пенсійних виплат, які нерівномірно розподілялися між різними категоріями населення, з деформованими проявами привілейованого становища керівних кадрів, окремими відомчими касами, підвищеними платежами того. Український контекст вирізнявся більшою увагою до прикордонних територій та правобережних губерній, власними проектами великих міст (Київ, Одеса, Харків), масштабністю відповідної діяльності земських органів.

Ключові слова: пенсійне забезпечення, соціальні виплати, емеритальні каси, чиновництво, губернські земства, міське управління.

Реформування пенсійної системи задля забезпечення належного рівня матеріальної захищеності та справедливого розподілу суспільних фондів споживання є одним із важливих завдань будь-якої влади. При цьому першочергової уваги потребують працівники соціальної сфери, військовослужбовці, чиновницький апарат (з точки зору стійкості держави) тощо. Вдосконалення існуючої в Україні системи пенсійного забезпечення має враховувати зарубіжні практики та ґрунтуватися на попередньому історичному досвіді. Помітну наукову важливість визначає період XIX – початку XX ст., коли різноманітні моделі соціальних виплат за вислугу років почали розроблятися та впроваджуватися на державному рівні.

Питання пенсійного забезпечення окремих професійних груп того часу, у тій чи іншій формі, ставало об'єктом уваги окремих дослідників. Вивчаючи

регулювання розвитку соціальної підтримки у Російській імперії по відношенню до педагогічних кадрів, військовослужбовців або окремих сфер життєдіяльності, вони, в силу тематичного спрямування, здійснювали здебільшого досить фрагментарний аналіз або зосереджувалися на регіональному контексті (А. Антонова, Ю. Глизь, Д. Любченко, В. Молчанов, М. Соловйов, В. Шандра)¹. Водночас суто юридичну оцінку пенсійного законодавства щодо державних службовців, без історичного контексту, здійснив Д. Квасов, діяльність земств у цьому напрямку – Б. Веселовський, призначення секретних і підвищених виплат по Міністерству внутрішніх справ – В. Измозик². Тим не менш, залишається актуальним конструювання комплексної картини досліджуваної теми і, водночас, з'ясування характерних особливостей українських губерній.

Започаткування пенсійних виплат у Російській імперії прийнято відносити до початку XVIII ст. по відношенню до окремих категорій відставних військових. Натомість державні чиновники стали об'єктом відповідної уваги із 1764 р. Відтоді статські службовці у випадку «старості і каліцтв» отримували право на соціальну допомогу, а загальний бюджет виплат мав становити 25 тис. руб. Особи, які претендували на них повинні були мати 35 років стажу і не бути оштрафованими за «великі і безчесні злочини». У цьому законі розмір пенсії визначався на рівні «половинного жалування», а сама вона характеризувалася як нагорода³.

Упродовж наступних десятиліть поступово розширювався перелік чинів, які мали право на відповідні виплати. Зростав і загальний бюджет. Безперервні війни Російської імперії збільшували кількість відставних офіцерів і солдат, а також їх родин, які претендували на отримання пенсій. Із 1788 р. для відповідних виплат чинам Чорноморського флоту почав виділятися окремий щорічний фонд у розмірі 10 тис. руб.⁴ Наприкінці XIX ст. М. Соловйов оцінював загальні обсяги виплат відставним військовим в останні роки правління Катерини II в майже 300 тис. руб.⁵ При цьому основні права надавалися генералітету, штабним та обер-офіцерам. Із 1803 р. після двадцяти років бездоганної служби вони могли претендувати на «інвалідне утримання», після тридцяти – на виплату половини жалування, після сорока – у повному розмірі. Тоді ж було дещо підвищено «інвалідне утримання» штабних й обер-офіцерів, пізніше в деяких містах їм почали надавати квартири (в Катеринославі, Полтаві, Харкові, Чернігові). Із 1807 р. тим із них, хто зазнав поранень і каліцтв у боях та не міг продовжувати службу, почали пожиттєво виплачувати пенсії в розмірі повного жалування⁶. Водночас поранені чини Бузького козацького війська не могли претендувати на отримання пенсій, адже це формування

¹ Антонов А., Парамонов А., Маслійчук В. История Харьковского городского самоуправления: 1654–1917 гг. – Х., 2004. – 200 с.; Глизь Ю. Київська міська дума: розбудова модерного міста. – К., 2019. – 328 с.; Любченко Д.Е. Пенсионная касса народных учителей и учительниц. – Москва, 1913. – 223 с.; Молчанов В.Б. Пенсійне забезпечення населення та благодійність у містах Правобережної України на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 1. – К., 2000. – С.136–144; Соловйов Н.И. Пенсии военным офицерским чинам и их семьям в России, Германии, Австрии и Франции. – Санкт-Петербург, 1893. – 344 с.; Шандра В., Карліна О. Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 2020. – №5. – С.37–54.

² Квасов Д.А. Становление и развитие пенсионного законодательства о государственных служащих Российской империи XIX – начала XX в.: Дис. ... канд. юрид. наук. – Москва, 2005. – 191 с.; Веселовский Б.Б. История земства за 40 лет. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1911. – 708 с.; Измозик В. «Чёрные кабинеты»: История российской перлюстрации: XVIII – начало XX в. – Москва, 2015. – 693 с.

³ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Собр.1. – Т.5. – Санкт-Петербург, 1830. – 1719 г. № 3409. – С.726; Т.16. – 1764 г. № 12176. – С.790–791.

⁴ Там же. – Т.22. – 1788 г. № 16618. – С.1025.

⁵ Соловйов Н.И. Пенсии военным офицерским чинам... – С.91.

⁶ Столетие Военного министерства: 1802–1902. – Т.13. – Кн.1: Александровский комитет о раненых: Исторический очерк / Сост. Д.И.Бережков, Н.А.Штофф. – Санкт-Петербург, 1902. – С.29.

«ніяких особливих прибутків не має». Подібне рішення виглядає дивно на тлі постійної його участі в локальних збройних конфліктах та рішення 1811 р. про щорічне виділення 20 тис. руб. для виплати пенсій пораненим і скаліченим штабним й обер-офіцерам Війська Донського⁷.

Після війн із Наполеоном значно зросла кількість клопотань, особливо від удів та сиріт загиблих військовослужбовців. У 1816 р. Олександр I відвідав кілька губерній (серед них Чернігівську, Київську та Волинську) і «з сумом побачив» їх тяжке становище. Після цього справи вдів, сиріт та матерів загиблих офіцерів було передано у відання спеціального Комітету для допомоги незаможним понівеченим генералам, штаб та обер-офіцерам. До 1825 р. завдяки пожертвам інших приватних осіб та різноманітним обов'язковим відрахуванням (за отримані ордени, премії, позики, вічне володіння земель, театральні бенефіси, конфіскації по митному відомству тощо) капітал цього Олександрівського комітету допомоги пораненим зріс до понад 6 млн руб. За 1814–1825 рр. він виплатив інвалідні пенсії 2844 нижчим чинам, 415 генералам, штабним й обер-офіцерам, 620 представникам їхніх родин⁸. За перше 25-річчя кількість осіб, які отримали допомогу, склала понад 26,5 тис., а загальні витрати – більше 23 млн руб.⁹

Варто констатувати, що створення Комітету допомоги пораненим поглибило і так помітну різницю між забезпеченням військовослужбовців та цивільних чиновників. У 1816 р. вперше зафіксовано наміри влади «встановити однакове призначення пенсій» для них. Щоб усунути відмінності в 1823 р. було створено Комітет опіки заслужених цивільних чиновників. Початково його бюджет сформував 1 млн руб., узятих з інвалідного фонду для поранених військовослужбовців¹⁰.

У цілому ж у першій третині XIX ст. всередині різних урядових відомств Російської імперії існувала своя власна система виплат для відставних чиновників. Врешті 1828 р. в дію вступив «Загальний статут про пенсії та одноразові виплати» від 1827 р. Відтепер генералітет, штабні й обер-офіцери, класні чиновники мали право на кошти у розмірі третини від річного окладу за наявності вислуги 20–30 років, дві третини – при стажі у 30–35 років та на повний річний оклад за понад 35 років служби. Важливо, що дія статуту не поширювалася на існуючі пенсійні капітали, які існували на підставі раніше виданих правил, а також низку відомств зі своєю специфікою: придворне, гірниче, медичне і т. п. (див. табл.)¹¹. Очевидно таким чином уряд намагався не допустити різкого зростання кількості пенсіонерів та, відповідно, фінансового навантаження на казну.

Традиційно для Російської імперії періодично доводилося повертатися до вже діючих законів для роз'яснення окремих положень. У 1831 р. так було у випадку із пенсіями для чиновників, які отримували жалування від міст. Державна рада пояснила, що виплати для всіх категорій, крім поліцейських, мали здійснюватися із міських прибутків¹². У наступному році подібна проблема виникла із секретарями й іншими чиновниками дворянських депутатських зібрань. Вони не мали права на отримання пенсій із Державного казначейства, оскільки, на відміну від предводителів, депутатів і почесних попечителів гімназій, отримували зарплату із місцевих, а не

⁷ ПСЗ РИ. – Собр.1. – Т.30. – Санкт-Петербург, 1830. – 1809 г. № 23471. – С.775.

⁸ Столетие Военного министерства: 1802–1902. – Т.13. – Кн.1. – С.88–89.

⁹ Александровский комитет о раненых // Военная энциклопедия / Под ред. Ген. штаба полк. В.Ф.Новицкого [и др.]. – [Т.1]. – Санкт-Петербург, 1911. – С.255–257.

¹⁰ ПСЗ РИ. – Собр.1. – Т.38. – Санкт-Петербург, 1830. – 1823 г. № 29326. – С.792.

¹¹ Там же. – Собр.2. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1830. – 1827 г. №1592. – С.1032–1037.

¹² Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.1152. – Оп.2. – Д.48. – 13 л.

державних, джерел: земського збору з поміщицьких маєтків або дворянської казни¹³. Лише 1830 р. було затверджено правила для здійснення виплат для Комітету опіки заслужених цивільних чиновників. Вони дозволили поширити його діяльність на всі категорії «відставних цивільних чиновників, у якому відомстві вони б не служили» і, «служачи із старанністю», підірвали здоров'я роботою, яку не можуть продовжувати і не мають належних коштів для життя¹⁴.

Окремі побутові прецеденти, пов'язаних із місцевими чиновниками, потребували розгляду вищих органів виконавчої влади та, як результат, уточнення діючого законодавства. Для прикладу, після смерті у 1831 р. колишнього інспектора карантину Феодосії та виконувача обов'язків градоначальника (1829 р.), статського радника О.Штакельберга, вдова звернулася із стандартним проханням про призначення їй пенсії. На підставі чинних норм вона претендувала на 500 руб., половину від чоловікових виплат. Розгляд справи затягнувся до 1839 р., оскільки у її володінні перебувало нерухоме майно. Врешті Комітет міністрів роз'яснив, що це не може бути перешкодою для призначення пенсій, адже щодо цього діюче законодавство не встановлювало жодних обмежень¹⁵.

Для прикордонної зони та українських портових міст належне пенсійне забезпечення карантинних чиновників, лікарів й офіцерів, мало важливе значення. У першій половині ХІХ ст. карантинні застави існували при Могилівській, Одеській, Керченській, Маріупольській, Бердянській та Єнікальській митницях¹⁶. Робота їх службовців, в умовах періодичного поширення різноманітних хвороб, була не простою, тож влада врешті потурбувалася про окреме соціальне законодавство. До 1811 р. вони користувалися загальними правами по Митному відомству, але з 1832 р. отримали покращені умови. За 12 років служби пенсія призначалася у розмірі половини окладу, 18 років – повний. У «неблагополучний час чуми» або період повної дії карантину кожний день його чиновникам зараховувався за два. Родина померлого під час несення служби всередині карантину мала право на отримання пенсії за наступним розрахунком: менше 6 років вислуги – третина жалування, 6–12 років – половина, понад 12 років – 100%.

Починаючи із 1840-х рр. дедалі помітніше почали проявлятися негативні тенденції у функціонуванні пенсійної системи зразка 1827 р. Насамперед уряд був стурбований швидким ростом витрат Державного казначейства. З іншого боку, розмір пенсій відверто визнавався недостатнім. «Турбота уряду була не без підстав, так як ріст пенсійних витрат, особливо на перший час, здавався загрозливим», – стверджував пізніше публіцист Ф.Стуллі. За його підрахунками, у 1828 р. обсяги відповідних асигнувань склали «2 886 000 руб. при 26 000 пенсіонерів; у 1843 р. пенсіонерів було 67 000, які отримували 6 160 000 руб.»¹⁷. На той час продовжувало функціонувати пенсійне законодавство по окремих відомствах, на які не вплинуло затвердження статуту 1827 р. (див. табл.).

¹³ Там же. – Д.118. – 12 л.

¹⁴ Там же. – Оп.1 (1830 г.). – Д.65. – Л.2–30.

¹⁵ *Іванов В.* Уставы о пенсиях и единовременных пособиях (По Своду законов изд. 1857 г. и по продолж. 1863, 1864, 1868, 1869, 1871 и 1872 гг.). – Санкт-Петербург, 1873. – С.6.

¹⁶ *Шандра В., Карліна О.* Епідемії та боротьба з ними в Україні... – С.44.

¹⁷ Киявлянин. – 1900. – 18 июня. – №167. – С.4.

**Принципи нарахування пенсій різним чинам
Російської імперії в 1820–1840-х рр.**

Категорія чинів	Закон (рік)	Принципи нарахування	
		Роки вислуги	Частка окладу або сума ¹⁸
Генералітет, штабні й обер-офіцери, класні чиновники (крім указаних нижче)	1827	20–30 30–35 >35	$\frac{1}{2}$ $\frac{2}{3}$ 100%
Придворні чиновники	1827	15–20 20–25 30–35 35–40 40–45 45–50 >50	$\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ 100% 100% + $\frac{1}{2}$ утримання 100% + $\frac{1}{2}$ утримання 100% + $\frac{2}{3}$ утримання 100% + 100% утримання
Чиновники Імператорського кабінету й Удільного відомства	1827	20–30 30–40 >25	$\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ 100%
Наставники духовних училищ	1828	15–20 20–25 >25	$\frac{1}{2}$ $\frac{2}{3}$ 100%
Канцелярські службовці Поштового департаменту	1829	25–35 >35	70 руб. 60 руб.
Артисти та персонал імператорських театрів	1833	15–20 >20	$\frac{2}{3}$ 100%
Медичні, ветеринарні, фармацевтичні чиновники і службовці	1833	20–25 25–30 >30	$\frac{1}{2}$ $\frac{2}{3}$ 100%
Чиновники «віддалених та малонаселених країв»	1835	15–20 20–30 >30	$\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ 100%
Персонал закладів вищої і середньої освіти Міністерства народної освіти	1836	15–20 20–25 >25	$\frac{1}{2}$ $\frac{2}{3}$ 100%
Учителі початкових шкіл	1845	+5 років	+ $\frac{1}{5}$

У другій половині XIX ст. поступове підвищення життєвого рівня та цін, зростання потреб населення дедалі більше дисонувало із рівнем пенсійних виплат. Їх стандартні розміри коливалися від 85 руб. до 1143 руб. Отримувати вищі пенсії можна було лише на основі «монаршої милості»¹⁹. Поступово практика їх призначення набувала все більшого масштабу. Микола I відверто визнавав, що «витрати на пенсії, збільшуючись щороку, стали надзвичайно обтяжливими для Державного казначейства»²⁰. Тож у 1852 р. система вислуги змінилася із трирівневої на дворівневу. Подібна уніфікація торкнулася різних урядових відомств. Підвищувався мінімальний стаж, який давав право на отримання пенсії: із 20 до 25 років. Однак при цьому її розмір також зростав, із третини до половини окладу. Скасовувалася категорія тих,

¹⁸ У 1839 р. суми було перераховано (зменшено у 3,5 разів) у зв'язку з переходом на срібний рубль.

¹⁹ Особые журналы Совета министров Российской империи: 1909–1917 гг.: 1913 год. – Москва, 2005. – С.366.

²⁰ Квасов Д.А. Становление и развитие пенсионного законодательства... – С.103.

хто прослуживши від 30 до 35 років, мав право на отримання пенсії у розмірі дві ретини від річного жалування²¹.

Під час Кримської війни, у грудні 1854 р., особливі пенсійні пільги отримали гарнізон Севастополя, війська і батареї на північній частині, цивільні чиновники при всіх управліннях і присутствених місцях та у морському порті, а також, відповідно, їх родини на випадок загибелі. На той час вже тривала оборона міста. Її учасникам кожен місяць зараховувався «за рік служби із усіма правами та перевагами»²². Тобто можливий максимальний термін вислуги, яку можна було отримати за пільговим підрахунком, становив понад 11 років.

Після завершення цього конфлікту, в умовах великої кількості відставних військовослужбовців, окремими міністерствами було започатковано практику власних створення емеритальних кас: 1858 р. – Морського відомства, 1859 р. – Військово-сухопутного, 1860 р. – Митного, Корпусу гірничих інженерів та Міністерства шляхів сполучення, 1865 р. – дитячих притулків Відомства установ імператриці Марії, 1868 р. – інженерів шляхів сполучення; 1869 р. – чиновників Телеграфного корпусу; 1874 р. – цивільних чиновників Царства Польського; 1885 р. – Міністерства юстиції; 1888 р. – Поштово-телеграфного відомства тощо. Їх капітал призначався для здійснення додаткових (до казенних) пенсійних виплат. Наповнення кас відбувалося за рахунок виділення коштів тими державними відомствами при яких вони створювалися, «всемилостиво дарованих сум» імператором, а також відсоткових відрахувань від жалування самих службовців. Таким чином формувалася і постійно збільшувалася недоторканий капітал. Отримані від нього прибутки (насамперед відсотки від зберігання у банках, або випуску державних облігацій чи внутрішнього займу) спрямовувалися на пенсійні виплати. Наприклад, емеритальна каса Військово-сухопутного відомства у перший рік свого існування отримала 7,5 млн руб. із Державного казначейства і 825 тис. руб. від самого міністерства. Упродовж всього існування перша сума незмінно давала щороку 300 тис. руб. прибутку. У 1861 р. емеритальний капітал вже складав 11,02 млн руб. За цей рік надійшло 1,17 млн руб. відрахувань із жалування чинів²³. У перші десятиліття справи йшли настільки добре, що через 10 років, а потім у 1880 р. пенсії було збільшено на 33% та 17% відповідно. У результаті виплати із емеритального капіталу перевищили казенні. Таке не до кінця продумане збільшення призвело до погіршення фінансового становища у 1890-х рр. Далося взнаки і збільшення кількості учасників каси, у тому числі й за рахунок допуску нових категорій (козацькі війська, прикордонна варта)²⁴.

В умовах боротьби із польським рухом, певні пенсійні пільги отримували чиновники правобережних губерній. Так, у 1841 р. відставним офіцерам, які влаштувалися на посади наглядачів за учнями у Київській, Подільській та Волинській губерніях дозволили продовжувати отримувати новому місці разом із зарплатою й пенсії²⁵. Відповідно до правил 1867 р., низку пільг отримали тутешні чини 12–14 класів, зокрема: отримання повного розміру пенсії за скороченим терміном – 25 років і половинного – за 20 років. Однак увесь цей термін потрібно було пропрацювати саме на Правобережжі²⁶.

²¹ ПСЗ РИ. – Собр.2. – Т.27. – Отд.1. – Санкт-Петербург, 1853. – 1852 г. № 26747. – С.652–653.

²² *Иванов В.* Уставы о пенсиях и единовременных пособиях... – С.20.

²³ Всеподданнейший отчет о действиях военного министерства за 1861 г. Прилож. I. – Санкт-Петербург, 1863. – С.324.

²⁴ *Лыкошин А.* Эмеритальные кассы военно-сухопутного и морского ведомства // Энциклопедический словарь. – Т.40а. – Санкт-Петербург, 1904. – С.727.

²⁵ РГИА. – Ф.733. – Оп.69. – Д.554. – 33 л.

²⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.442. – Оп.522. – 1885–1886 рр. – Спр.227. – Арк.43.

У другій половині 1860-х рр., на хвилі реформ, у структурі Міністерства фінансів було створено спеціальну комісію для підготовки змін до Пенсійного статуту 1827 р. Вона працювала до початку 1870-х рр., однак ця діяльність не мала жодних результатів. Водночас зміни 1852 р. не мали суттєвого економічного ефекту. Згадуваний Ф. Стуллі підрахував, що за 25 років (1843–1868 рр.) кількість пенсіонерів зросла у понад 2,2 рази: із 67 тис. до 152 тис. При цьому загальні витрати збільшилися у 2,8 разів: із 6,16 млн до 17,5 млн руб. На підставі цих даних публіцист вірно встановив, що середній розмір пенсії зріс майже на 24%. У 1843 р. він становив 92 руб., а у 1868 р. – 115 руб.²⁷ До 1898 р. загальні витрати на цю статтю зросли до 34,5 млн руб.

Наприкінці XIX ст., за прикладом емеритальних кас різних відомств, подібні форми соціальних виплат, із власної ініціативи, почали втілювати губернські земства. До 1883 р. законодавство жодним чином не регламентувало цю діяльність. В українському контексті одними із перших власні емеритальні каси для вчителів у 1868 р. створили Полтавське та Харківське земства²⁸. В інших регіонах, наприклад у Херсонській губернії, почали готуватися до запровадження відповідної ініціативи по відношенню до всіх службовців. У 1876 р. на розгляд тутешнього земства надійшов проект створення пенсійної каси від гласного Г. Герценштейна²⁹.

У 1883 р. було затверджено тимчасові «Головні засади для створення земських емеритальних кас». Документ надавав право губернським зібранням клопотати про їх відкриття «не інакше як для цілих губерній» і лише за згоди повітових зібрань. Емеритальна каса повинна була обов'язково об'єднувати всіх службовців, крім виборних посад. Традиційно капітал формувався із відрахувань учасників, різноманітних залишків сум, а також щорічних поповнень від губернського земства (не більше 3% від усіх зборів)³⁰. Утім, пункт про обов'язкову згоду всіх повітових зібрань створювало ризик гальмування процесу в окремих регіонах, як і необхідність отримання реєстрації у Міністерстві внутрішніх справ.

До кінця XIX ст. емеритальні каси для власних службовців створили Таврійське (1886 р.), Чернігівське (1888 р.), Херсонське (1894 р.), Катеринославське (1897 р.) та Харківське (1897 р.) губернські земства. Для кількох із них і багатьох інших в російських регіонах справжньою проблемою стала саме необхідність згоди усіх повітових зібрань. В українському контексті на це скаржилися Катеринославське, Полтавське, Таврійське та Харківське земства. Керуючись законом 1883 р. кожне земство на власний розсуд визначало термін обов'язкової вислуги (12–20 років), розмір членського внеску (3–7%) та від земства (1–3% від усіх губернських зборів). Відповідно різними були й розміри пенсій: у середньому від п'ятої частини до половини від окладу³¹.

У процесі підготовки статутів емеритальних кас перед кожним земством виникали різні поточні проблеми. У Чернігівській губернії цей процес тривав із 1870 р. Кінцевий проект 1888 р. передбачав встановлення 6% членських внесків від окладу та нагородних коштів. Розмір пенсії мав кілька розрядів і коливався від четвертої частини (за 15 років участі в касі) до 100% (за 30 років)³². На початку 1902 р. кількість земських пенсіонерів у регіоні склала 52 особи, 49 осіб продовжували працювати. Ще понад 1 тис. осіб сплачувала внески і мала менше 15 років вислуги, з них більше половини могли претендувати на пенсію в розмірі чверті окладу вже із 1903 р.³³

²⁷ Києвлянин. – 1900. – 18 июня. – №167. – С.4.

²⁸ Веселовский Б.Б. История земства за 40 лет... – С.481.

²⁹ Ведомости Одесского городского общественного управления. – 1876. – 12 июня. – №47-49. – С.10-14.

³⁰ ПСЗ РИ. – Собр.3. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1886. – 1883 г. – №1485. – С.106-107.

³¹ Веселовский Б.Б. История земства за 40 лет... – С.482-483.

³² Устав эмеритальной кассы земства Черниговской губернии. – Чернигов, [1907]. – С.2-12.

³³ Києвлянин. – 1902. – 16 ноября. – №317. – С.3.

У 1884 р. проект своєї емеритальної каси завершило й Херсонське земство, але Міністерство внутрішніх справ затвердило його лише через 10 років. Тутешні службовці могли претендувати на виплату повного окладу після 25 років вислуги і половину після 20 років. Власну градацію було встановлено для членів емеритальної каси службовців Катеринославського земства. Тут максимальні виплати сягали двох третин від окладу за 21 рік служби, половини – за 18 років та третини – за 12 років при стандартних 6% внесків³⁴. Подібні пропорції мала також емеритальна каса Таврійського земства³⁵. На початок 1903 р. кількість її учасників налічувала 1,45 тис. осіб, а загальні обсяги капіталу перевищували 1,3 млн руб. Для порівняння, Херсонське земство у 1899 р. розпоряджалося 391 тис. руб. каси, Чернігівське – 348 тис. руб.

У червні 1900 р. Державна рада схвалила «Положення про пенсійні каси службовців земських установ». Цього разу документ більш детально регламентував відповідне питання. Фіксувалося, що вступний внесок не повинен перевищувати розміру півторамісячного жалування, щомісячні членські – фіксувалися чітко на рівні 6%, відрахування із нагородних виплат – 10%, при підвищенні – потрійна різниця окладу³⁶. Відтепер в основі кас було покладено страховий принцип накопичення капіталу. Наприклад, у Харківській губернії учасники повинні були відразу сплатити 12,5% вступного внеску, решта показників стандартна: 6% від щомісячного жалування, 10% від нагородних грошей, потрійна різниця при підвищенні окладу. За порушення терміну передачі цих сум накладався штраф – 5% річних³⁷.

Земства, які наприкінці ХІХ ст. першими створили свої емеритальні каси не вдовзі зіткнулися із проблемою їх систематичної збитковості. Подібне зафіксовано у Таврійській, Чернігівській та Херсонській губернії. Крім причин, пов'язаних із неефективним управлінням фінансами чи непродуманістю загальних засад, далася ознака конверсія 5% паперів державного займу у 4%. На початку 1902 р. загальні фінансові зобов'язання пенсійної каси службовців Чернігівського губернського земства склали майже 1,25 млн руб. Натомість наявні активи покривали лише половину цієї суми – трохи більше 630 тис. руб., а дефіцит складав майже 620 тис. руб.³⁸ У 1908 р. одним із методів покращення становища було обрано підвищення розміру членських відрахувань – із 6% до 8% від жалування. Зростали й відрахування від безпосередньо земства. У 1910 р. аналогічне рішення прийняли у Катеринославській губернії³⁹. У найгіршій ситуації опинилося Таврійське земство, яке через збитковість було змушене взагалі закрити емеритальну касу у 1905 р.

Натомість у Полтавській губернії лише через 5 років після цього почала працювати власна каса. На перешкоді пришвидшення процесу спочатку стала позиція Міністерства внутрішніх справ, а потім – окремі діячі та повітові управи. «Через те, що значна більшість земських слугаків [...] висловились проти заснування такої пенсійної каси [...], губернське земство все вагалось засновувати її», – писала преса⁴⁰.

Лише напередодні або вже під час Першої світової війни почали виникати аналогічні пенсійні каси на Правобережжі. Водночас окремі повітові земства не чекали остаточного рішення губернських зборів. Це спостерігалось насамперед у більш розвинутих в економічному відношенні регіонах. Зокрема в Подільській губернії на

³⁴ Веселовский Б.Б. История земства за 40 лет... – С.484–486.

³⁵ Устав эмеритальной кассы Таврического земства. – Симферополь, 1894. – 11 с.

³⁶ ПСЗ РИ. – Собр.3. – Т.20. – Отд.1. – Санкт-Петербург, 1902. – 1900 г. №18870. – С.803–809.

³⁷ Устав пенсионной кассы служащих в земстве Харьковской губернии. – Х., 1903. – С.3–4.

³⁸ Киевлянин. – 1902. – 16 ноября. – №317. – С.3.

³⁹ Веселовский Б.Б. История земства за 40 лет... – С.484–486.

⁴⁰ Рада. – 1909. – 18 декабря (30 грудня). – №286. – С.4.

початку 1914 р. відповідну роботу завершила Проскурівська повітова земська управа⁴¹. У 1913 р. на загальних засадах було затверджено відповідний Статут для пенсійної каси Волинського губернського земства⁴², а у 1915 р. – Київського⁴³.

Окремої згадки потребують аналогічні ініціативи деяких українських міст. У Києві із 1878 р. почали відраховувати кошти на формування пенсійного капіталу. Спочатку міська дума виділяла на ці потреби мізерні ресурси: до 1885 р. менше 1 тис. руб. на рік. У 1893 р. за її рішенням вже було створено пенсійну касу, однак її діяльність була вкрай обмеженою. Відповідні витрати до кінця XIX ст. зросли лише до 5 тис. руб.⁴⁴ Цих сум не вистачало, тож періодично на засіданнях міської думи розглядалося питання про призначення пенсій певному службовцю. По кожному такому випадку відбувалося голосування і нерідко траплялися випадки відмов. Загальні засади передбачали призначення пенсії за вислугу 15–20 років – у розмірі третини від жалування, 20–25 років – половини, понад 25 років – 100%.

Упродовж 1908–1910 рр. тривала розробка нового проекту пенсійного Статуту службовців Києва⁴⁵. У червні 1910 р. кінцевий документ було схвалено на загальному зібранні службовців і тоді ж підтримано міською управою. У якості вступного внеску до каси визначено стандартні 6% від річних окладів. Якщо його сума перевищувала 2,4 тис. руб., то відрахування не могли перевищувати 144 руб. Щомісячні внески зараховувалися на особисті рахунки і були диференційовані залежно від окладу: до 420 руб. – 6,5%; 421–600 руб. – 7,5%; 601–1200 руб. – 8,5%; 1201–2400 руб. – 10%. Місто також було зобов'язано поповнювати особисті рахунки учасників. Той, хто отримував менше 420 руб. жалування претендував на щорічне доповнення з громадського бюджету у розмірі 11,5%; 421–600 руб. – 10,5%; 601–1200 руб. – 9,5%; 1201–2400 руб. – 8%⁴⁶. Для визначення розміру пенсії використовувалися два множники: вся сума на особистому рахунку (власні внески, внески думи, всілякі відрахування та відсотки) та змінний коефіцієнт (від 1,0452 до 1,09075). Мінімальна вислуга становила 20 років. За деякими даними до 1911 р. витрати Київської думи на пенсії власним службовцям досягли 20,5 тис. руб.⁴⁷ Офіційна ж інформація містить дещо нижчі показники: 17,3 тис. руб.⁴⁸

У другій половині XIX ст. призначення пенсійних виплат власним службовцям були започатковані й у Одесі. У протоколах засідань думи із середини 1870-х рр. зустрічаються відповідні рішення щодо окремих осіб⁴⁹. На 1876 р. загальна сума запланованих витрат на пенсії складала 3,03 тис. руб. Вона розподілялася між 21 особою, переважно вдовами та членами родин померлих службовців. Розміри виплат коливалися від 11 руб. (відставному унтер-офіцеру) до 400 руб.⁵⁰ Із 1891 р. в Одесі запрацювала допоміжна каса. Для формування пенсійного капіталу вносилися 3% членські відрахування та аналогічна сума із міського бюджету. Право на виплати у розмірі половини жалування надавалося після 15 років вислуги, повний оклад – після 21 року членства у касі. Станом на 1913 р. налічувалося 500 пенсіонерів, при цьому чисельність службовців міського управління становила 2,5 тис. осіб⁵¹.

⁴¹ Держархів Волинської обл. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.284. – Арк.109–110.

⁴² Устав пенсионной кассы служащих в земстве Волинской губернии. – Житомир, 1913. – 24 с.

⁴³ Устав пенсионной кассы служащих в земстве Киевской губернии. – К., 1918. – 44 с.

⁴⁴ Известия Киевской городской думы. – №4. Апрель. – К., 1905. – С.87–88.

⁴⁵ Там же. – №6-7. Июнь – июль. – К., 1908. – С.20–21.

⁴⁶ Проект устава кассы обеспечения служащих в Киевском городском общественном управлении на случай смерти, инвалидности и старости их. – К., 1910. – С.3–8, 14.

⁴⁷ *Глизь Ю.* Київська міська дума: розбудова модерного міста. – С.121.

⁴⁸ Известия Киевской городской думы. – №3-4. Март – апрель. – К., 1912. – С.163.

⁴⁹ Ведомости Одесского городского общественного управления. – 1876. – 24 января. – №7. – С.2.

⁵⁰ Там же. – 19 апреля. – №31-32. – С.4.

⁵¹ Історія місцевого самоврядування міста Одеси [Електронний ресурс]: <https://omr.gov.ua/ua/city/council/history>

Натомість у Харкові підготовку до впорядкування процесу виплати пенсій службовцям міського управління було розпочато лише напередодні Першої світової війни. Вивченням цього питання займалася спеціальна комісія. У квітні 1912 р. вона встановила, що на службі у міста перебуває понад 2,2 тис. осіб, які отримують 971 тис. руб. щорічного жалування. Передбачалося встановлення обов'язкової участі у пенсійній касі для усіх віком 21–55 років⁵². До кінця 1912 р. комісія підготувала проект, який не влаштував службовців, оскільки місто відмовлялося брати на себе сплату щорічних членських внесків до каси і надавати право вибору при виступі до 25 років: отримувати пенсію чи забирати накопичений капітал⁵³. У лютому 1913 р. на новому зібранні міських службовців критика стосувалася положень про відсутність у членів родин померлого учасника каси права на отримання виплат, щодо низьких розмірів пенсії для нижчих працівників (20–30 руб.) та необхідність підвищення її капіталізації із пропонування п'ятої частини до хоча б до половини від окладу. Останнє було затверджено як ультимативну вимогу⁵⁴. Утім пенсійна комісія принципово виступила проти та, врешті, гласні також не підтримали цю вимогу під приводом загрози порушення фінансової стійкості каси⁵⁵. У підсумку непримиримість сторін стала причиною подальшого гальмування справи. Фактично кожного разу доводилося вирішувати питання у ручному режимі, визначати розмір пенсії з голосу та виділяти кошти із бюджету громади.

Подекуди у менших містах, які у економічному відношенні суттєво поступалися Києву, Одесі чи Харкову, використовувалися різні способи економії коштів. Зокрема на початку ХХ ст. у Вінниці існувала система призначення так званої «страхової пенсії». Більшість чинів тутешнього міського управління мали право на її одноразове отримання після 25 років служби у розмірі трирічного окладу⁵⁶. Утім, ця норма не зворотної дії і не застосовувалася по відношенню до «старих» службовців. У таких випадках міська дума застосовувала індивідуальний підхід. Так, у 1912 р. землемір О.Волков, пропрацювавши 32 роки, «нічого, крім хвороби, не надбав, а з огляду на похилий вік не перейшов до категорії застрахованих службовців». Тож гласні погодили призначення йому щорічної пенсії в розмірі 300 руб.⁵⁷

Формування органів самоврядування породило непорозуміння щодо суміщення пенсійних виплат та жалування по виборній службі. Такі випадки неодноразово траплялися в українських регіонах по відношенню до очільників міських дум. При цьому, будучи відставними військовими, вони оскаржували скасування пенсійних виплат. Серед таких прикладів вирізняються прецеденти трьох голів Луцька кінця ХІХ – початку ХХ ст.: полковників П.Анфілова та Г.Скарлова, підполковника В.Маявчика. В окремих випадках свої права вдавалося відстояти завдяки так званим «сепаратним» рішенням Правлячого Сенату⁵⁸, які стосувалися конкретної «приватної справи», не мали сили закону і «не могли служити підставою для вирішення подібних справ»⁵⁹. У всіх інших випадках застосовувалося правило призупинення виплат, які були призначені по скороченому терміну у зв'язку із хворобою, у разі при вступі особою на посаду в міському управлінні⁶⁰.

⁵² Антонов А., Парамонов А., Маслійчук В. История Харьковского городского самоуправления... – С.111.

⁵³ Утро. – 1912. – 9 ноября. – №1796. – С.5.

⁵⁴ Там же. – 1913. – 4 февраля. – №1869. – С.3.

⁵⁵ Там же. – 7 февраля. – №1872. – С.4.

⁵⁶ Держархів Вінницької обл. – Ф.262. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.51.

⁵⁷ Там само. – Спр.24. – Арк.68.

⁵⁸ Держархів Волинської обл. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.104. – Арк.8–9, 24 зв., 60–60 зв., 70.

⁵⁹ Н.Л. Сепаратные законы и указы // Энциклопедический словарь / Под ред. проф. И.Е.Андреевского. – Т.29а. – Санкт-Петербург, 1900. – С.574–575.

⁶⁰ Держархів Волинської обл. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.100. – Арк.348–348 зв., 373–373 зв.

У повітових центрах створення пенсійних кас для службовців було практично неможливим з огляду на обмежені фінансові можливості. Для вирішення питання практикувалося приєднання до існуючих земських. Наприклад, у 1912 р. перед Харківським губернським земством про це клопотали міські думи Богодухова та Вовчанська⁶¹. Відомо, що у 1914 р., напередодні Першої світової війни, Луцька міська управа вивчала досвід розробки проектів та створення земських пенсійних кас⁶². Очевидно, у перспективі планувалося приєднатися до місцевої, однак подальші події перешкодили навіть початку обговоренню цього питання.

Водночас, наприкінці XIX – на початку XX ст. на загальноімперському рівні актуалізувалася проблема надмірних витрат на виплату так званих «поосилених» пенсій. Із 1883 р. щоб їх отримати, достатньо було домовленості між міністром того відомства, де служив відповідний чиновник, із міністром фінансів. Нерідко предметом обговорення ставало призначення виплат чиновникам секретних служб, наприклад цензурного відомства⁶³. Формальні межі розмірів таких пенсій коливалися від $\frac{1}{4}$ до $\frac{3}{4}$ окладу за наявності 35-річної вислуги і від $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{2}$ для тих осіб, які прослужили 15–35 років⁶⁴. Звісно при цьому важливу роль відігравала наближеність до очільника відомства та наявність впливового лобіста. Голова уряду в 1887–1895 рр. М.Бунге вимагав, щоб такі подання представлялися раз на місяць у вигляді систематизованих відомостей, а розмір виплат був у межах половина – дві третини від розміру окладу залежно від вислуги (25–35 років)⁶⁵. Начальник відділення канцелярії уряду М.Покровський у 1893–1899 р. стверджував, що «наші закони про пенсії настільки застаріли, і пенсії, які призначалися на точній підставі цих законів, були настільки незначними, що мимоволі майже завжди доводилося призначати їх у посиленому розмірі»⁶⁶.

На початку XX ст. практично на кожному засіданні Комітет міністрів схвалював рішення про призначення посиленних пенсій. Подекуди ці справи складали більше 20% від загальної кількості питань. За нашими підрахунками у 1909 р. уряд на понад 20 засіданнях розглядав відповідні подання, які зазвичай стосувалися не однієї особи, а відразу десятків чиновників та їх родин. За цей рік у результаті подібних «пакетних» рішень посилені пенсії було призначено обсягом понад 1,26 млн руб. замість 440 тис. руб., які їм належало отримати на загальних правилах. Ці виплати призначалися для 1317 чиновникам та 1063 членам родин⁶⁷. Нерідко затверджувалося по кілька сотень пенсій. Зокрема для 552 осіб було виділено 266 тис. замість 85,1 тис. руб.; для 333 осіб – 165,5 тис. руб. замість 55,9 тис. руб.; для 274 осіб – 152,6 тис. руб. замість 41,8 тис. руб. Іншими словами, розмір посиленних пенсій у середньому перевищував звичайні у три рази.

Подекуди не обходилося без зловживань. У 1911 р. з'ясувалося, що попечитель Київського навчального округу П.Зілов, перебуваючи на цій посаді із 1905 р., незаконно отримував пенсію у розмірі 3 тис. руб. щороку. Право на такі виплати було надано йому під час служби у Царстві Польському і повинно бути анульоване при переході в інший регіон. У результаті чиновнику довелося повертати 15 тис. руб.⁶⁸

⁶¹ Утро. – 1912. – 9 декабря. – №1821. – С.4.

⁶² Держархів Волинської обл. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.284. – Арк.108.

⁶³ Извозик В. «Чёрные кабинеты»: История российской перлюстрации... – С.317.

⁶⁴ Особые журналы Совета министров Российской империи: 1909–1917 гг.: 1913 г. – С.366.

⁶⁵ Ремнёв А. Самодержавное правительство: Комитет министров в системе высшего управления Российской империи (вторая половина XIX – начало XX в.). – Москва, 2010. – С.118.

⁶⁶ Покровский Н. Последний в Мариинском дворце: воспоминания министра иностранных дел. – Москва, 2015. – С.74.

⁶⁷ РГИА. – Ф.1276. – Оп.25. – Д.24. – Л.12–50, 165–222, 300–344, 409–439.

⁶⁸ Рада. – 1911 р. – 26 февраля (11 березня). – №46. – С.4.

Водночас незахищеними залишалися найнижчі чини Міністерства внутрішніх справ, які працювали по вільному найму, наприклад, городові та двірники. У 1909 р. їм було надано право на пенсії у випадку отримання шкоди здоров'ю під час революційних подій 1905–1907 рр. або у цілому від злочинів здійснених із політичною метою. На практиці ж дуже рідно призначалися більш-менш достойні виплати. Зокрема в 1913 р. пораненому під час здійснення арешту городовому Черкас Є.Шевченку було призначено міністерську пенсію у розмірі 400 руб.⁶⁹ На той час максимальний рівень зарплат цих чинів не перевищував 200 руб. Для порівняння, у 1910 р. газети тиражували інформацію про призначення вдові московського городового А.Івановій пенсії у розмірі 47 коп. на рік, городовому Д.Казакову – 10 коп. Подібні приклади трохи більших, однак теж недостатніх, виплат не були рідкістю. У 1914 р. 65-літній матері місцевого городового В.Гончарука, який загинув під час виконання своїх обов'язків, було призначено пенсію у розмірі 3 руб. на місяць⁷⁰. На початку 1916 р. гласні підтримали клопотання подільського губернатора стосовно призначення пенсії городовому поліцейській команді С.Мудрику після 30-річної служби. У цьому випадку розмір щорічних виплат склав 96 руб.⁷¹

Після того, як із 1906 р. розпочала роботу Державна дума, негласно вирішувати питання щодо посилення пенсій стало особливо складно. Наприкінці 1907 р. українськомовна газета «Рада» повідомляла, що щорічний загальний видаток на пенсії сягав до 78 млн руб. Наводилися наступні цифри: «мало не 50 мільйонів іде на пенсії чиновникам, більше 4 мільйонів на пенсії та задоволює одставним солдатам; коло 3 мільйонів асигнується на удовиць та сиріт воєнних та інших людей, що загинули на японській війні; даються пенсії і сиротам тих “казенних” людей, які гинуть під час російської революції; 20½ мільйонів карбованців іде на емерітуру»⁷². У 1910 р. октябрист А.Єропкін із трибуни Державної думи третього скликання обурювався, що міністр фінансів В.Коковцов пропонує на поточний рік затвердити список із 624 осіб. «Розмір цих [посилених] пенсії досить різноманітний: він коливається від 6.000 р[уб]. До 35 р[уб]. на рік. Але питання, з точки зору права, не у розмірах пенсії, а у твердому і неприємному порядку їх призначення», – підкреслив депутат⁷³. У справедливості цих слів можна переконатися на прикладі російського посла в Іспанії А.Кассіні. У 1909 р., при виході його на пенсію, міністр закордонних справ О.Ізвольський клопотав про призначення дипломату посиленої пенсії у розмірі 12 тис. руб., а також про виділення одноразової виплати 30 тис. руб. «на переїзд і облаштування особистих справ». Голова Ради міністрів П.Столипін оперативно розглянув це питання на найближчому засіданні уряду. У підсумку до названих сум було додано ще «негласну щорічну допомогу у розмірі 2.000 р[уб]., із кредиту на витрати, які не передбачені кошторисами»⁷⁴. Практикувалися й регулярні виплати для титулованої знаті або наближених до імператорського двору осіб, які від очей суспільства маскувалися під «благодійні». Наприклад, принцеса Мюрат (С.Дадіані) отримувала 30 тис. руб., а гофмейстер В.Істомін – 12 тис. руб.⁷⁵

Цікаво, що навіть кілька діючих парламентарів (наприклад, представник Херсонської губернії П.Новицький, Чернігівської – П.Родіонов) отримували посилені пенсії

⁶⁹ Там само. – 1913. – 3 января (16 січня). – №2. – С.3; 1910. – 25 июня (8 липня). – №143. – С.2.

⁷⁰ Держархів Вінницької обл. – Ф.262. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.100.

⁷¹ Там само. – Спр.22. – Арк.63, 143.

⁷² Рада. – 1907. – 6 декабря. – №274. – С.2.

⁷³ Государственная дума, третий созыв: Стенографические отчёты. – Сессия III. – Ч.2: Заседания 33–64 (с 20 января по 6 марта 1910 г.). – Санкт-Петербург, 1910. – Стб.2097.

⁷⁴ РГИА. – Ф.1276. – Оп.5. – Д.588. – Л.1–4.

⁷⁵ Государственная дума, третий созыв... – Сессия III. – Ч.2. – Стб.2100.

в розмірі 1,2–1,8 тис. руб. Дехто із проурядових фракцій та груп домагався призначення виплат навіть тоді, коли не мав на це права. Так було із депутатом від Київської губернії С. Богдановим, який із 1885 р. займав різні професорсько-викладацькі посади у Київському університеті. Не маючи необхідного мінімуму вислуги він звернувся із клопотанням щодо призначення пенсії до міністра народної освіти О. Шварца і законно отримав відмову. Невдовзі під час обговорення кошторису відомства у квітні 1909 р. депутат виголосив хвалебну промову, а через кілька днів вдруге подав прохання, яке цього разу було задоволено⁷⁶. Характерно, що під час виборів до Державної думи третього скликання представники Київського клубу російських націоналістів розглядали пенсіонерів, насамперед військових, як «найбільш благонадійний елемент», що проголосує за провладних кандидатів⁷⁷.

Водночас до 1900 р. залишалося неврегульованим питання пенсійних прав педагогів початкових шкіл. Лише у 1900 р. було затверджено «Статут пенсійної каси народних учителів та учительок». Участь у ній передбачав сплату 6% від жалування вступного внеску та 6% – щорічного. Аналогічну щорічну суму вносила казна або земство/місто чи громада, залежно від статусу початкового училища⁷⁸. В середньому, за підрахунками інспектора народних училищ Д. Любченка, за 25 років служби народні вчителі могли претендувати лише на 90–96 руб. на рік⁷⁹. В окремих регіонах виникали власні подібні ініціативи, наприклад у Житомирі в 1900 р. Право на отримання пенсій надавалося після 15-річної участі у наповненні каси, а розмір виплат у середньому коливався в діапазоні 64–275 руб. на рік⁸⁰. Для порівняння, у 1915 р. розмір пенсій майже всіх працюючих професорів-пенсіонерів університетів у Києві, Харкові та Одесі становили 3 тис. руб. При цьому вже було обмежено поширену на початку ХХ ст. практику отримання паралельно із цими виплатами жалування, столових або квартирних. Зазвичай до пенсії додавалися лише нагородні у розмірі 1,2 тис. руб.⁸¹

Наприкінці 1909 р. загальний фінансовий баланс міністерської каси пенсійної каси народних учителів та учительок сягав понад 8,8 млн руб. До початку 1913 р. він зріс до 29 млн руб. Ці кошти, серед іншого, зберігалися у закладних паперах земських банків, у тому числі Харківського (2,56 млн руб.), Полтавського (2,1 млн руб.), Херсонського (1,24 млн руб.), Бессарабсько-Таврійського (1 млн руб.), Київського (0,4 млн руб.) тощо⁸².

На початку ХХ ст. гостро стояло питання зміни пенсійного законодавства. Першими на черзі стояли військовослужбовці. Робота з підготовки нового статуту для них завершилася у середині 1912 р. У ключовому положенні закону вказувалося: «За вислугу двадцяти п'яти років призначаються пенсії у [розмірі] п'ятдесят відсотків від отримуваного звільненими на службі річного утримання. З кожним відслуженим, понад двадцяти п'яти років, роком, до тридцяти п'яти включно, розмір пенсії збільшується на три відсотки [від] отримуваного жалування» (§43)⁸³. Важливо, що реформа 1912 р. охопила нижчі чини, які було звільнено із початку 1904 р. і діяла незалежно від їх матеріального становища. Для них розмір пенсій коливався в межах

⁷⁶ Рада. – 1909. – 12 июля (25 липня). – №157. – С.2.

⁷⁷ Савенко А. Заметки // Киевлянин. – 1907. – 25 июня. – №173. – С.1–2.

⁷⁸ Устав пенсионной кассы народных учителей и учительниц. – [Б. м.], [1900?]. – С.2–6.

⁷⁹ Любченко Д.Е. Пенсионная касса народных учителей и учительниц... – С.15.

⁸⁰ Молчанов В.В. Пенсійне забезпечення населення та благодійність... – С.137.

⁸¹ Список лиц, служащих по ведомству Министерства народного просвещения на 1915 г. – Петроград, 1915. – С.481–507, 543–562, 590–614.

⁸² Журнал Министерства народного просвещения: Новая серия. – Ч. XLIV. – 1913, март. – С.74–75.

⁸³ ПСЗ РИ. – Собр.3. – Т.32. – Отд.1. – Петроград, 1915. – 1912. – №37442. – С.843.

30–220 руб.⁸⁴ Варто констатувати, що цих сум було недостатньо. Водночас для генералів, штабних і обер-офіцерів виплати продовжували зростати. У 1908 р. загальна сума лише новопризначених пенсій та одноразових виплат перевищила 2,4 млн руб., що у середньому складало по 1,4 тис. руб. на особу. У 1912 р. ця сума зросла до 3,4 млн руб. або 3,8 тис. руб. на особу.

Натомість результати підготовки змін до загального пенсійного законодавства проявилися лише в середині 1913 р. Особлива міжвідомча комісія для під керівництвом заступника міністра фінансів С.Вебера представила відповідний проект на розгляд Ради міністрів. У ньому пропонувалося відійти від пенсійного страхування державних чиновників і замінити розрядну систему на більш гнучку при якій би враховувалося кілька факторів: розмір жалування (не лише оклад, а й столові та квартирні кошти, окремі надбавки), термін вислуги, умови відставки тощо⁸⁵. У підсумку законопроект було передано на розгляд Державної думи четвертого скликання. Утім, депутати кілька разів відкладали обрання членів спеціальної комісії для його розгляду і лише наприкінці січня 1914 р. затвердили її склад⁸⁶. До початку Першої світової війни не вдалося підготувати висновок по урядовому законопроекті, тож на цьому процес «реформування» системи пенсійного забезпечення завершився, як і загалом історія Російської імперії на початку 1917 р.

Таким чином, ще з кінця ХVІІІ ст. в Російській імперії поступово запроваджувалося пенсійне законодавство по відношенню до військовослужбовців та окремих категорій цивільних чиновників. Уніфікованого вигляду цей процес почав набувати із 1828 р. і лише реформа 1852 р. надала державній політиці єдиного для всіх урядових відомств характеру (мінімальна вислуга 25 років, виплати – від половини до 100% окладу). Утім паралельно існували різноманітні комітети (допомоги пораненим, опіки заслужених цивільних чиновників), а з 1858 р. поширилася практика створення допоміжних емеритальних кас для різних міністерств. До початку ХХ ст. бюджетні витрати на пенсії (у тому числі так звані «поширені») стали непідйомним тягарем, однак різноманітні проекти реформування свідомо гальмувалися або піддавалися справедливій критиці. При цьому більшість населення (селянство, робітники) залишалася незахищеною, а нижчі чини нерідко отримували щомісячні виплати на рівні кількох рублів. В українських губерніях більша увага, зважаючи на стратегічні фактори, приділялася окремим категоріям військових (Чорноморський флот, прикордонні території, оборона Севастополя під час Кримської війни) чи цивільних посадовців, наприклад, у рамках їх заохочення для служби на Правобережжі. Поступово, із кінця 1860-х рр. (по відношенню до вчителів), а головним чином наприкінці 1880-х рр., ініціативність окремих земств (Таврійське, Чернігівське, пізніше – Херсонське, Катеринославське та Харківське) дозволила їм створити власні пенсійні каси, а фінансові можливості великих міст забезпечували обмежені виплати власним службовцям (Київ, Харків, Одеса). Початок Першої світової війни, а подекуди і відсутність політичної волі, не дозволили втілити низку планованих проєктів на місцевому рівні, а окремі прояви неефективного управління призводили до збитковості накопиченого капіталу.

⁸⁴ Панченков Т. К. Вопрос об инвалидности нации, вызванной войной, и о способах борьбы с нею. – Москва, [б. г.]. – С.9–10.

⁸⁵ Особые журналы Совета министров Российской империи: 1909–1917 гг.: 1913 г. – С.367–369.

⁸⁶ Государственная дума, четвёртый созыв: Стенографические отчёты. – Сессия II. – Ч.2: Заседания 29–52 (с 22 января по 19 марта 1914 г.). – Санкт-Петербург, 1914. – Стб.265.

REFERENCES

1. Antonov, A., Paramonov, A., Maslijchuk, V. (2004). *Istoria Kharkovskogo gorodskogo samoupravleniya 1654–1917 gg.* Kharkov. [in Russian].
2. Hlyz, Yu. (2019). *Kyivska miska дума: rozbudova modernoho mista.* Kyiv. [in Ukrainian].
3. Izmozik, V. (2015). “Chernye kabinety”: *Istoriya rossijskoj perlyustratsii: XVIII – nachalo XX v.* Moskva. [in Russian].
4. Molchanov, V. (2000). Pensiine zabezpechennia naselennia ta blahodiinist u mistakh Pravoberezhnoi Ukrainy na pochatku XX st. *Problemy istorii Ukrainy XX – pochatku XIX st., 1*, 136–144. [in Ukrainian].
5. Pokrovskij, N. (2015). *Poslednij v Mariińskom dvortse: vospominaniya ministra inostrannykh del.* Moskva. [in Russian].
6. Remnyov, A. (2010). *Samoderzhavnoe pravitelstvo: Komitet ministrov v sisteme vysšego upravleniya Rossijskoj imperii (utoraya polovina XIX – nachalo XX v.)*. Moskva. [in Russian].
7. Shandra, V., Karlina, O. (2020). Epidemii ta borotba z nymy v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 5*, 37–54. [in Ukrainian].

Vladyslav MAZUR

Postgraduate,

Department of the History of Ukraine in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries,

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine

(Kyiv, Ukraine), vlad.mazyr2017@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3022-2056>

Pension Provision in Ukrainian Provinces in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries: All-Russian Legislation and Local Features

Abstract. The purpose of the article is to study the development of pension provision in the Ukrainian provinces of the Russian Empire during the 19th and early 20th centuries. The methodology involves the use of the principles of historicism, systematicity and scientificity. A key role was played by the historical-comparative method, which made it possible to draw parallels between national legislation and regional precedents, related methods of legal sciences and sociology, taking into account the study of the legal field and social relations. The scientific novelty is formed by the extensive jereological basis, the examination of pension security as a result of the legal evolution of the attitude of the state to different professional categories and the influence of conjunctural factors, which caused a significant growth of costs and incompleteness of the reform processes. Little- and unknown examples, which concerned the Ukrainian provinces, ensured the creation of a comprehensive picture and the identification of negative phenomena. **Conclusions.** Starting from the end of the 18th century. The Russian Empire began to implement a purposeful policy for the proper social security of servicemen and officials. The incentive for long service, initiated during this period, gradually took the form of massive pension payments, which were unevenly distributed among different categories of the population, with deformed manifestations of the privileged position of managerial personnel, separate departmental cash registers, and increased payments. The Ukrainian context was distinguished by greater attention to border territories and right-bank provinces, own projects of large cities (Kyiv, Odesa, Kharkiv), and the scale of the relevant activities of zemstvo bodies. At the beginning of the 20th century it became more and more difficult to pay pensions from the budget, and in conditions of deliberate inhibition of pension reform projects, the situation became more and more complicated (often the criticism of these projects was fair). At the same time, the majority of the population (peasants, workers) remained unprotected, and the lower ranks often received monthly payments at the level of several rubles. In the Ukrainian provinces, more attention, taking into account strategic factors, was paid to certain categories of the military (Black Sea Fleet, border territories, defense of Sevastopol during the Crimean War) or civilian officials, for example, as part of their encouragement to serve on the Right Bank. Gradually, from the end of the 1860s, and mainly at the end of the 1880s, the initiative of individual zemstvos allowed them to create their own pension funds, and the financial capabilities of large cities ensured limited payments to their own employees.

Keywords: pension provision, social payments, pension funds, officials, provincial zemstvos, city administration.

Олексій ШЛЯХОВ

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри східноєвропейської історії,
Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара
(Дніпро, Україна), alexshlyahov@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0752-4061>

Олександр ДОНІК

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX – початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), donnik@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1155-161X>

Промисловці Півдня України та їхні підприємницькі практики наприкінці XIX – на початку XX ст.

DOI: <https://doi.org/10.15407/10.15407/uhj2022.03.059>

УДК: 94:334.7](477.7)«18/19»

Анотація. Мета дослідження – з'ясування кількісного, майнового, соціального й етнічного складу фабрикантів та заводчиків Півдня України наприкінці XIX – на початку XX ст., висвітлення основних ділянок їхніх ділових інтересів і рівня прибутковості закладів, а також місця та ролі жіноцтва у підприємницьких практиках модерного часу. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, системності й науковості. Використано такі методи, як історико-генетичний, аналітико-синтетичний, метод порівняльного аналізу, ретроспективний, історико-типологічний, метод локальної історії. **Наукова новизна.** Запропоновано регіонально-галузевий підхід вивчення підприємництва в Україні в імперську добу, розглянуто його і як складову вітчизняної економічної історії, і як своєрідний соціальний інститут, який мав на собі всі характерні відбитки тогочасної епохи. **Висновки.** Зазначено, що активізація підприємництва наприкінці XIX – на початку XX ст. стосувалася насамперед південноукраїнських губерній Російської імперії – Херсонської, Катеринославської, Таврійської. З'ясовано, що лідером промислового виробництва в регіоні була Херсонська, де беззаперечно домінувала Одеса, оскільки на її частку припадало більше третини, до того ж найбільших індустріальних, підприємств губернії. Натомість у Катеринославській концентрувалися великі металургійні та гірничорудні підприємства, які були засновані переважно іноземцями. За соціальними ознаками серед промисловців Півдня України на початку XX ст. зі значним відривом від інших лідирували представники купецького стану. Визначено зростаючу роль єврейських і німецьких підприємців у розвитку промисловості всього регіону (на Херсонщині перші становили більше половини всіх промисловців губернії, а на Катеринославщині – третину). Німецькомовні промисловці – переважно купці та поселяни-власники – вміло реалізовували свої ділові інтереси у царині обробки металу та виготовлення сільськогосподарських землеробських машин. Частка українців серед фабрикантів і заводчиків Півдня становила у середньому 5% від їх загального числа по кожній із трьох губерній, а їхні підприємства здебільшого були дрібними та середніми. Наголошено, що у великому й середньому виробництві зростала роль жінок, котрі становили близько 7% від усіх власників зафіксованих промислових закладів Півдня України. Більше половини з них здійснювали свої підприємницькі практики у фабрично-заводському виробництві Херсонської губернії.

Ключові слова: підприємці, підприємці, промисловість Півдня України, індустріалізація, економічний регіон, південноукраїнські губернії.

Важливою складовою капіталістичного ринкового господарства, яке формувалося в Україні в пореформену добу, було приватне підприємництво, поштою якому дало скасування кріпацтва. При цьому виняткової динаміки процес формування прошарку ділових людей набув із початком індустріалізації, тобто в другій половині 1880-х рр. Як зазначав американський економіст та історик А.Гершенкрон, «не можна не дивуватися швидкості, з якою в Росії XIX століття з'являлися підприємці»¹. Зрештою машинна техніка і парові двигуни, а також розвиток торговельно-грошових відносин та капіталістичного ринку перетворили підприємництво у джерело достатньо швидкого й надійного прибутку. Тож підприємницька діяльність охопила у цей час представників практично всіх станів і верств Російської імперії, зокрема чиновників, військовиків, людей розумової праці, міщан, селян, чоловіків та жінок, як російських, так й іноземних підданих, приваблених перспективою швидкого збагачення².

Активізація приватного підприємництва в модерний період насамперед стосувалася південноукраїнських губерній Російської імперії. Величезні простори малозаселених земель та родючі ґрунти, поклади корисних копалин і можливість організації морських комерційних перевезень в Азово-Чорноморському басейні – все це робило згадані терени привабливими для ділових людей. Розвитку тут підприємництва сприяли й потужні колонізаційні та міграційні процеси³. Даючи оцінку вищезгаданим фактам, урядовий «Вестник финансов» наприкінці XIX ст. підкреслював: «Промисловий настрій проник в усі шари населення півдня Росії, відтіснивши на другий план всі інші інтереси... Промисловість і торгівля півдня Росії так зростає, що ані залізниці, ані південні порти не встигають задовольняти вимогам промисловості та торгівлі»⁴. Інший сучасник приблизно в цей же час у статті з символічною назвою «Російська Каліфорнія» писав: «Величезні багатства Донецького краю та його промислове зростання, якщо й розвивається не зовсім по американськи, не гарячково, то в усілякому разі зі швидкістю, яка не звична російському оку»⁵. Все це прискорювало процеси соціальної мобільності, руйнувало існуючі станові перегородки, зрештою давало можливість вихідцям із неможливих верств населення піднятися «вгору», зокрема долучитися до активних підприємницьких практик.

У другій половині XIX ст. достатньо чітко визначилися такі сфери підприємницьких інтересів буржуазії Півдня України, як торговельна, кредитно-банківська, сільськогосподарська, транспортні перевезення та обслуговування населення. Втім особливої ваги в умовах форсованої індустріалізації набувають підприємницькі практики в галузі промисловості. Дослідження зазначеної проблематики на матеріалах південноукраїнських губерній, без сумніву, є науково важливим, в тому числі з теоретико-методологічної точки зору. Адже ще в 1966 р. англійський дослідник П.Пейн пропонував вивчати історію підприємництва в широкому контексті як економічної, так і соціальної історії, наголошуючи при цьому, що у відповідних наукових студіях «треба виходити за межі підприємства та акцентувати увагу на регіоні»⁶.

¹ Гершенкрон А. Экономическая отсталость в исторической перспективе. – Москва, 2015. – С.145.

² Хоча розгорнути повноцінну підприємницьку діяльність у Російській імперії було вкрай непросто. Як зазначав американський економіст П.Грегори, іноземцям, зокрема, «потрібні були роки на те, щоб навчитися вести справи з російською бюрократією та знайти підходящих покровителів» (див.: Грегори П. Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX в.): Новые подсчёты и оценки. – Москва, 2003. – С.40).

³ Як підкреслює з цього приводу Н.Дейвіс, «щедра українська земля стала об'єктом інтенсивної русифікації та колонізації. Південні «дики степи», останні у Європі прикордоння, були обсажені селянами-іммігрантами, переважно з Росії та Німеччини» (див.: Дейвіс Н. Европа: Історія. – К., 2018. – С.675).

⁴ Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1897. – №33. – С.474.

⁵ Баранов М. Русская Калифорния // Мир Божий (Санкт-Петербург). – 1892. – Июнь. – С.11–12.

⁶ Див.: Поткина И.В. История предпринимательства в XX в.: становление научной дисциплины // Отечественная история. – 2002. – №2. – С.128.

Принагідно зазначимо, що з проголошенням незалежності України вітчизняна наукова спільнота почала швидкими темпами заповнювати лакуни, які існували у дослідженні підприємницького прошарку в радянській історіографії. Так, дослідники зупиняються на питаннях становлення буржуазії українських етнічних теренів царської Росії, її кількісному, соціальному та національному складі, добродійних практиках, відносинах із царизмом, соціокультурних характеристиках і т. ін. (див. праці Т.Водотики, О.Доніка, В.Кулікова, В.Крутікова, Т.Лазанської, Т.Ніколаєвої, В.Шевченко, О.Шляхова)⁷. Приділяли увагу підприємництву у промисловій сфері Півдня Російської імперії у другій половині XIX ст. й західні дослідники – Р.Лінднер, А.Рібер, В.Блеквел, В.Пеетерс та ін.⁸

Разом із тим у питаннях вивчення діяльності представників ділових кіл південноукраїнських губерній, зокрема у царині промисловості, до цього часу існують ще недостатньо або слабо висвітлені сюжети. Тож ми маємо на меті запропонувати регіонально-галузевий ракурс у поглядах на підприємництво в Україні в імперську добу, розглядаючи його і як складову вітчизняної економічної історії, і як своєрідний соціальний інститут, який мав на собі всі характерні відбитки тогочасної епохи. Відповідно постають завдання з'ясування кількісного, майнового, соціального й етнічного складу фабрикантів та заводчиків Півдня України наприкінці XIX – на початку XX ст., висвітлення основних ділянок їхніх ділових інтересів і рівня прибутковості закладів, а також місця та ролі жіноцтва у підприємницьких практиках модерного часу.

Як відомо, до основних компонентів підприємництва відносяться володіння капіталом, орієнтація на отримання прибутку і його капіталізацію, самостійність у прийнятті рішень та готовність до конкуренції, а також ініціативна, систематична й на власний ризик діяльність. При цьому, якщо торкнутися питань термінології, то стосовно тих осіб, кому, власне, належали засоби виробництва, та тих, хто виступав носієм нової буржуазної реальності в Російській імперії, можна застосувати дефініції «підприємці», «буржуазія», «промисловці», «капіталісти», які у цьому випадку є своєрідними соціальними синонімами (хоча в історичній літературі вони мають певні смислові відтінки та дещо різне наповнення⁹). Звичайно, дистанція між великим фабрикантом і власником дрібної майстерні була велетенською. Втім як один, так й інший здійснювали самостійну діяльність у виробництві певної продукції з метою отримання прибутку.

⁷ Водотика Т.С. Соціальна ціна та соціальна відповідальність: підприємницька благодійність у другій половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XXII. – К., 2013. – С.14–25; *Її ж.* Підприємці в соціальній структурі міського населення Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст. // Український історичний збірник. – Вип.18. – К., 2015. – С.118–127; *Донік О.М.* Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К., 2008. – 271 с.; *Його ж.* Підприємницькі об'єднання в Україні останньої третини XIX – початку XX ст.: від інституціоналізації інтересів до надрегіональних форм інтеграції // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XVII. – К., 2010. – С.52–69; *Крутіков В.В.* Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. // Український історичний журнал. – 1992. – №3. – С.57–66; *Куліков В.О.* Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. – Х., 2019. – 388 с.; *Лазанська Т.І.* Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Український історичний журнал. – 1996. – №2. – С.65–73; *Її ж.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торговельно-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – 282 с.; *Ніколаєва Т.М.* Соціокультурна характеристика підприємств України (1861–1914 рр.) // Український історичний журнал. – 2011. – №3. – С.95–107; *Шевченко В.В.* Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). – К., 2010. – 266 с.; *Шляхов О.Б.* Судновласники Азово-Чорноморського басейну наприкінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2006. – №1. – С.61–72.

⁸ *Лінднер Р.* Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). – К.; Донецьк, 2008. – 496 с.; *Rieber A.* The Struggle for the Eurasian Borderlands: From the Rise of Early Modern Empires to the End of the First World War. – Cambridge, 2014. – 640 p.; *Blackwell W.L.* The Industrialization of Russia: An historical perspective. – New York, 1970. – 198 p.; *Пеетерс В.* Сталь у степу. – К., 2010. – 104 с.

⁹ Адже до буржуазії, зокрема, можна віднести власників цінних паперів і нерухомості, які отримували відповідні прибутки, однак при цьому безпосередньо підприємницькою діяльністю не займалися.

Щоб установити кількісний склад підприємців, які були задіяні у промисловості південноукраїнських губерній у пореформений період, а також основні напрями їхніх «бізнес-стратегій», автори скористалися даними зі статистичного видання кінця XIX ст., підготовленого фахівцями департаменту торгівлі й мануфактур міністерства фінансів¹⁰. Це джерело, яке ще недостатньо використано вітчизняними дослідниками, фіксує кількість наявних у Російській імперії наприкінці 1890-х рр. приватних підприємств, котрі сплачували розкладочний податок, що, певним чином, дає змогу визначити чисельність промислової буржуазії Півдня України та рівень її ділової активності¹¹.

Звичайно, число підприємців не було тотожним кількості промислових закладів. Однак ці показники не набагато відрізняються один від одного. Адже, якщо одне приватне підприємство могло мати кілька власників (частіше два, рідше три або чотири), то водночас один підприємець міг володіти кількома фабриками чи шахтами. Зрештою, за нашими даними, кількість ділових людей, власників одноосібних приватних підприємств і торгових домів могла перевищувати число відповідних закладів не більше, як в 1,1–1,15 рази¹². Тож наші розрахунки підтверджують думку Т.Лазанської, яка зазначала: «У випадку з гільдійським підприємництвом із певною натяжкою можна прирівняти кількість підприємств до числа підприємців.., різниця між цими величинами існувала незначна»¹³.

Отже можемо простежити, яким чином змінювався кількісний склад приватних промислових підприємств (і, відповідно, підприємців), що існували на території Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній наприкінці XIX ст. (див. табл. 1).

Табл. 1

**Кількість одноосібних промислових підприємств
у південноукраїнських губерніях наприкінці XIX ст.¹⁴**

	Гільдійські підприємства			Негільдійські підприємства			Загалом		
	1896 р.	1897 р.	1898 р.	1896 р.	1897 р.	1898 р.	1896 р.	1897 р.	1898 р.
Катеринославська	325	329	406	370	399	433	695	728	839
Таврійська	219	225	229	718	697	659	937	922	888
Херсонська	506	532	585	679	650	677	1185	1182	1262

Дані таблиці доводять, що впродовж другої половини 1890-х рр. кількість промислових підприємств на Півдні України, які перебували в індивідуальній власності або належали торговим домам, стабільно зростала. І це цілком зрозуміло, адже царат постійно заохочував ділові кола, що утверджувалися в південному регіоні. Останнє

¹⁰ Статистические результаты процентного и раскладочного сборов по исчислению, классификации и определению оборотов и прибылей торговых и промышленных предприятий, подлежащих сим сборам. – Санкт-Петербург, 1888–1900. – С.VIII.

¹¹ Слід ураховувати, що згадане у прим.10 видання не містило даних щодо гірничих підприємств, які не підлягали нагляду фабрично-заводської інспекції. Крім того, це не стосувалося підприємців, які за звітний період мали прибуток, що не перевищував 250–150 руб. (відповідно до місцевостей 1-го, 2-го і 3-го класу), а також дрібних промислових закладів 7-го й 8-го розрядів.

¹² Водночас, якщо йдеться про акціонерні компанії й товариства, тобто підприємства, що перебували в колективній власності, визначити число їх учасників неможливо. Хоча керівне ядро таких компаній зазвичай складалося з 3–5 осіб.

¹³ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні... – С.91.

¹⁴ Складено за: Статистические результаты процентного и раскладочного сборов... – С.56, 84, 90.

здійснювалося у вигляді державних замовлень за підвищеними розцінками на виготовлення певної продукції, захисту вітчизняних підприємців від іноземної конкуренції шляхом встановлення фактично заборонного мита на імпортні товари та на сировину, а також надання окремим представникам ділових кіл (або групам) відповідних преференцій.

У результаті заповзятливі мешканці Півдня України, використовуючи сприятливі можливості пореформеного часу, створювали все нові й нові промислові підприємства. Як констатував у доповіді на торговельно-промислового з'їзді в Нижньому Новгороді 1896 р. бердянський підприємець Дж.Грієвз, у цей час «фабрики розмножувалися та росли як гриби»¹⁵. Перш за все це стосувалося Катеринославщини, де в 1896–1898 рр. число приватних індустріальних підприємств, що сплачували розкладочний збір, зросло з 695 до 839. Хоча за абсолютною кількістю промислових закладів попереду була Херсонська губернія, де в 1898 р. діяло 1262 фабрики та заводи, що перебували в індивідуальній власності.

При цьому найбільше на Херсонщині функціонувало гільдійських (більш значних за своїми розмірами) підприємств, що виробляли борошно, макарони, крупи, крохмаль тощо. Їх у 1896–1898 рр. нараховувалося від 123 до 130, а середній зиск їхніх господарів становив 8,4–9,5%. Водночас найбільший прибуток у цій губернії в 1896 р. мали власники фабрик, які виробляли фарбу (25%), а в 1897–1898 рр. – підприємств, що випускали товари широкого вжитку (одяг, білизну, капелюхи, рукавички, парасольки), їхній дохід дорівнював 22,9%.

Натомість у складі негільдійських (менших за розмірами) промислових підприємств Херсонщини в 1896 р. найбільше налічувалося фабрик, які виготовляли скляні, фарфорові, гончарні вироби. Таких закладів тут загалом було 183. При цьому їхні власники отримували достатньо великі прибутки, які складали 17,2%. Водночас більшість промисловців, котрі володіли негільдійськими підприємствами у Херсонській губернії, намагалися створювати хлібопекарні, булочні, кондитерські виробництва, яких у 1898 р. нараховувалося 163. Щоправда рівень прибутковості таких закладів був дещо менший – 12,5%. Натомість найбільший зиск у 1898 р. тут мали власники майстерень золотих, срібних, ювелірних виробів – 29,2%.

Серед гільдійських одноосібних промислових підприємств Катеринославської губернії як у 1896, так і в 1898 рр., найбільше було таких, що виробляли борошно, макарони, крупи, крохмаль – 78 і 97 закладів, відповідно. Хоча в порівнянні з такими виробництвами Херсонщини середній відсоток прибутку в них був дещо більшим – від 9,4% до 10,1%. На другому місці за своєю кількістю на Катеринославщині були фабрики та заводи, що виготовляли цеглу, а також скляні, фарфорові, фаянсові, гончарні вироби – від 37 до 47 закладів. Далі у цьому своєрідному реєстрі йшли виробництва, які займалися виготовленням та обробкою металів. Таких у краї в 1896 р. діяло 26, а в 1898 р. – 28 (їхній середній прибуток дорівнював 12%).

Отже стрімкий індустріальний розвиток Катеринославської губернії в модерний період визначав специфіку заснування тут підприємцями тих або інших промислових закладів. Так, прагнення сільського населення мати сучасні землеробські знаряддя обумовило створення низки відповідних машинобудівних підприємств. Тож лише в 1892 р. на заводах Катеринославщини, за інформацією губернатора, було виготовлено 6986 жаток, 2325 букерів для орання полів, 2500 віялок, 1657 сіялок, 652 плуги, 382 соломорізки на загальну суму 1 млн 583 тис. руб.¹⁶

¹⁵ Див.: *Кафенгауз Л.Б.* Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения: К вопросу о пошлинах на сельскохозяйственные машины // Труды Харьковского общества сельского хозяйства. – Х., 1910. – С.28.

¹⁶ Всеподданнейший отчёт екатеринославского губернатора за 1892 г. – Екатеринослав, 1893. – С.2.

Водночас найбільший прибуток серед гільдійських промислових підприємств Катеринославщини в 1896 р. мали фабрики, які виробляли фарбу (24%), а в 1898 р. першість за цим показником перейшла до виробників охолоджуючих напоїв, мінеральної води та квасу (25,2%), адже ця продукція стабільно користувалася значним попитом. Водночас серед промислових негільдійських підприємств Катеринославщини більше за всіх діяло хлібопекарень, булочних та кондитерських виробництв – від 89 (у 1896 р.) до 138 (1898 р.) закладів. Натомість найбільший зиск тут отримували власники фабрик, які займалися обробкою сала та воску – від 18,4% до 20,2%.

Якщо брати до уваги гільдійські промислові підприємства Таврійської губернії, то впродовж 1896–1898 рр. тут переважали ті (як і в інших південноукраїнських губерніях), що виробляли борошно, макарони, крупи та крохмаль. Їх нараховувалося від 51 до 54. Хоча рівень прибутковості таких закладів був відносно незначним – від 5,8% до 6,2%. Водночас серед промислових негільдійських підприємств Таврії наприкінці XIX ст. найбільше було хлібопекарень, булочних, кондитерських виробництв – від 247 (у 1896 р.) до 294 (у 1898 р.). До того ж вони мали стабільний дохід, який коливався від 9,9% (у 1896 р.) до 12,6% (у 1898 р.). Найбільші прибутки своїм власникам у 1896 р. давали майстерні з виготовлення механічних, оптичних, хірургічних інструментів – 17,5%, а в 1898 р. – заклади, які виробляли косметику та хімічну продукцію – 23,3%.

Таким чином, на Півдні України наприкінці 1890-х рр. загалом діяли 2989 фабрик та заводів (гільдійських і негільдійських), що перебували в одноосібній або у власності торгових домів. Відповідно й число промислової буржуазії регіону в цей час можна приблизно визначити у 3 тис. осіб.

За всієї важливості наведених вище даних, характеристика тогочасних підприємницьких практик у південноукраїнських губерніях не буде повною без відповідної деталізації. Тож, щоб подолати певне знеособлення, яке має місце при характеристиці макроекономічних процесів у розвитку підприємництва на Півдні України пореформеного періоду, слід звернутися до інших джерел, які у цьому контексті мають значні інформативні можливості. Так, більша персоніфікованість притаманна виданому наприкінці 1890-х рр. огляду, присвяченому фабрично-заводській і ремісничій промисловості Одеського градоначальства¹⁷. У цій праці (хоч і на матеріалах лише однієї окремо взятої губернії) наводився перелік власників промислових закладів Херсонщини, у тому числі вказувалося прізвище, ім'я та по батькові, місце розташування підприємства, обсяги виробництва, кількість робітників тощо. Така вибірка достатньо репрезентативна, адже саме на Херсонщину припадала майже половина всіх приватних підприємств Південної України, що перебували в індивідуальній власності (46,5%). А за загальною сумою прибутків від діяльності гільдійських підприємств (у 1895 р. вони становили 25 млн 570 тис. руб.) Херсонщина поступалася лише Петербурзькій і Московській губерніям, посідаючи, таким чином, 3-тє місце в Російській імперії¹⁸. Отже, ґрунтуючись на даних згаданого джерела, можемо констатувати, що станом на 1896 р. беззаперечним лідером промислового виробництва у Херсонській губернії була Одеса, оскільки на її частку припадало більше третини, до того ж найбільших індустріальних, підприємств – 432 з 1249. При цьому серед найбільш значних промислових виробництв Одеського градоначальства, які на середину 1890-х рр. перебували в індивідуальній власності, слід згадати заводи І.Гена та Г.Шеля з виготовлення землеробських машин (сума річного виробництва 304 тис. та 130 тис. руб.), підприємство

¹⁷ *Микулин А.А.* Фабрично заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства. – Одесса, 1897. – 276 с.

¹⁸ У цьому випадку йдеться як про промислові, так і про інші приватні заклади.

В.Параскева з обробки шкіри (річний обсяг 296 тис. руб.), тютюнові фабрики, що належали спадкоємцям А.Попова (286,5 тис. руб.) та Н.Ваховського (306 тис. руб.), маслоробню А.Бродського (250 тис. руб.), хлібопекарні М.Амбатьєлло (205 тис. руб.), Л.Фішмана (138 тис. руб.), Г.Ганеліна (128 тис. руб.), цукеркову фабрику братів Я. та А. Крохмальникових (155 тис. руб.), а також канатний завод Я.Новікова (311 тис. руб.), паперову фабрику Т.Рафаловича (200 тис. руб.), пивоварню Ф.Енні (217 тис. руб.), підприємство з виготовлення горілчаних напоїв В.Гольдштейна (200 тис. руб.)¹⁹. Таким чином, підприємницька Одеса переважно концентрувала великих власників заводів і фабрик, річні обороти яких перевищували 100 тис. руб. Вони головним чином діяли в галузях переробної промисловості, харчового виробництва та виготовлення товарів широкого народного вжитку.

Для визначення майнового складу промисловців Одеси ми проаналізували обсяги щорічного виробництва 369 підприємств міста, які належали окремим власникам (або співвласникам), і про роботу яких 1896 р. представники владних структур зібрали необхідну інформацію. Тож, за нашими підрахунками, дрібні підприємці складали тут 7,9% (їм належали 29 закладів, що мали обсяг виробництва до 2 тис. руб.), частка середньої буржуазії дорівнювала 29% (в її власності було 107 промислових підприємств з обсягом виробництва від 2 тис. до 10 тис. руб.), а великої – 63,2% (володіла 233 закладами з річним оборотом більше 10 тис. руб.). У підсумку можна дійти висновку, що в Одесі домінували фабриканти та заводчики зі значними обсягами прибутків, позаяк їм належали приблизно 2/3 всіх промислових підприємств міста, що перебували в індивідуальній власності.

Серед найбільших промислових закладів губернії (не враховуючи Одеси) слід виокремити підприємства братів Р. і Т. Ельворті в Єлисаветграді та К.Ессена в Миколаєві з виготовлення землеробських машин і знарядь. Вони виробляли продукції на 350 тис. та 100 тис. руб. відповідно. Згадаємо діяльність у Херсоні лісопилних заводів М.Рабиновича (річний оборот 635 тис. руб.) та Е.Шульца (400 тис. руб.), а також тютюнової фабрики Ф.Лернера (66 тис. руб.). За обсягами свого виробництва виділялися також тютюнова фабрика Г.Білєрта (оборот 68 тис. руб.) та механічний завод А.Уманського в Миколаєві (40 тис. руб.), заклад С.Рижикова з обробки шкіри в Олександрійському повіті (78 тис. руб.), машинобудівне підприємство В.Яскульського в Єлисаветграді (150 тис. руб.), винокурні А.Стрілецького в Олександрійському (50 тис. руб.) і Л.Бродського в Одеському (53 тис. руб.) повітах²⁰.

Зрештою на теренах Херсонській губернії (без Одеси) дрібна промислова буржуазія складала 58,4% від усіх індивідуальних власників підприємств, які підлягали нагляду фабрично-заводської інспекції. При цьому її представникам належали 400 промислових закладів. Середня буржуазія, у власності якої перебувало 161 підприємство, становила 23,5%, а велика – 18,1% (124 промислові заклади). Отже, на відміну від Одеси, серед представників ділових кіл повітів Херсонщини переважала дрібна буржуазія, позаяк в її власності знаходилося більше половини всіх фабрично-заводських підприємств губернії.

Важливим параметром оцінки підприємницької діяльності представників ділових кіл Півдня України в промисловій царині є також їх національна належність. Так, ще в першій половині XX ст. О.Оглоблин у своїй праці звернув увагу на те, що «великий інтерес становлять дані щодо участі окремих національних груп в українській капіталістичній промисловості». Хоча при цьому дослідник зауважував,

¹⁹ *Микулин А.А.* Фабрично заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства... – С.7–9.

²⁰ Там же. – С.50–51, 68, 70.

що «нелегко встановити національність власників фабрично-заводських підприємств [...] Головна перешкода – невідокремлення українців і росіян»²¹.

Для вирішення цього завдання ми звернулися до оцінки прізвищ, імен та по батькові власників фабрично-заводських підприємств Херсонської губернії, вказаних у виданні І. Мікуліна²². Зрозуміло, цей метод недосконалий, однак він усе ж дає певне уявлення стосовно національної належності того чи іншого підприємця. Аналіз свідчить, що етнічний склад заводчиків і фабрикантів Одеського градоначальства (станом на 1896 р.) суттєво відрізнявся від відповідних показників по інших районах Херсонської губернії. За нашими підрахунками, серед 408 власників одноосібних промислових підприємств Одеси євреї склали 48% (196 осіб), німецькомовні підприємці – 20,6% (84), приблизно стільки ж етнічні росіяни – 19,6% (80), водночас греки – 6,9% (28), французи – 3,9% (16) та українці – близько 1% (4).

Натомість серед промислової буржуазії Херсонщини²³ (не враховуючи Одесу) переважали етнічні росіяни, які становили близько 30% від загального числа промисловців краю (269 осіб). Водночас частка підприємців-євреїв тут була вдвічі меншою – 24,6% (222), німецькомовних заводчиків і фабрикантів налічувалося 22,6% (204), поляків – 4,4% (40), французів – 1,7% (15), греків – 1,2% (11). Натомість питома вага промисловців – етнічних українців – у містах та повітах губернії в порівнянні з Одеським градоначальством збільшилася до 10,8% (97 осіб).

Таким чином, представники єврейської спільноти (перш за все купці та заможні міщани), які володіли великими статками, наприкінці XIX ст. склали майже половину всіх заводчиків та фабрикантів Одеси і приблизно 1/4 власників промислових підприємств, розташованих на решті території Херсонської губернії. Відзначаючи їхній підприємницький хист та ділову хватку, дослідники другої половини XIX ст. підкреслювали, що «за допомогою капіталів, євреї захоплювали до своїх рук промисловість тих місць, де вони оселилися», і що останні «мають на меті дати якнайшвидший оборот своїм грошам будь-яким шляхом, не зупиняючись на одному підприємстві»²⁴. Отже, можна констатувати, що єврейські підприємці Херсонської губернії в пореформений період зіграли суттєву роль у промисловій модернізації краю. В. Яшин у своїй праці висловив думку, що в той час «більшість підприємств, які належали єврейським ділкам, показували вищу вартість виробленої продукції на одного працівника, в середньому на 30%, ніж неєврейські»²⁵. Втім, попри успіхи в розгортанні справ у промисловій сфері, єврейські підприємці та комерсанти, як зауважив Р. Лінднер, усе ж «потерпали у суспільному середовищі Півдня імперії від дій (російського самодержавства – *Авт.*), спрямованих на дезінтеграцію та відторгнення»²⁶.

Водночас етнічні росіяни – представники майже всіх станів тогочасного суспільства (дворяни, чиновники, купці та селяни), маючи певні податкові пільги та будучи наближеними до владних структур, у повному обсязі використовували свої переваги, розбудовуючи промислові заклади у цьому південному регіоні імперії. Не дивно, що серед промислової буржуазії Херсонської губернії вони становили приблизно третину від загального числа фабрикантів краю, а по Одеському градоначальству їх частка наближалася до 1/5. Можна погодитися з О. Оглоблиним, котрий

²¹ Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики: предкапиталистическая фабрика. – К., 1925. – С. 46.

²² Див. прим. 17.

²³ 901 особа за нашими підрахунками.

²⁴ Материали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штаба: Херсонская губерния: [В 2 ч.] / Сост. А. Шмидт. – Ч. 1. – Санкт-Петербург, 1863. – С. 513.

²⁵ Яшин В. О. Традиціоналізм і модернізація: Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини XIX ст. – Кривий Ріг, 2013. – С. 153.

²⁶ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. ... – С. 214.

значав, що «російські купці зосереджували свої справи переважно в Південній Україні. Багато з них за діяльної підтримки російського імперського уряду міцно облаштується й осідає в прибережних торгових центрах»²⁷.

Своєю чергою Р.Пайпс із цього приводу висловив думку, що «мешканці Росії завжди відрізнялися неабиякою схильністю до [...] промислової діяльності, та й природна вбогість ґрунту спонукала їх до підприємництва»²⁸. При цьому, як наголошувалося в географічно-статистичному довіднику, «тутешні великороси (йдеться про Херсонщину – *Авт.*) – небезпечні суперники євреїв, за своєю заповзятливістю, наполегливістю, кмітливістю. [...] якщо випаде росіянину отримати достатній прибуток на якійсь справі, то він не полишить її, якби навіть у цей час з'явилися в нього інші, здається більш вигідні [...] Москаль збільшує розміри своєї діяльності до тих пір, поки накопичення його капіталу перевершить потреби обороту»²⁹. Водночас Ф. та Г. Турченки дотримуються погляду, що в торгівлі Півдня України «російський капітал, у порівнянні з закордонним і місцевим єврейським, відігравав порівняно скромну роль»³⁰.

Вагомим суб'єктом підприємницького світу Херсонської губернії пореформеної доби були німецькомовні промисловці – переважно купці та поселяни-власники. Примітно, що їх питома вага серед промислової буржуазії як Одеси, так і Херсонщини в цілому складала приблизно однакові 20–22%. Зрештою високий рівень підприємницької культури німців (і насамперед менонітів) у краї обумовив значну прибутковість їхніх промислових підприємств. Як відзначали сучасники, «взагалі німець-колоніст – найкращий господар у губернії (Херсонській – *Авт.*)»³¹.

Традиційно вагомим елементом у складі промислової буржуазії Херсонської губернії були також підприємці грецького походження, чії «комерційні здатності та далекоглядність» сучасники характеризували як «вельми чудові»³². І хоча по Одесі їх частка наприкінці XIX ст., за нашими підрахунками, складала 6,9% (по інших територіях Херсонщини – лише 1,2%), але економічна вага грецьких підприємців у промисловій діяльності на Півдні України була аж ніяк непропорційною їх кількісному складу. Так, А.Скальковський у своїй праці зазначав, що «найголовніші капіталісти серед одеського купецтва є греки: російські піддані та іноземні»³³.

Не можна не згадати і промисловців польського походження. Переважно йдеться про дворян, чиновників, військовиків, а також представників технічної інтелігенції, які часто влаштували у власних економіях невеликі підприємства. Зокрема гірничий інженер та підприємець О.Фенін у своїх спогадах наголошував, що роль «інженерів-поляків була взагалі дуже помітною в російській промисловості – вони були вмільми техніками, дали багато прикладів здібних організаторів та адміністраторів промислових підприємств»³⁴. Зрештою питома вага польських фабрикантів і заводчиків у 1896 р. загалом по Херсонській губернії дорівнювала 4,4%.

Натомість, якщо йдеться про участь етнічних українців у розвитку промисловості Херсонщини у другій половині XIX ст., то сучасники у своїх оцінках були значно

²⁷ Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики... – С.46.

²⁸ Пайпс Р. Россия при старом режиме. – Москва, 1993. – С.272–273.

²⁹ Материалы для географии и статистики России... – Ч.1. – С.532.

³⁰ Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. – К., 2003. – С.47.

³¹ Материалы для географии и статистики России... – Ч.1. – С.527.

³² Там же. – С.543.

³³ Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. – Санкт-Петербург, 1865. – С.108.

³⁴ Фенин А.И. Воспоминания инженера: К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.). – Прага, 1938. – С.120.

стриманішими, наголошуючи, що українець «не розуміє прагнення до збагачення, власне багатства, поліпшення реального життя [...]»; тому він залишається нерухомим, прикутим до місця [...] гроші набувають значення для українця тільки зрідка, коли йому необхідно щось купити»³⁵. Звичайно, така оцінка виглядає занадто категоричною, а отже і ставитися до подібних свідчень слід критично. Інша справа, що для прибуткового ведення своїх справ етнічним українцям інколи бракувало відповідних знань, капіталів, а то й підприємницького хисту. Втім головною перешкодою у відповідних практиках для українців усе ж була гостра конкуренція з боку російських та єврейських ділків, або ж іноземних капіталістів, котрі володіли значними статками. У цьому плані варто взяти до уваги думку того ж О.Оглоблина, який писав про «загальну слабкість опозиції українського капіталу», зазначаючи, що «в завоюванні чорноморського ринку більш слабкий український капітал йшов у потужному річці російського капіталізму»³⁶. Схожу думку фактично висловлював і М.Слабченко, наголошуючи, що українським підприємцям «не вистачало організаційних засобів, якими володів російський купець»³⁷.

А проте частка українців серед промислової буржуазії Херсонської губернії в 1896 р. все ж становила 10–11%. При цьому більшість із них походила з селянської верстви. Ділові інтереси етнічних українців головним чином були пов'язані з борошно-мельною галуззю. Загалом млинарів-українців нараховувалося приблизно 50 осіб. Крім того, винокурними заводами в Херсонському повіті володів І.Бутович (річний оборот виробництва становив 30 тис. руб.), в Єлисаветградському повіті невеликі цегельні підприємства мали В.Гавриленко (1,4 тис. руб.), М.Леонтович (2,4 тис. руб.) і Сахно-Устинович (1 тис. руб.), а в Олександрійському повіті – О.Бобошко (1,7 тис. руб.). Згадаємо також, що С.Тимченкові в Олександрійському повіті належало паперове виробництво (річний оборот 4 тис. руб.), а М.Петренко здійснював свої ділові практики у царині ремонту пароплавів і барж у Херсоні (56,8 тис. руб.). Таким чином, окремі запозятливі українці Херсонської губернії все ж долучалася до організації власної справи у промисловості краю, хоча їх підприємства переважно й відносилися до дрібних або (меншою мірою) середніх закладів.

Майже недослідженим питанням розвитку підприємництва на українських етнічних теренах Російської імперії пореформеної доби є участь у ньому жіноцтва. Тогочасне законодавство відкривало для представниць «слабкої статі» в такій діяльності відповідні можливості³⁸. Тож не можна не згадати і про жіночий сегмент у складі фабрикантів та заводчиків Херсонської губернії наприкінці XIX ст. На підставі даних згаданого вище огляду, присвяченого фабрично-заводській і ремісничій промисловості Одеського градоначальства³⁹, можна стверджувати, що 1896 р. в Одесі налічувалося 18 одноосібних власниць (4,4% від загального числа промислової буржуазії міста) промислових закладів, які відносилися до різних національностей та етнічних груп⁴⁰. Щодо напрямів їхніх ділових інтересів, то на теренах Одеського

³⁵ Материалы для географии и статистики России... – Ч.1. – С.489.

³⁶ *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики... – С.39.

³⁷ *Слабченко М.* Организация хозяйства Украины от Хмельщины до мировой войны. – Ч.1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII ст. – Т.3: Очерки торговли и торгового капитализма. – Одесса, 1923. – С.178.

³⁸ Зокрема наголошувалося, що «всі юридичні постанови, які торкаються купця, стосуються однаково й жіноцтва [...] Вони набувають таким самим чином звання купчихи [...] Купецькі та промислові посвідчення беруть вони на своє ім'я» й т. д. (див.: *Шершеневич Г.Ф.* Курс торгового права. – 4-е изд. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1908. – С.152).

³⁹ Див. прим.17.

⁴⁰ У розвідці І.Вановської зазначено, що «до кінця XIX ст. участь українських жінок-підприємців в економічній сфері досягла рівня від 15% до 20%». Однак авторка не вказує, звідки взято відповідні дані (див.: *Вановська І.М.* Жіноче підприємництво як фактор модернізації України у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Історія та географія.* – Вип.56. – Х., 2019. – С.24).

градоначальства підприємці перш за все віддавали перевагу кравецьким роботам, володіли майстернями з виготовлення суконь. Серед них, зокрема, О.Бернієрі (річний оборот її закладу становив 25 тис. руб.), Н.Петрова-Гаймоводська (також 25 тис. руб.), А.Райх (23,9 тис. руб.), А.Соколова (3 тис. руб.). Водночас чимало жінок засновували фабрики, які працювали у харчовій галузі. Так, Ц.Станіолі й Ш.Островська відкрили в Одесі заклади з виробництва лимонаду та «шипучої води» (оборот 3 тис. руб.), А.Абрикосова – фабрику кондвиробів (65 тис. руб.), а Р.Зельтман (36,7 тис. руб.) і А.Білоградова (7,5 тис. руб.) – підприємства з виготовлення ковбас та консервованої шинки. За обсягами виробництва заклади одеських підприємців частіше за все відносилися до середніх або великих.

Згадана праця І.Мікуліна містить інформацію стосовно 52 жінок, які наприкінці XIX ст. володіли фабриками та майстернями в інших містах і повітах Херсонщини, що становило 5,8% від усіх промисловців губернії (без Одеси). Серед останніх переважали етнічні росіянки. Їх, за нашими даними, налічувалося 30. Крім того, до підприємництва у фабрично-заводському виробництві Херсонської губернії в середині 1890-х рр. долучилися по 6 українок і німкеней, по 4 єврейок і польок, по 1 французенці та італійці. При цьому підприємці (дворянки або міщанки) головним чином володіли млинами, цегельними, винокурними, пивоварними заводами. Зокрема в їх власності перебували 7 винокурень і пивоварень, які переважно належали мешканкам Єлисаветградського повіту. Серед останніх згадаємо М.Улашину (обсяг виробництва її винокурні складав 38,1 тис. руб.), А.Кирієвську (37 тис. руб.), Ю.Єжевську (1 тис. руб.) та власницю пивоварні Дуриліну (1,7 тис. руб.). Водночас в Олександрійському повіті винокурні мали княгиня А.Урусова (оборот 19 тис. руб.) та І.Макеєва (22,8 тис. руб.), а пивоварню – А.Успенська (2 тис. руб.).

Відзначилися жінки Херсонської губернії й у харчовій промисловості. Так, І.Гуревич у губернському центрі мала цукеркову фабрику (річний оборот 4,5 тис. руб.), С.Баранбойм в Єлисаветградському повіті володіла невеликим маслобійним підприємством (500 руб.), а Р.Суботівська у Кривому Розі – виробництвом мінеральної води та лимонаду (3 тис. руб.). Зрештою слід зробити висновок, що жінки, які створювали свої підприємства в повітах Херсонської губернії, більш за все належали до середньої або дрібної буржуазії, позаяк обсяги виробництва їхніх закладів були помітно меншими, ніж фабрик і заводів, якими володіли підприємці в Одеському градоначальстві. З іншого боку, це свідчить, що окремі представниці жіноцтва наприкінці XIX ст. вже належали до групи економічно активного населення краю та багато у чому могли реалізувати себе в такій сфері професійної діяльності, як індивідуальне підприємництво.

Становить інтерес і той факт, що вже дослідники середини XIX ст. звертали увагу на відмінності, які існували між підприємцями, котрі належали до різних етнічних груп населення Півдня України, зокрема в питаннях соціальної поведінки. Так, один із лідерів російських слов'янофілів І.Аксаков зазначив у своїй праці, що «в Малоросії немає різкого поділу станів за заняттями». Жінки-підприємці, наголошував він, «ще менш носять відбиток на собі свого звання; природна грація, смак до витонченого, художній склад думки, вишуканість у сфері почуттів (чому найкращим доказом слугують протонародні пісні) притаманні всім малоросіянкам, заслонюють брак освіти; тоді як у Росії купчиха є типове явище й різко виділяється із загалу жінок інших станів»⁴¹.

⁴¹ Аксаков И.С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – Санкт-Петербург, 1858. – С.7.

Зрештою головними рисами значної частини промисловців Півдня України в пореформену добу, перш за все представників купецтва й технічної інтелігенції, були запопадливість та обачність у справах, наполегливість у досягненні мети. Втім, беззаперечні успіхи та важлива роль приватного капіталу у промисловій розбудові регіону, не дають підстав для ідеалізації цього соціального прошарку (що подеколи трапляється у сучасній історичній літературі), адже методи, якими інколи накопичувалися початкові капітали, бували досить-таки брудними. До того ж і підприємницька культура та найкращі підприємницькі традиції серед представників ділового світу Півдня імперії тоді тільки перебували на стадії формування. Не випадково представники англо-американської історіографії у своїх працях констатують, що «часовий горизонт» підприємців Російської імперії в ту добу був «вельми обмеженим, а рівень їхньої комерційної чесності – жахливо низьким»⁴². Як стверджували чиновники на початку ХХ ст., місцевий капітал був досить «важким на підйом», більш консервативним у своїх настроях і вчинках (порівняно з іноземним), що певним чином теж ставало на заваді підприємницьким практикам.

Не можна не згадати і про недостатній професійний рівень. Так, сучасники відзначали обмеженість фахової підготовки чималої кількості промисловців південноукраїнських губерній (виняток становили хіба що представники інженерного корпусу), «нестачу серед російських капіталістів людей освічених узагалі та спеціально освічених зокрема»⁴³. Урядовці звертали увагу на те, що «часто наші капіталісти бралися до справи, не маючи достатнього поняття про ведення таких дій, зазнавали збитків та припиняли справу», а в їхній діяльності траплялося «багато помилок і невдач»⁴⁴. На думку фахівців із французького видання «L'Economiste Francais» (1901 р.), зростання кількості металургійних заводів та вугільних підприємств у південноукраїнських губерніях «було перебільшеним і занадто передчасним»⁴⁵. Своєю чергою, у звіті міністерства промисловості та праці Бельгії того періоду констатувалося, що багато заводів на Півдні Російської імперії споруджено без належного топографічного обстеження місцевості та продуманого плану. У результаті «штучно створено промислові райони». До того ж витрати на швидке будівництво нових металургійних заводів зависокі, а технічні розрахунки нерідко виявлялися помилковими. Тож майже відразу деякі підприємства потребували перебудови⁴⁶.

Однак попри згадані проблеми чисельність представників буржуазії Півдня України, які вдавалися до підприємницьких практик у промисловій сфері на початку ХХ ст., продовжувала зростати. Цьому сприяло подолання наслідків економічної кризи 1900–1903 рр., а також революційних подій 1905–1907 рр. Початок нового промислового піднесення в 1909 р., суттєве збільшення врожаїв зернових культур, посилений попит на метал, будматеріали, сільськогосподарську техніку обумовлювали залучення до підприємницької діяльності дедалі ширші кола заповзятливих мешканців регіону.

Для заповнення лакуни щодо підприємницьких практик в основних галузях економіки Півдня України на початку ХХ ст. автори звернулися до списку заводів і фабрик Російської імперії, підготовленого відділом промисловості міністерства торгівлі та промисловості в 1912 р.⁴⁷ Це видання – цінний матеріал для аналізу розвитку

⁴² Гершенкрон А. Экономическая отсталость в исторической перспективе. – С.249.

⁴³ Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1896. – №27. – С.12.

⁴⁴ Руммель Ю.В. Торговый флот в экономической жизни страны и виды на его развитие в России. – Санкт-Петербург, 1907. – С.28.

⁴⁵ Див.: Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1901. – №41. – С.59.

⁴⁶ Див.: Торгово-промышленный Юг. – 1913. – №17. – С.15.

⁴⁷ Список фабрик и заводов Российской империи / Под ред. В.Е.Варзара. – Санкт-Петербург, 1912. – 626+LXXXIX с.

підприємництва в південноукраїнських губерніях у промисловому аспекті, а також здійснення відповідних порівнянь та узагальнень, позаяк тут не лише вказано прізвища власників підприємств та обсяги їх виробництва в 1908–1909 рр., а й міститься інформація щодо їх станової належності. Щоправда наведені дані стосуються майже винятково промислових закладів з обсягами щорічного виробництва більше 2 тис. руб.

Отже у Херсонській губернії в 1908–1909 рр. діяли 603 великих та середніх промислових підприємства, які підлягали нагляду фабрично-заводської інспекції. З них компаній, товариств повних і на вірі, а також підприємств, що перебували в державній та муніципальній власності, або у власності громадських організацій, було 85. Відповідно в індивідуальній власності (співвласності), або у володінні торгових домів – 518 заводів і фабрик. Натомість у Катеринославській губернії промислових підприємств, які підлягали нагляду фабрично-заводської інспекції (не враховуючи гірниче виробництво), на початку XX ст. було 368. Із них 276 великих та середніх заводів і фабрик перебували в індивідуальній власності або належали торговим домам. У Таврійській губернії діяли 147 великих та середніх промислових підприємств, з яких в індивідуальній власності або у власності торгових домів – 112 фабрик та заводів.

Таким чином, наш аналіз складу фабрикантів та заводчиків південноукраїнських губерній початку XX ст. охоплює 906 промислових закладів індивідуальної або співвласності та, відповідно, торкається приблизно 1000–1050 підприємців. Інформацію стосовно соціального складу зведено в табл.2.

Табл.2

**Соціальний склад промисловців південноукраїнських губерній
на початку XX ст. (%)⁴⁸**

	Херсонська	Катеринославська	Таврійська
Дворяни, чиновники	8,6	10,2	10,7
Купці, почесні громадяни	41,2	43,5	47,9
Міщани	41,4	18,3	10,7
Селяни	1,5	4,2	26,8
Інтелігенція	4,3	3,5	2,5
Поселяни-власники	3	20,4	3,6

З'ясування соціального складу заводчиків і фабрикантів Півдня України на початку XX ст. доводить, що тут перед вели представники купецького стану, а також почесні громадяни (спадкові або особисті). До того ж найбільша їх частка була в Таврійській губернії, дещо менше – на Катеринославщині й Херсонщині. Водночас звернемо увагу на значний відсоток представників міщанства з власників великих і середніх промислових підприємств регіону. А це вже дає підстави говорити, що акумуляція коштів серед представників і цієї групи населення відбувалася достатньо

⁴⁸ Соціальне становище представників промислової буржуазії Півдня України визначено нами стосовно 466 заводчиків і фабрикантів Херсонщини, 285 промисловців Катеринославської губернії та 121 – Таврійської, тобто загалом 872 осіб (див. прим.47).

активно. Крім того, давався взнаки той факт, що після 1898 р. міщанам, які хотіли розпочати свою підприємницьку діяльність, уже не треба було вибирати купецькі гільдійські свідоцтва, і таким чином сплачувати додаткові збори. Тож у регіоні найбільшу частку міщан серед промисловців мала Херсонська, а найменшу – Таврійська губернії. Натомість дворян та чиновників серед промислової буржуазії південноукраїнських губерній найбільше було на Катеринославщині й Таврії. Серед них траплялися титуловані персони. Так, графові І.Канкріну в Мелітопольському повіті належав винокурний завод, а граф О.Коновніцин в Одесі володів друкарнею газети «За царя и Родину» з річним виробництвом 12 тис. руб. (на підприємстві працювали 14 робітників)⁴⁹. Серед місцевих заводчиків і фабрикантів були навіть особи, котрі належали до правлячої династії. У власності великого князя Михайла Миколайовича перебували марганцеві рудники поблизу Нікополя та винокурня у селі Покровському Катеринославського повіту, яка виробляла продукції на суму 85 тис. 787 руб.⁵⁰

Долучалися до підприємництва у промисловій царині на початку ХХ ст. і представники селянського стану, особливо в Таврійській губернії (див. табл.2). Це свідчило про те, що в умовах проведення столипінської аграрної реформи процес накопичення коштів відбувався й серед заможного селянства, а також мешканців численних менонітських і німецьких колоній регіону (поселян-власників). При цьому останні найбільше були представлені серед власників фабрик і заводів Катеринославщини, адже тут вони складали п'яту частину всіх промисловців губернії.

Національно-конфесійний склад промислової буржуазії Південної України 1908–1909 рр. відображено в табл.3.

Табл.3

**Етноконфесійний склад заводчиків і фабрикантів
південноукраїнських губерній на початку ХХ ст. (%)⁵¹**

	Херсонська	Катеринославська	Таврійська
Українці	4,5	5,4	4
Росіяни	13,8	26,5	24
Євреї	51,1	33,1	24,7
Німці, у т. ч. меноніти	19,3	28,7	40,7
Греки	2,8	0,6	2
Поляки	2,6	1,3	0,1
Інші (турки, татари, французи, англійці)	5,9	4,4	4,5

Можна стверджувати, що склад промисловців регіону й на початку ХХ ст. не втратив свого поліетнічного та поліконфесійного характеру. При цьому слід констатувати зростаючу роль представників єврейської спільноти в розвитку підприємництва в індустріальній сфері. Зокрема на Херсонщині, за нашими даними, вони

⁴⁹ Список фабрик и заводов Российской империи. – С.134.

⁵⁰ Там же. – С.159.

⁵¹ Проаналізовано дані щодо 574 заводчиків і фабрикантів Херсонської, 317 Катеринославської, 150 Таврійської губерній, тобто всього 1041 (див. прим.47).

становили більше половини всіх промисловців губернії, а на Катеринославщині – третину. Єврейські «ділові люди», які належали до купецького або міщанського станів, у містах та містечках краю переважно створювали заклади, що займалися обробкою деревини, борошномельним, тютюновим виробництвом. Крім того, останні активно діяли в галузях харчової та легкої промисловості, задовольняючи потреби широких верств населення Півдня України в товарах народного вжитку, продуктах харчування. Ці виробництва вимагали менше капіталовкладень, ніж металургійні та машинобудівні, і швидше приносили своїм власникам дохід.

Сказане насамперед характерне для промислових підприємств Одеси, які належали єврейським власникам. Так, на початку XX ст. у володінні купців М.Вейцмана та З.Блама тут знаходилися фабрики з виготовлення взуття, які виробляли продукції на 30 тис. і 18 тис. руб. відповідно. Водночас особистий почесний громадянин М.Вольф мав у місті миловарний завод із річним обсягом виробництва 178 тис. руб., а купець Г.Ашкеназі володів Південною тютюновою фабрикою (136 тис. руб.). Своєю чергою, купцеві Л.Авичу належала фабрика з виготовлення консервів (46 тис. руб.), міщанам Г.Граєвському – кондитерське підприємство (81 тис. руб.), С.Вайнгурду – цукеркова фабрика (17 тис. руб.), М.Аксельроду – хлібопекарня, яка виробляла продукції на 10 тис. руб. на рік, а купець 2-ї гільдії М.Горнштейн володів ковбасною фабрикою (65 тис. руб.).

Достатньо активно до харчової промисловості долучалися єврейські підприємці Катеринославщини. Серед них можна згадати купця А.Лур'є, котрий у губернському місті мав макаронну фабрику (річний оборот 69,6 тис. руб.), міщанина С.Безчинського – власника кондитерії «Привілей» у Бахмуті (70 тис. руб.), В.Карасика, який володів консервною фабрикою в Маріуполі (35 тис. руб.). Натомість у Таврійській губернії промисловцям єврейського походження належали п'ять тютюнових заводів. Зокрема підприємство купця А.Ашкіназі у Сімферополі мало річну продуктивність 154,9 тис. руб.

Варто також згадати, що представники ділових кіл єврейського походження Півдня України мали у своїй власності чимало деревообробних підприємств. Так, у Катеринославській губернії на початку XX ст. їм належали 16 із 24 лісопилень. Серед найзаможніших власників слід назвати купця 1-ї гільдії Ш.Гурарію, котрий володів трьома такими заводами. При цьому найпотужніший із них, з обсягом виробництва 145,4 тис. руб., на якому працювали 93 робітники, функціонував у Новомосковському повіті. Займалися аналогічною справою і єврейські купці Херсонської губернії. Так, М.Рабиновичу належало лісопилльне підприємство у Херсоні з 170 робітниками й річним оборотом 445,8 тис. руб.⁵²

Єврейські підприємці також мали у власності чимало цегляних виробництв. Останнє особливо стосується Катеринославської губернії (10 таких заводів), адже процеси прискореної індустріалізації у краї вимагали будівельних матеріалів. У губернському центрі власниками таких підприємств були інженери М.Брук (річний обсяг виробництва становив 30 тис. руб.) і І.Майданський (47,6 тис. руб.), купці І.Моцкін (35,2 тис. руб.), І.Люцкін (11 тис. руб.), Ш.Френкель (24,6 тис. руб.). Водночас у повітовому Бахмуті купець М.Венгеровський мав цегельню з обсягом виробництва 15,8 тис. руб.

Серед заводчиків і фабрикантів Півдня України на початку XX ст. числилося чимало етнічних росіян. Причому найбільша їх частка припадала на Катеринославську й Таврійську губернії, де вони становили близько чверті всіх промисловців, і

⁵² Список фабрик и заводов Российской империи. – С.192.

головним чином були представлені вихідцями з дворянства, купцями, почесними громадянами. Щодо ділових інтересів, то вони переважно були пов'язані з важкою промисловістю.

У власності представників російської спільноти регіону перебувало чимало металобробних, машинобудівних підприємств. Зокрема дворянам братам П. і М. Вараксіним належав чавуноливарний і механічний завод у Бахмуті (річний оборот 14,6 тис. руб.), а інженерові О.Сегедінову – механічний та чавуноливарний у Нікополі (13,4 тис. руб.). Водночас купець І.Бакланов у Херсоні володів майстернею з виробництва фургонів (20 тис. руб.), а купцеві Ф.Кононову в Одесі належав механічний завод (12 тис. руб.). Крім того, особистий почесний громадянин М.Ящинін у Севастополі мав чавуноливарний і механічний завод із річною продуктивністю 11 тис. руб., а купець А.Золотарьов володів аналогічним підприємством у Керчі (40 тис. руб.).

Підприємцям-росіянам належали 20 (із 45) цегельних заводів у Катеринославській губернії. Серед найбільших підприємств цього профілю слід назвати цегельню в Бахмутському повіті (річний оборот 63,6 тис. руб.), якою володів дворянин В.Плещеев; в Олександрівську (35,3 тис. руб.), що належала купцеві 2-ї гільдії Д.Мінаєву; в Катеринославі, власниками якої були селяни Федотов і Шейдаков (25,8 тис. руб.); у Нікополі, якою володіли селяни М. та Н. Королькови (25 тис. руб.). Етнічні росіяни цікавилися й деревообробною промисловістю. Так, дворянинові М.Панкееву належали дві лісопилні у Дніпровському та Мелітопольському повітах Таврійської губернії з обсягами виробництва (на 1896 р.) 169,8 тис. і 12,1 тис. руб. Ще одним деревообробним підприємством у Мелітопольському повіті володів статський радник О.Ровняков (річний оборот 10 тис. руб.).

Натомість у повітах Херсонської губернії етнічні росіяни частіш за все засновували винокурні. Зокрема дворянин О.Улашин мав її в Єлисаветградському повіті (річний оборот 59 тис. руб.), дворянин М.Дудніков володів подібним закладом у Херсонському повіті, який виробляв продукції на 28 тис. руб. у рік, а спадковим почесним громадянам М.Селиванову та К.Шапошнікову належали великі винокурні в Олександрійському повіті (99 тис. руб.).

Важливим сегментом у складі промислової буржуазії Півдня залишалися німецькомовні підприємці (частіш за все купці або поселяни-власники). Лише в Таврійській губернії на початку ХХ ст. вони, за нашими підрахунками, становили 40,7% усіх промисловців, а в Катеринославській їх частка сягала майже 30%. При цьому німці й меноніти переважно реалізовували свої ділові інтереси у царині обробки металу та виготовлення сільськогосподарських землеробських машин. Зокрема в Таврійській губернії їм належало більше десятка таких великих і середніх підприємств. Серед власників слід згадати німецького підданого І.Фукса, котрий володів великим заводом (273 робітники), що виробляв землеробські машини та знаряддя у Великому Токмаку Бердянського повіту. Річна продуктивність його закладу становила 959 тис. руб. Ще одне підприємство землеробських машин там належало австрійському підданому І.Клейнеру (річна продуктивність 448,1 тис. руб.). Водночас меноніти Я.Янцен і К.Нейфельд володіли чавуноливарним і машинобудівним заводом у Мелітопольському повіті з обсягом виробництва 188,5 тис. руб., Я.Нібур – чавуноливарним та механічним у с. Ольгафельд цього ж повіту (170,1 тис. руб.), а брати Яків, Абрам і Вільгельм Классени – підприємством із виробництва сільськогосподарських машин у с. Кізіяр Мелітопольського повіту (342,7 тис. руб.). На Катеринославщині в колонії Кічкас поселянин А.Унгер володів екіпажним заводом з обсягом виробництва 107 тис. руб.⁵³

⁵³ Там же. – С.217.

Галузева належність фірм німецькомовних фабрикантів і заводчиків південно-українських губерній також мала відношення до виробництва цегли. Серед власників таких підприємств Катеринославщини можна згадати поселянина Г.Люберта, який мав цегляний завод в Олександрівську (річний оборот 23,9 тис. руб.), німецького підданого А.Пейцліна, обсяг виробництва бетонно-цегляного заводу котрого в Катеринославі становив 50,4 тис. руб., поселянина-власника Я.Унґера, чия цегельня працювала в колонії Нью-Йорк Бахмутського повіту (річний оборот 24,5 тис. руб.).

Крім того, німецькомовні підприємці реалізовували свої проекти в галузях обробної та харчової промисловості. Зокрема Г.Веллер в Одесі мав салотопний завод з обсягом виробництва 209 тис. руб., Г.Бекель володів тут ковбасною фабрикою (оборот 111 тис. руб.), а В.Фішер – кондитерським підприємством (65 тис. руб.).

Сфера ділових інтересів етнічних українців у промисловості Півдня Російської імперії на початку XX ст. була достатньо різноманітною, хоча їх частка у складі підприємницького загалу всього від 4% у Таврійській до 5,4% у Катеринославській губерніях. Переважним чином їм належали підприємства з відносно невеликими обсягами виробництва. За соціальною ознакою серед них були вихідці майже з усіх станів тогочасного суспільства – як дворяни й купці, так і міщани та представники селянства. Зокрема українці, мешканці Катеринославщини, найчастіше реалізовували свій підприємницький хист у виробництві цегли, володіючи п'ятьма цегельнями. Належали вони дворянинові Олександрівського повіту В.Миргородському (річний оборот 28 тис. руб.), бахмутському міщанинові І.Любицькому (4,7 тис. руб.), а також селянам Бахмутського повіту М.Науменку, Ф.Онищенку, А.Михайленку (12,6 тис. руб.).

Водночас декілька українців мали підприємства з обробки деревини та виготовлення меблів. Серед них був катеринославський дворянин О.Михайличенко, у власності якого окрім лісопильні в губернському центрі перебувала ще й фабрика з виробництва круп, а також – купці брати І. та В. Педенки (обсяг виробництва 11,5 тис. руб.). Своєю чергою дворянин М.Попель мав в Одесі лісопильний завод і невелику паркетну фабрику (17,3 тис. руб.), а іншому дворянинові – В.Ворушилу – у цьому ж місті належала майстерня з виробництва меблів (21 тис. руб.). Власником меблевої майстерні у Сімферополі (8 тис. руб.) був міщанин М.Чернетенко.

Водночас українці активно займалися винокурінням і борошномельним виробництвом. Наприклад, винокурнями у Херсонській губернії володіли шестеро осіб. Серед них були дворяни В.Бутович (річний оборот підприємства 38 тис. руб.), С.Піщевич (20 тис. руб.), купець К.Титченко (4,2 тис. руб.), селянин Ф.Півняк (33 тис. руб.). Дворянинові І.Янгородського в Одесі належала фабрика з виробництва залізних драбин і ґрат, селянинові І.Єфименку – чавуноливарне підприємство в Мелітопольському повіті (40 тис. руб.), одеському міщанинові В.Гаврилюку – ковбасна фабрика (оборот 109 тис. руб.).

Таким чином, етнічні українці – представники промислової буржуазії регіону – зробили свій внесок в індустріальну розбудову південноукраїнських губерній.

Звернімо увагу й на підприємців-греків, особливо Херсонської губернії, де їх частка складала в той час до 3%. Грецькомовні ділові люди віддавали данину створенню промислових закладів переважно в галузях легкої та харчової промисловості. Наприклад, підприємцям П.Курувакалі, М.Коккінакі й Д.Кіпріаді в Одесі 1908 р. належали великі фабрики з обробки шкіри, річний обсяг виробництва яких становив 294 тис., 160 тис., 60 тис. руб. відповідно. Шкіряним заводом із річним оборотом 463 тис. руб. у цьому ж місті володів підприємець грецького походження Г.Гавалла. Водночас Т.Георгі був власником невеликої взуттєвої фабрики в Одесі з обсягом виробництва 10 тис. руб., а С.Амбатьелло та П.Верготі володіли хлібопекарнями, що

виготовляли продукції на 35 тис. і 46 тис. руб. на рік. Можна згадати й великих промисловців грецького походження з Таврійської губернії. Так, К.Месаксуді володів у Керчі тютюновою фабрикою з обсягом виробництва тютюну та цигарок майже 1 млн руб. У нього працювали 424 робітники. Водночас І.Кефелі був власником фабрики з виготовлення рибних та овочевих консервів у Балаклаві (обсяг виробництва 157,5 тис. руб.)⁵⁴.

Серед підприємців, зайнятих у великому та середньому виробництві південноукраїнського регіону на початку ХХ ст., зростала частка жіноцтва. Статистика 1908–1909 рр.⁵⁵ містить дані про 64 жінки, які володіли підприємствами на Півдні України, становлячи таким чином близько 6–7% від усіх власників промислових закладів. При цьому найбільше з них (34 особи) реалізували свої ділові інтереси у промисловості Херсонської губернії. Натомість власниць заводів і фабрик на Катеринославщині було 22, а в Таврії – 8⁵⁶.

За соціальним складом серед власниць промислових закладів Херсонщини переважали міщанки – їх налічувалося 11, представниць купецького стану або почесних громадянок було 10, дворянок 7. На Катеринославщині найбільше було дворянок – 10, ще 4 належали до міщанства, по 3 до купецького стану та інтелігенції. В Таврійській губернії переважали представниці купецтва.

З іншого боку, етнічний склад власниць промислових підприємств регіону з часом розширився. Хоч, як і раніше, тут домінували росіянки. Так, на Катеринославщині їх на початку ХХ ст. налічувалося 15, на Херсонщині – 10, у Таврійській губернії – 5. Суттєвою в розвитку промисловості Півдня України була й роль представниць єврейської спільноти: на Херсонщині – 7, на Катеринославщині – 4. Водночас у регіоні зростала частка німецькомовних підприємців, яких лише у Херсонській губернії 1908 р. налічувалося 8. Своєю чергою етнічних українок серед власниць промислових підприємств на Херсонщині було 4, а на Катеринославщині – 3.

Ділові інтереси підприємців у південноукраїнських губерніях на початку ХХ ст., як і раніше, головним чином зосереджувалися у харчовій та легкій промисловості, переробці сільгосппродукції. Такими виробництвами частіше за все володіли місцеві землевласниці, які належали до дворянського стану, а також представниці купецтва. Так, винокурні або горілчані заводи в Луганську Катеринославської губернії мали вдова генерал-лейтенанта М.Лошкарьова (річне виробництво сягало 40,7 тис. руб.) та баронеса К.Медем (29,3 тис. руб.), у Бахмутському повіті – дворянки В.Пестерева (9 тис. руб.) і А.Левицька (35,2 тис. руб.), у Маріупольському – дворянка А.Люткевич (142 тис. руб.).

Власницями винокурень або броварень у Херсонській губернії у цей період були 8 осіб. Серед них княгиня А.Урусова (оборот підприємства 43 тис. руб.), дворянка О.Шамраєвська (32 тис. руб.), купчиха Ю.Єжовська (14 тис. руб.), удова почесного громадянина А.Шатова (62 тис. руб.), а також М.Полубинська (18 тис. руб.). Водночас у Таврійській губернії найбільш значним закладом цього профілю володіла купчиха єврейського походження Х.Хохловкіна, якій у Мелітополі належав винокурний завод з обсягом виробництва 187 тис. руб.

⁵⁴ Там же. – С.109.

⁵⁵ Див. прим.47.

⁵⁶ Утім, якщо визначити питому вагу жінок серед промисловців регіону, то найбільша їх частка з-поміж останніх була в Катеринославській губернії (6,9%), а найменша – в Таврійській (5,3%). Становить інтерес і той факт, що доля власниць індивідуальних промислових підприємств у Херсонській губернії в 1908–1909 рр. становила 5,9%. Це було майже ідентично показнику, який ми наводили стосовно жіночого представництва у складі промислової буржуазії цього регіону в 1896 р. – 5,8%.

В інших галузях харчової промисловості Півдня України свої ділові інтереси реалізували миколаївська дворянка Т.Штейн і міщанка з Єлисаветграда Л.Ріпс, яким належали маслобійні, а також представниця відомої в Російській імперії родини дворянка С.Фальц-Фейн (народжена Кнауф), котра володіла в Одесі консервним заводом із річною продуктивністю 239 тис. руб., на якому працювали 85 робітників⁵⁷. Додамо, що вироби її підприємства неодноразово з успіхом були представлені на міжнародних і всеросійських виставках. Так, 1894 р. в Антверпені продукція С.Фальц-Фейн отримала два почесних дипломи, 1896 р. у німецькому Кілі – велику срібну, а 1898 р. в норвезькому Бергені – золоту медалі⁵⁸.

Майстернями з виготовлення модного одягу в Одесі володіли у вказаний час п'ять підприємців, зокрема купчихи М.Руссо (оборот 25 тис. руб.), А.Єрмеєва-Гейліх (25 тис. руб.), Ф.Краснопольська (60 тис. руб.), а також міщанки Х.Козакова (30 тис. руб.) і С.Кумерова (25 тис. руб.).

Промисловим підприємництвом у Катеринославській губернії займалися також жінки з іноземним підданством. Їм тут належали три достатньо великих виробництва, пов'язані з обробкою металів. Так, французенка К.Рюсошан була співвласницею дротово-цвяхового заводу в Луганську з річним оборотом 28 тис. руб., прусська піддана М.Щепанкевич володіла в Катеринославі арматурним та мідно-ливарним заводом (29,5 тис. руб.), а бельгійці О.Ванвінкенроа належала майстерня в Бахмутському повіті, яка виготовляла стропила та інші залізні вироби на 68,6 тис. руб. на рік.

Крім того, на велику підприємцю у цей час перетворилася вдова зросійщеного німця купчиха К.Матіас, яка по смерті чоловіка отримала у власність завод із випуску землеробських машин і знарядь у Бердянську (Таврійська губернія). Обсяги виробництва підприємства (320 робітників), яке офіційно належало торговельному дому «Вдова Матіас та сини», постійно зростали. Якщо в 1895 р. його річний оборот становив 175,4 тис. руб., то в 1908 р. – уже 419 тис. руб.⁵⁹ До того ж у Бердянську К.Матіас володіла ще й пивоварнею (оборот 24,5 тис. руб.).

Тож можна допустити, що мешканки Південної України, прагнучи самореалізації та фінансової незалежності від чоловіків, на початку XX ст. дедалі активніше долучалися до підприємництва, перебираючи на себе керівництво доволі потужними промисловими заводами. Це дозволяє зробити висновок, що в модерний період відбувалося розширення прав жіноцтва у виборі сфери професійної діяльності, поступове додання ними гендерних стереотипів традиційного суспільства. Зрештою жінки грали помітну роль в економічній модернізації південноукраїнських губерній Російської імперії, їх індустріальній розбудові.

Таким чином, активізація підприємництва наприкінці XIX – на початку XX ст. насамперед стосувалася Херсонської, Катеринославської, Таврійської губерній. Прискорення процесів соціальної мобільності, руйнування станових перегородок дозволяло вихідцям із незаможних верств населення долучитися до підприємництва. До того ж імперська влада постійно заохочувала до активної діяльності ділові кола, які утверджувалися в південному регіоні. Особливої ваги в умовах форсованої

⁵⁷ Список фабрик и заводов Российской империи. – С.126.

⁵⁸ *Задерейчук А.А.* Пищевая промышленность Фальц-Фейнов // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 2011. – С.26–33.

⁵⁹ Список фабрик и заводов Российской империи. – С.255.

індустріалізації набували підприємницькі практики в галузі промисловості. З другої половини 1890-х рр. кількість промпідприємств на Півдні України, які перебували в індивідуальній власності або належали торговим домам, стабільно зростала (у цей час тут загалом діяли 3 тис. фабрик і заводів). Станом на 1896 р., як і на початку ХХ ст., лідером промислового виробництва в регіоні була Херсонська губернія, де беззастережно домінувала Одеса, оскільки на її частку припадала понад третина, до того ж найбільших індустріальних, підприємств губернії – 432 із 1249. За соціальними ознаками серед промисловців Півдня України на початку ХХ ст. домінували представники купецького стану, а також почесні громадяни (спадкові або особисті). Найбільша їх частка була в Таврійській губернії (47,9%), дещо менше – на Катеринославщині (43,5%) та Херсонщині (41,2%). Склад промисловців південноукраїнських губерній, як ніде в інших регіонах Російської імперії, визначався поліетнічним і поліконфесійним характером. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. чітко проглядалася роль представників єврейської спільноти в розвитку промисловості всього регіону, котра дедалі зростала. Зокрема на Херсонщині вони становили більше половини всіх промисловців губернії, а на Катеринославщині – третину. При цьому спеціалізувалися на обробці деревини, борошномельному, тютюновому виробництві, активно діяли в галузях харчової й легкої промисловості. Натомість серед промислової буржуазії краю росіяни становили близько п'ятої частини від загального числа заводчиків, а у власності їх перебувало чимало металообробних і машинобудівних підприємств. Ще більш вагомим суб'єктом підприємницького світу Південної України стали німецькомовні промисловці – переважно купці та поселяни-власники (найбільше їх було зафіксовано в Таврійській губернії – 40,7%, натомість у Херсонській – 19,3%). Особливо вміло німці та меноніти реалізовували свої ділові інтереси у царині обробки металу, виготовлення сільськогосподарських землеробських машин. Були у краї і промисловці суто українського походження. Частка їх серед буржуазії Півдня України становила у середньому 5% від загального числа по кожній із трьох губерній, а їхні підприємства здебільшого відносилися до дрібних або (меншою мірою) середніх. За соціальною ознакою це вихідці майже з усіх станів – як дворяни й купці, так і міщани та представники селянства. Головною перешкодою в підприємницьких практиках українців усе ж була гостра конкуренція з боку російських та єврейських ділків, або іноземних капіталістів, котрі володіли значними статками. У великому та середньому виробництві південноукраїнського регіону на початку ХХ ст. зростала роль жінок, які становили близько 7% від усіх власників зафіксованих промислових закладів Півдня України. Зрештою заводчики та фабриканти південноукраїнських губерній були людьми свого часу, які в умовах первинного накопичення капіталу і прискореної індустріалізації намагалися отримати завдяки своїй підприємницькій діяльності бажані прибутки.

REFERENCES

1. Blackwell, W.L. (1970). *The industrialization of Russia: An historical perspective*. New York.
2. Deivis, N. (2018). *Yevropa: Istorija*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Donik, O. (2008). *Kupetstvo Ukrainy v imperskomu prostori (XIX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Donik, O. (2010). Pidpriemnytski obiednannia v Ukraini ostannoï tretyny XIX – pochatku XX st.: vid instytutsionalizatsii interesiv do nadrehionalnykh form intehtatsii. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 17, 52–69. [in Ukrainian].
5. Gershenkron, A. (2015). *Ekonomicheskaja otstalost v istoricheskoy perspektive*. Moskva. [in Russian].
6. Gregori, P. (2003). *Ekonomicheskij rost Rossijskoj imperii (konets XIX – nachalo XX v.): Novye podschjoty i otsenki*. Moskva. [in Russian].
7. Krutikov, V. (1992). Sotsialna struktura miskoi burzhuzii Ukrainy naperedodni revoliutsii 1905–1907 tt. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 57–66. [in Ukrainian].
8. Kulikov, V. (2019). *Podpriemstva i suspilstvo v zavodskyykh i shakhtarskyykh poselenniakh Donbasu ta Prydniprov'ia v 1870–1917 rr.* Kharkiv. [in Ukrainian].

9. Lazanska, T. (1996). Sotsialne pokhodzhennia promyslovoi burzhuzii Ukrainy v XIX st. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 2, 65–73. [in Ukrainian].
10. Lazanska, T. (1999). *Istoria pidpriemnytstva v Ukraini (na materialakh torbovelno-promyslovoi statystyky XIX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Lindner, R. (2008). *Pidpriemtsi i misto v Ukraini, 1860–1914 rr. (Industrializatsiia i sotsialna komunikatsiia na Pivdni Rosiiskoi imperii)*. Kyiv; Donetsk. [in Ukrainian].
12. Nikolaieva, T. (2011). Sotsiokultura kharakterystyka pidpriemstv Ukrainy (1861–1914 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 3, 95–107. [in Ukrainian].
13. Ogloblin, A. (1925). *Ocherki istorii ukraïnskoï fabryki: predkapitalističeskaïa fabryka*. Kiev. [in Russian].
14. Pajps, R. (1993). *Rossija pri starom rezbime*. Moskva. [in Russian].
15. Peeters, V. (2010). *Stal u stepu*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Potkina, I. (2002). Istoriia predprinimatelstva v XX v.: stanovlenie nauchnoj distsipliny. *Otechestvennaja istorija*, 2, 124–134. [in Russian].
17. Shevchenko, V. (2010). *Pryvatne bankirske pidpriemnytstvo v Odesi (XIX – pochatok XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Shliakhov, O. (2006). Sudnovlasnyky Azovo-Chornomorskoho basynu naprykinti XIX – na pochatku XX st. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 1, 61–72. [in Ukrainian].
19. Turchenko, F.H. & Turchenko, H.F. (2003). *Pivdenna Ukraïna: modernizatsiia, svitova viïna, revoliutsiia (kinets XIX st. – 1921 r.): istorychni narysy*. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Vodotyka, T. (2013). Sotsialna tsina ta sotsialna vidpovidalnist: pidpriemnytstva blahodiïnist u druhii polovyni XIX st. *Problemy istorii Ukraïny XIX – pochatku XX st.*, 22, 14–25. [in Ukrainian].
21. Vodotyka, T. (2015). Pidpriemtsi v sotsialnii strukturii miskoho naselennia Naddnïprianskoï Ukraïny v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 18, 118–127. [in Ukrainian].
22. Yashyn, V.O. (2013). *Tradytionalizm i modernizatsiia: Yevreiske naselennia Katerynoslavshchyny i Khersonshchyny v sotsialno-kulturnykh ta ekonomichnykh protsesakh druboi polovyny XIX st.* Kryvyi Rih. [in Ukrainian].
23. Zaderezhuk, A. (2011). Pischevaia promyshlennost Falts-Fejnov. *Voprosy germanskoï istorii*, 26–33. Dnepropetrovsk. [in Russian].

Oleksii SHLIAKHOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of East European History,
Oles Honchar Dnipro National University
(Dnipro, Ukraine), alexshlyahov@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0752-4061>

Oleksandr DONIK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of the History of Ukraine in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), donnik@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1155-161X>

Industrialists of the South of Ukraine and Their Entrepreneurial Practices at the End of the Nineteenth and the Beginning of the Twentieth Centuries

Abstract. The purpose of the research is to find out the quantitative, property, social and ethnic composition of manufacturers and breeders of Southern Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, to highlight the main areas of their entrepreneurial interests and the level of profitability of their establishments, as well as the place and role of women in business practices of modern time. **The research methodology** is based on the principles of historicism, systematicity and scientificity. Such methods as historical-genetic, analytical-synthetic, the method of comparative analysis, retrospective, historical-typological, the method of local history were used. **Scientific novelty.** A regional-branch approach to the study of entrepreneurship in Ukraine during the imperial era is proposed, it is considered both as a component of national economic history and as a kind of social institution that bore all the characteristic imprints of that era. **Conclusions.** It is noted that the activation of entrepreneurship at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. Concerned primarily the Southern Ukrainian provinces of the Russian Empire – Kherson, Katerynoslav and Tavriia. It was found that the leader of industrial production in the region was the Kherson province, which was unconditionally dominated by

Odesa, since it accounted for more than a third of the province's largest industrial enterprises. Instead, large metallurgical and mining enterprises, which were founded mainly by foreigners, were concentrated in the Katerynoslav province. According to social characteristics among the industrialists of Southern Ukraine at the beginning of the 20th century. Representatives of the merchant class were ahead of the rest by a significant margin. The growing role of Jewish and German entrepreneurs in the development of the industry of the entire region was determined (in the Kherson region, the former accounted for more than half of all industrialists in the province, and in the Katerynoslav region – a third). German-speaking industrialists – mainly merchants and peasant owners – skillfully realized their business interests in the field of metal processing and the manufacture of agricultural machinery. The share of Ukrainian entrepreneurs among the industrialists of Southern Ukraine was on average 5% from their total number in each of the three provinces, and their enterprises were mostly small and medium-sized establishments. It was emphasized that at the specified time, the role of women representatives in the large and medium-sized production of the Southern Ukrainian region was growing, and they accounted for about 7% of all owners of registered industrial establishments in the South of Ukraine. More than half of them carried out their business practices in the factory production of the Kherson province.

Keywords: men entrepreneurs, women entrepreneurs, industry of Southern Ukraine, industrialization, economic region, Southern Ukrainian provinces.

Зінаїда ЗАЙЦЕВА

докторка історичних наук, професорка,
кафедра політичних технологій,
Київський національний економічний університет ім. В.Гетьмана
(Київ, Україна), zzi07@kneu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5687-5653>

Формування українсько-британського інформаційного простору напередодні Першої світової війни

DOI: <https://doi.org/10.15407/10.15407/uhj2022.03.081>

УДК: 94(477).179/1914

Анотація. Мета дослідження полягає у з'ясуванні змісту політичної стратегії української інтелігенції щодо оновлення й поширення інформації про Україну в публічному просторі Великобританії напередодні Першої світової війни, окресленні комунікаційних інструментів, використаних для вирішення цього актуального завдання. **Методологія** визначається поєднанням теорії дискурсу з методами емпіричного історичного дослідження, що вможливило зміщення дослідницької оптики з інституцій на динаміку предметного поля досліджуваної проблеми. **Наукова новизна.** Системно розглянуто комунікативні зв'язки українських діячів з британськими гуманітаріями й журналістами, виокремлено коло інструментів впливу на аудиторію цієї держави, що сприяли трансформації характеру інформування про Україну з науково-літературознавчого формату на політично-публіцистичний. Установлено форми зворотної циркуляції інформації – з британської преси в українську, уточнено значення українознавчих праць В.Р.Морфілла, роль В.Липинського і В.Степанківського у спрямуванні діяльності Українського інформаційного комітету на Великобританію. **Висновки.** Доведено, що за кілька років до Першої світової війни й початку діяльності Союзу визволення України, з метою усунення стереотипних упереджень щодо України започатковано інформування західноєвропейських суспільств про новітній український політичний рух. Модель репрезентації України у Великобританії включала ідею про те, що антидемократична Росія не гідна бути союзником цієї країни, наголошувалося на геополітичних вигодах постановки Української держави. Політичної інструменталізації українського питання у Британії досягнуто не було, проте відбулася інкорпорація в інформаційний простір політичного змісту українського руху.

Ключові слова: Україна, Великобританія, українське питання, Український інформаційний комітет, Англо-український комітет, інформаційний простір.

На зламі ХІХ–ХХ ст. західноєвропейський світ мав надто фрагментарне й неактуальне уявлення про Україну, українців загалом та особливо їхній новітній політичний рух. Це зумовлювалося тогочасними комунікативними можливостями і здебільшого циркуляцією стереотипного сприйняття України європейським Заходом. У ментальності європейця стосовно підросійської її частини панував козацький стереотип, позначений орієнталістичними рисами, тоді як підавстрійські українці-русини маркувалися нерозвиненим етносом, що в культурній ієрархії народів монархії Габсбургів займав надто непоказне місце. Корегування цих уявлень на етапі політизації українського руху й експлікації ідеї української державності постало надзвичайно актуальним і водночас складним завданням.

Український політикум початку ХХ ст. намагався знайти підходи до співробітництва з представниками європейської культури, науки, журналістами з метою ознайомлення громадськості й офіційних кіл провідних країн континенту з політичним змістом українського національного руху. До початку ХХ ст. важливим, проте практично мало апробованим українськими політиками напрямом, залишався британський.

В історіографії контактів українських інтелектуалів із Заходом сформувалася відчутна диспропорція. Німецькомовний напрям, на відміну від британського, користується більшою дослідницькою увагою, тож є більш концептуалізованим у сучасних студіях. Огляд публікацій, присвячених циркуляції українознавчої наукової й політичної інформації у британському медійному та науковому просторах, указує, що вона відбувалася відповідно до принципів персоналізованого підходу, використання якого дозволило з'ясувати роль науковців, політиків, журналістів у формуванні спільного дискурсивного поля¹. Проблеми українсько-британських контактів зазначеного періоду присвячено вагомому для нашого дослідження публікацію англійського історика Д. Сондерса², в якій автор представив контекстуальну інтерпретацію сприйняття у своїй країні українського питання в 1912–1920 рр. Його стаття задала рамки нарації української проблематики у британському дискурсі, які згодом враховували та наслідували вітчизняні історики, поглиблюючи при цьому дослідження новими джерелами. Так, залучення О. Середою³ матеріалів ЦДІАЛ України збагатило галицький контекст проблеми, дало змогу реконструювати деталі співробітництва членів львівського Українського інформаційного комітету (УІК) з англійським публіцистом Дж. Раффаловичем і заснованим ним у Лондоні Українсько-британським комітетом. Інформативно насичені статті фахівця з англо-українських контактів міжвоєнного періоду Р. Сироти містять важливу інформацію про формування зацікавленості українсько-польськими відносинами на Галичині історика-славіста Р. В. Сітона-Вотсона, що відкривало перспективу динамізації інформаційних і наукових контактів українських діячів у британському науковому й суспільному середовищі⁴. У поле зору потрапляють кілька аспірантських статей, присвячених формуванню образу України у Великобританії⁵, однак, на нашу думку, їх можна вважати репліками праці Д. Сондерса. Автори узагальнюючих праць із суміжної тематики побіжно торкалися таких фонових аспектів теми, як формування напередодні Першої світової війни самостійницького напряму в українському політикумі й утворення у Львові УІК⁶.

¹ Hoffman J.H. V.Stepankovsky, Ukrainian Nationalist and German Agent // The Slavonic and East European Review. – Vol. 50, №121 (October). – London, 1972. – P.594–602; Магурчак А.М. «Українське питання» в діяльності А.Жука напередодні та під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. – Вип.17. – К., 2010. – С.239–246; Симоненко Р.Г. Про авантюристичну діяльність українського буржуазного націоналізму на міжнародній арені в 1917–1918 рр. // Історія та історіографія України. – К., 1985. – С.137–173.

² Saunders D. Britain and the Ukrainian Question (1912–1920) // The English Historical Review. – 1988. – Vol.103, №406. – P.40–68.

³ Середо О. Англійські зв'язки львівських українців напередодні Першої світової війни // Львів: місто – суспільство – культура: Вісник Львівського університету: Серія історична: Спеціальний випуск. – Т.3. – Л., 1999. – С.431–452.

⁴ Сирота Р. Роберт Вільям Сітон-Вотсон і зародження українофільського руху у Великобританії на початку ХХ ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.9. – Л., 2001. – С.506–528; Його ж. Дві спроби запровадження українистики в міжвоєнній Великій Британії // Україна модерна. – Вип.7. – К., 2002. – С.185–211.

⁵ Міхеєв А. Формування образу України у Великій Британії напередодні Першої світової війни // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки. – Т.29. – Кам'янець-Подільський, 2019. – С.46–56; Його ж. Образ України у Великій Британії напередодні Першої світової війни // Інтернаука. – Вип.5(67). – Т.1. – К., 2019. – С.29–34.

⁶ Головченко В.І., Солдатенко В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. – К., 2009. – 448 с.; Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: У 2 кн. – Кн.1: Історичні нариси. – К., 2014. – 784 с.; Реєнт О., Янишин Б. Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії // Український історичний журнал. – 2014. – №3. – С.4–21.

Із другої половини XIX ст. західні політики традиційно розглядали Україну як важливий терен задля підтримки геополітичної рівноваги на континенті й економічного зростання Європи. Тож спрямований таким чином інтерес відтісняв історичні, культурні й політичні питання на периферію уявлень про Україну, багатомільйонний народ фігурував в європейському дискурсі як «забутий в історії»⁷. Адекватно оцінити поступ українського руху було непросто, оскільки у самодержавній Росії бракувало свободи суспільно-політичного життя й вільної преси. «Україна, – писав М. Грушевський після подорожі по Італії 1908 р., – досі для західного світу була тільки анонімним, не знаним навіть по імені поставщиком сирового продукту, людської сили – чи в фізичній постаті невільника, чи в виді різних півфабрикатів, [...] Коли буде інакше?»⁸. Цей публіцистично загострений акцент зумовлювався усвідомленням віковичних лещат, які стискали політичний і культурний розвиток України.

Академічний дискурс України у Великобританії до початку Першої світової війни

Не підлягає сумніву, що інтелектуали й політики здавна знали про Україну, нею цікавилися британські дипломати, географи, картографи, мандрівники. Англійські консульства в Росії та Австро-Угорщині регулярно оновлювали інформацію про соціальні й політичні рухи в українських землях. Для ширшого загалу джерелом відомостей слугували подорожні записки, щоденники, повідомлення преси. І все ж українці не часто з'являлися у британській подорожній літературі⁹. Інтерес англійської публіки частково задовольнявся перекладами французьких видань про Україну П.Шевальє та Г.Л. де Боплана, які ілюстрували свої праці картами Центрально-Східної Європи, виокремлюючи українські землі. Інформація британської преси про війну Б.Хмельницького з Польщею до топографічних характеристик додала політичний контекст – Україну трактовано як важливого політичного гравця.

Стереотипні уявлення західноєвропейців про українців ускладнювали новітню проекцію українських проблем у британське інтелектуальне середовище. І все ж осучаснення образу України моделювалося найперше в академічному середовищі й було пов'язано з ознайомленням гуманітарної професури з українським фольклором і літературою. Проте англійські переклади фольклору без зазначення його етнічного походження включалися до польських або російських збірок. М. Драгоманов не раз дорікав англійським фольклористам, зокрема перекладачеві зі слов'янських мов співробітникові слов'янського відділу бібліотеки Британського музею В.Шедден-Ральстону, що він проявляє пильний інтерес до російської поезії та зовсім не звертає уваги на багату українську народну творчість. Наслідком стала рецензія англійського славіста на збірку українських пісень В. Антоновича і М. Драгоманова, опублікована у «Saturday Review» та «The Athenaeum», про що пізніше останній інформував львівського професора української літератури О. Оговського¹⁰.

⁷ Варварцев М.М. Україна в оцінках і свідченнях Заходу: французькі інтерпретації першої половини XIX ст. // Вісник Національної академії наук України. – 1996. – №3/4. – С.99.

⁸ Грушевський М. По світу: З подорожних вражень // Літературно-науковий вісник. – Т.44. – Кн.12. – Л., 1908. – С.490–491.

⁹ Saunders D. Britain and the Ukrainian Question... – P.41.

¹⁰ Переписка М.П. Драгоманова з д-ром Омеляном Огоновським // Житє і слово. – Т.6. – Л., 1897. – С.373.

Із відкриттям у 1900 р. в Оксфорді кафедри слов'янознавства, яку після тривалої праці на ниві слов'янознавчої філології очолив професор В.Р.Морфілл, українська література й фольклор посіли більш помітне місце в академічному дискурсі Великобританії¹¹. У своїй інавгураційній лекції фахівець зауважив, що українська мова відзначається самостійною системою¹². В низці публікацій учений ознайомив британців із біографією і творчістю Т.Шевченка. Задля вивчення української мови він контактував із представниками української культури, листувався з М.Драгомановим, який за посередництва своїх львівських знайомих допоміг йому отримати граматики української мови та інші видання. Українські книжки з дарчими написами В.Р.Морфіллу надсилали В.Антонович, М.Грушевський, М.Павлик, М.Вороний, І.Стешенко, І.Рудченко. Серед його кореспондентів були видавець антології «Українська муза» О.Коваленко, засновник видавництва «Вік» В.Дурдуківський. Загалом україніка в бібліотеці В.Р.Морфілла налічувало понад 110 позицій.

В.Р.Морфілл багато подорожував. Двічі, у 1891 і 1895 рр., відвідав Київ, у 1888 та 1895 рр. побував у Львові. Зокрема про його перебування тут повідомляла місцева преса. Інформацію львівського «Діла» про те, що до міста «загостив англичанин Морфіль, знаменитий славист, професор університету оксфордського», у цій самій газеті уточняв М.Драгоманов, зазначаючи, що вчений є знавцем української мови й автором українознавчих праць¹³.

Важливе значення для поширення знань про українську культуру мав відгук В.Р.Морфілла на тритомну антологію української літератури, опублікований у «The Athenaeum». Цінність рецензії в тому, що у британській періодиці огляди української літератури обмежувалися фольклором і творчістю Т.Шевченка, тоді як альманах подав широку галерею українських письменників включно з іменами І.Котляревського, П.Куліша, С.Руданського, Марка Вовчка, І.Франка, що засвідчувало сформовану національну літературну традицію. Рецензія В.Р.Морфілла в «The Athenaeum» вийшла 10 січня 1903 р. Кияни про неї могли дізнатися з «Киевской газеты», яка опублікувала реферований зміст відгуку англійського автора. Галицького читача про текст оксфордського професора поінформував бібліограф НТШ В.Дорошенко¹⁴.

Праці В.Р.Морфілла дозволяють зробити висновок, що тоді, коли у Великобританії знання про Україну були мізерними, вчений започаткував українознавчий академічний дискурс. Утім його внесок у поширення відомостей про українську культуру й українців як окрему націю не був вчасно відзначений. Українські видання не зауважили смерті В.Р.Морфілла. Коментуючи російський некролог за підписом професора К.Грота, «Записки НТШ» відзначили, що деякі його праці відносяться також до України та її народу, хоча так само, як у публікаціях російських авторів, українське й російське почало все ж «не знаходить потрібного розмежування»¹⁵. Р.Зорівчак відкоригувала оцінку спадщини вченого у частині її значення для України та Британії¹⁶. Він першим упровадив українознавчі матеріали до «Британської енциклопедії», вживав термін «література України» («literature of Ukraine») й назву

¹¹ Грот К. Професор В.Морфіль, англійський славист // Журнал Министерства народного просвещения: Новая серия. – Вып.5. – Москва, 1910. – С.38.

¹² Зорівчак Р. Вільям Ричард Морфілл – перший україніст Великобританії // Слово і час. – 2016. – №1. – С.41.

¹³ Наука, штука і література. Від проф. М.Драгоманова // Діло. – 1888. – 24 цвітня.

¹⁴ Дорошенко В. Англичанин про українське видання // Літературно-науковий вістник. – Т.21. – Л., 1903. – С.219.

¹⁵ Бібліографія, оцінки, реферати, замітки: Грот К. Професор В.Морфіль. Некролог // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.105. – Л., 1911. – С.241.

¹⁶ Зорівчак Р. Англійська поетична шевченкіана (1868–2014) // Слово і час. – 2014. – №10. – С.3–17; Її ж. Вільям Ричард Морфілл – перший україніст Великобританії. – С.36–45.

«Україна» («Ukraine»). Значення досліджень В.Р.Морфілла тим більш важливе, що його наступник в Оксфорді славіст Н.Форбс не приділяв уваги українській мові й літературі.

У період активної наукової діяльності В.Р.Морфілла комунікацій в інтелектуальному середовищі Великобританії шукав М.Грушевський, котрий під час перебування в Парижі у травні 1903 р. здійснив п'ятиденну подорож до Лондона і встановив там «деякі контакти»¹⁷. Згодом, за посередництва емігранта-журналіста В.Степанківського, історик мав нагоду видати деякі праці англійською мовою. Крім узятих на себе організаційних питань В.Степанківський пропонував М.Грушевському послуги перекладача. Він писав йому, що в бібліотеці Британського музею є основні його праці та німецькомовне видання 1-го тому «Історії України-Руси», проте у широкому публічному полі країни інформація про Україну, її народ і культуру практично відсутня. Спілкуючись із журналістами й видавцями, він з'ясував, що «історія нашої нації видається майже чимось мало не фантастичним» для цього середовища¹⁸.

У квітні 1909 р. В.Степанківський почав переговори з власником видавничого дому «T. Fisher Unwin», який друкував багатотомну серію «The History of the Nations», добираючи при цьому автуру з висококваліфікованих істориків. У листуванні зі М.Грушевським ішлося про переклад і публікацію англійською його популярних праць, зокрема «Нарису історії українського народу». Мотивуючи історика погодитися на видавничий проект, журналіст повідомляв, що фірма видає серію «Історія націй», в якій вийшло більше шістдесят томів, зокрема «Польща» й «Росія» авторства В.Р.Морфілла. Видавництво, стверджував В.Степанківський, має поважну репутацію, вся його продукція широко анонсується та рецензується в англійській пресі. Він згодився перекласти працю М.Грушевського і, знаючи про критичні зауваження рецензентів щодо якості перекладу «Історії України-Руси» німецькою мовою, уточнював, що його «знайомі англійці – літературні люди – беруться виправити переклад і надати йому весь літературний блиск»¹⁹. Прихильну рекомендацію видавничій фірмі для роботи над англломовним текстом М.Грушевського дав В.Р.Морфілл. Однак через те, що видавець умовою контракту висунув незручні для автора пункти (представлення готового перекладу, грошового авансу й т. п.), його так і не уклали.

Дещо з інших причин не було здійснено англійське видання «Ілюстрованої історії України» М.Грушевського. Хоча видавець на цей раз узяв для ознайомлення примірник книжки для перекладу, справа не зрушила з місця. Крім суто організаційно-видавничих умов заважав дефіцит українознавчої інформації, перестороги видавця стосовно попиту на працю через необізнаність та упередження британців стосовно бездержавних народів Центрально-Східної Європи. В.Степанківський бідкався, що «тут доводиться стикатись з абсолютним незнанем про нас, і це дуже утруднює справу». До того ж видавець не погоджувався включати «Ілюстровану історію України» до серії «Історія націй»²⁰, що могло викликати невдоволення М.Грушевського.

Успішно реалізованим став проукраїнський проект у серійному виданні «The Studio», присвяченому мистецтву й культурі різних народів світу, яке видавав Ч.Голм, де Україні присвячено окремий розділ під назвою «Little Russia (the Ukraine)»

¹⁷ Грушевський М. Автобіографія, 1906 р. // Великий Українець: матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.209.

¹⁸ Гирич І., Тодійчук О. Листи українських соціал-демократів до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.8/9. – Т.11-12. – К., 2004. – С.653.

¹⁹ Там само. – С.648–649.

²⁰ Там само. – С.653, 655.

авторства М.Біляшівського. Переклад українознавчого тексту англійською здійснив В.Степанківський, допомогу у формуванні української частини випуску, крім М.Біляшівського, надали митці В.Кричевський і С.Васильківський та історик М.Грушевський²¹. Видання ілюстроване світлинами деталей українського одягу, промислу, житла, що візуально відрізняло український етнографічний комплекс від представленого у збірнику російського й польського. На той час у центральній-східній частині Європи саме селянська / сільська культура здебільшого формувала уявлення про етноідентичності.

Щоб зацікавлення Україною вийшло за межі академічних інтересів і набуло спрямованості на обговорення українського питання як політичного конструкту, чого, зрештою, прагнули політики покоління «Молодої України», належало більш активно використовувати суспільно значимі комунікативні інструменти, насамперед британську пресу, яка була найважливішим механізмом продукування маркерів суспільного дискурсу.

Публіцистично-політична модель українсько-британського дискурсу

Синтезуючи стратегічні цілі національного руху крізь призму прогнозованих геополітичних змін початку ХХ ст., українські політичні активісти цілком усвідомлювали, що власних засобів і ресурсів для створення держави недостатньо, і за всіх сприятливих умов, які може відкрити збройне зіткнення імперій, не обійтися без підтримки основних європейських гравців. Долаючи розбіжності в поглядах, група учасників березневих нарад 1911 р. ініціювала створення комітету, який би широко інформував європейську суспільність про політичну суть українського питання. Поза узвичаєну практику інформаційної політики, спрямованої на німецькомовний світ, від якого традиційно очікувалася підтримка українських устремлінь, звернено увагу на Великобританію. Ідею британського напрямку ініціював В.Липинський. На відміну від проавстрійської орієнтації більшості учасників березневих нарад, його аналіз перспектив національної державності позначений широким геополітичним підходом. Не абсолютизуючи австрофільську спрямованість української політики й оцінюючи її як місцевий пункт внутрішньогалицької, він звернув увагу на важливість української пропаганди у країнах Антанти: «[...] для Європи, котра не бажатиме скріплення Австрії коштом Росії – отже перш за все для Англії та Франції – українська державна незалежність буде так само бажаною, як незалежність Албанії для супротивників зміцнення Сербії коштом Туреччини»²². Звичну практику інформування світу про українські справи засобами німецькомовних ресурсів належало доповнити виданнями французькою та англійською мовами. Зокрема новим напрямом мав стати британський. Тим більше, що з весни 1912 р. в англійській пресі, на шпальти котрої від часів Кримської війни про Україну майже нічого не потрапляло, стрімких обертів набирала дискусія навколо української проблеми.

Із метою забезпечення організаційного супроводу українського питання в листопаді 1912 р. у Львові сформовано Український інформаційний комітет, до складу якого ввійшли В.Бачинський, Я.Веселовський, В.Пачовський, В.Панейко,

²¹ The Peasant Art of Russia / Ed. by Ch.Holme. – London; Paris; New York, 1912. – 411 p.

²² Липинський В. Меморіал до Українського [інформаційного] комітету про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі // *Його ж.* Повне зібрання творів, архів, студії. – Т.1: Суспільно-політичні твори (1908–1917). – К., 2015. – С.517.

штатні працівники НТШ М.Залізняк і В.Дорошенко, активну участь брав Д.Донцов. Очолив комітет професор хімії Львівської політехніки, член НТШ Р.Залозецький. Він користувався повагою як серед львів'ян, так і у столичних інстанціях, підтримував ділові контакти з англійськими нафтовими компаніями, з 1904 р. був почесним британським консулом у Львові, радником австрійського уряду²³.

Крім голови УІК Р.Залозецького, комунікацію за британським напрямом забезпечували журналіст, реемігрант із Канади О.Жеребко, який відкрив у Львові курси англійської мови²⁴. Практична робота в Лондоні покладалася на газетяра В.Степанківського. У столиці Великобританії він почувався досить комфортно, без мовно-комунікативних проблем, із 1909 р. встановив контакти з австрійським посольством і, як делікатно висловився Д.Гоффман, мабуть отримував від нього «певну фінансову підтримку для журналістської діяльності на користь українського націоналізму»²⁵. Його цікаві та змістовні «Листи з Лондона» систематично публікували «Рада», «Діло».

Українська тема в політичному форматі голосно зазвучала у британській пресі 1912 р. Інформаційним приводом для дискусії стала публікація в «The Times» листа члена Державної думи, голови Галицько-російського благодійного товариства В.Бобринського під назвою «Релігійні переслідування в Галичині: історія боротьби». Русинів, тобто українців він трактував як «росіян», котрі нібито потерпають від дискримінації у сфері освіти, несправедливо обмежені у виборчих правах та релігії, звинувачував митрополита Андрея (Шептицького) в «полонізації» своєї «російської пастви», підносив значення поодиноких фактів зречення галицьких і закарпатських сіл від церковної унії. Для переконливості своїх суджень автор закликав будь-кого з англійських журналістів приїхати та переконатися у правдивості його спостережень²⁶.

Уміщена серед густо набраної міжнародної інформації невеличка замітка В.Бобринського не залишилася непоміченою. На неї блискавично відреагував В.Степанківський – спочатку в українській, а невдовзі в лондонській пресі. Львівське «Діло» оприлюднило переклад допису В.Бобринського²⁷, зміст якого сполошив громадськість. Представившись редакторові «The Times» русином, В.Степанківський доводив неправдивість тверджень В.Бобринського про нібито релігійні переслідування на Галичині, безпідставність трактування русинського населення як «російського» і висловив здивування з того, що в поважній газеті опубліковано некоректну інформацію. На Галичині немає росіян, пояснював публіцист, – є українці, котрі, за невеликим винятком, належать до уніатської церкви, тоді як В.Бобринський експлуатує подібність слів «русини» й «росіяни» та вводить в оману англійську публіку. На Галичині ніхто не розмовляє російською, стверджував дописувач, і пересвідчитися у цьому може будь-який представник англійської преси²⁸. Український переклад англійської статті В.Степанківського опублікували газети «Діло», «Рада» і журнал «Украинская жизнь»²⁹.

²³ Залозецький Р.О. // Львівщина та львів'яни: енциклопедично-біографічний довідник / Упор. Л.С.Василенко. – Л., 2004. – С.409–410.

²⁴ Серета О. Англійські зв'язки львівських українців... – С.433.

²⁵ Hoffman J.H. V.Stepankovsky, Ukrainian Nationalist and German Agent. – P.594.

²⁶ Bobrinsky V. Religious persecution in Galicia: History of the struggle. To the editor of the Times // The Times. – 1912. – 10 April. – P.5.

²⁷ Подольнин С. [Степанківський В.]. Бобринський (Лист з Лондона) // Рада. – 1912. – 4 апреля (17 квітня). – №77. – С.1–2; Бобринський В. Релігійне переслідування в Галичині: Історія боротьби. До редактора газети Times // Діло. – 1912. – 24 (10 ст. ст.) цвітня. – Ч.91. – С.2.

²⁸ Stepankovsky V. Religious persecution in Galicia: To the editor of the Times // The Times. – 1912. – 29 April. – P.7.

²⁹ Степанківський В. Відповідь графові Бобринському: До редактора газети Times // Діло. – 1912. – 3 мая (20 цвітня ст. ст.). – Ч.98. – С.1–2; Його ж. Протест проти вигадок гр. Бобринського // Рада. – 1912. – 22 апреля (5 травня). – №92. – С.3; «Правда» гр. Бобринського о Галиции // Украинская жизнь. – 1912. – №5. – С.103–108.

Слідом за російською й українською позицією газета «The Times» оприлюднила польську візію галицьких проблем, представлену князем П.Сапегою. Він погодився зі В.Степанківським, що В.Бобринський своєю статтею мав намір увести в оману англійську громадськість, констатував, що москвофільство втратило вплив на греко-католицьке духовництво, а до православ'я галицьких селян Росія повертає рублями.

На підтримку В.Бобринського в «The Times» виступив англійський славіст, фахівець з історії російсько-англійських відносин В.Біркбек: «Як англієць, котрий упродовж багатьох років глибоко цікавився релігійними проблемами Східної Європи, я вирішив здійснити візит і нещодавно повернувся з подорожі по Галичині». Він запевняв, що цілком переконався в достовірності висновків графа В.Бобринського. На його думку, не російська пропаганда, а латинізація обрядів уніатської церкви є причиною православного руху у краї. У виданій згодом брошурі він підтвердив таку свою позицію, а В.Степанківському закинув, що етнонім «русини» – це латинізована назва «росіян»³⁰.

Слідом за В.Біркбеком до дискусії в «The Times» долучився лондонський кореспондент австрійської «Neues Wiener Tagblatt» М.Гольдшайдер. Він розтлумачував для британської аудиторії генезу українського етноніма. Визнаючи складність українського питання, журналіст підкреслив, що в найближчому майбутньому, після закінчення Балканських війн, воно може виявитися основною проблемою міжнародної політики³¹.

Отже на шпальтах провідної британської газети українське питання постало в усій його складності й дискутувалося в опції інтересів і візій Росії, Австро-Угорщини, українських та польських політиків. Загалом до появи в «The Times» колонки про становище на Східній Галичині ані британські читачі, ані британський уряд, як слушно констатує Д.Сондерс, не приділяли належної уваги українцям³². Українське питання з простору внутрішньополітичних відносин у двох імперіях – Росії й Австро-Угорщині – постало у британській пресі як геополітичне.

Окреме місце в українсько-британському дискурсі займала стаття антрополога Ф.Вовка «Українське питання» в «Russian Review». Серед рукописних матеріалів у редакторському портфелі Б.Пареса її надходження датовано 1911 р.³³ Академічний за стилем текст Ф.Вовка Д.Сондерс оцінив як найбільш розсудливий з усього, що опубліковано у Британії до Першої світової війни³⁴. Проте стриманий тон автора не імпонував тодішнім українським публіцистам з УІК, котрі маркували статтю як невчасну. В.Степанківського обурило, що англійська публікація Ф.Вовка обмежувала український рух культурно-освітніми аспектами та обійшла увагою політичні. Він публічно назвав її «старечим нонсенсом українських малоросів, вихованих в атмосфері 70-х та 80-х рр. минулого століття»³⁵. В українському політикуму відбувалося чергове міжпоколінне розмежування.

На хвилі медійного інтересу до України В.Степанківський шукав у Лондоні журналістів, здатних приєднатися до дискусії з українських позицій. На той час у Британії не було освіченої української еміграції, спроможної вести відповідну діяльність. Рекомендований йому В.Дорошенком В.Яроцький, котрий друкував у «Літературно-науковому вістнику» і «Вестнике Европы» огляди англійського

³⁰ Birkbeck W.J. To the editor of the Times // The Times. – 1912. – 3 December. – P.5.

³¹ Див.: Saunders D. Britain and the Ukrainian Question... – P.48.

³² Ibid. – P.40.

³³ Pares Collection Catalog / Library of the School of Slavic and East European Studies (SSEES), University College London [Електронний ресурс]: <https://www.ucl.ac.uk/library/ssees-archives/par/par21.htm>

³⁴ Saunders D. Britain and the Ukrainian Question... – P.49.

³⁵ Серєда О. Англійські зв'язки львівських українців... – С.435.

суспільно-політичного життя під псевдонімом «А.Чекін», не сподобався В.Степанківському. Наприкінці серпня 1912 р. він писав у Львів А.Жукові: «Чекін до справи абсолютно не надається. Англійської мови не знає, українства не тямить, жінка жидівка з кацапськими симпатіями, сам він вічно брудний, нечесаний, не тактовний – такий лише зіпсував би все діло. Але в нас буде представник дуже чудовий»³⁶. Ішлося про Дж.Раффаловича. Належав він до європейської російсько-єврейської діаспори, був натуралізованим британцем, котрий, окрім англійської, добре володів французькою, мав широке коло зацікавлень. Захоплення містичними практиками суміщав із симпатіями до модних на той час соціалістичних ідей, опублікував кілька цікавих романів. Як журналіст віддавав перевагу міжнародній тематиці, незмінно акцентуючи британські геополітичні інтереси. Так, висвітлюючи у своїх кореспонденціях зі Стамбула італо-турецький конфлікт 1911 р., прогнозував, що ослаблення Туреччини призведе до посилення в регіоні німецького впливу, що порушить європейський баланс сил на шкоду Великобританії.

Саме журналістський фах звів Дж.Раффаловича зі В.Степанківським, який умотивував британського підданого взятися за українську тематику. Апробацію дискурсу української теми Дж.Раффалович розпочав у формі публічних лекцій. На початку червня 1912 р. в лондонському клубі «Nobodies» він мав перший виступ. Серед 150 присутніх, більшість з яких становили представники редакцій лондонських газет, кореспонденти зарубіжної преси, був і В.Степанківський³⁷. Цікавою виглядає його ремарка, що він завчасно отримав запрошення на лекцію, проте запізнився на півгодини, хоча дуже поспішав, і «пересідав з поїзда на поїзд», щоб вчасно прибути в Лондон. У подальшому він обрав іншу тактику. 25 серпня 1912 р. секретареві УІК А.Жуку писав: «Тут стараюся організувати справу так, щоб машина робила і без моєї присутності в Лондоні»³⁸. Невдовзі в тому ж клубі було прочитано другу українознавчу лекцію. На цей раз слухачі мали нагоду ознайомитися не лише з мапою України, копії якої в кілька десятків екземплярів роздали зацікавленим. Лектор використовував й інший ілюстративний матеріал: поштові листівки з українськими історичними місцями, краєвидами, портретами українських діячів, аудіозаписи українських пісень та декламації поезій Т.Шевченка в перекладі Е.Л.Войнич. Ілюстративні й музичні матеріали (на прохання В.Степанківського до А.Жука: «Потрібні [...] 3–4 українських пісні на грамофоновім кружку») вдалося роздобути в Києві. Мотивуючи терміновість, В.Степанківський уточнював, що «це є конче потрібним, бо чоловік має незабаром читати лекцію про Україну»³⁹.

Інформація про перші лекції Дж.Раффаловича відразу з'явилася у британській та українській пресі. Остання, з подачі В.Степанківського, наголошувала, що англійський лектор є фахівцем у галузі міжнародних відносин, тому акцентує політичний зміст українського питання, вирішення якого можливе за умови зміни кордонів у Центрально-Східній Європі⁴⁰. Лондонська преса також схвально відгукувалася на лекції Дж.Раффаловича. Він почав читати їх в інших містах. Його чотири виступи в Ліверпулі в листопаді 1913 р. прослухали майже 2 тис. осіб⁴¹. Зацікавлення

³⁶ Гирич І., Тодійчук О. Листи українських соціал-демократів до Михайла Грушевського. – С.659.

³⁷ Подолянин С. [Степанківський В.]. Лекція про Україну (Лист з Лондона) // Рада. – 1912. – 26 травня (9 червня). – №145. – С.2.

³⁸ Гирич І. Листи В.Винниченка, М.Залізняка, В.Степанківського, Л.Юркевича до А.Жука (вересень – жовтень 1912 р.) // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.15. – Т.18. – К., 2010. – С.569.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Подолянин С. Нова лекція про Україну (Лист з Лондона) // Рада. – 1912. – 23 сентября (6 жовтня). – №217. – С.2–3; Лекція об Україні в Лондоне // Украинская жизнь. – 1912. – №10. – С.99.

⁴¹ Серeda О. Англійські зв'язки львівських українців... – С.441.

українською тематикою підтримувалося офіційними повідомленнями британської преси про відмову українських депутатів у віденському парламенті голосувати за військовий бюджет, про парламентські дебати щодо відкриття українського університету у Львові, гоніння на українські газети й товариства в Росії та ін. На тлі союзницьких англо-російських відносин українські теми мали певну провокаційність. Запитання та репліки слухачів відображали неоднозначне ставлення британської публіки до ідеї державної самостійності України. Атмосфера на одній із лекцій свідчила, що більша частина аудиторії неприхильно поставилася до українського руху, особливо у світлі головної тези Дж.Раффаловича про те, що Великобританія має в перспективі підтримати українську державність⁴².

Через брак українознавчої інформації не лише пересічні, а й освічені британці ставили під сумнів національну ідентичність українців, озвучуючи тези про нібито «спорідненість» української мови з російською, різну церковну належність українців і відмінності офіційних етнонімів у Росії й Австро-Угорщині. Сприйняттю проукраїнської інформації заважав факт членства Великобританії й Росії в одному військово-політичному блоці. Урядові кола та громадська думка Британії хотіли більше бачити Україну не як антиросійську силу, а як противника Німеччини.

Якщо резонанс навколо замітки В.Бобринського допоміг окреслити відмінність галицьких українців від росіян і поляків, то стосовно відмінності східних українців від росіян чіткого уявлення сформовано не було. Дискусія в «The Times» створила нагоду для побудови цілісного образу України. У численних матеріалах, опублікованих у «Saturday Review», «Daily Citizen», «The Commentator», «New Age», «The Outlook», Дж.Раффалович виходив за межі польсько-українських відносин на Галичину й окреслював Україну цілісно, в історичному, міжнародному, геополітичному контекстах. Поточне століття, прогнозував публіцист, може стати свідком повернення України в ранг європейської нації. Порівнюючи становище українців у двох імперіях, він не раз зазначав, що їм загалом пощастило, що вони розділені кордоном, оскільки в Австро-Угорщині, на відміну від Росії, мають можливість розвивати свою культуру й ідентичність, творити «український П'ємонт». Оцінюючи перспективи українського руху та покликаючись на метафору Ф.Ніцше, застерігав Україну від схожості на стару бабцю, котру розбудили, але вона знову навіки заснула⁴³.

Дискутуючи з Дж.Біркбеком Дж.Раффалович зазначав, що той слабко обізнаний із ситуацію, оскільки, пропагуючи тезу про нібито відсутність української мови, конфліктує зі Санкт-Петербурзькою академією наук, котра визнала осібність культури й мови українців. У політичних памфлетах він уміло використовував історичну інформацію зі старих англійських газет, які свого часу інформували про хід польсько-української війни 1648–1654 рр., укладання угод козаків із поляками, про Переяславську раду, неодноразово нагадував епізод, досліджений Г.Папакіним⁴⁴, коли Петро І, як компенсацію за ймовірну підтримку Англії у війні зі шведами, пропонував герцогові Мальборо «забрати» собі Україну, однак той відмовився. Відсилаючи читачів до цього епізоду, Дж.Раффалович запитував британців, «чи ще не курсують чутки, що українська корона пропонується панові Вінстону Черчиллю, нащадкові солдата, який колись від неї відмовився?»⁴⁵.

⁴² Там само. – С.438.

⁴³ *Raffalovich G. The Future of the Ukraine // The New Age: A Weekly Review of Politics, Literature and Art. – 1913. – Vol.13. – №26. – P.753.*

⁴⁴ *Папакін Г. Змагання за українську корону у XVIII ст.: перші претенденти // Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів. – К., 2014. – С.121–123.*

⁴⁵ *Raffalovich G. The Ukraine // The New Age: A Weekly Review of Politics, Literature and Art. – 1913. – Vol.12. – №23. – P.549.*

В іншій статті Дж.Раффалович наголошував, що всупереч російській політиці, українці, завдяки НТШ, мають досягнення в науковій та освітній сферах. Окреслюючи національно-культурну ситуацію на Галичині як альтернативну політиці Росії, котра ігнорує українське питання, публіцист водночас акцентував польсько-українські суперечності в організації освіти, які змушують українців власним коштом створювати приватні школи. Стаття завершувалася словами: «З тих українців, що сидять на шкільних лавах, мало хто сумнівається в тому, хто переможе в політичних битвах завтрашнього дня»⁴⁶. Автор належав до типу журналістів, котрі фактичні дані супроводжують високим ступенем емоційно-психологічної проникливості й метафоричності. Недаремно стилістику його літературних творів схвально оцінювала англійська критика.

Із метою розширення авторського кола з українознавчої тематики й покращення зв'язків зі львівським УІК 16 березня 1913 р. в Лондоні було створено Англо-український комітет. Членами-засновниками виступили Дж.Раффалович, В.Степанківський, український емігрант кооператор М.Меленевський, музикознавець Ф.Бартлетт. Згодом до нього приєднався історик Р.В.Сітон-Вотсон. Офіційній реєстрації комітету сприяв Р.Залозецький⁴⁷. У столиці Великобританії на той час діяли більше десяти аналогічних комітетів різних націй, зокрема російський, польський, кавказьких народів та ін. Спочатку інституцію очолював В.Степанківський, утім невдовзі, за нез'ясованих причин, він вийшов зі складу організації, тож Дж.Раффалович самостійно вів справу.

Комітет випустив «Звернення до британців» і «Меморандум Українського комітету в Лондоні». У цих документах обґрунтовувалася необхідність популяризації у Великобританії історії й культури українського народу, спростовування фальшивої інформації про Україну. Пропонувалося поширювати в Україні інтелектуальні та економічні впливи англо-саксонської цивілізації, стандарти особистісної емансипації⁴⁸. Стверджувалося, що Україна «колись була незалежним королівством, потім республікою», що «український фольклор багатший, ніж російський, а українська раса здоровіша та інтелігентніша»⁴⁹. Преса сприйняла ці ідеї із застереженням. Зокрема катеринославська газета «Южная жизнь», котра не раз позиціонувала себе проукраїнською, відмовилася друкувати «образливий для росіян» текст. Дискутанти, переконуючи редактора газети вмістити уривки з меморандуму, оперували етнографічними та історичними дослідженнями, статистично підтвердженими фактами, як-от про міцніше здоров'я призовників до армії з українських губерній, ніж із суто російських та ін.⁵⁰ Дискусія засвідчила, що передвоєнне напруження, так само, як і, зрештою, війна стимулювали кристалізацію української ідентичності.

На основі опублікованих матеріалів і лекцій Дж.Раффалович під псевдонімом «Бедвін Сандс» видав книжку «Україна». У передмові він зазначив, що виправданням його праці став брак інформації англійською мовою про Україну, між тим як історія її боротьби повинна бути відома в Англії, адже саме до неї українці звернуться щодо підтримки, коли виникне така потреба, як це робить кожна країна, котра бореться за свободу⁵¹.

У вдало скомпонованій книжці автор показав місце українців серед слов'ян як одного з найбільших народів, подав, як було прийнято у виданнях такого типу,

⁴⁶ *Raffalovich G.* The Future of the Ukraine.

⁴⁷ *Сирота Р.* Роберт Вільям Сітон-Вотсон і зародження українофільського руху у Великобританії на початку ХХ ст. – С.519.

⁴⁸ *Середа О.* Англійські зв'язки львівських українців... – С.437.

⁴⁹ Меморандум Українського комітету в Лондоні // Українська жизнь. – 1913. – №9. – С.102.

⁵⁰ *Черкасенко С.* З українського життя // Літературно-науковий вістник. – Т.64. – Кн.12. – Л., 1913. – С.556.

⁵¹ *Bedwin S.* The Ukraine: A reprint of a lecture delivered on Ukrainian history and present-day political problems. – London, 1914. – P.3.

географічний, історичний, етнографічний і політичний описи України. Можливий у перспективі розпад Російської імперії під тиском українського руху трактував як усунення загрози для європейської цивілізації. Зі стратегічної перспективи українське питання, на його думку, це проблема першочергової ваги. Окреслюючи, зокрема, значення Одеського порту, зауважував, що «Україна контролює Чорне море. Російський флот у Чорному морі майже повністю укомплектовано українцями. “Потьомкінські” повстанці були українцями й усвідомлювали свою національність та патріотичні прагнення, а не просто бунтівниками проти дисципліни, як описала їх російська преса»⁵². Автор закликав Британію відмовитися від підтримки амбіційної Росії та в міжнародній політиці брати до уваги українські інтереси.

Книжка вийшла в листопаді 1913 р. коштом УІК. Реферативні виклади її змісту подали «Діло», «Рада», «Літературно-науковий вістник», «Украинская жизнь». Д.Донцов, який окрім самого видання отримав ще папку з вирізками статей Дж.Раффаловича у британській пресі, зауважив, що в оцінці українського питання англійський автор далекий від сентиментального ставлення до України, яке іноді можна помітити в європейців через недостатнє знайомство або нерозуміння політичного змісту проблеми. Дж.Раффалович, на думку Д.Донцова, «вніс у свою оцінку української проблеми добросовісну старанність англійця і тверезий політичний розум громадянина світової імперії»⁵³.

Вихід книги сприяв знайомству автора з професійним істориком, славістом Р.В.Сітоном-Вотсоном. Зацікавлений національними проблемами Австро-Угорщини, той звернувся до Дж.Раффаловича як потенційного дописувача журналу «European Review». Водночас Дж.Раффалович надав йому контакти на Галичині, а невдовзі вони разом відвідали цей край.

Після виходу В.Степанківського зі складу Українського-британського комітету влітку 1913 р., Дж.Раффалович намагався встановити безпосередні ділові контакти з УІК. Посередником між ним та Українським інформаційним комітетом замість В.Степанківського виступив член УІК О.Жеребко, котрий у Канаді здобув вищу освіту й добре володів англійською. Спілкування з українськими журналістами розширилося, коли Дж.Раффалович нав'язав відносини з Я.Федорчуком. Їхньому співробітництву не заважав мовний бар'єр – обидва володіли французькою. Разом вони опублікували в Лондоні меморандум про українське питання в його національному аспекті. У додатку до брошури Дж.Раффалович умістив звернення Англо-українського комітету до громадськості, в якому запевнялося в об'єктивності висвітлення української проблеми, критикувалося офіційне використання в Англії та Франції етноніма «малороси» замість «українці». Для бажаючих вступити до комітету, особливо з української діаспори в Канаді, подавалася адреса секретаря. Діячі зі Східної України, зазначав Дж.Раффалович, можуть приєднатися до організації в Лондоні як почесні члени⁵⁴.

Дж.Раффалович разом із Р.В.Сітоном-Вотсоном та ще кількома журналістами в 1914 р. на запрошення УІК відвідали Галичину. Їхній приїзд був приурочений до відзначення у Львові ювілею Т.Шевченка. Вранці 28 червня містом пройшла велелюдна українська процесія за участі широкого представництва різних верств усіх українських теренів Австро-Угорщини і представників інтелігенції зі Східної України. У другій половині дня британські гості були присутні на спортивному святі й саме тоді на стадіоні губернатор отримав телеграму зі звісткою про вбивство

⁵² Ibid. – P.71.

⁵³ Донцов Д. Новая книга об Украине // Украинская жизнь. – 1913. – №12. – С.103–104.

⁵⁴ Fedortchouk Ya. Memorandum on the Ukrainian question in its national aspect: Compiled on behalf of the “Cercle des Ukrainiens”, Paris, and the “Ukraine Committee”. – London, 1914. – P.45.

спадкоємця австрійського престолу у Сараєві. Початок Першої світової війни застав Дж.Раффаловича на Галичині. Повернувшись за кілька місяців у Лондон, журналіст у середині вересня поновив співробітництво з тижневиком «New Age». «Три місяці тому я був свідком святкування сторіччя Шевченка у Львові», – писав він в есеї «Завоювання Галичини»⁵⁵. Як свідок перших місяців війни спростовував інформацію британської преси про нібито вітання галицькими українцями російських військ, інформував про терор із боку російської військової адміністрації, арешти, вислання з краю українських діячів⁵⁶. Автор висловив сподівання, що українці не можуть не виграти в довгостроковій перспективі, хоча на поточний період російської окупації Львова український рух і «втрачає свій П'ємонт»⁵⁷.

У воєнних умовах Дж.Раффалович відійшов від злободенної політичної публіцистики й відгукувався лише на деякі теми, переважно історичного та літературного характеру, які з'являлися в англійській пресі. Приміром, він прокоментував новий переклад «Заповіту» Т.Шевченка, здійсненого славістом П.Селвером, як більш адекватний, опублікував нарис про В.Стефаніка та переклад його новели «Злодій». З огляду на те, що на шпальтах тижневика «New Age» дебатовалася суспільна роль приватної власності за участі Г.Веллса і Б.Шоу, з одного боку, Г.Честертон та Г.Беллока – з іншого, вибір саме цього твору не був випадковим. Також він переклав із французької й опублікував англійською мовою статтю М.Грушевського «Українська справа в її історичному розвитку»⁵⁸.

Британські урядовці, розширивши огляд української публіцистики воєнного часу в Європі, дійшли висновку, що проукраїнська політична діяльність у Великобританії має пронімецьку спрямованість. У пресі з'явилися тривожні сигнали на адресу Дж.Раффаловича і знайомих із ним депутатів парламенту. Через підозру в антидержавній діяльності в листопаді 1915 р. журналіст емігрував у США, де викладав в університетах слов'янську і французьку історію. Не лише в Англії, а й у Канаді українська діяльність у роки війни трактувалася як пронімецька, тому влада заборонила поширення на території Великобританії літератури про Україну, а українських емігрантів інтернували.

По закінченню війни деякі галицькі діячі шукали способів відновити наукові й культурні зв'язки у британському середовищі. Кооператор І.Петрушевич на початку 1921 р. зазначав: «Суть справи полягає в тому, щоб знайти когось з галицьких українців, хто здобув освіту в Оксфорді, та з його допомогою створити новий важливий культурний орган для звільнення України від згубного впливу тевтонського ідеалу»⁵⁹. В українсько-британському інформаційному просторі запанувала пауза, і навіть у новоствореній у Лондоні Школі слов'янських та східноєвропейських досліджень українська мова не вивчалася.

Отже, не заперечуючи провідної ролі Дж.Раффаловича в Англо-українському комітеті й віддаючи належне проявленій енергійності, журналістській талановитості, наголосимо, що без ініційованого В.Степанківським знайомства та контактів із членами УІК у Львові, його діяльність узагалі могла не відбутися. Познайомившись з українськими політиками, він дав їм кілька слушних порад. У своїй книжці, яку часто називали памфлетом (певно, не лише тому, що вона мала формат брошури, а й за її стилістику), Дж.Раффалович радив тісніше комунікувати з європейськими експертами з міжнародних проблем, інтенсивніше інформувати світову пресу про події в Україні⁶⁰.

⁵⁵ *Raffalovich G.* The Conquest of Galicia // *New Age: A Weekly Review of Politics, Literature and Art.* – 1914. – Vol.15. – №21. – P.505.

⁵⁶ *Raffalovich G.* The Fate of Eastern Galicia // *Ibid.* – Vol.15. – №20. – P.484.

⁵⁷ *Raffalovich G.* The Ukraine and the Small Nations // *Ibid.* – 1915. – Vol.16. – №11. – P.289–290.

⁵⁸ *Hrushevsky M.* The Historical Evolution of the Ukrainian Problem / Transl. by G.Raffalovich. – London, 1915. – 58 p.

⁵⁹ Див.: *Сирота Р.* Дві спроби запровадження україністики в міжвоєнній Великій Британії. – С.187.

⁶⁰ Див.: *Bedwin S.* The Ukraine: A reprint of a lecture delivered... – P.52–53.

Беручись за українську тематику, Дж.Раффалович продемонстрував журналістську вправність високого гатунку. Осмислюючи й інтегруючи знання про Україну, він у різних форматах транслював їх на широку аудиторію. За короткий проміжок часу разом зі В.Степанківським йому вдалося «вмонтувати» у британський інформаційний простір нову для громадськості цієї держави тематику, без цензурних перешкод акцентувавши політичний зміст українського руху.

Український публіцистичний період у Великобританії тривав усього півтора роки й був перерваний початком Першої світової війни, тому про зміну суспільних настроїв щодо України та зрушення в позиції урядових структур не йдеться. Публіцистика і преса виконували свою специфічну, автономну від владних кіл функцію інформування британського суспільства про складність української проблеми. Навряд чи можна погодитися з іронічним ставленням Д.Сондерса до проукраїнської інформаційної моделі Дж.Раффаловича в 1912–1915 рр. і трактувати його систематичні огляди української теми як розвагу читачів у щотижневій пресі⁶¹. Хоча в іншому місці історик справедливо відзначає, що ані до 1912 р., ані в повоєнний період британська преса не приділяла Україні стільки уваги, як напередодні світової війни.

Отже, якщо у британському академічному дискурсі, розрахованому на відповідну аудиторію, образ України обмежувався літературно-фольклорною парадигмою, то в політико-публіцистичному наголос робився на історичних, актуальних політичних і релігійних аспектах буття української нації. Модель репрезентації України включала ідею про те, що антидемократична Росія не варта бути союзником Великобританії. Наголошувалися геополітичні вигоди від постання Української держави. Політичної інструменталізації українського питання у Британії досягти не вдалося, проте в медійному просторі відбувся своєрідний прорив стосовно України, яка до того була практично невідомою широкому загалу.

REFERENCES

- Hoffman, J.H. (1972). V.Stepankovsky, Ukrainian Nationalist and German Agent. *The Slavonic and East European Review*, 50, 121, 594–602.
- Holovchenko, V.I. & Soldatenko, V.F. (2009). *Ukrainske pytannia v roky Pershoi svitovoi viiny*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Hyrch, I. & Todiihuk, O. (2004). Lysty ukrainskykh sotsial-demokrativ do Mykhaila Hrushevskoho. *Ukrainskyi arkeobrafichnyi sborichnyk: Nova seriia*, 8/9, 11/12, 633–671. [in Ukrainian].
- Hyrch, I. (2010). Lysty V.Vynnychenka, M.Zalizniaka, V.Stepankivskoho, L.Yurkevycha do A.Zhuka (veresen – zhovten 1912 r.). *Ukrainskyi arkeobrafichnyi sborichnyk: Nova seriia*, 15(18), 522–576. [in Ukrainian].
- Lypynskiy, V. (2015). Memorial do Ukrainkoho [informatsiinoho] komitetu pro nashe stanovyshche suproty napruzhenoi politychnoi situatsii v Yevropi. Hyrch, I., Protsenko, O. (Eds.). *Povne zibrannia tvoriv, arkhiv, studii, 1: Suspilno-politychni tvory (1908–1917)*, 1. Kyiv: Filadelfiia. [in Ukrainian].
- Mahurchak, A.M. (2010). "Ukrainske pytannia" v diialnosti A.Zhuka naperedodni ta pid chas Pershoi svitovoi viiny. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 17, 239–246. [in Ukrainian].
- Mikheiev, A. (2019). Formuvannia obrazu Ukrainy u Velykii Brytanii naperedodni Pershoi svitovoi viiny. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Obiienka: Istorychni nauky*, 29, 46–56. [in Ukrainian].
- Mikheiev, A. (2019). Obraz Ukrainy u Velykii Brytanii naperedodni Pershoi svitovoi viiny. *Internauka: Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal*, 5(67), 1, 29–34. [in Ukrainian].
- Papakin, H. (2014). Zmahannia za ukrainsku koronu u XVIII st.: pershi pretendenty. *Ranniomoderna Ukraina na perekresti tsyvilizatsii, kultur, derzhav ta rehioniv*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Reient, O. & Yanyshyn, B. (2014). Velyka viina 1914–1918 rr. u suchasni ukrainskii istoriohrafii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 4–21. [in Ukrainian].
- Saunders, D. (1988). Britain and the Ukrainian Question (1912–1920). *The English Historical Review*, 103, 406, 40–68.
- Sereda, O. (1999). Anhliiski zvyazky lvivskykh ukraintiv naperedodni Pershoi svitovoi viiny. *Lviv: misto – suspilstvo – kultura: Visnyk Lvivskoho universytetu: Seriia istorychna: Spetsialnyi vypusk*, 3, 431–452. [in Ukrainian].

⁶¹ Saunders D. Britain and the Ukrainian Question... – P.51, 55.

13. Symonenko, R. (1985). Pro avantiurystychnu diialnist ukrainskoho burzhuaznoho natsionalizmu na mizhnarodnii areni v 1917–1918 rr. *Istoriia ta istoriografii Ukrainy*, 137–173. [in Ukrainian].
14. Syrota, R. (2001). Robert Viliam Siton-Votson i zarozhennia ukrainofilskoho rukhu u Velykobyritanii na pochatku XX st. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Feodosiia Stebliia*, 9, 506–528. [in Ukrainian].
15. Syrota, R. (2002). Dvi sroby zaprovadzhennia ukrainistyky v mizhvoienii Velykii Brytanii. *Ukraina moderna*, 7, 185–211. [in Ukrainian].
16. Varvartsev, M. (1996). Ukraina v otsinkakh i svidchenniakh Zakhodu: frantsuzki interpretacii pershoi polovyny XIX st. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 3-4, 91–100. [in Ukrainian].
17. Vynar, L. (Ed.) (2001). Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho. *Epistoliarni dzberela hrushevskoznavstva*, 2. [in Ukrainian].
18. Zorivchak, R. (2014). Anhlovna poetychna shevchenkiana (1868–2014). *Slovo i chas*, 10, 3–17. [in Ukrainian].
19. Zorivchak, R. (2016). Viliam Rychard Morfill – pershyi ukrainist Velykobytanii. *Slovo i chas*, 1, 36–45. [in Ukrainian].

Zinaida ZAITSEVA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Department of Political Technologies,
V.Hetman Kyiv National Economic University
(Kyiv, Ukraine), zzi07@kneu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5687-5653>

Shaping Ukraine-Great Britain Information Space on the Eve of World War I

Abstract. This paper is an overview of the political and governance toolkit of the Ukrainian intelligentsia for effective outreach strategy in terms of promoting Ukraine in the British public space on the eve of World War I. An available research includes essential background information for triggering relevant institutions and public relations tools that facilitated the process of putting Ukraine on the map of the UK public space. **The methodology.** Theoretical framework lies in an ample and detailed vision of the empirical historical approaches to displaying a vivid tapestry of a sound understanding of a discursive field, the subject – media landscape in terms of trends and good practices, which is fundamental to any outreach and engagement. **Scientific novelty.** The pivotal focus that presupposes the novelty of our investigation revolves around the importance of the Ukrainian public figures' aspirations to bridge the gap between the Ukrainian and British academia and media representatives as well as around a wide range of involved communicative tools of influence on shaping the UK audience stance towards Ukraine. It should be articulated that the efficacy of such a toolkit was a prerequisite of extracting the information from science and literary sources that eventually transformed into politically biased journalism. For this purpose, we employed survey data collected from the Ukrainian and English-language press. Data also revealed a significant factor of undertaking a wide-ranging campaign of systemic circulation of publications about Ukraine in the British press and its operative reverse on the pages of the Ukrainian printed periodicals. Of particular interest for our study are the works of W.R.Morfill, Great Britain's first scholar in Ukrainian studies as well as significant contributions made by V.Lypynskyi and V.Stepankivskyi into the Ukrainian Information Committee (Lviv) into propaganda activities on reaching GB audience. **Conclusions.** Findings revealed the topicality of the research and proved that on the eve of the World War I the Union for the Liberation of Ukraine had launched Great Britain-oriented propaganda, international outreach and publishing, therefore, informing Europe about the events in Ukraine. The paradigm of Ukraine's positioning implied the concept that anti-democratic Russia should not be considered an ally of Great Britain, instead emphasizing on the geopolitical benefits of recognizing an independent Ukrainian state. Noteworthy, Ukraine failed to implement the political toolkit of highlighting the 'Ukrainian Issue' in GB, however, it managed to make a breakthrough in the British media landscape to reach the public and shape their opinion on Ukraine. The integration of a new national agenda into the British media space, with an emphasis on the political content of the Ukrainian independence movement, was feasible owing to the British liberalism perception of the national movement of stateless peoples in the Russian and Austro-Hungarian Empires as an indispensable part of the democratization of Europe.

Keywords: Ukraine, Great Britain, Ukrainian issue, Ukrainian Information Committee, Anglo-Ukrainian Committee, information space.

Тетяна НІКОЛАЮК

кандидатка історичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри культури і соціально-гуманітарних дисциплін,
Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури
(Київ, Україна), nikolaiukt@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5133-4033>

Тетяна СТОЯН

докторка історичних наук, професорка,
професорка кафедри міжнародних відносин та гуманітарних студій,
Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова
(Київ, Україна), stoyan.ta@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6047-166X>

Каральні заходи як метод підвищення продуктивності праці робітників у радянській Україні 1929–1938 рр.

DOI: <https://doi.org/10.15407/10.15407/uhj2022.03.096>

УДК: 94(477)«1929/1938»:341.485

Анотація. Мета дослідження полягає у вивченні каральних заходів стимулювання виробничої діяльності робітників усіх галузей промисловості, транспорту та будівництва УСРР–УРСР, які застосовувала держава-комуна впродовж 1929–1938 рр. для підвищення продуктивності їхньої праці в умовах тотального володіння, користування й розпорядження всіма засобами виробництва. **Методологія.** У науковому пошуку наголос робився на головний принцип історичної науки – принцип історизму. При визначенні структури студії використано проблемно-хронологічний підхід. **Наукова новизна.** Висвітлюються каральні практики та примус як спосіб залучення робітників при відсутності матеріального стимулювання праці до економічного життя в умовах комуносоціалізму. З'ясовано, що впродовж 1929–1932 рр., коли правляча партія здійснювала другий комуністичний штурм, робітництво республіки негативно реагувало на спроби держави-комуні замінити матеріальне стимулювання праці каральними практиками. Наприкінці 1933 р. заміна належного матеріального заохочення позаекономічним примусом поставила радянську економіку на межу економічної катастрофи: посилилася плинність робочої сили, зростає кількість випадків браку і прогулів, знизилася продуктивність праці, посилюється відставання СРСР від розвинутих капіталістичних країн. У 1934–1936 рр. партійно-радянське керівництво продовжувало застосовувати каральні практики разом із матеріальним заохоченням праці. Впродовж 1937–1938 рр. каральні заходи щодо стимулювання виробничої діяльності на промислових підприємствах було значно посилено, напередодні Другої світової війни вони перетворилися в масові репресії. **Висновок.** На основі вивчення нових архівних документів та аналізу статистичних даних доведено, що в 1929–1938 рр. в умовах економічної кризи уряд застосовував страх як інструмент примусу, завдяки якому партійно-радянське керівництво намагалося підвищити продуктивність праці робітників.

Ключові слова: комуністичний штурм, держава-комуна, каральні заходи, виробничо-товариські суди, «партійні чистки», репресії, «саботажники».

У період здійснення сталінського комуністичного штурму партійно-радянське керівництво експлуатувало робітників без матеріального стимулювання їхньої праці, підмінюючи його в умовах неринкової економіки ідеологічною обробкою свідомості та

моральним заохоченням. І хоч це давало певні результати, воно не могло мати ефект тривалий час. Тому для підвищення продуктивності праці робітників разом із моральним та ідеологічним стимулюванням також активно застосовувалися каральні заходи.

Як зазначає С.Кульчицький: «Влада мусила застосувати специфічні засоби й прив'язати робітників до економічного життя в умовах комуносоціалізму»¹. Каральні заходи держави, спрямовані на інтенсифікацію виробничої діяльності робітників в умовах виробництва та розподілу матеріальних благ на безтоварній основі, без ринкових механізмів, було оголошено «вихованням соціалістичної трудової дисципліни». Безперечно, міцна трудова дисципліна необхідна для забезпечення нормального функціонування підприємств у будь-якому суспільстві. Для виконання цього завдання радянська влада застосувала жорстокі заходи, яких не запроваджувала жодна капіталістична країна світу.

Проблема застосування державою в 1930-х рр. каральних заходів із метою підвищення продуктивності праці робітників майже не розглядалася в радянській історіографії. Більшість тодішніх істориків оминали гострі питання та проблеми, пов'язані з небажанням робітників працювати в умовах спотвореної економіки, яка базувалася на виробництві й розподілі матеріальних благ на безтоварній основі, в умовах відсутності матеріального стимулювання праці та посилення каральних методів. Натомість радянські дослідники абсолютизували організаторську й масово-політичну роботу державної партії, спрямовану на мобілізацію робітників для виконання завдань п'ятирічок, а також замовчували факти про значну відсталість сталінської економіки 1930-х рр. від ринкової моделі розвинутих капіталістичних країн².

Значну частину радянської історіографії складають дослідження, в яких аналізуються конкретні форми активізації виробничої діяльності робітників³. Серед них можна виділити праці історико-партійного характеру, що містять великий фактичний матеріал про умови й наслідки праці робітників великих промислових районів – Донбасу, Кривбасу, а також окремих галузей промисловості республіки⁴. Водночас фактично не висвітлювалися чинники та вияви суттєвих коливань, які мали місце в мотивації виробничої діяльності робітників у 1930-х рр. Наприклад, падіння продуктивності праці наприкінці першої і впродовж другої п'ятирічок радянські історики пояснювали погіршенням трудової дисципліни у зв'язку зі значним припливом на підприємства вихідців із села. Практично не згадувалося про відсутність у радянській економічній моделі матеріального заохочення праці та застосування до робітників примусу й каральних практик.

Політична спрямованість досліджень витримувалась у відповідних рамках, за винятками, до яких можна віднести студії В.Лельчука, С.Кульчицького⁵. Автори вперше навели багато фактів невиконання окремими галузями і промисловими підприємствами СРСР та УСРР виробничих завдань у 1930-х рр., проаналізували процес

¹ Кульчицький С. Ленінська держава-комуна як інструмент побудови спотвореного світу // Український історичний журнал. – 2021. – №2. – С.180.

² Социалистическое народное хозяйство СССР в 1933–1940 гг. – Москва, 1963. – 666 с.; Развитие народного хозяйства Украинской РСР. – К., 1967. – 459 с.; Бабко Ю.В. У боротьбі за соціалізм: З досвіду роботи компартії України в роки другої п'ятирічки (1933–1937 рр.). – К., 1974. – 224 с.; Панібудьмаска В.Ф. Розвиток соціалістичного змагання в роки комуністичного будівництва (1959–1972 рр.) // Український історичний журнал. – 1973. – №7. – С.45–55; Горбань Ю.А. Ленинским курсом социалистической индустриализации: Из опыта Компартии Украины по руководству развитием промышленности. – К., 1984. – 152 с.

³ Кудлай О.С. Від комуністичних суботників до бригад комуністичної праці. – К., 1962. – 147 с.; Епштейн А.І. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928–1932рр.). – Х., 1968. – 195 с.; Сырцова С.М. Рабочий класс Украины на завершающем этапе социалистической индустриализации. – К., 1979. – 192 с.

⁴ Пономаренко Г.Я. Во главе трудового подъема: Коммунисты Донбасса – организаторы социалистического соревнования рабочего класса в годы первой пятилетки. – К., 1971. – 175 с.; Дольчук А.В. Борьба Коммунистической партии за восстановление и дальнейший развитие горнозаводской промышленности (1921–1937 рр.). – К., 1974. – 184 с.

⁵ Лельчук В.С. Индустриализация СССР: история, опыт, проблемы. – Москва, 1984. – 304 с.; Данilenko В.М., Касьянов Г.В., Кульчицкий С.В. Сталинизм на Украине: 20–30-ти рр. – К., 1991. – 344 с.

насаджування в республіці командно-адміністративної системи, закріплення робітників у статусі «державних трудових ресурсів» із фактичним позбавленням прав на управління виробництвом.

Лише після зламу тоталітарної системи в незалежній Україні з'явилися праці, які значно заповнили істотну прогалину в історіографії щодо застосування тоталітарною владою покарань і репресій⁶. Каральні заходи розглядаються як невід'ємна складова позаринкового економічного механізму виробництва та розподілу матеріальних благ, який побудувала держава-комуна. Примус став головним методом щодо перетворення «людського матеріалу капіталістичної епохи» на «комуністичне людство». Автори вперше ввели в обіг дані про кількість репресованих у 1930-х рр., висвітлили діяльність головних сталінських катів в Україні. Проте вплив покарань та репресій на мотивацію праці робітників залишався поза увагою фахівців.

Доступність архівів надала історикам можливість розширити поле досліджень. На застосування каральних заходів для підвищення продуктивності праці робітників радянської України впродовж 1929–1938 рр. звернула увагу Т.Ніколаюк у своїй кандидатській дисертації⁷. У 2012 р. з'явилася колективна монографія Інституту історії України НАН України, у третьому розділі якої фахівці з проблем повсякденного життя робітництва О.Мовчан і В.Гудзь навели чимало фактів застосування партійно-радянським керівництвом каральних методів для інтенсифікації праці робітників⁸. Наступного року вийшла праця С.Кульчицького, де значне місце відведено висвітленню другого комуністичного штурму, що призвів до кардинальних зрушень у соціальної структурі та економічному базисі українського суспільства й супроводжувався репресіями⁹. Примусові заходи, які використовувала держава щодо робітників-порушників трудової дисципліни на підприємствах Донбасу, розглянуто також у науково-популярній розвідці цього автора¹⁰. За останні роки в Україні не з'явилося нових досліджень про застосування радянським партійним керівництвом у 1929–1938 рр. каральних методів для стимулювання праці робітників.

Уже в роки громадянської війни, коли правляча комуністична партія вперше запровадила політику побудови комунізму в окремо взятій країні, керівник радянської держави В.Ленін вимагав застосовувати найжорстокіші покарання проти тих, хто відмовлявся працювати («В одному місці посадять в тюрму [...] півдюжини робітників, що ухиляються від роботи [...] В другому – поставлять їх чистити сортири. В третьому – дадуть їм, по відбутті їх при залишенні карцера, жовті білети, щоб весь народ [...] наглядав за ними як за шкідливими людьми. В четвертому – розстріляють на місці одного з десятих, винних у дармоїдстві»¹¹). Коли ж цей перший (1917–1920 рр.) комуністичний штурм

⁶ Шаповал Ю. Сталінізм і Україна // Український історичний журнал. – 1991. – №1–12; 1992. – №1–12; Панченко П. Виникнення і розвінчання міфу про комуністичне ставлення до праці // Там само. – 1992. – №12. – С.32–38; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К., 1994. – Кн.1. – 432 с.; Кн.2. – 686 с.; Золотарьов В.А., Шаповал Ю.І. «Коливань у проведенні лінії партії не було» (Сторінки біографії К.М.Карлсона – заступника наркома внутрішніх справ УРСР) // Український історичний журнал. – 1996. – №1. – С.98–103; Кульчицький С. Терор 1937-го: погляд через 60 років // Слобідський край. – 1997. – 4 березня; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – 608 с.; Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – Т.1. – К., 1999. – 448 с.; Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – 560 с.

⁷ Ніколаюк Т.А. Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929–1938 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Острог, 1999. – 337 с.

⁸ Мовчан О., Гудзь В. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах // Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 2012. – С.97–238.

⁹ Кульчицький С. Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – Кн.2. – К., 2013. – 628 с.

¹⁰ Кульчицький С. Радянська індустріалізація на Донбасі: 1926–1938. – К., 2015. – 120 с.

¹¹ Ленін В.І. Як організувати змагання? // Його ж. Повне зібрання творів. – Т.35. – К., 1973. – С.197–198.

провалився і партія була змушена запровадити нову економічну політику, вона трохи послабила застосування каральних заходів, хоча повністю від них не відмовилася.

Нормальне бажання заробляти гроші комуністична партія задовольняти не збиралася, оскільки проводити модернізацію країни вона планувала шляхом обмеження споживання. Зіткнувшись із прагненням людей працювати й отримувати за це грошову винагороду, партійні функціонери назвали це «споживацькою психологією», «рвацтвом», і почали боротьбу з робітниками, застосовуючи каральні методи.

У листопаді 1928 р. під тиском Й.Сталіна на пленумі ЦК ВКП(б) було визначено планові контрольні цифри 1-ї п'ятирічки з мінімальними матеріальними витратами на робочу силу. Після цього у своєму листі «Про підняття трудової дисципліни» (лютий 1929 р.) партійне керівництво наказало господарникам активно використовувати норми чинного законодавства, які передбачали різноманітні каральні заходи щодо порушників «трудова дисципліни»¹². Утім держава-комуна зіткнулася з необхідністю зважати на норми Кодексу законів про працю (КЗпП), затвердженого 1922 р. Зокрема ст. 47 цього документа дозволяла адміністрації звільняти робітника лише за прогул без поважних причин, який відбувся впродовж трьох днів поспіль або більше шести днів на місяць¹³.

Тому після початку другого комуністичного штурму (1929–1932 рр.) радянське керівництво вирішило посилити можливості каральних заходів. Постанова ЦК ВКП(б) від 6 березня 1929 р. надавала господарникам право звільняти з роботи не лише «прогульників», а також робітників, котрі відмовлялися працювати на умовах держави¹⁴. Профспілки, які намагалися захистити робітництво від цих нових покарань, того ж 1929 р. було «очищено від правих опортуністів» і перетворено на «ефективний інструмент мобілізації лав трудящих на здійснення соціалістичної індустріалізації»¹⁵. У наступному році партійне керівництво прийняло рішення про відмову впродовж 6 міс. у прийомі на роботу на транспорті та у промисловості тих, кого було звільнено за порушення трудової дисципліни¹⁶.

У лютому 1930 р. РНК СРСР доручив народному комісаріату праці, за згодою з ВЦРПС, господарськими наркоматами країни й відповідними органами союзних республік, розробити в піврічний термін проект нового загальносоюзного КЗпП, переглянувши практику договірних відносин між управліннями підприємств і профспілками відповідно до курсу на зміцнення адміністративного господарювання¹⁷. В кодексі, ухваленому у середині 1930-х рр., фактично було скасовано, попри їх формальну чинність, норми попереднього КЗпП 1922 р.¹⁸ До його прийняття старий кодекс доповнювався дедалі новими статтями, що обмежували права працівників.

Постанова НКП СРСР від 10 квітня 1930 р. надавала право адміністрації звільняти робітника, якщо його перехід на іншу роботу викликав неодноразове (не менше 3-х разів) вироблення браку (без попередження і вихідної допомоги) та у випадку його переведення за постановою комісії з чистки (з вихідною допомогою за 12 робочих днів)¹⁹. 17 грудня 1930 р. за порушення робітником установлених державою умов

¹² Директивы КПСС и советского правительства по хозяйственным вопросам: Сб. док. (1917–1957): В 5 т. / Сост. В.Н.Малин, А.В.Коробов. – Т.2: 1929–1945. – Москва, 1957. – С.12–19.

¹³ Див.: Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Штаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу (1921–1937): На матеріалах Української РСР. – К., 1980. – С.96.

¹⁴ Директивы КПСС... – Т.2. – С.19.

¹⁵ Ніколаюк Т.А. Позаекономічні стимули мотивації праці робітників України в 1929–1933 рр. // Український історичний журнал. – 1999. – №4. – С.59.

¹⁶ Мордохович З.Л. Использование трудовых ресурсов и подготовка кадров. – Москва; Ленинград, 1931. – С.78.

¹⁷ Мовчан О., Гудзь В. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах. – С.121.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Трубенюк О. Українське робітництво за умов наступу тоталітаризму (друга половина 1920-х – початок 1930-х рр.) // З архівів ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – №2/4. – С.41.

праці НКП СРСР затвердив жорсткий табель стягнень, серед яких були догана з об'явою по підприємству із відміткою у його особистих документах, притягнення до відповідальності товаришським судом та звільнення. При визначенні міри стягнень за систематичні порушення враховувалися всі провини впродовж 12 міс., а при врахуванні запізнь – за останній місяць. При цьому держава надала адміністрації право не сплачувати зарплату за час запізнення або прогулу²⁰.

Заходи стягнення були жорстокими та несправедливими ще й тому, що часто робітники прогулювали або запізнювалися через довге стояння у чергах в їдальні, у магазинах кооперації для одержання за картками продуктів, тобто через низький рівень постачання державою трудящих необхідними товарами. Наприклад, на I Всесоюзній конференції робітників соціалістичної промисловості (лютий 1931 р.) робітниця Яковлева розповіла про звільнення жінки, яка вперше за 23 роки бездоганної праці допустила прогул – через стояння у черзі в робкооп по взуття²¹. Робітник залишався віч на віч з адміністрацією, оскільки призначене партією нове керівництво ВЦРПС, забувши про свій статутний обов'язок захищати працівників від свавілля адміністрації, активно допомагало «червоним директорам» підвищувати продуктивність праці, дозволяючи їм застосовувати щодо робітництва каральні заходи оновленого трудового законодавства.

Ще більше роль профспілок як захисників інтересів трудящих було обмежено рішенням ЦК ВКП(б) від 10 квітня 1930 р. про так звану «єдиноначальність» на промислових підприємствах. Відтепер на виробництві запроваджувався більш жорсткий внутрішній розпорядок, а директори отримали фактично диктаторські повноваження щодо застосування каральних заходів.

Набули розповсюдження й такі форми морального та матеріального терору, як «чорні каси» з відповідним агітаційним зовнішнім оформленням, в яких «прогульники» змушені були окремо від решти трудового колективу отримувати зарплату. У багатотиражних газетах заводів, фабрик, шахт друкувалися їхні прізвища зі вказанням безпосередніх місць роботи. На помітних місцях вивішували списки порушників трудової дисципліни й демонструвалися документальні кінострічки про них. Наприклад, на донбаській шахті ім. Артема активно застосовували глузливу плакатну агітацію, коли під тезою «Хто на чому їде до соціалізму» шахтарів, що відставали у видобутку вугілля, зображували верхи на черепасі, ракові, верблюді, а так званих «передовиків» – верхи на аероплані²². На шахті «Паризька Комуна» Луганського округу в 1929 р. «прогульників» виключали з комсомолу, а у клубі шахти №1-2 Хрустальської рудоуправи функціонувала постійна фотовиставка з портретами порушників трудової дисципліни²³.

Із дозволу профспілок порушників трудової дисципліни та членів їхніх родин позбавляли продовольчого забезпечення. Так, на шахті «Юний комунар» «прогульникам» не видавали тютюну, а в день прогулу – м'яса. На інших шахтах Донбасу практикували видачу обіду тільки тим гірникам, котрі в попередній день виходили на роботу²⁴.

30 березня 1930 р. Комісія радянського контролю при РНК СРСР ухвалила постанову «Про розгляд скарг трудівників», в якій «самовільне залишення працівниками роботи» визнавалося кримінальним злочином²⁵.

Велику роль у боротьбі з порушниками трудової дисципліни та в підвищенні продуктивності праці почали відігравати виробничо-товаришські суди, запроваджені

²⁰ Сборник важнейших постановлений по труду / Сост. Я.Л.Киселёв, С.Е.Малкин. – Москва, 1938. – С.253–255.

²¹ Первая Всесоюзная конференция работников социалистической промышленности: Стенографический отчёт. – Москва; Ленинград, 1931. – С.47.

²² Потутаев З., Курнаев Н., Листопадов Ф. Общественный буксир. – Москва, 1930. – С.11–12.

²³ В поход за «7» и «17». – Луганск, 1929. – С.17.

²⁴ Ніколаюк Т.А. Позаекономічні стимули... – С.88.

²⁵ Мовчан О., Гудзь В. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах. – С.115.

на підприємствах 30 грудня 1929 р. постановою РНК СРСР і ВЦВК²⁶. Цей документ надавав їм повноваження застосовувати не тільки заходи морального впливу, а й матеріальні та дисциплінарні санкції²⁷. У червні 1930 р. на XVI з'їзді партії було розширено можливості використання виробничо-товариських судів²⁸, а 20 лютого 1931 р. постановою ВЦВК і РНК РСФРР їх запроваджували на підприємствах із кількістю робітників не менше 100²⁹.

Товариські суди спеціально скликалися профспілками на підприємствах і часто перетворювалися на судилища. За ініціативою ВЦРПС із 1931 р. цим судам було надано право терміном до 3 міс. переводити робітників на нижчу групу забезпечення за картками. Тих, хто не виконував рішень товариського суду й відмовлялися здати свої продовольчі картки для обміну на нижчу категорію забезпечення, взагалі «відкріплювали» від розподільника та звільняли з роботи³⁰. Виробничо-товариські суди діяли дуже жорстоко. Наприклад, на Харківському тракторному заводі такий суд в одній із розглянутих ним справ ухвалив рішення: звільнити з роботи; виключити з членів профспілки; просити про відрахування з інституту; оштрафувати на 10 руб.; оприлюднити в газеті³¹.

За неповними даними звіту ВЦРПС, на початок 1933 р. на підприємствах і в транспорті СРСР діяли 20 648 виробничо-товариських судів³². Виробничі справи склали 66% від усіх розглянутих ними, а прогульницькі займали перше місце – 70–80%³³.

Слід відзначити, що впродовж 1929–1931 рр. посилення каральних заходів до порушників трудової дисципліни не призвело в умовах відсутності матеріального стимулювання праці до виконання робітниками планових завдань. Посилився неорганізований відплив їх із виробництва, що вимагало залучення нових працівників. Згідно з розрахунками економіста Б.Маркуса, навчання на виробництві нового робітника тривало не менше двох місяців, і за цей час продуктивність його праці була на 20% нижче за середню³⁴.

Тому 20 жовтня 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про заходи з планового забезпечення народного господарства робочою силою і боротьби з плинністю»³⁵. Але у 1931 р. збитки від прогулів та плинності робочої сили максимально зросли: так, згідно з даними по 14-ти районах Донбасу за вересень 1931 р., лише 60% робітників працювали місяць на одній роботі, 21,6% – на двох, 18,3% – на трьох³⁶. Плинність погіршувала якісний склад робочої сили, різко збільшувала виробничі витрати. Але це не зупиняло робітників шукати кращих умов праці, і тому держава змушена була восени 1931 р. дещо послабити покарання та на деякий час застосувати економічне стимулювання праці. Все ж робітники продовжували шукати кращих умов праці, тож для подолання плинності було заборонено видавати особисті документи тим, хто звільнявся.

Великі втрати були через прогули. Згідно з даними Б.Маркуса, наприкінці першої п'ятирічки, у 1932 р., лише через цю причину радянська промисловість втратила

²⁶ Журавлёв С., Мухин М. «Крепость социализма»: Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928–1938 гг. – Москва, 2004. – С.222.

²⁷ Там же. – С.222–223.

²⁸ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986) / Под общ. ред. А.Г.Егорова, К.М.Боголюбова. – Т.5: 1929–1932. – Москва, 1984. – С.175.

²⁹ Индустриализация СССР (1933–1937): Док. и мат. / Отв. сост. М.И.Хлусов. – Москва, 1971. – С.522–523.

³⁰ Центральный державный архив вищих органов власти та управління України. – Ф.798. – Оп.1. – Спр.1696. – Арк.51.

³¹ Материалы к отчёту ВЦСПС IX съезду профсоюзов. Всесоюзный центральный совет профессиональных союзов. – Москва, 1932. – С.56.

³² Там же.

³³ Там же.

³⁴ Маркус Б. Труд в социалистическом обществе. – Москва, 1939. – С.168.

³⁵ Справочник партийного работника. – Вып.8. – Москва, 1968. – С.348.

³⁶ Материалы к отчёту ВЦСПС... – С.56.

27,8 млн робочих днів, що було рівноцінно утриманню впродовж року 108 тис. зайвих працівників. Ці прогули означали недовиконання планів випуску промислової продукції на 854 млн руб. (у базових цінах 1926–1927рр.)³⁷. Наприкінці 1932 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову, в якій передбачалося звільнення робітника лише за один прогул на місяць і позбавлення його права користуватися продовольчою картою та квартирою³⁸.

Прогул карався жорстоко – розпорядження про звільнення адміністрація робила негайно. Також відразу проводилося виселення звільненого робітника та його утриманців із квартири в будь-яку пору року, без надання іншої житлової площі, транспортних засобів. Працівник мав можливість подати скаргу до контрольної комісії Робітничо-селянської інспекції УСРР, але оскарження розпорядження адміністрації самого звільнення не скасовувало. До того ж упродовж року заборонялося прийняття звільнених за прогул робітників на те саме підприємство й не зараховувалася до загального стажу попередня праця на ньому. В умовах радянської системи соціального страхування, яка спиралася на робочий стаж, останній захід прирікав звільненого робітника на отримання надалі мізерних соціальних виплат³⁹.

Тривав моральний терор. Так, у робітничих бараках над ліжками вивішували таблички, де зазначалося: «Тут спить прогульник такий-то». Траплялося, що надсилалися спеціальні делегати, котрі розповідали мешканцям того чи іншого будинку, як їхні сусіди працюють на виробництві. У цехах, особливо з 1932 р., почали з'являтися «дошки ганьби» – сатиричні стіннівки з гостро-критичними замітками⁴⁰.

Тих робітників, які змінювали місце роботи, обзивали «літунами», «дезертирами з трудового фронту». На заводі ім. Петровського та Леніна щодо порушників трудової дисципліни застосовували цілий комплекс заходів морального терору: наклеювали прізвища «прогульників» на сірниках, цигарках; надсилали листи рідинам, робили вітрини з їхніми портретами, відбирали в них профспілкові квитки⁴¹. На Харківському тракторному «прогульникам» видавали «ордени почесного ледаря»⁴². На донбаській шахті ім. Кагановича з «прогульниками» боролися на так званих «політхвилинках», де під музичний супровід декламувалися критичні вірши, в яких уїдливо висміювалися порушники трудової дисципліни⁴³.

На будівництві Харківського тракторного заводу трудову дисципліну посилювали за допомогою газети «Удар», яка виходила 2–3 рази на день, а в так звані «штурмові дні та ночі» – навіть 5–6 разів на добу. Редакція випускала «орден дезертира» з портретом найбільшого «прогульника». Цей «орден» передавався робітникам, а вони вже вручали його «прогульникові»⁴⁴. Зрозуміло, що «борці з прогулами», сподіваючись на дуже сильний психологічний вплив на людину, часто досягали мети, і звітували партійному керівництву про зменшення кількості прогулів із 7% до 1–1,5%⁴⁵. На Одеському й Миколаївському суднобудівних заводах біля прохідних

³⁷ Маркус Б. Труд в социалистическом обществе. – С.168.

³⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6239. – Арк.90; Сборник важнейших постановлений по труду. – С.251.

³⁹ Сборник важнейших постановлений по труду. – С.250.

⁴⁰ Ніколаюк Т.А. Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929–1938 рр.). – С.303.

⁴¹ Комунист. – 1930. – 11 грудня.

⁴² Там само. – 22 грудня.

⁴³ Там само. – 1934. – 3 січня.

⁴⁴ Ніколаюк Т.А. Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929–1938 рр.). – С.304.

⁴⁵ Тандіт Л. Ударний тракторобуд: Партійно-масова робота на Харківському тракторному будівництві. – Х., 1931. – С.13, 73, 75.

розвішували так звані «газети-крокодили», тобто плакати-карикатури з відповідними текстами⁴⁶.

Після 1933 р. політика сталінського комуністичного штурму зазнала певних коректив. На другу п'ятирічку було заплановано середньорічні темпи приросту промислової продукції в межах 13–14%⁴⁷. Із 1932 р. намітилося порівняно незначне зменшення питомої ваги групи А в капіталовкладеннях, зумовлене необхідністю підтягнувати розвиток галузей групи Б⁴⁸. Зупинився інфляційний випуск паперових грошей. Почала розвиватися торгівля, як державна, так і ринкова («колгоспна»). Було скасовано карткову систему забезпечення жителів міст, трудівників новобудов продовольством, промисловими товарами. У нових умовах з'явилася можливість зосередити увагу на проблемах освоєння техніки, підготовки кваліфікованих кадрів, поліпшенні якісних показників промислового виробництва.

Але все одно держава-комуна не відкинула каральних практик, і продовжувала застосовувати примус із метою збільшення інтенсивності виробничої діяльності робітників. 1933-й рік (перший другої п'ятирічки) розпочався масовими скороченнями робітників на підприємствах. Виганяли в першу чергу тих, хто, на думку адміністрації, «ударно» не працював і не проявляв «трудового героїзму»⁴⁹.

Водночас активізувалася боротьба з так званими «верстатоломами», «рвачами», «саботажниками». Будь-яке пошкодження робітником устаткування розглядалося як «намагання класово ворожих елементів зірвати виконання виробничої програми»⁵⁰. При з'ясуванні причин поломки машин перевіряли не лише технічний бік аварії, а й обов'язково «соціальне обличчя» винуватця. Не припинялося застосування адміністративних заходів. Так, у Луганському районі у квітні 1933 р. у 5-денний термін усіх «прогульників» виселили з шахтного селища⁵¹.

Одержавши від центру наказ виявити «саботажників», партійні керівники УСРР почали активно його виконувати в усіх галузях, причому обвинувачували у «саботажі» й карали за нього переважно тих робітників, які виступали проти підвищених норм, відмовлялися працювати в незадовільних умовах⁵². Судам заборонялося повнолювати на посаді звільненого з роботи за «саботаж», навіть якщо закон був на його боці⁵³. 21 червня 1933 р. для посилення нагляду за судами було засновано прокуратуру, якій надали право скасовувати занадто «м'які» постанови судів⁵⁴.

У 1933 р. відбулася масова «чистка» партії в кількох областях республіки. Вона перетворилася на лінчування тих робітників, які не бажали працювати без матеріальної винагороди, і тому часто порушували трудову дисципліну. На зборах київського партактиву у травні того року Д.Мануїльський зазначив, що «чистка повинна стати школою трудової дисципліни, вихованням соціалістичного ставлення до праці. Ледарям, шахраям, шкурникам треба показати на двері з нашої партії»⁵⁵.

Репресивна модель трудових відносин підтримувалася викривальними доносами робітників один на одного. «Штабом» доносів стало бюро скарг при РСІ, яке мало розслідувати кожен «сигнал»⁵⁶. Загалом по Донеччині, Київщині, Вінниччині

⁴⁶ Комуніст. – 1934. – 6 травня.

⁴⁷ *Кумишчійський С.* Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – С.560.

⁴⁸ Там само. – С.572.

⁴⁹ Державний архів Луганської обл. (далі – ДАЛО). – Ф.5. – Оп.1. – Спр.142. – Арк.2.

⁵⁰ Там само. – Спр.140. – Арк.65.

⁵¹ Там само. – Арк.195.

⁵² *Ніколаюк Т.А.* Позаекономічні стимули... – С.62.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Комуніст. – 1933. – 21 червня.

⁵⁵ Там само. – 4 червня.

⁵⁶ Там само. – 27 липня.

та Одещині під час «чистки» з партії виключили 51 713 осіб, з яких 21% – за «саботаж і порушення трудової дисципліни»⁵⁷.

Запроваджена партією каральна акція щодо боротьби з «саботажниками» активувала трудову діяльність робітників у деяких галузях важкої промисловості, але не на залізницях, які залишалися «вузьким місцем» економіки. Для підвищення продуктивності праці залізничників ЦК ВКП(б) своєю постановою від 10 липня 1933 р. створив на транспорті надзвичайні партійно-державні органи – політвідділи, які очолювалися представниками ДПУ. Політвідділи одержали права парткомів та могли виключати з партії всіх «саботажників», «рвачів», «ледарів» на власний розсуд, без дозволу вищих партійних органів, а також контролювати роботу залізничників, заарештовуючи їх за найменшою підозрою в небажанні «ударно працювати»⁵⁸.

У 1934 р. каральні заходи посилювалися, що було закріплено в новому статуті партії, прийнятому XVII з'їздом ВКП(б). Відтепер закріплювалося право парткерівників проводити «чистку» як метод позбавлення від небажаних осіб, адже з'явився новий пункт 2 про «обов'язок комуніста» додержуватися трудової дисципліни. У цьому статуті партія закріпила за собою право створювати політичні відділи на виробництві. Також було ліквідовано створені ще В.Леніним органи контролю – Центральна контрольна комісія й наркомат робітничо-селянської інспекції. Замість них створено комісії партійного та радянського контролю при ЦК ВКП(б), які перевіряли виконання місцевими господарськими органами рішень партії та уряду, а не саму партію⁵⁹.

У 1934 р. держава законодавчо змусила робітників виконувати встановлені раніше підвищені норми виробітку, відмовившись гарантувати їм будь-який мінімальний заробіток і дозволивши господарникам за систематичного невиконання працівником норми переводити його на низькооплачувану роботу або звільняти⁶⁰.

Водночас для підвищення продуктивності праці членів партії в 1934 р. під гаслом «розгортання більшовицької самокритики» було проведено «чистки» у Харківській, Чернігівській та Дніпропетровській обласних парторганізаціях. Це відкрило «зелене світло» для посилення доносів на робітників-комуністів із боку безпартійних, комсомольців, робкорів. Голова Чернігівської обласної комісії, яка здійснювала «чистку», Б.Ройзенман наказав пресі «допомогти комісії у викритті класово чужих елементів, котрі пролізли до партії й комсомолу»⁶¹. Внаслідок цієї «чистки» з партії виключили у Чернігівській обл. – 29,3%, у Харківській – 19,8%, у Дніпропетровській – 16% членів; із них за «саботаж» по трьох областях – 22,88%⁶².

Звичайним явищем на Донбасі стало виключення з партії за відмову працювати на підземних роботах у шахті⁶³. У березні 1934 р. керівництво залізниць отримало право карати робітників за «саботаж» позбавленням житла і грошей⁶⁴. Постановою ЦВК і РНК СРСР «Про обчислення заробітку працівників за кількістю та якістю виробленої продукції» від 17 березня 1934 р. в разі систематичного невиконання працівником визначеної норми його звільняли або ж переводили на менш оплачувану роботу. У квітні того року всі стягнення з робітника, що їх надавали комісії радянського контролю, обов'язково почали фіксуватися у його трудових документах⁶⁵.

⁵⁷ Там само. – 1934. – 1 лютого.

⁵⁸ ДАЛО. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.137. – Арк.112.

⁵⁹ Комуніст. – 1934. – 6 травня.

⁶⁰ Сборник важнейших постановлений по труду. – С.131.

⁶¹ Комуніст. – 1934. – 15 червня.

⁶² Бабко Ю.В. Партійне будівництво на Україні у 1933–1937 рр. – Л., 1971. – С.90.

⁶³ ДАЛО. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.184. – Арк.2, 5.

⁶⁴ Комуніст. – 1934. – 24 березня.

⁶⁵ Там само. – 20 березня; 27 квітня.

Примушуючи до покори, держава влаштувала на великих підприємствах відкриті судові процеси над членами трудових колективів. Так, у березні 1934 р. більшість робітників Луганського паровозобудівного заводу, які до початку XVII з'їзду ВКП(б) у прискореному темпі випустили 13 бракованих паровозів серії ФД, було притягнуто до відповідальності на спеціально організованому відкритому судовій процесі⁶⁶.

Хвилю репресивних заходів у 1934 р. посилила деформація карного та карно-процесуального законодавства. Рішенням ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. замість ОДПУ створювався загальносоюзний наркомат внутрішніх справ, а постановою від 5 листопада при його очільникові запроваджувалася Особлива нарада⁶⁷. Цей, а також інші позасудові органи («двійки», «трійки») сіяли атмосферу страху у суспільстві, а на підприємствах використовувалися для «боротьби з диверсіями».

Особливого розмаху репресії набули після вбивства С.Кірова. 5 грудня 1934 р. в газеті «Правда» з'явилася датована днем його загибелі постанова ВЦВК про внесення змін до кримінально-процесуальних кодексів союзних республік. Вони передбачали розслідування справ «терористичних організацій» і «терористичних актів» проти працівників радянських органів влади в десятиденний строк. Слухання у цих справах мали проходити без участі обвинувачених, не допускалося подання клопотань про помилування та касаційний розгляд справ, вирок про вищу міру покарання виконувався негайно⁶⁸.

9 грудня 1934 р. голова ВУЦВК Г.Петровський підписав постанову «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу УСРР», в якій ураховувалися згадані положення, що стануть основою беззаконня на наступні роки⁶⁹. У 1935 р. прокурором СРСР було призначено А.Вишинського. Він скасував прокурорський нагляд за законністю в діяльності органів державної безпеки у справах про державні злочини.

У березні 1935 р. за рішенням ЦК ВКП(б) запроваджувалося нове підвищення, за термінологією партії, «застарілих і невірних» норм виробітку. Цей перегляд пояснили введенням в експлуатацію нової техніки, устаткування, які нібито збільшували продуктивність праці⁷⁰. Підвищення норм супроводжувалося зловживаннями. Так, на деяких шахтах Донбасу було встановлено нову норму – 5,9 вагона, в той час як у січні виконання складало 2,68, у лютому – 3,46 вагона, а типова гранична норма становила 4,2 вагона⁷¹. За умов відсутності матеріального заохочення розмір запроваджених навесні 1935 р. норм став нереальним для виконання багатьма робітниками. У квітні – травні шахти Донбасу, що працювали за новими нормативами, не виконали планових завдань щодо продуктивності праці на 96,2% і 97,2% відповідно⁷². У грудні 1935 р. пленум ЦК ВКП(б) наказав запровадити в 1936 р. ще один перегляд норм у всіх галузях промисловості та на залізницях зі збереженням чинних розцінок на роботах, які оплачувалися «за прогресивкою»⁷³.

Тих робітників, хто відмовлявся працювати за підвищеними нормами, звинувачували «в контрреволюційній діяльності». Впродовж 1935–1936 рр. по областях

⁶⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6580. – Арк.1–3.

⁶⁷ Шаповал Ю.І. Переддень і апогей Великого терору // Політичний терор і тероризм в Україні: XIX–XX ст.: Історичні нариси. – К., 2002. – С.442.

⁶⁸ Реабілітація: Политические процессы 30–50-х гг. / Сост. И.В.Курилов, Н.Н.Михайлов, В.П.Наумов. – Москва, 1991. – С.31.

⁶⁹ Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу УСРР: Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету // Більшовик. – 1934. – 10 грудня.

⁷⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6624. – Арк.1–2.

⁷¹ Там само. – Арк.21.

⁷² ДАЛО. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.226. – Арк.155.

⁷³ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сб. док. за 50 лет: В 5 т. / Сост. К.УЧерненко, М.С.Смиртюков. – Т.2: 1929–1940 гг. – Москва, 1967. – С.562–569.

республіки прокотилася хвиля справ так званих «контрреволюційних організацій», унаслідок чого з роботи звільнили «колишніх троцькістів, зінов'ївців та петлюрівців». При парткомах створювалися спеціальні відділи кадрів, у функції яких із 1935 р. входило стеження за робітниками-членами ВКП(б) та вивчення їхнього минулого. У другому півріччі 1935 р. в порівнянні з першим кількість справ, які розглядалися спеціальними колегіями обласних судів УСРР, збільшилася на 95,9%, а в першому півріччі 1936 р. в порівнянні з другим півріччям 1935 р. – на 20,8%⁷⁴.

Із 1936 р. радянське керівництво підтримало написання до центральних газет так званих «листів трудящих» з інформацією про певні вади на виробництві, які по суті були доносами. Постановами ЦК ВКП(б) від 20 березня й 19 квітня 1936 р. редакторам багатотиражок було наказано впродовж двох – трьох днів реагувати на ці «листи». Дописувачам гарантувалося збереження авторської таємниці та нерозголошення псевдонімів⁷⁵. Цими актами заборонявся також доступ інших співробітників газет до змісту листів-доносів, що надавало можливості робітникам без перешкод доносити один на одного⁷⁶.

У 1934–1936 рр. дуже поширеними стали судові процеси над винуватцями аварій на виробництві і транспорті, причому, як потім виявляли перевірки, часто над безвинними. Так, прокуратура Донецької залізниці після перевірки судових справ з'ясувала, що 1936 р. більшість обвинувачених в аваріях потягів залізничників засудили неправильно, а справжні дезорганізатори виробництва залишилися у стороні⁷⁷. До того ж архівні документи доводять, що засудження робітників за аварії часто проводилося без участі громадськості.

Каральні заходи проти робітників посилили перевірка та обмін партійних документів упродовж 1935–1936 рр. Відповідно до звіту другого секретаря ЦК КП(б)У П.Постишева на засіданнях двох січневих 1936 та 1937 рр. пленумів ЦК, за час цих заходів із лав КП(б)У було виключено 38 141 особу (33 872 в період перевірки, 4269 при обміні партійних документів)⁷⁸.

Починаючи з 1937 р., «революційне насильство» перетворилося фактично на єдиний інструмент, який забезпечував інтенсивність виробничої діяльності робітників, оскільки економічні стимули влада звела нанівець. Репресії 1937–1938 рр. стали невід'ємною частиною господарського механізму тоталітарної держави. Це призвело до масових звільнень із роботи через невиконання підвищених норм, чим порушувалося закріплене в Конституції 1936 р. право на працю. Наприклад, на Харківському заводі «Серп і молот» із 1 травня 1937 р. скоротили 1800 осіб, причому перш за все тих, хто не мав можливості виконувати нові норми. У важкій промисловості республіки було звільнено 165 тис. робітників. ДПУ зафіксувало факти самогубства, коли ті, хто втратив роботу, залишившись без засобів до існування кидалися під поїзди⁷⁹.

У 1934–1937 рр. на підприємствах, будівництвах і залізницях відзначалася велика плинність робочої сили. Скасування матеріального заохочення та репресії збільшили кількість прогулів і простоїв. Так, втрати валової продукції промисловості СРСР лише від простоїв та прогулів із неповажних причин обчислювалися в 1933–1937 рр. в розмірі 3 млрд руб.⁸⁰ Тому постановою ЦВК і РНК СРСР від 17 жовтня 1937 р. було дозволено в адміністративному порядку виселяти трудящих із квартир

⁷⁴ Шаповал Ю.І. Сталінізм і Україна // Український історичний журнал. – 1992. – №1. – С.54.

⁷⁵ ДАЛО. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.203. – Арк.47; Спр.207. – Арк.88; Спр.568. – Арк.225.

⁷⁶ Там само. – Спр.203. – Арк.47; Спр.207. – Арк.88; Спр.568. – Арк.225.

⁷⁷ Там само. – Спр.613. – Арк.38.

⁷⁸ Бабко Ю.В. Партійне будівництво на Україні у 1933–1937 рр. – С.120.

⁷⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7113. – Арк.57, 60, 110, 132.

⁸⁰ Маркус Б. Труд в социалистическом обществе. – С.209.

без надання іншої житлової площі при звільненні їх із роботи⁸¹. Це давало змогу керівникам утримувати висококваліфікованих робітників на підприємствах і під страхом звільнення нав'язувати норми «інтенсивної праці».

На основі підписаного Й.Сталіним рішення 2 липня 1937 р. з'явився оперативний наказ НКВС СРСР №447 «Про запровадження репресій проти колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів»⁸². Згідно з ним, у найближчі чотири місяці «викриттю» та репресуванню підлягали 268 950 «ворогів народу», з яких 75 950 належало стратити⁸³. Місцеві керівники отримували від Москви додаткові ліміти на репресії.

Репресії здійснювали позасудові «трійки» у складі першого секретаря обкому, начальника обласного управління НКВС і прокурора області. Згідно з наказом наркома шляхів сполучення та прокурора СРСР від 20 серпня 1937 р., у всіх випадках катастроф чи аварій на залізницях на місце події обов'язково повинні були прибути прокурор залізничної ділянки і прокурор залізничного транспорту⁸⁴. На утримання каральних органів держава витратила величезні кошти. Так, тільки у четвертому кварталі 1937 р. на судові органи в УСРР виділили 184 млн руб., у той час як, приміром, на соціальне забезпечення – лише 12 млн 688 тис. руб.⁸⁵

Значну кількість репресованих у промислових регіонах республіки становили робітники. Наприклад, у вугільній промисловості Донбасу загалом за 1937–1938 рр. репресій зазнали 4230 осіб, у тому числі 3286 – робітників⁸⁶. Із квітня 1937 по травень 1938 рр. відбулася нова «чистка», внаслідок чого із партії було виключено 16 511 членів. І хоча після січневого 1938 р. пленуму ЦК ВКП(б), коли дедалі яснішими ставали масштаби репресивних заходів, певну частину виключених поновили, цей процес не можна порівняти з масштабами попередніх виключень⁸⁷.

Упродовж 1937–1938 рр. на всіх підприємствах і на транспорті почали таємно складати плани з ліквідації «шкідництва», в яких заздалегідь, за рознарядкою центральних партійних органів, указувалися прізвища конкретних людей, заходи й терміни знищення їх як нібито «шкідників».

Під тиском держави керівництво заводських партійних осередків було змушене «мобілізувати пильність усього колективу на викриття ворогів», тобто ретельно відстежувати настрої робітників. Знову різко збільшилася кількість доносів. Наприклад, у документах ЦК профспілки вугільників України від 1937 р. міститься багато фактів про надходження від шахтарів так званих «виробничих сигналів», автори яких, доповідаючи про наявність виробничих проблем, зазначали прізвища тих, хто, на їхню думку, нібито це допустив. За 1938 і дев'ять місяців 1939 рр. до ЦК профспілки робітників металургійної промисловості України надійшло 542 таких доноси⁸⁸.

У 1937–1938 рр. держава-комуна в мирний час поступово перетворилася на військовий табір. Керівників промислових підприємств почали називати «командирами

⁸¹ Сборник важнейших постановлений по труду. – С.106.

⁸² История сталинского ГУлага: Конец 1920-х – первая половина 1950-х гг.: Сб. док.: В 7 т. / Отв. ред. Н.Верт, С.Мироненко. – Т.1: Массовые репрессии в СССР. – Москва, 2004. – С.268.

⁸³ *Кумичицький С.В.* Терор 1937-го: погляд через 60 років // Слобідський край. – 1997. – 4 березня.

⁸⁴ О расследовании крушений и аварий на железнодорожном транспорте: циркуляр 20 авг. 1937 г. №63/15 // Сборник приказов Прокуратуры СССР, действующих на 1 дек. 1938 г. / Под. ред. А.Я.Вышинского. – Москва, 1939. – Ст.37.

⁸⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.466. – Арк.80.

⁸⁶ *Кумичицький С., Ясубова Л.* Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. – К., 2015. – С.549.

⁸⁷ *Шаповал Ю.І.* Сталінізм і Україна. – С.37.

⁸⁸ Отчёт ЦК профсоюза рабочих каменноугольной промышленности Донбасса (1934–1937гг.). – Москва, 1937. – С.38; Отчёт ЦК профсоюза рабочих металлургической промышленности Юга: Октябрь 1937 – октябрь 1939 гг. – Днепропетровск, 1939. – С.11.

виробництва», виробничі завдання йменували «бойовими», від робітників вимагали жорсткого підпорядкування, а покарання виконувалися неухильно та швидко. На засіданні Ворошиловградського міського партійного комітету 6 липня 1938 р. один із керівників тресту «Донбасвугілля» проголосив: «Треба працювати по-воєнному... Треба людей прибрати до рук». Стимулюючим гаслом щодо інтенсифікації праці у цей час став вислів: «Або виконаємо це бойове завдання, яке на нас покладено, або його виконають без нас»⁸⁹.

Стараннями периферійних партійних керівників хвиля репресій у 1938 р. майже не знизилася. Згідно з даними, які наводить С.Кульчицький, із 1 жовтня 1936 до 1 липня 1938 рр. органи НКВС УРСР заарештували 253 051 особу, з них безпартійних робітників було 1168⁹⁰. Трудящих засуджували в основному за провини, які призводили до збільшення аварій на виробництві й на транспорті. Нерідко відбувалися помилки, і страждали невинні. Так, наприклад, у 1938 р. у тресті «Ворошиловвугілля» після арешту одного з робітників за здійснення аварії, наступного дня на підприємстві відбувся аналогічний інцидент⁹¹.

Постановою РНК СРСР від 21 грудня 1938 р. замість трудових списків запроваджувалися трудові книжки, в яких фіксувалися накладені на робітника стягнення, а також причини звільнень із підприємств. Згодом тих, у кого були «погані» трудові книжки, почали в першу чергу репресувати як «ворогів народу». 28 грудня 1938 р. постановою РНК СРСР, ЦК ВКП(б) та ВЦРПС вимоги до трудової дисципліни зробили ще жорсткішими. На підприємствах було запроваджено номерну систему прибуття й виходу з роботи, керівники цехів і виробничих змін повинні були стежити за використанням робітниками робочого часу⁹².

Керівництво держави-комуни, яка володіла та розпоряджалась усіма засобами виробництва, у 1929 р. запланувало значно підвищити продуктивність праці робітників. Складність цього завдання полягала в тому, що партія створила «цивілізацію спотвореного світу», в якій не діяли ринкові механізми й матеріальне стимулювання праці. Тому впродовж 1929–1938 рр. для підвищення масового виробничого ентузіазму держава активно вдавалася до використання прямого примусу. Тих, хто не виявляв особливого бажання трудитися без матеріального стимулювання, змушували спочатку працювати під страхом адміністративних стягнень. Пізніше порушення робітником умов праці, брак у роботі, ненавмисне пошкодження обладнання кваліфікувалися як «підривна діяльність» з усіма наслідками.

REFERENCES

1. Babko, Yu. (1971). *Partiine budivnytstvo na Ukraini u 1933–1937 rr.* Lviv. [in Ukrainian].
2. Chernenko, K.U. & Smirtiuok, M.S. (Eds.) (1967). *Resheniya partii i pravitelstva po kbozjaystvennym voprosam*, 2. Moskva. [in Russian].
3. Chernenko, K.U., Skvortsov, A.G., & Kuprikov, T.K. (1968). *Spravochnik partiynogo rabotnika*, 8. Moskva. [in Russian].
4. Egorov, A.G. & Bogolyubov, K.M. (Eds.). (1984). *Kommunisticheskaya partiya Sovetskogo Soyuza v rezolyutsiyakh i resheniyakh sjezdov, konferentsij i plenumov TzK (1898–1986)*, 5. Moskva. [in Russian].
5. Hudzenko, P.P., Kulchytskyi S.V., & Shatalina Ye.P. (1980). *Trudovi pochyny robotnychobo klasu (1921–1937): Na materialakh Ukrainkoi RSR.* Kyiv. [in Ukrainian].
6. Kulchytskyi, S. (2021). Leninska derzhava-komuna yak instrument pobudovy spotvorenoho svitu. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 2, 167–185. [in Ukrainian].
7. Kulchytskyi, S. (Ed.) (2013). *Chervonyi vyklyk: Istorii komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zabytci*, 1. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Kulchytskyi, S., & Yakubova, L. (2015). *Donecbchyna i Lubanschchyna u XVII–XXI st.: istorychni faktory i politychni tekhnolohii formuvannia osoblyvoho ta zabalnovno u rebionalnomu prostori.* Kyiv. [in Ukrainian].
9. Movchan, O., & Hudz, V. (2012). Povsiakdenne zhyttia na pidpriemstvakh i novobudovakh. *Ukrainske radianske suspiilstvo 30-ky rr. XX st.: narysy povsiakdennoho zhyttia*, 97–238. Kyiv. [in Ukrainian].

⁸⁹ ДАЛО. – Ф.179. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.219.

⁹⁰ Кульчицький С. Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – С.598.

⁹¹ ДАЛО. – Ф.179. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.197; Спр.28. – Арк.3.

⁹² Шаповал Ю.І. Сталінізм в Україні. – С.37.

10. Nikolaiuk, T.A. (1999). *Polityka derzhavy shchodo motyvatsii pratsi robotnykiv u promyslovosti Ukrainy (1929–1938rr.)*. Candidate's thesis. Ostroh. [in Ukrainian].
11. Nikolaiuk, T.A. (1999). Pozaekonomichni stymuly motyvatsii pratsi robotnykiv Ukrainy v 1929–1933 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 51–63. [in Ukrainian].
12. Shapoval, Yu. (1992). Stalinizm i Ukraina. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 45–56. [in Ukrainian].
13. Shapoval, Yu. (2002). Peredden i apohei Velykoho teroru. *Politychnyi teror i teroryzm v Ukraini: XIX–XX st.: Istorychni narysy*, VII, 400–487. [in Ukrainian].
14. Trubenok, O. (2000). Ukrainske robitnytstvo za umov nastupu totalitaryzmu (druha polovyna 20-kh – pochatok 1930-kh rr.). *Z arkhiviv VChK–GPU–NKVD–KGB*, 2/4, 32–58. [in Ukrainian].
15. Vert, N. & Mironenko S. (Eds.) (2004). *Istoriya stalinskogo Gulaga: Konets 1920-kh – pervaya polovina 1950-kh gg.: sobranie dokumentov, 1: Massovye repressii v SSSR*. Moskva. [in Russian].
16. Yakovlev, A.N. (Ed.) (1991). *Reabilitatsiya: Politicheskie protsesy 30–50-kh gg.* Moskva. [in Russian].
17. Zhuravlev, S., & Mukhin, M. (2004). “*Krepost sotsializma*”: Povednevnost i motivatsiya truda na sovetском predpriyatii, 1928–1938 gg. Moskva. [in Russian].

Tetiana NIKOLAIUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Head at Department of Culture and Social-Humanitarian Studies,
National Academy of Visual Arts and Architecture
(Kyiv, Ukraine), nikolaiukt@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5133-4033>

Tetiana STOIAN

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of International Relations and Humanitarian Studies,
National Pedagogical M.P.Drahomanov University
(Kyiv, Ukraine), stoyan.ta@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6047-166X>

Punitive Measures as a Method of Increasing Labor Productivity of Workers in Soviet Ukraine 1929–1938

Abstract. The aim of the study is to study the punitive means of stimulating the production of industrial workers in all industries, transport and construction of UkrSSR, used by the commune during 1929–1938 to increase their productivity in total ownership, use and disposal of all means of production. **Methodology.** In her scientific research, the author relied on the main principles of historical science – objectivity and historicism. The problem-chronological approach was used to determine the structure of the studio. **The scientific novelty** of the study lies in the coverage of punitive practices and coercion as a way to attract workers in the absence of material incentives to economic life in the conditions of communal socialism. The author found that during 1929–1932, when the ruling party carried out a second communist assault, Ukrainian workers reacted negatively to attempts by the commune state to replace material incentives with punitive practices. At the end of 1933, the replacement of proper material incentives for workers by non-economic coercion put the Soviet economy on the brink of economic catastrophe: labor turnover increased, defect and absenteeism increased, labor productivity declined, and the USSR lagged behind developed capitalist countries. In 1934–1936, the party-Soviet leadership continued to use punitive practices along with material incentives for labor. During 1937–1938, punitive measures to stimulate industrial activity in industrial enterprises were significantly intensified, turning into mass repression on the eve of World War II. **Conclusion.** Based on the study of new archival documents and analysis of statistical data, the author proves that during 1929–1938 the government of the totalitarian Soviet state in the economic crisis used fear as a coercive tool through which the party-Soviet leadership increased productivity of Ukrainian workers.

Keywords: communist assault, state-commune, punitive measures, industrial and social courts, “party purges”, repressions, “saboteurs”.

Володимир МАРЧУК

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії ім. проф. М.П.Ковальського,
Національний університет «Острозька академія»
(Острог, Україна), mar4yk80@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0837-407X>

Степан СИНЯК

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії,
Рівненський державний гуманітарний університет
(Рівне, Україна), stepansyniak@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6954-9892>

Особливості еміграції до Канади з Волинського воеводства II Речіпосполитої в 1930–1939 рр.

DOI: <https://doi.org/10.15407/10.15407/uhj2022.03.110>

УДК: 94(71)–054.72«1930/1939»–054.5(477.8)

Анотація. Мета дослідження полягає у характеристиці особливостей еміграції з території Волинського воеводства в Канаду впродовж 1930–1939 рр. **Методологія.** У статті використано спеціальні історичні (історико-генетичний, порівняльно-історичний, історико-системний, структурно-функціональний, соціально-психологічний, історико-ретроспективний), статистичні (прямі й непрямі, вибіркового статистичного вивчення), соціологічні (кількісні та якісні) методи отримання інформації, а також загальнонаукові прийоми (узагальнення, аналізу, синтезу, порівняння). **Наукова новизна.** На основі широкого кола архівних джерел, більшість з яких уведено в науковий обіг уперше, здійснено аналіз особливостей еміграції з території Волинського воеводства до Канади в 1930–1939 рр. Доведено, що, незважаючи на труднощі, частина волинян вирушила за межі рідного краю в пошуках кращої долі. **Висновки.** У 1920-х рр. питаннями виїзду громадян за кордон займалися різні установи, що призвело до розпорощення матеріалів, які стосуються еміграції, по різних архівних фондах. Утворення в 1930 р. Еміграційного синдикату як єдиного органу, що займався питаннями еміграції, зумовило концентрацію документів у фонді цієї установи, що зберігається в Державному архіві Рівненської обл. Опрацювання наявних матеріалів дасть можливість залучити до наукового обігу цілий комплекс нових джерел.

Ключові слова: імміграція, еміграція, Канада, Волинське воеводство, міжвоєнний період.

У 1921 р. Західна Волинь опинилася у складі II Речіпосполитої. «Східні креси» (близько 32% площі відродженої Польщі, а саме Волинське, Поліське, Віленське, Новогрудське воеводства) вважалися економічно відсталою територією. На початку 1920-х рр. тут мешкали 16,5%, а в 1931 р. – 17,3% населення держави. Більша частина жителів була зайнята у сільському господарстві¹. Економічна слабкість регіону пояснювалася, з одного боку, російською імперською спадщиною, а з іншого – завданими в 1915–1920-х рр. збитками. Складна ситуація, викликана аграрним

¹ Czuchryta A. Gospodarka województwa Wołyńskiego 1921–1939. – Lublin, 2016. – 268 s.

перенаселенням і малоземеллям, зумовила масштабну еміграцію, яку багато хто вважав єдиним виходом.

Канада, яка в той час мала значні імміграційні можливості, стала одним із найбажаніших пунктів призначення для волинян міжвоєнного двадцятиліття. Темі в'їзду до цієї країни присвячено достатньо репрезентативний доробок вітчизняної й зарубіжної історіографії. Окреме місце в ній займає вивчення еміграційних процесів на українських землях II Речіпосполитої. Серед численних праць варто відзначити дослідження С. Качараби². Один із розділів його монографії присвячений саме переселенню на Північноамериканський континент. Щоправда, автор дає загальну характеристику еміграції до Канади з теренів Західної України, не виділяючи специфічних особливостей виїзду з деяких районів тодішньої Польщі. Спеціальну статтю дослідник присвятив і проблемі трудової імміграції в Канаду міжвоєнного періоду³. Соціальну структуру української міжвоєнної еміграції з Волині розглянуто у розвідці А. Шваба⁴. Спираючись на дані офіційної статистики, робиться висновок про вирішальний вплив низького рівня соціально-економічного розвитку. Водночас такий узагальнюючий підхід не дозволив розкрити особливості окремих місцевостей регіону. Науковою евристиком і широкою джерельною базою відрізняються студії О. Дзири⁵. Варто відзначити ґрунтовний аналіз зарубіжної та вітчизняної історіографії⁶. Щоправда, авторка залишила поза увагою доробок польських фахівців. Білоруська історіографія проблеми представлена дослідженнями В. Коваль⁷ і В. Мярчук⁸, польська – Г. Яновської⁹, А. Речинської¹⁰, А. Земби¹¹. У працях цих авторів значною мірою узагальнено процеси, які відбувалися на Волині та Галичині, зводячи все до єдиного тематичного комплексу – еміграція із Західної України. Натомість кожен регіон мав специфічні особливості, які зазнавали змін упродовж міжвоєнного часу.

Джерельною базою цієї статті стали документи Рівненського відділення Еміграційного синдикату, заснованого у Варшаві у січні 1930 р. як кооператив з обмеженою відповідальністю. Після ліквідації в 1932 р. Еміграційного управління та його експозитур саме синдикат став центральною інституцією в еміграційному русі Західної України. На території Волинського воєводства він мав розгалужену мережу аґентур і відділів, що працювали в Дубні, Горохові, Корці, Костополі, Ковелі, Кременці, Любомлі, Луцьку, Рівному, Сарнах, Володимирі-Волинському, Здолбунові. Основу фонду складають справи у зв'язку з розглядом заяв жителів різних повітів Волинського воєводства про виїзд за межі Польщі. Самі заяви можна поділити на дві великих групи: про надання допомоги в оформленні необхідних для цього документів та про узгодження формальностей безпосередньо перед виїздом. Серед

² Качараба С. Еміграція з Західної України (1919–1939). – Л., 2003. – 416 с.

³ Качараба С. Трудова імміграція з Західної України в Канаду (1919–1939 рр.) // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Вип. 37. – Ч. 1. – Л., 2002. – С. 350–364.

⁴ Шваб А. Соціальна структура міжвоєнної еміграції з Волині // Питання історії нового та новітнього часу. – Вип. 7. – Чернівці, 2000. – С. 279–289.

⁵ Дзира О. Імміграційна політика Канади щодо суспільно-політичного статусу українських переселенців 1918–1939 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2017. – 225 с.

⁶ Дзира О. Вітчизняні дослідження історії української діаспори Канади у міжвоєнний період // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 21. – К., 2017. – С. 283–296; *Ії ж.* Українська міжвоєнна імміграція до Канади в зарубіжній історіографії // Там само. – Вип. 26. – К., 2020. – С. 185–196.

⁷ Коваль В. Узаємсувязі беларускай і українскай дыяспар у міжваенны перыяд. – Мінск, 2012. – 314 с.

⁸ Мярчук В. Еміграцыя насельніцтва з Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.): Аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук. – Брэст, 2016. – 21 с.

⁹ Janowska H. Wychodźstwo polskie w Kanadzie // Pamiętniki emigrantów: Kanada. – 1971. – №1–16.

¹⁰ Reczyńska A. Emigracja z Polski do Kanady w okresie międzywojennym. – Wrocław, 1986. – 223 s.

¹¹ Zięba A. Ukraińcy w Kanadzie wobec Polaków i Polski (1914–1939). – Kraków, 1998. – 404 s.

документів фонду трапляються листи жителям краю від рідних із-за кордону на підтвердження наявності поручителів у пунктах призначення. Тут розглядалися листи-повідомлення про надання дозволу на виїзд, які видавалися міністерством громадської опіки й затверджувалися цим самим відомством, повідомлення про час та місце прибуття на збірний пункт, анкети, картки на громадян, котрі виїжджали, картки-довідки про стан здоров'я кожного члена сім'ї, до яких, крім того, вносилися відомості про вік, національність, віросповідання. Документи фонду стали доступними для широкого кола дослідників 1990 р., коли їх розсекретили й передали на загальне зберігання¹². Загалом матеріали Рівненського відділу Еміграційного синдикату ілюструють відповідні процеси лише з частини Волинського воеводства – території Сарненського, Костопільського, Рівненського, Здолбунівського, Дубенського, Кременецького повітів.

Реалії 1930-х рр. вплинули на імміграційну політику Канади. Світова економічна криза спричинила падіння промислового виробництва в 1933 р. наполовину, а безробіття охопило 700 тис. осіб та суттєво вплинуло на масштаби переселення¹³. Частина тих, хто прибув у країну в 1929–1930-х рр., була приречена на поневірвання й голод.

Реально оцінюючи загрозу економіці від новоприбулих, Таємна рада королеви для Канади не продовжила «залізничну угоду»¹⁴, термін якої сплив 31 серпня 1930 р. Натомість 21 березня наступного року було прийнято розпорядження РС695, яким консервативний уряд прем'єр-міністра Р.Б.Беннетта реалізував найсуворішу політику прийому іммігрантів в історії Канади. Під час Великої депресії для боротьби зі стрімким безробіттям і подальшим економічним спадом було визнано за необхідне вдатися до значних обмежень. Згідно з документом, на територію Канади дозволявся в'їзд таким категоріям: 1) британським громадянам, народженим або натуралізованим у Великобританії, Північній Ірландії, Ірландській Вільній Державі, Ньюфаундленді, США, Австралії, Новій Зеландії, Південно-Африканському Союзу, з відповідними фінансовими можливостями для проживання до офіційного працевлаштування; 2) громадянам США з належним грошовим утриманням до працевлаштування; 3) жінкам і дітям до 18 років, які є близькими родичами громадян Канади; 4) сільськогосподарським працівникам, що мають достатньо коштів для створення власного фермерського господарства. Положення цього наказу не застосовувалися до іммігрантів-вихідців із будь-якого азіатського етносу. Крім цього, заборонялася рееміграція тим, хто проживав у Канаді менше п'яти років і на певний час виїхав на Батьківщину. Для самотніх жінок та дівчат віком понад 12 років обов'язковою умовою в'їзду на територію британського домініону було пред'явлення «свідчення моральності»¹⁵.

Один з емігрантів у лютому 1931 р. так описував ситуацію, що склалася: «[...] до Канади виїзду немає, а буде може за яких 3 роки. Всі ці, котрі колись мали їхати в Канаду, тепер виїжджають до Бразилії на колонію»¹⁶. Водночас багато хто з потенційних емігрантів сподівався, що такі обмеження мають тимчасовий характер. Про це, зокрема, писав Петро Дивчук у листі до свого родича Трохима Бойчука: «[...] ти,

¹² Коблюк М. Фонд «Відділ Еміграційного синдикату в м. Ровно» // Архіви України. – 1992. – №1/3. – С.52–53.

¹³ Сорока-Цюпа О. История Канады. – Москва, 1985. – С.170.

¹⁴ Підписана 1 вересня 1925 р. між канадським урядом і компаніями «Канадська національна залізниця» та «Канадська тихоокеанська залізниця», яким надавалося право набирати, перевозити й розселяти емігрантів із країн Центрально-Східної Європи.

¹⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <http://pier21.ca/research/immigration-history/order-in-council-pc-1931-695-1931>

¹⁶ Державний архів Рівненської обл. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.699. – Арк.40. Тут і далі цитати подано за оригіналом, внесено лише пунктуаційні правки згідно з сучасним правописом.

швагре, просиш аби тебе забрати до Канади і ти прийдеш за свої гроші. І я би радий тобі то зробити од всієї душі, але, на жаль, не можу з тої причини, що тепер до Канади еміграція дуже обмежена... І так, швагре, я би тобі радив почекати, я думаю, як буде спокій, то до Канади незадовго пустять знов еміграцію без залогу, то тоді аби було на дорогу, то й добре»¹⁷. В іншому листі Мері Міллік із Вінніпега до знайомих так змалювала ситуацію з імміграцією до Канади в листопаді 1938 р.: «Вы мне пишете, что вы хотите поехать в Канаду, но в Канаду теперичи без денег не пускают, а только едут с деньгами и покупают фермы. Если кто имеют лишни гроши, то можна, а если нету грошей, только купить тикет и поехать, Канада не хочет таких»¹⁸.

Для започаткування процесу виїзду слід було звернутися листом до Еміграційного синдикату. Зазвичай звернення були однотипними. Наприклад:

«Прошу ласкаво повідомлення з вашого бюро, чи мона було б виїхати тепер де за границу. Первопочатково прошу вас повідомлення, в який спосіб мона тепер до Канади, чи жонатому мона виїхати, чи самітньому теж вдалося виїхати, і які гроші мусе мати той, хто їде до Канади. Обще прошу вас якнайхучого повідомлення. Тепер же за Аргентину прошу, повідомте міні, на яких варунках мона виїхати, бо вже єсть багато вохотніков їхати в Аргентину. То буду просити ласкаво вас за пораду й дайте пораду таку, аби мона було виїхати десь за границу через ваше бюро»¹⁹.

Установа мала у своєму арсеналі велику кількість різнопланової інформаційної продукції з відомостями про умови виїзду та адреси своїх відділів і бюро. Частина матеріалів для Волинського, Поліського, Тернопільського, Львівського, Станіславського воєводств друкувалася українською мовою.

Зорієнтувавшись у цінах і зваживши власні можливості, потенційний кандидат готував подання «до пана інспектора з справ еміграційних у Варшаві» з метою отримати дозвіл на виготовлення у старостві закордонних паспортів. Такі подання цікаві серед іншого анкетою з певними запитаннями: про причину еміграції, про джерело інформації щодо можливостей та умов виїзду, про мету тощо. Крім того, подання містило анкетні дані всіх членів родини й родичів, які мали намір вирушити за океан, а також тих, хто залишався (дружина, діти), відомості щодо розмірів земельної власності, приблизної її ціни²⁰. Практично в усіх поданнях, незалежно від країни призначення, головною причиною називався брак землі.

Голова кожної родини, яка бажала виїхати до Канади, заповнював анкету для відсилення в Департамент колонізації й сільського господарства з офісом у Лондоні. Анкета містила 22 питання. Крім традиційних щодо віку, місця народження, віросповідання тощо, були й такі: «Чи має Пан кривних, чи знайомих у Канаді? Якщо так, подайте точні адреси», «Чи був Пан і коли в Канаді чи в Америці? Якщо так, коли, де, чим займався і з якої причини виїхав?», «Чи має Пан досвід роботи в рільництві? Як довго працює на ріллі? Вид праці?», «Чи вміє Пан доїти?», «Чи вміє Пан орати?», «Чи має Пан інші вміння, окрім рільництва?», «В якій провінції і окрузі хотів би Пан оселитися?», «Хто з членів родини не вміє читати?». Окрім того, укладачів анкети цікавили питання про фізичні вади, проблеми зі здоров'ям членів родини²¹.

¹⁷ Там само. – Спр.86. – Арк.44–45.

¹⁸ Там само. – Спр.412. – Арк.29.

¹⁹ Там само. – Спр.80. – Арк.8.

²⁰ Там само. – Спр.186. – Арк.113–113 зв.

²¹ Там само. – Спр.5. – Арк.167.

Обов'язковою вимогою для виїзду до Канади був висновок канадського лікаря, котрий постійно приймав охочих емігрувати у Гдині, а в окремих випадках виїжджав до Варшави, що значно полегшувало проходження обов'язкового для всіх членів родини медогляду. Якщо ж сім'я з певних причин не пройшла обстеження в лікаря, їхні документи поверталися в Канаду та більше до розгляду не приймалися. Кандидати повинні були мати ідеальне здоров'я. У випадку, якщо один із членів родини психічно хворий або страждав на ідіотизм, епілепсію, туберкульоз, трахому, грибокві, венеричні, шкірні, серцево-судинні захворювання, мав варикозне розширення вен, хвороби залоз, органів черевної порожнини, слуху, фізичні вади (відсутність пальців або фаланг, плоскостопість), вагітність, – лікар міг відмовити такій родині в дозволі на еміграцію. Уся інформація про стан здоров'я вносилася в медичну карту, обов'язковим елементом якої була наявність фото²².

В окремих випадках канадський лікар давав свої приписи, виконавши які, родина могла отримати право на виїзд. Так, наприклад, сімейство Тита Мойсейця з колонії Погулянка Костопільського повіту складалося з чоловіка і дружини, яким було по 35 років, та 6 дітей віком від 1 до 12 років. Медик визначив, що вони зможуть поїхати до Канади лише тоді, коли діти наберуть трохи ваги та матимуть кращий вигляд²³. В іншому випадку канадський лікар рекомендував голові родини Михайлові Хадзерізі з с. Ридомель Кременецького повіту, якому було 58 років, повидаляти «пеньки» і вставити зубні імпланти²⁴. У випадку відмови сім'я знімалася з розгляду, а на її місце брали іншу. Так, у липні 1939 р., після візиту до канадського лікаря родини Макара Рудюка з с. Хорупань Дубенського повіту, її голова отримав рекомендацію пролікувати варикозне розширення вен, після чого можна буде готувати справу на виїзд. Утім чоловік залишив цю рекомендацію без відповіді, відтак усю сім'ю викреслили зі списків²⁵.

В окремих випадках фізичні вади чи хвороба когось одного ставали перешкодою для виїзду всієї родини. Так, наприклад, Іван Опанасюк із с. Обарів Рівненського повіту в 1920-х рр. перебрався до Канади. У 1931 р. він повернувся, щоб продати майно й забрати пасинка Василя Волощука, котрий у 2-річному віці пошкодив ногу і став калікою. Канадські власті відмовили йому в еміграції, тож він виїхав у Парагвай²⁶. Ця держава, а також Аргентина обмежень за станом здоров'я не встановлювали, тому родини, що поставили собі за мету емігрувати, зазвичай переоформлювали документи на одну з них. Зокрема у травні 1939 р. канадський лікар дискваліфікував родину Данила Продуна з с. Гайки Дубенського повіту, і вони переписалися на Парагвай²⁷.

Серед усього загалу охочих перебраться до Канади можна виокремити категорії: реемігранти, ті, хто був там на заробітках і повернувся додому; члени родин емігрантів, як правило жінки й діти, котрі залишалися на батьківщині; родичі тих, хто виїхав до Канади в попередні періоди; особи, які мали намір емігрувати.

Найчисельнішою групою серед охочих виїхати були родини, в яких у Канаді жили родичі чи знайомі, з якими вони спілкувалися поштою. У листах описувалося тамтешнє життя, тим самим стимулюючи вирушати з Волині за океан. Так, Пилип Бабич, котрий мешкав у Гаффордї (провінції Саскачеван), писав своєму приятелєві Агєєві Варжелю в листопаді 1938 р.:

²² Там само. – Спр.1. – Арк.135–136.

²³ Там само. – Спр.577. – Арк.126.

²⁴ Там само. – Спр.604. – Арк.177.

²⁵ Там само. – Спр.793. – Арк.85.

²⁶ Там само. – Спр.670. – Арк.86.

²⁷ Там само. – Спр.689. – Арк.45.

«У Канади є землі доста, земля хороша, уся пшенична. Землі переважно тяжкіє. Землі можна достати на вигідних умовах. Близько местечка землі дорогіє, чем подальше от железной дороги, то дешевше. Землі є чисти, і з будинками, і без будинков, і з лесом. Тепер можна достати 118 моргов землі от 400 до 1100 долларов на виплат на довгі роки альбо збожем платити. Здесь хорошіє кузнеци імеют роботу. У нас еще хватит землі на 100 міліонов людей. Канада еще пару тысяч миль незаселена»²⁸.

В іншому листі його автор К.Дідик писав своєму кумові Григорію та братові Дмитру:

«Я вам могу отповісти всю правду о цілій Канаді, не лише о одній місцевості, і все правда, брихати ніхочу, бо се є зрада людей, шось ниправду казати [...] тут так що як пощасливить хлопові, то за 2 або 3 роки нажиє великий маєток, але тра еднак бути трудячому і розумному. Типер зачну вам описувати правду, можете вірити, мой ні, і можете дати навіть в бюро мого листа прочитати, і нех вони мені скажуть щось, що се ниправда – суцзя правда. Але се ни дам віри, щоби ви взяли відвагу на се зі своїм братом. Ви якби приїхали до Канади, то були б дуже счасливі, і ваша фамілія [...] а жиби я вернув до краю, то повірте, що не вернув би я і зара»²⁹.

Досить часто намагалися виїхати не просто родинами, а забираючи з собою й літніх батьків. Так, у Микити Полячука з с. Залісся Кременецького повіту виїхали два сини та дочка із зятем, але він сам не продав майно і не зміг вирушити в дорогу, тому залишився з дружиною³⁰.

Певне пожвавлення у виїзді за океан припало на другу половину 1930-х рр. У 1935 р. канадський уряд дозволив переселення з Польщі сільськогосподарських родин, котрі мали кошти від 500 до 1000 канадських долларів. Власники 1000 долларів отримали право оселятися у провінціях Квебек та Онтаріо, інші – лише в Манітобі, Альберті, Саскачевані, Британській Колумбії³¹. Кількість переселенців на кожен рік визначав Департамент імміграції та колонізації. З цією метою представники канадської влади проводили зустрічі та співбесіди з кандидатами на виїзд. Посадовці також були відповідальними за селекцію переселенців, яка у Волинському воєводстві відбувалася в Рівному та Ковелі³².

Зважаючи на можливості волинських селян, найчисельнішу групу становили сім'ї, які мали 500 канадських долларів. Хоч і таку суму вдавалося зібрати з трудом, адже слід було продати землю, худобу, обійстя. Проте в більшості випадків необхідний капітал отримували за землю. Її потрібно було продати за реальні кошти, а селяни такі гроші не завжди мали, погоджувалися купити, але у кредит. Родини, які бажали виїхати, потребували для цього готівку. Мефодій Нагорний у серпні 1931 р. писав до дружини:

«Дорогая моя жена Мария, ото маеш твое требование, возми его и з ним до Кременця заявы на документ и купив на землю. Зара гляды, бо тоби документ скоро выйде, тилько лижбы ты успила прыготовытысь. Старайся чим скоріше, для тебе буде лучше, для дитей, и для мене тоже, а хоч кому землі на виплат ныздумай одаты, бо мени зара треба грошей»³³.

²⁸ Там само. – Спр.415. – Арк.60–60 зв.

²⁹ Там само. – Спр.324. – Арк.141.

³⁰ Там само. – Спр.746. – Арк.65.

³¹ Там само. – Спр.863. – Арк.173.

³² Там само. – Спр.866. – Арк.32.

³³ Там само. – Спр.638. – Арк.93 зв.

Від часу подачі документів до отримання дозволу на виїзд минали роки. Господарство ж мали ліквідувати лише після отримання цього дозволу. Набагато простіше було вирушити в Аргентину, адже якщо для Канади потрібно було мати щонайменше 500, то для країн Латинської Америки вистачало і 200 доларів. Саме це ставало однією з основних причин еміграції волинян в Аргентину, Парагвай та ін. Так, наприклад, родина Малецьких із Гощі отримала дозвіл на виїзд у Канаду з показовою сумою 1000 доларів, проте не змогла вчасно продати землю та втратила цю можливість, після чого переписалися на Аргентину, куди й вирушили у вересні 1936 р. Після того, як сім'ї не вдавалося все ж виїхати в Канаду, виникало природне бажання повернути свою землю, проте нові власники вже її засіяли³⁴.

Звичним явищем у волинському селі було спільне господарювання родини на землі. Тому існував варіант: або виїжджати всім, або нікому. Така ситуація пояснюється складністю виділити частку бажаним емігрувати. Так сталося з сімейством Георгія Яремчука з с. Терентіїв Рівненського повіту. У 1928–1930 рр. Терентій Яремчук працював на різних фермах. Канадський уряд дозволив йому виїхати лише з власною родиною, його ж анкета включала батьків, брата та ще одного брата з сім'єю. Основна проблема полягала в тому, що всі вели спільне господарство, і в такому випадку його необхідно було ділити³⁵.

Волиняни, які вже емігрували до Канади, мали можливість підтримати на місці новоприбулих, натомість не мали вільних коштів, щоб допомогти охочим виїхати матеріально. Причиною цього було те, що до еміграції за океан вони долучилися лише в міжвоєнний період, на відміну від, наприклад, вихідців зі Східної Галичини чи Буковини, котрі обживали Канаду з кінця ХІХ ст. Родини, які приїхали у другій половині 1920-х рр., потребували коштів на облаштування власних господарств (ферм, чи то «фарм»). Інформація про це трапляється чи не в кожному листі:

«Я можу вам допомогти, в кожному разі квартиру вам дам навіть на п'ять фамілій, бо маю здорову хату на 3 руми, і маю вже другу ферму, тоже там є хата і стайня [...] типер можу вам допомогти машинерією всілякою, бо все маю, кіньми тоже, їсти вам дам, а коли допоможете мені в роботі, то я вам можу дати отримання і навіть одержу за роботу, і можу вам допомогти, шо ви маєте зробити з тими грішми, як зачати, і звідки, бо вас тут можуть обманути»³⁶; «Я, товаришу, фінансової помочі дати тобі не можу, але як приїдеш, то поможу устроїця, наскільки буду мати спроможі»³⁷; «А щодо моєї помочі, то я можу дати поміч потребам і погарантувати поміч матеріальну, а грішми то я не можу, бо у мене запасних нема, а тільки шо на домашні росходи [...] Зараз я міг би дати утримання коло себе ще другій сімі, але готових грошей нема»³⁸.

Степан Щербатюк у листі до представництва британської судноплавної компанії «Cunard-White Star Line» охарактеризував ситуацію так: «[...] хто хоче виїхати, і має за що, то того не пускають, а хто не хоче, і не має за що, то того пускають»³⁹.

³⁴ Там само. – Спр.559. – Арк.95.

³⁵ Там само. – Спр.1047. – Арк.67.

³⁶ Там само. – Спр.324. – Арк.143.

³⁷ Там само. – Спр.138. – Арк.137.

³⁸ Там само. – Спр.86. – Арк.45.

³⁹ Там само. – Спр.715. – Арк.124.

Підставою для відмови в дозволі на еміграцію могла слугувати й мала чисельність родини. Так, Адам Слик із колонії Радом'янка Кременецького повіту отримав відмову через те, що сім'я його складалася лише з нього та дружини⁴⁰.

Обов'язковою умовою для охочих виїхати в Канаду було поручительство когось із цієї країни. В окремих випадках переселенці зловживали цим. Про це, зокрема, згадує Пилип Бабич: «Я вже заручився за 30 душ. Воно, друг, большой ризик, и ніхто не хоче брати на себе клопоту... Родичі нам кажуть, ти підписав і мусіш нам содержания давать. Я вже мав таку справу... Однак я поручуся за тебе»⁴¹.

Серед усього масиву документів не трапилося жодного факту відмови надати таку допомогу. Більше того, окремих емігрантів прохали знайти іншого поручителя, якщо вказаний не міг цього зробити з якихось причин. Не маючи можливості допомогти, залучали до цього сусідів. Так, Матвій Корольчук пропонував своєму товаришеві Пилипку Самолюку такий варіант:

«Я попрошу сусіда, аби він поручився за тебе, але це буде коштувати 5 доларів, бо він мусить втратити кілька днів робочих. То як ти прийдеш до Канади, то ти зможеш одробити його страчені дні, а як ні, то значить пропало. Я своїх грошей закладати не можу, бо не є певний, що ти прийдеш. Я був вислав требование Сергею Василичину, коштувало мені 15 доларів, і він не приїхав – моє пропало»⁴².

Звісно, тут розглянуто далеко не всі аспекти еміграції з Волинського воєводства до Канади в 1930–1939 рр. Тим більше, немає можливості використати як ілюстрації до теми численні конкретні приклади. Можна лише ще раз зазначити, що переїзд за океан був набагато складнішим процесом, ніж це подається зазвичай у літературі.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що українське населення Західної Волині втягнулося в еміграційні процеси набагато пізніше, аніж українці Австро-Угорської імперії. Із 1920-х рр. волиняни почали активно виїжджати за океан. Частина з них, заробивши грошей, поверталася на малу батьківщину. Проте у часи економічної кризи інша частина спробувала знайти можливість виїхати за кордон. Лише для незначної кількості волинян став можливим виїзд у Канаду, яка в 1930-х рр. максимально посилила вимоги до охочих оселитися у цій країні.

На еміграцію із Західної Волині в 1930-х рр. впливала ціла низка чинників, передусім економічного характеру. З одного боку, аграрна перенаселеність і малоземелля штовхали селян шукати кращої долі за океаном, з іншого боку, світова економічна криза зумовила скорочення імміграції в Канаду. Функціонування Еміграційного синдикату значною мірою стимулювало міграційні процеси. Цьому сприяла й велика кількість рекламно-агітаційних друкованих матеріалів. Тих, хто виявив бажання знайти кращу долю на чужині, чекав складний процес – від оформлення документів до продажу майна та, власне, виїзду. Водночас еміграція в Канаду вимагала досить значних фінансових вкладень, яких волиняни в переважній більшості не мали. Ці процеси назавжди забрали з краю значну частину фізично здорового населення, але водночас цим людям пощастило уникнути страхіть радянської й німецької окупацій.

⁴⁰ Там само. – Спр.817. – Арк.228.

⁴¹ Там само. – Спр.415. – Арк.60 зв.

⁴² Там само. – Спр.864. – Арк.28–28 зв.

REFERENCES

1. Czuchryta, A. (2016). *Gospodarka województwa Wołyńskiego 1921–1939*. Lublin. [in Polish].
2. Dzyra, O. (2017). *Immihratsiina polityka Kanady shchodo suspilno-politychnoho statusu ukraïnskykh pereselentsiv 1918–1939 rr. (Candidate's thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Dzyra, O. (2017). Vitchyzniani doslidzhennia istorii ukraïnskoi diaspori Kanady u mizhvoïennyi period. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukraïny*, 21, 283–298. [in Ukrainian].
4. Dzyra, O. (2020). Ukraïnska mizhvoïenna immihratsiia do Kanady v zarubizhnii istoriohrafii. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukraïny*, 26, 185–196. [in Ukrainian].
5. Janowska, H. (1971). Wychodźstwo polskie w Kanadzie. *Pamiętniki emigrantów: Kanada, 1–16*. [in Polish].
6. Kacharaba, S. (2002). Trudova immihratsiia z Zakhidnoi Ukraïny v Kanadu (1919–1939 rr.). *Visnyk Lvivivskoho universytetu: Seriia istorychna*, 37/1, 350–363. [in Ukrainian].
7. Kacharaba, S. (2003). *Emihratsiia z Zakhidnoi Ukraïny (1919–1939)*. Lviv. [in Ukrainian].
8. Kobliuk, M. (1992). Fond “Viddil Emihratsiinoho syndykatu v m. Rovno”. *Arkhivy Ukraïny*, 1-3, 52–53. [in Ukrainian].
9. Koval, V. (2012). *Uzajemasviatai bielaruskaj i ukraïnskaj dyjaspar u miezbvajennyi pieryjad*. Minsk. [in Belarusian].
10. Miarchuk, V. (2016). *Emihratsiia nasielnistva z Zakhidnoï Bielarusi (1921–1939 bb.)*. (Extended abstract of candidate's thesis). Brest. [in Belarusian].
11. Reczyńska, A. (1986). *Emigracja z Polski do Kanady w okresie międzywojennym*. Wrocław. [in Polish].
12. Shwab, A. (2000). Sotsialna struktura mizhvoïennoi emihratsii z Volyni. *Pytannia istorii novoho ta novitnogo chasu*, 7, 279–289. [in Ukrainian].
13. Soroka-Cjupa, O. (1985). *Istoriia Kanady*. Moskva. [in Russian].
14. Zięba, A. (1998). *Ukraïncy w Kanadzie wobec Polaków i Polski (1914–1939)*. Kraków. [in Polish].

Volodymyr MARCHUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
 Docent at Prof. M.Kovalskyi Department of History,
 National University of Ostroh Academy
 (Ostroh, Ukraine), mar4yk80@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0837-407X>

Stepan SYNIAK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
 Docent at Department World History,
 Rivne State University of Humanities
 (Rivne, Ukraine), stepansyniak@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6954-9892>

The Features of the Emigration to Canada from the Wołyń Voivodeship of the Second Polish Republic in 1930–1939

Abstract. The aim of this research is in the characterized specifics of the emigration from the Wołyń Voivodeship territory to Canada in 1930–1939. **Methodology.** In the process of this research various methods have been used, such as special historical methods (historical genetic, historical comparative, historical systematic, structural functional, socio-psychological and historic retrospective methods), statistical (direct and indirect methods, selective statistical study), sociological (quantitative and qualitative) methods of gathering the information and general scientific approaches (generalization, analysis, synthesis, comparison). **Scientific novelty.** For the first time on the basis of a wide range of archival sources, most of which were first introduced into scientific circulation, an analysis of the peculiarities of emigration from the territory of Wołyń Voivodeship to Canada in 1930–1939 was carried out. It is proved that despite the difficulties, some Volynians left their homeland in search of a better fate. **Conclusions.** The establishment of the Emigration Syndicate in 1930 that was working on emigration cases, as the unique institution, has caused the concentration of all the documents within one fond of this institution. The studying of these documents gives an opportunity to engage the whole complex of new materials to the scientific circle. In this particular publication, the attempt to research peculiarities of the emigration from the Wołyń Voivodeship to Canada has been made by the documents and materials, located in the State Archive of Rivne Region.

Keywords: immigration, emigration, Canada, Wołyń Voivodeship, interwar period.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Юрій БЕЗЗУБ

старший викладач,
кафедра історичної та громадянської освіти,
Київський університет ім. Б.Грінченка
(Київ, Україна), y.bezzub@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8259-4978>

Нінель КЛИМЕНКО

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри історичної та громадянської освіти,
Київський університет ім. Б.Грінченка
(Київ, Україна), n.klymenko@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4057-3626>

Ольга ДУДАР

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри історичної та громадянської освіти,
Київський університет ім. Б.Грінченка
(Київ, Україна), o.dudar@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1715-480X>

Гендерні установки та практики в родині Б.Грінченка за его-документами

DOI: <https://doi.org/10.15407/10.15407/uhj2022.03.119>

УДК: 929:37–051[Грінченко]:82–94

Анотація. У сучасній історичній науці зростає потреба нового бачення минулого, в якому йдеться не тільки про «зовнішню» історію важливих процесів та явищ, а й про «внутрішню» – суб'єктивну, «людську» історію. Джерела особового походження родини Грінченків дозволяють глибше зрозуміти причини та особливості включення видатних персоналій у боротьбу за права жіноцтва в кінці XIX – на початку XX ст. **Мета дослідження** полягає у визначенні ролі впливових інтелігентських родин Наддніпрянської України у процесах формування нової гендерної парадигми в українських землях наприкінці XIX – на початку XX ст. на основі его-документів Бориса, Марії та Анастасії Грінченків. **Методологія** базується на деконструкції текстів его-документів та індивідуально-біографічному й суб'єктно-діяльнісному підходах, які дозволяють окреслити роль конкретних особистостей у становленні жіночого питання в Наддніпрянській (підросійській) і Західній (підавстрійській) Україні в обраний період. **Наукова новизна** полягає в комплексному дослідженні его-документів, що дало змогу деталізувати особливості становища жіноцтва та розгортання руху за гендерну рівність, які важко цілісно охарактеризувати винятково на основі залучення масових документальних джерел. **Висновки.** Впродовж окресленого хронологічного періоду українське суспільство продовжувало зберігати

консервативні уявлення про побутові жіночі практики в родині та громадському житті. Сім'я Грінченків є прикладом важливих історичних змін, які відбувалися в колі інтелігентських родин. Его-документи демонструють важливу єдність поглядів Бориса, Марії та Анастасії Грінченків на гендерну проблематику, що висловлювалися публічно, та щоденних рутин, які повністю відповідали їхнім світоглядним позиціям. Саме завдяки таким практикам відбувалися поступові зміни в гендерній парадигмі від патріархального домінування до розширення жіночих прав.

Ключові слова: жіноче питання, сім'я Грінченків, его-документи, гендерна парадигма, гендерно-рольові стереотипи, права жінок, емансипація, жіночий рух.

Дослідження різних аспектів жіночого питання набуває актуальності, оскільки проблеми гендерного статусу, побутових практик і прав жіноцтва продовжують продукувати тривалі наукові й суспільні дискусії. Впродовж тривалого часу суспільні відносини вибудовувалися та розвивалися під домінантою чоловічого начала. У другій половині XIX ст. у західному світі поступово народжувалася й формувалася нова гендерна парадигма – комплекс поглядів на роль жінки у суспільному житті та їх реалізацію у щоденній діяльності. Ця модерна матриця добре ілюструється ідеями Ф.Ніцше, який порушував патріархальну традицію і вперше в історії формулював концептуальні підстави для репрезентації феномена жіночого у філософському та культурному дискурсах. Однак попри нововведення у філософії та психології, ціннісні орієнтації, уявлення про гендерні ролі та побутові практики у світовому співтоваристві змінювалися досить повільно.

Ситуація з гендерною рівністю в Україні й нині далека від ідеальної, що, на нашу думку, має глибоке історичне коріння. Однією з визначальних причин побутування патріархальних стереотипів в українському соціумі стало тривале перебування Наддніпрянської України у складі Російської імперії. У зв'язку з цим важливе значення має етногендерний ракурс дослідження, оскільки за минулі століття в кожного народу склалися певні статеві-рольові нормативи соціальної поведінки, стереотипні уявлення про статус жінки та чоловіка, які, з іншого боку, корелювалися тодішнім законодавством і побутовими практиками.

На думку О.Нестерцової-Собакарь, становище жінок на Наддніпрянщині змінилося в пореформену добу, коли збільшилося залучення їх у суспільне виробництво, зросла роль в економічному житті та розширилися можливості здобувати освіту. Однак втягнення жінок у капіталістичне виробництво не забезпечило фактичної рівності з чоловіками. Здобувши обмежену економічну самостійність, жінка відчувала дискримінацію в оплаті праці та виборі професійної діяльності, а також у сфері вищої освіти. Недосконале законодавство, значний вплив архаїчних правових і моральних норм погіршували складне становище жінок у суспільстві, але ж одночасно й спричиняли включення їх до емансипаційного руху¹.

Окремі питання гендерної проблематики другої половини XIX – початку XX ст. висвітлено у працях Н.Аніщука, Л.Буряк, М.Грабовської, Ю.Івченка, О.Кись, О.Лабура, О.Лугового, Т.Орлової, Л.Смоляр, В.Сніжко, Т.Фоміної, присвячених правовому становищу жінок, злободенним проблемам жіноцтва, боротьбі за жіночі права, розвитку жіночого руху та діяльності його активних учасниць.

¹ Нестерцова-Собакарь О.В. Правове становище жінки на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. – Дніпро, 2016. – С.67.

Зауважимо, що у середовищі освіченого населення Наддніпрянщини побутували різні погляди на жіноче питання. Частина його зберігала усталене переконання, що нібито природна неповноцінність жінки – це доконаний факт, отже вона мусить підпорядковуватися чоловікові. Поряд із цим набували популярності думки, що для досягнення рівності у правах необхідне підвищення освіченості жіноцтва та широке залучення до громадського, культурного життя. Однак, зокрема серед молоді, популярними ставали марксистські погляди на вирішення питання гендерної рівності. Їх прихильники визнавали експлуатацію жінки, обмеження чи позбавлення її прав частиною соціально-економічного пригноблення, а отже вирішення жіночого питання впліталось в успіх загальної боротьби за права робітників².

На нашу думку, зроблені згаданими вище дослідниками висновки потребують певних уточнень і ширших інтерпретацій, оскільки для розуміння всіх складнощів боротьби за права жіноцтва важливими видаються реальні поведінкові практики, з якими стикалася проактивна українська жінка. Ідеться про те, яким було її становище в родині, чи існували реальні можливості здобути освіту і працевлаштуватися, чи вважали жінок повноправними учасницями політичного життя, чи сприймали жіночу творчість рівноцінною із творчістю письменників, науковців, митців чоловічої статі? У зв'язку з цим якраз вивчення его-документів дозволяє повніше дослідити відповідність учинків, побутових практик, життєвих установок тим ідеям, що їх висловлювали у своїй публічній діяльності видатні діячі XIX – початку XX ст., коли рух за права жіноцтва набирал оберті.

Від 1980-х рр. документи особового походження привертають дедалі помітнішу увагу дослідників, а написані з їх широким залученням студії суттєво збагачують світову історіографію. Запропонований 1958 р. професором Амстердамського університету Ж.Прессером неологізм «его-документи» об'єднав різні тексти – автобіографії, мемуари, щоденники, журнали подорожей, листи (окремі історики включали до его-документів також тексти, написані на вимогу офіційних, наприклад адміністративних або судових, органів, тобто клопотання, протоколи допитів і т. п.). Згідно з Ж.Прессером, его-документи – це ті історичні документи, в яких дослідник стикається з «я» або іноді з «він» як суб'єктом опису, що одночасно пише і присутній у тексті³.

Провідними фахівцями у цій галузі виступили професор Каліфорнійського університету в Берклі М.Масух, керівник центру з вивчення его-документів та історії Інституту Й.Гейзингі при Амстердамському університеті Р.Деккер і професор цього та Університету Еразма в Роттердамі А.Баггерман. Вони показали, як у період XX – початку XXI ст. історики по-різному оцінювали й використовували его-документи, а також розробили рекомендації для дослідження цих джерел⁴. У статті професора Базельського університету К.Греєрца наголошувалося, що его-документи розкривають особистість в її специфічному культурному, лінгвістичному, матеріальному та соціальному середовищі⁵.

Наше дослідження ґрунтується на епістолярній спадщині та спогадах членів родини Грінченків. Залучено приватне листування Марії, Бориса й Анастасії, а також листування з дітьми та дітками, що належали до близького кола однодумців. Мета полягає в комплексному аналізі наявних его-документів з антропологічного і психолінгвістичного поглядів, а також із позиції персональної історії та історії ідентичностей для відтворення гендерних установок і практик у родині Грінченків.

² Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / За ред. Л.Гентош, О.Кісь. – Л., 2003. – С.94.

³ Див.: *Зарецкий Ю.П.* Свидетельства о себе «маленьких» людей: Новые исследования голландских историков [Електронний ресурс]: <http://visantrop.rsuh.ru/print.html?id=1167089>

⁴ *Maschub M., Dekker R., Baggerman A.* Ego-documents and history: A short account of the longue durée // *The Historian.* – Vol.78, №1. – Malden, Mass., 2016. – P.11–56.

⁵ *Von Greeyer K.* Ego-documents: The last word? // *German History.* – Vol.28, №3. – 2010. – P.273–282.

Ставлення до ролі жінки у сім'ї (на прикладі родинного спілкування, уявлень про шлюб і побутових практик)

Найяскравіше патріархальна гендерна парадигма проявлялася у сімейній сфері, адже традиційна роль, яку визначали за жіноцтвом суспільні уявлення кінця ХІХ – початку ХХ ст. – це донька, дружина й мати, що перебувають у залежності від чоловіка. Родинне листування, а також спогади М.Грінченко демонструють інший тип взаємин та сімейного виховання у цій родині. Насамперед ці документи важливі своїми свідченнями про принципи, на яких ґрунтувалися сімейні взаємозв'язки – доміанти демократизму, права на вибір, відповідальності, гуманізму, самовідданої любові.

Яскравим свідченням цього виступають ніжні, пестливі та голубливі звертання як батька й матері до доньки, так і доньки до обох батьків: «Дорога дитинонько», «Моя голубко», «Люба Настунечко», «Любе Настинятко», «Любий мій татусику!», «Мамунечко, ріднесенька», «Кохані таточку та мамочко» тощо. До своєї дружини Б.Грінченко звертався в листах не інакше, як «Мое дороге серденько», а закінчував послання словами «Цілую твої ніженьки. Твій Борис». Називав кохану «сонечком», «щастям», «голубонькою», «коханням моїм єдиним і довічним», «любим серденьком»⁶.

Близькі до Грінченків сучасники захоплювалися гармонією їхнього подружнього життя, характеризуючи його як «справжню українську сім'ю без компромісів» та відзначаючи, що у цій родині панує «повне духовне єднання», «обоє складають одну душу, разом роблять одне діло і нелегко, може, й неможливо розділити працю одного від другого»⁷. Подружжя лише зрідка перебували в розлуці, а коли траплялися такі часи, – обоє боляче сприймали розставання. «Ти дивуєшся, що я нужуся за домівкою, дарма, що їзду по таких інтересних краях. А я це знав наперед, що так буде, бо мені завжди буває тяжко самому без своїх рідних», – признавався Борис у листі до дружини від 14 травня 1907 р.⁸

Так само важко сприймала розлуку з рідними й Марія Миколаївна. Зокрема після від'їзду чоловіка з донькою до Львова вона писала: «Як ви поїхали, то й сонечко схвалосся, і небо плаче. Сумно на дворі, сумно і в хаті. Учора прийшла – пуста в хаті. Увійшла я в твою хату, Настунічко, сіла на твоє місце біля віконечка та й заплакала»⁹.

Сумувала за батьками й Настя. В одному з листів 1896 р. 10-річна дівчинка відверто звирялася матері: «Я про що не почну думати то й все згадуємо, що тебе нема з нами. Пиши до мене, голубонько»¹⁰.

У тогочасному патріархальному суспільстві дитиною від народження мала опікуватися матір: поява немовляти було своєрідним таїнством «жіночого світу». Батько повинен забезпечувати сім'ю фінансово, а от про допомогу в догляді зовсім не йшлося. Відстороненість чоловіка пояснюється уявленнями у суспільстві про чіткий поділ роботи на «чоловічу» й «жіночу», в яких нянчити дітей вважалося винятково жіночою справою. І хоча освічені жінки вже бралися за «чоловічі» професії – фармакологію, медицину та інші, – чоловіки протилежного не робили.

Б.Грінченко вважав такі хибні й застарілі уявлення неприйнятними стереотипами. М.Грінченко згадувала: «Батько краще міг її (доньку – Авт.) тішити, ніж я. Влітку вона прокинеться рано, в 4 чи в 5 годин. То й він забере її з возиком у садок, що був при школі, і панькається з нею»¹¹.

⁶ Мовчун А.І. Грінченкіана-2011: пошуки та знахідки // Борис Грінченко – відомий і невідомий: Мат. щорічних Грінченківських читань: 8 грудні 2011. – К., 2012. – С.10–18.

⁷ Липа І. Пам'яті Насті Грінченко // Українська хата. – 1909. – №7/8. – С.353.

⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.ІІІ. – Од.зб.44291.

⁹ Там само – Од.зб.36711.

¹⁰ Там само. – Од.зб.42421.

¹¹ Загірня М. Спогади / Передм., упор., прим. Л.Неживої. – Луганськ, 1999. – С.86.

Сім'я Грінченків не мала значних статків, Настя зростала в доволі скромних побутових умовах, однак батьки спільно виховували єдину доньку з великою любов'ю. Турботливий тато надавав великого значення розвитку доньчиної творчості, самостійності та гуманізму. З цією метою у своїй педагогіці він активно використовував казки і привчав доньку до складання власних повчальних історій, які, на його думку, мали потужний розвивальний та виховний вплив на дітей. Подруга Анастасії Христя Алчевська згадувала: «Ми просили Настю нам розповісти казочку. Вона оповідає щось про зірки. Слово “зірки” мені, що виховувалась переважно в московській мові, – незрозуміле; Настя пояснює, що воно таке... І в тих казках стільки чару, стільки справжньої української поезії!»¹².

Грінченкові казки, історії й оповідання завжди спиралися на емпатійні засади, вчили перейматися почуттями та переживаннями іншої людини. Показово, що в них він не боявся показувати смерть і страждання людей, а отже не намагався ізолювати доньку від реальних життєвих проблем. «Немає ніякої потреби, – писав він в одній зі своїх статей, – вберігати дитину від розуміння того, що в світі багато горя й мучень, навпаки, – необхідно, щоб вона як у справжньому житті, так і з книги вчилася любові й співчуттю до всіх страждаючих, обтяжених тяжким життям, до будь-якого горя»¹³. Важливими рисами духовного світу доньки батьки вважали милосердя, самостійність і відважність.

Найповільніше зміни в гендерній парадигмі відбувалися в питанні шлюбу. Світоглядна позиція Насті Грінченко у «жіночому питанні» зазнала складних життєвих випробувань як в її особистому, так і родинному житті. Вона мала фактичний шлюб із революціонером Миколою Сахаровим, народила позашлюбного сина Володимира, пережила арешт чоловіка й сама була ув'язнена за революційну діяльність. Відсутність законного церковного оформлення шлюбу Анастасії з її обранцем викликала хвилю збурення й осуду серед знайомих родини Грінченків, однак не зруйнувало Грінченківських сімейних принципів і взаємин. Батьки прийняли як персональний вибір доньки, так і її відвертий протест проти патріархальних традицій у стосунках із чоловіками. Настя виросла переконаною противницею церковного шлюбу, вважаючи його архаїчним анахронізмом. Вінчальний обряд трактувала як принизливе для жінки дійство й солідаризувалася з молоддю, яка бойкотувала усталену шлюбну практику. Відзначимо, що подібні погляди набули певного поширення в тодішніх українських інтелігентських сім'ях Наддніпрянщини. Наприклад, Ольга та Лариса (Леся Українка) Косачі тривалий час принципово не «канонізували» свої сім'ї з Михайлом Кривинюком¹⁴ і Климентом Квіткою¹⁵.

Навіть усвідомлюючи, що таке «негідне» новаторство в матримоніальних поглядах і діях не приймається більшістю, Анастасія твердо дотримувалася своїх переконань. За згадками М.Грінченко, вона щиро доводила батькам, що «треба, щоб якомога більше людей не брало церковного шлюбу, то й швидше виробиться щось краще. А як усі думатимуть про те, що незручно жити без церковного вінчання, то коли ж діждуться чогось кращого?»¹⁶. Попри повагу до доньчиного вибору в особистому житті, сімейне листування насичене хвилюванням за її майбутнє: батьків таки тривожила невизначеність Настиних відносин із М.Сахаровим. Марія Миколаївна писала доньці: «Якщо ти

¹² ІР НБУВ. – Ф.І. – Од.зб.33380. – Арк.1.

¹³ Грінченко Б. К вопросу о журнале для детского чтения в земской народной школе // Земский сборник Черниговской губернии. – 1895. – №4/5. – С.27–50.

¹⁴ Леся Українка. Листи: 1903–1913 / Упор. В.А.Прокіп (Савчук). – К., 2018. – С.211–212.

¹⁵ Леся Українка. Листи: 1898–1902 / Упор. В.А.Прокіп (Савчук). – К., 2017. – С.290–292; Леся Українка. Листи: 1903–1913. – С.336–337.

¹⁶ Загірня М. Спогади. – С.97.

думаєш одружитися з д[обродієм] С. (М.Сахаровим – *Авт.*), то йому я дуже радила б скінчити вищу школу. Знаєш, дитино, замолоду все здається так, що: «С милым счастье в шалаше». Але як подме життєвий вітер, то холодно стає в “шалаше”, не палацу, ні просто затишної хатки. Поміркуй, що думаєш робити. Змучились ми, тяжкою твоєю долею, журимося і так уже хочеться побачити тебе на якомусь певнішому шляху»¹⁷.

Однак підтримка матір'ю Настинної позиції у шлюбних питаннях помітна навіть по смерті доньки. Про це опосередковано свідчить серія книжок, видана М.Грінченко в 1911–1913 рр. під назвою «Книжки пам'яті Насті Грінченко», зокрема праця «Про одруження на Україні в давніші часи», в якій досліджувалися притаманні українцям система шлюбу, процес одруження, норми права та звичаї, причини, що вважалися достатніми для розлучення тощо.

Сім'я Грінченків отримала нелегкий досвід ґендерних практик у зв'язку з народженням Настею сина Володимира, який за тодішніми законами мав статус позашлюбної дитини. Хлопчик був охрещений у київській Либідсько-Благовіщенській церкві, розташованій поряд із помешканням Грінченків на вул. Маріїнсько-Благовіщенській (нині Саксаганського, 62–64). Згідно з виписом із церковної метричної книги за 1908 р., таїнство хрещення здійснив 4 серпня 1908 р. настоятель храму протоієрей М.Вишневецький. Хрещеними батьками були Б.Д.Грінченко та О.Ф.Дурдуківська (Єфремова). Батько дитини М.Сахаров на той час перебував у в'язниці за участь у «Лубенській громадській самообороні» 1905–1907 рр.

1 жовтня 1908 р. стало трагічним днем для сім'ї Грінченків: після важкої хвороби померла донька Анастасія, залишивши маленького сина. Однак раптове горе не зламало Бориса Дмитровича. Поховавши доньку, він заопікувався всиновленням «незаконнонародженого» онука, про що свідчить чернетка його клопотання до Київського окружного суду, надіслана близькому товаришеві чернігівському адвокату І.Шрагу, з яким він консультувався щодо правильності оформлення документів¹⁸. У клопотанні Б.Грінченко зазначав: «[...] покорнейше просим Окружной суд помянутого внука нашего Владимира Гринченка, рождённого вне брака умершей дочери нашей Анастасии, усыновить нам с присвоением ему права, усыновлённым детям принадлежащего, и отчества по восприемному отцу – Борисович»¹⁹. На жаль, прагненням і зусиллям Б.Грінченка не судилося здійснитися: через чотири місяці після смерті Анастасії помер і її 11-місячний син.

Питання жіночої освіти

Важливим чинником змін у ґендерній парадигмі стали зрушення у сфері освіти. Н.Грінченко спершу навчалася у Чернігівській гімназії, а згодом закінчила з відзнакою Київську приватну жіночу гімназію О.Дучинської, отримавши статус домашньої наставниці. Батьки спрямовували доньку на здобуття вищої освіти. «А я, Настуню, так тобі знову скажу, ми дуже хотіли б, щоб ти не обмежувалась в знаннях гімназичних, а придбала більшу освіту в якомусь закордонному університеті», – писала М.Грінченко в листі²⁰. Улітку 1903 р. Б.Грінченко супроводжував 19-річну Настю до Львова, аби записати її до університету, де ще 1894 р. відкрито кафедру загальної історії зі спеціальним оглядом історії Східної Європи, яку обійняв М.Грушевський.

¹⁷ ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – Од.зб.44346. – Арк.7.

¹⁸ Там само. – Од.зб.40046. – Арк.3.

¹⁹ Там само. – Ф.І. – Од.зб.31801. – Арк.3.

²⁰ Там само. – Од.зб.44394. – Арк.3.

Грінченки їхали на Галичину з радістю й надією, адже сам І.Франко запропонував Насті жити в його домі та користуватися приватною бібліотекою.

170-тисячний Львів справив на вчорашню гімназистку неабияке враження. У місті діяло чимало відомих наукових, культурних, освітніх установ, проте її здивували галицькі звичаї, зокрема стереотипи щодо статусу та прав жінок. За місцевими узвичаєними нормами дівчина не могла з'явитися на вулиці без супроводу матері, тітки або ж приставленої служниці, а з чоловіків її мав супроводжувати тільки наречений, що різко контрастувало з наддніпрянськими порядками та навіть ускладнювало процес здобуття освіти²¹.

Не справилися і сподівання Насті на проживання в будинку І.Франка через складні сімейні обставини вченого. Тож довелося підшукувати іншу квартиру. Спочатку помешкання винайняли в українського професора, де господарка запропонувала повний пансіон – харчування й послуги служниці, яка супроводжувала б Настю в університет. Коли ж Б.Грінченко відмовився від послуг супроводу доньки, господиня відмовила їм у помешканні, «аби не компрометувати своїх дочок». Зрештою вдалося винайняти квартиру, але й нова власниця житла згодом несподівано відмовила Анастасії у проживанні, ймовірно через «занадто самостійне» життя студентки. Самій дівчині виїняти квартиру у Львові було нелегкою справою, тому Настя навіть планувала хоча б на місяць поселитися в готелі, про що консультувалася з батьками. Однак тато не радив їй цього робити, адже «це не зручно не тільки у Львові, а й скрізь. Дівчині не зовсім безпечно, а у Львові є ще й інші перешкоди»²².

Лише на початку 1904 р., завдяки клопотанням М.Білецької та Г.Шухевич, Настя поселилася в гуртожитку Інституту св. Ольги при Українському педагогічному товаристві, який надавався приїжджим дівчатам. Вона з сумом описувала перші враження від Львова і скаржилася на місцеві звичаї: «Не знаю, що буде далі, але поки можу сказати, що якби я знала, що мене жде, то мабуть би не поїхала у Львів. Далеко йому не тільки до Європи, а навіть дещо і до Росії. Скільки застарілих є традицій і забобонів, скільки страшної особистої ворожнечі, що повірити трудно»²³. У листі від 24 червня 1903 р. вона писала матері про львівські правила: «Питаєш, чого я хочу в Київ. Для цього треба побути тут і все побачити власними очима і почути власними вухами... На кожному кроці доводиться знаходити такі Америки, що тільки станеш “розставивши руки” да дивуєшся, як можна дійти до такого...»²⁴.

Батьки в листах навіть змушені були застерігати доньку від її переважно негативних висловлювань про галицькі традиції: «Раз, що ти ще й не розвилася добре, а друге, тебе ласкаво привітали, до тебе були добрі, то й ти будь добра. Осудити, гостре слово сказати – це таке, про що потім жаліти доводиться, то краще здержуватися»²⁵. Але в іншому листі М.Грінченко писала доньці: «Жалієшся на застарілі традиції й забобони. Але як мені здається, що тобі не обов'язково їм підлягати. Доведеться може де в чому рахуватися трохи з їхніми звичаями, а взагалі жити відповідно до своїх традицій. [...] Не журись, [...] а зважливо й сміливо йди вперед і будуй своє життя так, щоб твоєму розумові й серцеві була з його втіха, а людям користь»²⁶.

Можливість вільного вибору освітнього напрямку, найперше медичного, захопила думки і прагнення дівчини. Вона ділилася своїми планами з рідними: «Уже давненько в мене з'явився один проєкт, про який я не говорила Вам. [...] Хочу поступити вільною

²¹ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота (1856–1886). – К., 2006. – С.314.

²² ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Од.зб.42413. – Арк.1.

²³ Там само. – Од.зб.36673. – Арк.2.

²⁴ Там само. – Од.зб.36722. – Арк.1–2.

²⁵ Там само. – Од.зб.44453. – Арк.2.

²⁶ Там само.

слухачкою не тільки на істор[ико]-філос[офський] факультет, а також і на медичинський. Доведеться, звісно, багато робити, але це не страшно... Робота мене не лякає ні трохи»²⁷. Молода Грінченківна прагнула здобути ще й юридичну освіту, яка для жінки була недосяжною: «Хочу якось приватно пролізти на правничий відділ на економію, бо перфіціально туди жінок не пускають, та не знаю, чи вдасться»²⁸. Планувала Настя навчання й у Чеському університеті, тому збиралася опанувати чеську мову.

Залишаючи право вибору за донькою, батько делікатно відповідав: «Зрозуміло, що від тебе залежить вибрати собі той чи інший шлях, але про се треба добре поміркувати та листом усього не напишеш, – доведеться підждати поки побачимось»²⁹. І все ж радив продовжити студії у Львові³⁰.

У цьому місті Н.Грінченко мала вибудовувати стосунки з чоловіками-однокурсниками, які часто вважали жіночу вищу освіту чимось надмірним. В одному з листів до батьків вона писала: «З огляду відносин до нас, усіх товаришів можна розділити на 3 категорії: 1) ті, котрі розуміють нас і відносяться, як до товаришок; таких поки 2 – Гординський і Кревецький; 2) ті, котрі дивляться на нас іронічно неприхильно, як на емансипованих, і, нарешті, найгірша 3) котрі думають, що панна може тільки кокетувати і фліртувати та більше нічого, і відповідно до цього поведуться»³¹; «А є у нас ще один товариш, який сказав, що скоро чоловіки муситимуть обід варити, бо жінки почали до Універ[ситету] ходити»³².

Згодом Настя налагодила товариські стосунки з багатьма студентами. Водночас її вражало ставлення польських викладачів до українських студенток, про яке вона пізніше писала:

«Щодо наших студентів скажу, що вони відносяться до нас студенток (всього 4) так щиро і просто, що краще й бажати не можна. Звуть нас, звичайно “пані товаришко”. Це виходе також дуже мило. Ну, але академіки-поляки...! Не думайте, що говорить в мене національна ворожнеча, зовсім ні. Треба багато видержати, щоб спокійно проходити яких пів години між польськими академіками під їх іронічними поглядами, усмішками й остротами. Я іноді кусаю-кусаю губи, та прямо готова заплакати»³³.

На противагу Настя описувала турботливе ставлення українських викладачів до жінок-студенток. Наприклад, філолог-славіст К.Студинський був уважним до студенток, особливо до Насті, спостерігаючи, як вона важко звикала до нового життя й місцевих звичаїв, неодноразово намагався розрадити її, аби не нудьгувала, заспокоював тим, що завжди мала можливість відвідати батьків. Настя заповзято бадьорилася, зазначаючи, що «цілком звикла до галицького життя»³⁴.

Поступово призвичаївшись до нових обставин, дівчина включилася в боротьбу за жіночі права. Збереглася незакінчена розвідка російською мовою «Жіночий рух у Галичині», авторкою якої ймовірно була Н.Грінченко. У ній вона з власного досвіду відзначала, що становище жінки у цьому краї скрутніше, ніж у Росії, оскільки

²⁷ Там само. – Од.зб.36720. – Арк.1–2.

²⁸ Там само. – Од.зб.36667. – Арк.1.

²⁹ Там само. – Од.зб.44445. – Арк.2.

³⁰ Там само. – Од.зб.44400. – Арк.3–4.

³¹ Там само. – Од.зб.36683. – Арк.1.

³² Там само. – Од.зб.36695. – Арк.1.

³³ Там само. – Од.зб.36699. – Арк.2.

³⁴ Там само. – Од.зб.36686. – Арк.1.

«кожна жінка й особливо дівчата пов'язані цілою плутаною мережею безглузких традицій. Дівчина майже не може з'явитися на вулиці, та й узагалі в товаристві без матері чи тітки. Не кажучи вже про те, що верхом непристойності вважається, якщо дівчина наважиться йти з молодим чоловіком. Поряд із цим та ж дівчина абсолютного вільно відвідує університетські лекції, які слухає разом із тими ж молодими людьми й нікому навіть на думку не спадає дивуватися цій обставині або знайти в ній щось погане. Ця невідповідність упадає у вічі кожній сторонній людині і треба тільки дивуватися, як не помічають її ті, кому доводиться найбільше страждати від неї»³⁵.

Аналізуючи повідомлення Насті про її побутування у Львові, зокрема активну роботу у «Кружку українських дівчат», батько старався акцентувати її увагу на головному – навчанні та науці: «Бо це все знань не дасть, а без знань навіть талановита людина тепер мало чого варта. А ти, здається, хочеш бути в житті не аби чим, але чимсь»³⁶. В іншому листі він розвивав схожу думку: «Ти помиляєшся, Настуню, кажучи, що гімназія дає шматок хліба, а університет загальну освіту, навпаки: гімназія готує чоловіка до якоїсь спеціальності, якій він призначає себе в житті, ся спеціальність, звісно, може і не давати заробітку, і житиме чоловік з іншого, [...] але все ж буде в житті людини те діло, якому вона себе головню присвятила»³⁷.

Відомості про революційні події в Росії 1905 р. змінили освітні плани Н.Грінченко: вона практично припинила відвідувати Львівський університет і займалася переважно громадською роботою, водночас плануючи переїхати до Петербурга з наміром здобути юридичну освіту та ближче познайомитися з російською соціал-демократією. У 1905 р. в імперській столиці почали функціонувати спільні для чоловіків і жінок Бестужевські курси та юридичні курси Острогорського. Останні цікавили Настю насамперед, оскільки мали б задовільнити не лише її освітні, але й політичні запити.

У кінці вересня 1905 р. за підтримки батьків Настя вирушила в Петербург. Однак партійна робота там, розмірковування над доцільністю і тривалістю навчання змусили її змінити рішення, про що вона повідомляла батькам: «Не можу ручитися, що я висиджу в Петербурзі стільки років, скільки потрібно, щоб скінчити курси. Не такий тепер час»³⁸.

Проте батьки радили Насті все ж здобути офіційну вищу освіту, адже без неї буде важко знайти роботу та планувати своє майбутнє. М.Грінченко не раз нагадувала доньці складнощі батькового життєвого шляху, пов'язані з відсутністю університетської освіти, на що Настя відповідала: «За мене не турбуйтеся, я людина молода і завжди зможу собі заробити принаймі на шматок хліба»³⁹. В іншому листі писала:

«Щодо системних знань, мамочка, то це діло натурі. Я не тільки не вважаю їх непотрібними, але навпаки мені страшенно хочеться пробити їх у сфері наук соціально-економічних і юридичних, але я знаю, що не зможу сидіти над вчиттям, коли мої сили будуть корисні в іншому місці. [...] Одне слово можуть бути всякі погляди на цю справу, але я не можу собі уявити, як би я сиділа над своєю самоосвітою або над придбанням диплому, щоб мати потім кращий матеріальний стан, в той час коли інші тратять усе, навіть життя, не для себе, забуваючи цілком про власну особу. І зараз мені тільки сором за себе, що я віддалася так своєму бажанню спочатку, забуваючи, що я ж не можу здійснити його до кращого»⁴⁰.

³⁵ Там само. – Ф.І. – Од.зб.31493. – Арк.1.

³⁶ Там само. – Ф.ІІ. – Од.зб.44400. – Арк.3–4.

³⁷ Там само. – Од.зб.44403.

³⁸ Там само. – Од.зб.36531.

³⁹ Там само. – Од.зб.36518.

⁴⁰ Там само. – Од.зб.36538 – Арк.4.

Ставлення до професійного самовизначення жінки, права на літературну, юридичну та іншу працю

На рубежі XIX–XX ст. модернізаційні суспільні процеси активізували жіночий виклик панівній чоловічій традиції і в галузі літератури. У кінці 1880 – на початку 1890-х рр. молодий Б.Грінченко відкрив для себе видатних жінок-письменниць і тих, хто тільки починав свій шлях, уважно стежив за розвитком української літератури й добре орієнтувався в новинках. Саме тоді він спостеріг великий талант у поезіях юної Лесі Українки. У листі до Т.Зіньківського 16 січня 1889 р., за кілька років до появи друком першої Лесиної збірки поезій «На крилах пісень» (1893 р.), він відзначав: «Які пишні твори Олени, Лесі й Олесі – Пчілок, Українок і Зірок, – найбільш другої!». Ішлося про поезії Лесі Українки «З Гейне», «Чого?», надруковані в №1 «Зорі» за 1889 р.⁴¹

Леся Українка та О.Кобилянська відчували себе спадкоємницями зрілої традиції «жіночої літератури», маючи предтечами Марка Вовчка, Ганну Барвінок, Олену Пчілку, Н.Кобринську та ін. Літературний образ жінки XIX ст. – «покритки», «бурлачки», «повії», що були квінтесенцією горя, нещастя, немочі, відступив перед «царівною» й «одержимою духом». В українській літературі вперше прозвучав інтелігентський жіночий голос, а разом із ним і феміністична ідея.

У листі до Б.Грінченка 1902 р. Ганна Барвінок звертала увагу: «Чи Ви завважили, що Г.Барвінок із жіноцтва перша виступила на літературне поприще?»⁴². «Ще ж треба сказати, що і стареньку бабусю Г.Барвінок забули. А вона ж перша одкрила шлях до писання – перша з жіноцтва почала»⁴³.

Ганну Барвінок дуже хвилювала незначна кількість письменниць в українській літературі, тому іноді вона навіть докоряла співвітчизницям за інертність. У листі від 25 листопада 1901 р. до Б.Грінченка нарікала:

«Чого українки такі мовчазні? Уже й народ ворухиться, пише дехто і так понаписував, що і в “Щирі сльози”⁴⁴ не можна помістити – безграмотно і непоетично. А наші інтелігентні українки мовчать. Чи вже ж він для їх не писав, про їх не журивсь? А Ваша дружина (Марія Загірня – Авт.) як владіє пером – і не хоче однієї сльози проронити. [...] Довго ще наша Україна буде німа!.. Треба ж комусь початок зробити»⁴⁵.

Б.Грінченко цінував творчість Ганни Барвінок, на відміну від більшості чоловіків, які вважали літературну діяльність «нежіночою справою». У 1902 р. він особисто видав у Києві збірку її оповідань «З народних уст», популяризував її творчість, чим висловлював протест проти патріархальних стереотипів щодо жіноцтва.

Такий крок Б.Грінченка мав стратегічний розрахунок, адже спонукав літературне чоловіче товариство до переосмислення питання про цінність жіночої письменницької праці. Так, познайомившись із виданою Б.Грінченком збіркою Ганни

⁴¹ Погрібний А.Г. Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX – початку XX ст.: Питання ідейно-естетичної еволюції. – К., 1990. – С.93.

⁴² ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – Од.зб.37983.

⁴³ Там само. – Од.зб.37954.

⁴⁴ Ідеться про збірку поезій «Щирі сльози над могилою П.О.Куліша», видану 1897 р. у женецькій українській друкарні, заснованій М.Драгомановим, де серед авторів була й Ганна Барвінок.

⁴⁵ ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – Од.зб.38035.

Барвінок, О.Лотоцький у своєму листі зазначав: «Спасибі Вам за клопіт, за книжку і її видання. Признаю я, що якимось зневірливо відносився до письменницької репутації Г.Барвінок, і лиш тепер Ваша книжка убила моє зневір'я»⁴⁶.

Б.Грінченко високо цінував літературну творчість О.Кобилянської. Він розумів, що їй удалося відкрити для загалу жіночу реальність, яка не вписувалася у традиційне патріархальне уявлення. Письменниця асимілювала феміністичну ідею через власну творчість у літературний процес, що модернізувався під впливом ніцшеанської філософії. А її участь у феміністичному дискурсі сприяла творенню нового образу жінки – інтелектуальної, самодостатньої особистості.

Високу оцінку Б.Грінченком творчості О.Кобилянської було відзначено в розвідці про неї ж В.Доманицького⁴⁷. Велику повагу до О.Кобилянської як «колеги по цеху» містить лист Б.Грінченка від 6 листопада 1903 р. Дізнавшись від доньки, яка в той час навчалася у Львові, про хворобу письменниці, він писав: «Засилаємо Вам наші найщиріші бажання вернути скоро здоров'я на добро собі і на славу рідному письменству. На ознаку моєї великої поваги до Вашої праці прошу прийняти сю книжку. З великою шанобою, щирою прихильністю з Києва»⁴⁸. М.Грінченко так само прихильно поставилася до появи в літературі О.Кобилянської, твори котрої були предметом обговорень як у сімейному колі, так і з однодумцями. У листі до чоловіка Марія Миколаївна зазначала: «Заходила Леся Українка, казала що Кобилянська дуже гарно переклала на німецьку мову томи оповідань Марка Вовчка, а тепер перекладає «Землю» свою»⁴⁹.

У 1906 р. Б.Грінченко залучив до важливої громадсько-політичної справи – видання редагованого ним журналу «Нова громада» – Лесю Українку. За спогадами чоловіка поетеси К.Квітки, справа владналася не без певних колізій: надто самодостатніми особистостями були обоє⁵⁰. В опублікованих листах Лесі Українки до Б.Грінченка, його родини та інших осіб 1903–1910 рр. виразно засвідчені їхня співпраця на громадському полі в київській «Просвіті» ім. Т.Шевченка (1906–1907 рр.), взаємні оцінки літературної творчості, зрештою теплі людські стосунки, що тривали до останніх днів письменника⁵¹.

Авторитет Б.Грінченка в підтримці українських літераторок виразно постав в історії з клопотами Лесі Українки про публікацію творів письменниці й перекладачки Н.Кибальчич, яка разом із чоловіком лікарем Козловським опинилася у скрутних життєвих і творчих обставинах в еміграції в Італії. Б.Грінченко виступав у центрі плану Лесі Українки як авторитетний і безвідмовний діяч, що добре знався на видавничій справі та міг організувати видання творів Н.Кибальчич, аби вона мала літературний заробіток⁵².

Участь Анастасії Грінченко у жіночих організаціях та позиція батьків

На межі 1901–1902 рр. у Києві утворилася «Жіноча громада», яка проіснувала до 1905 р. Вона об'єднала два покоління учасниць, котрі по-різному розуміли

⁴⁶ Там само. – Од.зб.38599.

⁴⁷ Там само. – Ф.95. – Спр.80. – С.25.

⁴⁸ Там само. – Ф.П. – Од.зб.40909. – Арк.1–2.

⁴⁹ Там само. – Од.зб.36725.

⁵⁰ *Квітка К.* На роковини смерті Лесі Українки // Спогади про Лесю Українку. – К., 1963. – С.247–249.

⁵¹ *Леся Українка.* Листи: 1903–1913. – С.163–164, 207–209, 229–230, 284–290, 340–341, 442–444, 465 та ін.

⁵² Там само. – С.365–366, 388, 391, 397–399, 407–408, 409–433, 443, 448.

свою роль у суспільній діяльності. Старше (Л.Драгоманова, В.Житецька, М.Загірня, Л.Старицька-Черняхівська, М.Чикаленко, Л.Шульгіна та ін.) здебільшого орієнтувалося на культурно-освітню працю, молодше (О.Стешенко, М.Лівицька, доньки композитора М.Лисенка – Катря, Галина, Мар'яна, Настя Грінченко, Ганна й Вікторія Чикаленки та ін.) активніше прагнуло революційної діяльності. Громада мала нелегальний характер, оскільки в Російській імперії будь-які самочинні, а тим паче українські, об'єднання були протизаконними⁵³.

Члени «Жіночої громади» уклали українські бібліотеки для села – списки брошур і книжечок, які відповідали б рівню малоосвічених сільських читачів. Для цього переглядали всю дозволена літературу, відбирали гідні видання й на кожне з них складали рецензію чи анотацію, картки з якими надсилалися до каталогу української книгарні журналу «Киевская старина». Крім того, громада допомагала здібним селянським дівчатам стати вчительками сільських шкіл. Збори товариства проводилися в помешканнях, найчастіше родини Чикаленків. Окремі зібрання відбувалися й у домівці Грінченків на вул. Гоголівській, 8.

Крім «Жіночої громади» без виразних політичних цілей, у Києві одночасно виникла філія Революційної української партії (РУП) «Вільна громада», заснована за участі Д.Антоновича, В.Винниченка, Є.Голіцинського, А.Лівицького і членкинь «Жіночої громади» М.Ткаченко-Лівицької, К.Ярмут, М.Гоженко, Є.Лівицької та ін. Члени «Вільної громади» намагалися привнести «революційний дух» у «Жіночу громаду» й пожвавити її діяльність. Залученість Н.Грінченко до «Жіночої громади» стала гарною школою для формування навичок колективної роботи й дисципліни, що стало їй у пригоді під час навчання у Львівському університеті, де вона одночасно продовжувала свою громадсько-політичну активність у «Кружку українських дівчат» й революційну – як учасниця «Вільної громади» (Комітету) РУП.

На Галичині в кінці XIX ст. жіноцтво також активно об'єднувалося в різноманітні осередки – «Товариство руських дам» (1879 р.), «Товариство руських жінок» у Станіславові (1884 р.). У 1893 р. у Львові Г.Шухевич, О.Франко, О.Герасимович створили «Клуб руських жінок» за зразком англійських клубів. До нього ввійшли відомі учасниці, котрі хоч і не поділяли поглядів Н.Кобринської у жіночому питанні та соціалізмі, проте вважали, що жінки повинні відігравати значнішу роль у громадянському суспільстві.

Проте «Клуб руських жінок» був надто елітарним, аби залучити широкий загальний жіночий молоді. Тому доньки його членкинь, яких підтримували дівчата зі Східної України, що навчалися у Львові, вирішили заснувати власний гурток на знак протесту проти практики старшого покоління усувати молодь від публічних виступів. У 1901 р. донька Герміні Шухевич Дарина разом із Н.Будзиновською, М.Підлісецькою та О.Бережницькою створили «Кружок українських дівчат». Саме слово «дівчата» в той час мало своєрідне політичне забарвлення. У галицькому суспільстві відносно молодих утвердилося звертання «панна», а «дівчина» звучало незвично та, за висловом однієї із засновниць гуртка, «для початку століття відверто революційно»⁵⁴.

Після приїзду до Львова Н.Грінченко активно долучилася до діяльності «Кружка українських дівчат», про що відомо з її листів до батьків. Спочатку в роботі брала участь невелика кількість учасниць: «Сьогодні була перша лекція Грушевського для “Кружка”, але було всього 6 членів зі мною», – повідомляла батькам Настя⁵⁵. Для активізації роботи товариства вона разом зі своєю подругою О.Шухевич доклала

⁵³ Павловський В. Перше українське жіноче об'єднання в Києві (1901–1905) // Наше життя. – 1998. – Травень. – С. 2.

⁵⁴ Бережницька-Будзова О. Кружок українських дівчат // Нова хата. – 1939. – Ч. 5. – С. 2.

⁵⁵ ІРНБУВ. – Ф. III. – Од.зб. 36689.

чимало зусиль: інформували громадськість про його існування, домовлялися з відомими науковцями про виступи на засіданнях, запрошували слухачів, читали власні доповіді та після засідань улаштовували розваги. «Кружок урядує забаву. Мусимо урядити концерт, ворожіння і т. д. [...] У четвер мушу бігти на засідання цього комітету, в той же день маю кружковий відчит», – описувала Настя на прохання батька свою роботу в гуртку⁵⁶. Основна мета товариства полягала в тому, щоб звернути увагу громадськості на права жінок та домагатися їх політичної рівності з чоловіками. «Мушу завтра радитись з Грушевським, Студинським. Д-р Левіцький згодився прочитати відчит для кружку так, як і Франко, і Студинський. Тепер все агітуємо, щоб більше приходило», – писала Настя Грінченко в листі від 9 листопада 1903 р. батькам⁵⁷. Вона особисто запрошувала лекторів і забезпечувала слухацьку аудиторію. Особливу увагу приділяла робітникам, відвідувала робітничі товариства з метою залучення до зібрань⁵⁸. Крім того й сама виступала на таких зборах: «Зараз пишу реферат для “кружка”, а потім маю ще деякої іншої роботи аж по шию!»⁵⁹. Уже наприкінці листопада 1903 р. дівчина з ентузіазмом сповіщала батькам про пожвавлення роботи: «Але скільки народу прийшло! В залі всі не помістилися і стояли в коридорі і на сходах. [...] Тепер уже ми не потребуємо просити, а нас просять»⁶⁰. Незабаром, разом із Д.Шухевича та іншими дівчатами, Н.Грінченко підготувала ювілейний захід – перше віче гуртка, яке відбулося в лютому 1904 р. На ньому прозвучали виступи, що вдало порушували жіноче питання. Палкі, продумані та логічні промови жінок знайшли схвальні відгуки навіть у чоловіків, котрі прийшли на віче зі скептичними настроями. Гурток дуже швидко набував популярності й захоплював українських політиків, культурних діячів.

Хоча батьки Н.Грінченко і схвалювали її активну громадську діяльність, однак хвилювалися про університетську освіту, заради якої вона й перебувала у Львові. З цього приводу Борис Грінченко писав доньці: «Ти в кружку, ти в т[оваристві] Шевченка, ти в спектаклі, ти в редакції. Це все дуже добре, але тільки, як додаток до головного. А головне се – наука»⁶¹. У листі-відповіді Настя емоційно реагувала: «В кожному листі від вас я знаходжу лише нагани. Як ви не ввійдете в моє становище! Чого вся молодіж може брати участь у громадському житті, тільки я не маю на це права?! Віддавати громадським справам тільки хвилини відпочинку – то є цілком неможливо для мене»⁶².

Н.Грінченко мала неабиякий авторитет на Галичині, де її ім'я асоціювалося здебільшого з жіночим рухом та активною діяльністю у «Кружку українських дівчат». Її кандидатуру навіть не раз пропонували на посаду очільниці гуртка, що підтверджується листом до батьків від 16 травня 1904 р.⁶³ Навесні 1905 р. Анастасія Грінченко повернулася додому і присвятила себе революційній діяльності в Полтаві, Києві, Петербурзі, Конотопі.

Попри те, що в Російській імперії умови для боротьби жінок «за свої людські права» були одними з найскладніших, Н.Грінченко відзначала, що у жодній державі Західної Європи «жінка не рветься так до знання, до вищої освіти, що ніде вона не грає такої видатної ролі в громадському житті, як у Росії». На її переконання,

⁵⁶ Там само. – Од.зб.36694.

⁵⁷ Там само. – Од.зб.36675.

⁵⁸ Там само. – Од.зб.36690.

⁵⁹ Там само. – Од.зб.36613.

⁶⁰ Там само. – Од.зб.36691.

⁶¹ Там само. – Од.зб.44400. – Арк.2.

⁶² Там само. – Од.зб.36653. – Арк.1.

⁶³ Там само. – Од.зб.36638. – Арк.2.

жіноцтво, яке вже добилося права працювати у шкільній освіті й медицині, в найближчому часі доб'ється його і у правничій сфері, а жінки-юристки, адвокатки, судді – стануть звичайним суспільним явищем. Вона стверджувала: «Ще кілька перемог, зароблених тяжкою боротьбою, і Вільгельм II вже не відважиться сказати, що жінка мусить знати тільки три слова на “К” – Kirche, Kinder, Küche (церква, діти, кухня)»⁶⁴.

Его-документи сім'ї Грінченків є важливим джерелом для деталізації уявлень про жіночий рух в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Вони свідчать про поступові зміни в гендерній парадигмі, змінами в мисленні та діяльності тодішнього українського суспільства, що, своєю чергою, впливало на інше сприйняття гендерних ролей і побутових практик. Крім того важливо, що ці матеріали розкривають особистості їхніх авторів, а отже формують виразніші та яскравіші уявлення про людей, які приєдналися до боротьби за жіночі права, реальні побутові проблеми жіноцтва, шляхи подолання суспільного несприйняття чи осуду, самоорганізацію жіночого руху задля досягнення конкретних цілей. Використання его-документів родини Грінченків дає можливість порівняти реальні побутові практики Б.Грінченка, М.Грінченко (Загірньої) та їхньої доньки Анастасії, ставлення членів сім'ї до родинного життя, виховання, жіночої освіти, участі в українському громадсько-політичному русі. В листуванні й повсякденній діяльності Грінченки демонстрували підтримку необхідності розширення прав і можливостей жіноцтва в родинному житті, освітній, професійній сферах. Демократичні погляди Грінченків-батьків цілком підтверджуються стилем і методами виховання доньки Анастасії, сприйняттям її як самостійної особистості, повагою до її способу життя та поглядів на створення власної сім'ї. Гендерні установки та практики родини Грінченків впливали на близьке до них громадське середовище й допомагали поширенню демократичних практик у середовищі української інтелігенції. Публічність та авторитетність цієї сім'ї сприяли поступовим змінам гендерної парадигми – від патріархального домінування до розширення жіночих прав.

REFERENCES

1. Hentosh, L. & Kis, O. (Eds.) (2003). *Hendernyi pidkbid: istoriia, kultura, suspilstvo*. Lviv. [in Ukrainian].
2. Hrytsak, Ya. (2006). *Prorok u svoii vitchyzni: Franko ta yoho spilnota (1856–1886)*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Kvitka, K. (1963). *Na rokovyny smerti Lesi Ukrainky. Spohady pro Lesiu Ukrainku*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Livytska, M. (1972). *Na brani dvokh epokh*. New York. [in Ukrainian].
5. Mascuch, M., Dekker, R. & Baggerman, A. (2016). Ego-documents and history: A short account of the longue durée. *The Historian*, 78, (1), 11–56.
6. Movchun, A.I. (2012). Hrinchenkiana-2011: poshuky ta znakhidky. *Borys Hrinchenko – vidomyi i nevidomyi: Materialy sbchornichnykh Hrinchenkivskykh chytan: 8 brudnia 2011*, 10–18. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Nestertsova-Sobakar, O.V. (2016). *Pravove stanovysbe zbinky na ukrainskykh zemliakh u skladi Rosiiskoi imperii u drubii polovyni XIX – na pochatku XX st.* Dnipro. [in Ukrainian].
8. Pavlovskiy, V. (1998). *Pershe ukrainske zhinoche obiednannia v Kyievi (1901–1905). Nasbe zbyttia*, Traven, 1–4. [in Ukrainian].
9. Pohribnyi, A.H. (1990). *Borys Hrinchenko v literaturnomu rusi kintsia XIX – pochatku XX st.: Pytannia ideino-estetychnoi evoliutsii*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Prokip (Savchuk), V.A. (Comp.) (2017). *Lesia Ukrainka. Lysty: 1898–1902*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Prokip (Savchuk), V.A. (Comp.) (2018). *Lesia Ukrainka. Lysty: 1903–1913*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Von Greyerz, K. (2010). Ego-Documents: The last word? *German history*, 28, (3), 273–282.
13. Zahirmia, M. (1999). *Spohady*. Luhansk. [in Ukrainian].

⁶⁴ Грінченко Н. Жінки-юристи // Рада. – 1906. – №41. – С.1–2.

Yurii BEZZUB

Senior Lecturer,
Department of Historical and Civic Education,
B.Hrinchenko Kyiv University
(Kyiv, Ukraine), y.bezzub@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8259-4978>

Ninel KLYMENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at Department of Historical and Civic Education,
B.Hrinchenko Kyiv University
(Kyiv, Ukraine), n.klymenko@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4057-3626>

Olha DUDAR

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at Department of Historical and Civic Education,
B.Hrinchenko Kyiv University
(Kyiv, Ukraine), o.dudar@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1715-480X>

Gender Attitudes and Practices in B.Hrinchenko's Family According to Ego-Documents

Abstract. In modern historical science, there is a growing need for a new vision of the past, which is not only about the “external” history of important processes and phenomena, but also about the “internal” history of subjects, “human” history. Sources of personal origin of the Hrinchenko family allow us to better understand the reasons and features of the inclusion of prominent personalities in the struggle for women’s rights in the late 19th – early 20th century. **The purpose of the study** is to determine the role of leading intellectual families of Dnipro Ukraine in the formation of a new gender paradigm in the Ukrainian lands in the late 19th – early 20th century based on ego documents of Borys, Maria and Anastasiia Hrinchenko. **The methodology** is based on the deconstruction of ego-document texts and individual-biographical and subject-activity approaches, which allow to outline the role of specific individuals in the formation of women’s issues in Dnipro (sub-Russian) and Western (sub-Austrian) Ukraine in the selected period. **The scientific novelty** lies in the comprehensive study of ego-documents, which allowed to detail the peculiarities of the situation of women and the development of the movement for gender equality, which are difficult to describe holistically solely on the basis of mass documentary sources. **Conclusions.** During the outlined chronological period, Ukrainian society continued to maintain conservative ideas about women’s domestic practices in the family and public life. The Hrinchenko family is an example of important historical changes that have taken place among intellectual families. Ego-documents demonstrate the important unity of the views of Borys, Maria and Anastasiia Hrinchenko on gender issues, which were expressed publicly, and daily routines, which fully corresponded to their worldviews. It is through such practices that gradual changes in the gender paradigm are taking place, from patriarchal domination to the gradual expansion of women’s rights.

Keywords: women’s question, Hrinchenko family, ego-documents, gender paradigm, gender-role stereotypes, women’s rights, emancipation, women’s movement.

Марія КАЗЬМИРЧУК

докторка історичних наук, професорка,
доцентка кафедри етнології та краєзнавства,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), brungilda@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8877-4489>

Наталія МЕХ

докторка філологічних наук, професорка,
провідна наукова співробітниця,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та
етнології ім. М.Рильського НАН України,
Український етнологічний центр
(Київ, Україна), mno_logos@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5846-505X>

Періодизація розвитку маєткової культури України (XVIII – початок XX ст.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/10.15407/uhj2022.03.134>

УДК: 930:94(477):727]«19/20»

Анотація. Метою дослідження є створення періодизації розвитку маєткової культури на території України, що входила до складу Російської імперії у XVIII – на початку XX ст. **Методологія.** Використано як загальнонаукові, так і спеціальнонаукові методи, зокрема історіографічного аналізу та хронологічний. **Наукова новизна.** Вперше проаналізовано періодизаційні схеми розвитку маєткової культури, які було створено за радянських часів, запропоновано власний варіант такої періодизації. **Висновки.** У радянські часи періодизації розвитку маєткової культури на території України не було приділено значної уваги. Відомі лише дві: Д.Щербаківського (1924 р.) та архітектора В.Козюліна (1955 р.), яка стосується вивчення особливостей композиційних рішень палацово-маєткових комплексів Лівобережної України. Сучасні дослідники здебільшого аналізують маєтки як культурний феномен та мало звертають увагу на періодизацію розвитку маєткової культури, тому існує нагальна потреба ще раз розглянути цю проблему. Наприкінці XVIII ст. маєток став осередком розвитку української провінційної культури, на їх основі здійснювалося вираження та задоволення духовних, освітніх потреб як вищого суспільного прошарку, так і селянства, а також відбувалося поєднання професійних та народних форм і взаємозв'язок різних видів мистецтв. Завдяки цьому маєткове мистецтво зазнало найбільшого розквіту в першій половині XIX ст. У другій половині XIX ст. відбувалася трансформація маєткової культури, коли старі «дворянські гнізда» отримували нових власників – буржуазію і творчу інтелігенцію, формувалися нові характерні риси маєткової культури. Після приходу до влади більшовиків маєткова культура як явище зникла. Доцільно виділити три етапи її розвитку в межах підросійської України: 1) період маєтків-економій (до кінця XVIII ст.); 2) період «дворянських» маєтків як осередків мистецтва (кінець XVIII ст. – перша половина XIX ст.); 3) період маєтків у власності буржуазії та інтелігенції (друга половина XIX – початок XX ст.).

Ключові слова: маєток, маєткова культура України, садиба, «культурні гнізда», палаци, періодизація.

Маєток XVIII – початку XX ст., де, насамперед, проживала еліта, став яскравим феноменом української культури. Це також символ вітчизняної культури, який

сполучав різні види мистецтв: живопис, літературу, музику, театр, освіту тощо. Саме в ті часи видатні діячі, тісно пов'язані з маєтковою культурою, представляли культурний розвиток українських земель. Маєтки – це не лише приємні місця сезонного проживання власників, але й унаочнення естетичних уподобань та ідеалів людини того часу, де рекрутувалися, культурно збагачувалися і творили вихідці з народу. Однак маєтки були не тільки культурними, освітніми та виховними, але й економічними центрами. Культурний світ дворянських маєтків складався з поєднання різних видів мистецтва, мистецького середовища та громадського життя, культурного, господарського, повсякденного побуту, вишуканого архітектурного середовища, що гармонійно перепліталось з живою природою. Вивченням багатогранної культурної діяльності українських маєтків нині займаються чимало вітчизняних дослідників, мистецтво-, крає-, музеє-, пам'яткознавців, природничників. Нагальним завданням є дослідження маєтку як культурно-історичного феномену, розгляд його ролі та місця в національній культурі, визначення його комплексного характеру, оцінка значення для української культурної дійсності. Але цього не можна досягти без створення сучасної періодизації маєткової культури України.

Сьогодні спостерігається підвищення інтересу вітчизняних дослідників до садиб і маєтків України кінця XVIII – початку XX ст., адже вони відігравали значну роль у розвитку української культури. Проте фахівці в історії українських маєтків звертають увагу або на окремі періоди, або на певні регіони чи мистецькі напрями, або ж на внесок видатних родин та їхніх представників. Так, проблеми культурної спадщини маєтків кінця XVIII – початку XIX ст. розглянула Т.Смирнова¹, маєтки української інтелігенції кінця XIX ст. описує М.Будзар², господарську діяльність маєтків родини Потоцьких XIX – початку XX ст. аналізує О.Лобко³. Завдяки зусиллям істориків і мистецтвознавців накопичилося чимало цінних та цікавих джерел щодо вивчення українських маєтків, серед них описово-статистичні праці кінця XVIII – початку XX ст., періодика, архівні описи дворянських маєтків, джерела особового походження, родові архіви, візуальні матеріали тощо⁴. Усього цього достатньо для здійснення спроби виокремлення та аналізу певних періодів маєткової культури України.

Перші кроки до формування вітчизняної дослідницької традиції було зроблено в дорадянській період, коли сформувалися різні напрями дослідження маєтків на українських землях. Нині спростовано думку, що їх тоді не вивчали. Навпаки, саме в той час фіксуємо чималу кількість праць дослідників маєткової культури України. Звісно, існувала велика небезпека для тих, хто займався ідеологічно непопулярним напрямом, крім того, розглядати маєтки як позитивне явище культури фахівці не мали змоги. На сучасному етапі відзначається широкий діапазон різних векторів у вивченні маєткового світу. Нинішні дослідники, особливо історики, найбільше уваги приділяють аналізу біографій видатних культурних діячів, інколи звертаючи увагу на їхні маєтки. Мистецтвознавці одноставно свідчать про багатогранність феномену маєтків України⁵.

¹ Смирнова Т.В. Проблеми вивчення культурної спадщини Волині кінця XVIII – початку XIX ст. у спеціальній літературі // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. – Вип.18(2). – Рівне, 2012. – С.41–45.

² Будзар М.М. Заміські маєтки українських інтелектуалів на теренах Лівобережної України у другій половині XIX ст. // Уманська старовина. – Вип.2. – Умань, 2016. – С.5–11.

³ Лобко О.А. Теплицько-Бубновецько-Ситковецький маєток родини Потоцьких XIX – початку XX ст. // Наукові записки НАУКМА. – Вип.52: Історичні науки. – К., 2006. – С.18–25.

⁴ Барабаш Н.О. Дворянські садибні комплекси Дунаець та Ярославець за споминами М.А.Маркевича // Сіверщина в історії України. – Вип.6. – Глухів, 2013. – С.323–327.

⁵ Казмирчук М., Мех Н. Маєткова культура України у сучасних гуманітарних та природничих дослідженнях // Український історичний журнал. – 2021. – №3. – С.157–169.

Не дивлячись на існування значних масивів праць різних хронологічних відрізків, періодизація існування маєтків залишається поза увагою сучасних дослідників. Першу спробу її було зроблено 1924 р. фахівцем першої половини ХХ ст. Д.Щербаківським. Він виділяв в історії маєткової культури України три періоди. Перший (до 1790-х рр.) характеризував як початковий: маєткових колективів було небагато, і належали вони переважно магнатам. Другий (із кінця ХVІІІ – до 30-х рр. ХІХ ст.) став періодом найбільшого поширення та розквіту маєткового мистецтва. І, відповідно, з 1830-х рр. розпочалися часи поступового занепаду маєткової культури⁶.

Другу спробу створення періодизації існування маєтків зробив 1955 р. архітектор В.Козюлін. Це була історико-архітектурна праця щодо маєтків Російської імперії, підготовлена на широкому колі джерел та літератури. Її періодизація базувалася на мистецтвознавчих та історичних характеристиках маєткового будівництва, але її історична складова спиралася на панівну ідеологію, спрямовану на обґрунтування зверхності російської культури та процесів «возз'єднання». Поява цієї праці стала можлива завдяки підтримці тодішнього головного архітектора Києва А.Добровольського, який займався плануванням і забудовою Хрещатика. В.Козюлін згадав та неодмінно процитував В.Леніна, підкріплюючи власний вибір теми тим, що слід пізнавати будь-яку культуру, навіть «ворожу радянській ідеології», аби «збудувати пролетарську». Дослідник відзначав, що до встановлення радянської влади дослідження архітектури маєтків мало історико-описовий характер, тому власною метою він визначив вивчення особливостей композиційних рішень палацово-маєткових комплексів Лівобережної України кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. Автор проаналізував визначні архітектурні пам'ятки Харківської, Чернігівської, Сумської, Полтавської обл.⁷

Базу дослідження В.Козюліна склали креслення маєтків, література про них, музейні експонати, вивчення місцевості. Він висвітлив особливості композиційних рішень завдяки реставрації генеральних планів і маєтків Лівобережжя. Також проаналізував вплив історичних умов на формування композиційних прийомів палацово-маєткових комплексів. Фахівець виділив п'ять основних етапів формування композиції маєтків. 1) До ХVІІІ ст. вони склалися в умовах патріархального побуту, їх рішення мали замкнений «феодалний» характер, а головні будівлі розміщувалися у центрі великого двору, оточеного господарськими спорудами; в архітектурі того часу відзначався розвиток принципів народного будівництва. 2) Від початку ХVІІІ ст. головні будівлі маєтків розташовувалися попереду регулярно спланованої ділянки, набували симетричного рішення. 3) У середині ХVІІІ ст. відзначалося змішання характеристик першого і другого періодів; головна будівля маєтку, зберігаючи симетричне рішення, відсувалася вглиб ділянки, а композиція набувала замкнутого характеру. 4) Наприкінці другої половини ХVІІІ ст. відбувалося створення маєткових комплексів як вищого досягнення маєткового будівництва Російської імперії; зростання міжнародної ролі цієї держави та розвиток революційно-демократичного руху справили вирішальний вплив на всю культуру ХVІІІ–ХІХ ст., зокрема й на архітектуру; архітектурно-композиційний прийом маєтків набув відкритого суспільного характеру. 5) Початок ХІХ ст. характеризувався збереженням композиційних прийомів попереднього періоду, але головна будівля маєтку стала в один ряд зі службовими, утворюючи фронтальну композицію; проте об'єктивні процеси зумовили поступову втрату маєтками економічного значення у житті імперії, через що скорочувалося

⁶ Щербаківський Д. Оркестри, хори й капели за панщини на Україні // Музика. – 1924. – №10/12. – С.205–206.

⁷ Козюлін В.В. Композиционные приёмы в архитектуре второй половины ХVІІІ и начала ХІХ вв. (На примерах усадебных комплексов Левобережной Украины): Автореф. дисс. ... канд. архитектуры. – К., 1955 – С.4–6.

будівництво великих комплексів. Таким чином, з цієї періодизації видно, що вона не є повною і стосується лише архітектурної складової маєткової культури, несучи у собі ряд ідеологічних штампів⁸.

Нааявність лише цих двох давніх або ідеологічно викривлених спроб радянських фахівців упорядкувати за періодами історію маєтків свідчить про нагальну потребу у створенні сучасної вітчизняної періодизації. Це ускладнюється плутаниною в термінах «маєток» і «садиба», а також існуванням багатьох схожих за визначенням понять, деякі з яких були в ужитку за часів Русі.

Поняття «маєток» є складною багатогранною системою економічних, соціально-політичних і культурних аспектів, що базується на землеволодінні, підприємстві та приватній власності, водночас є унікальним типом поселення, центром якого були представницька садиба й паркові угіддя, та осередком формування і поширення культури, з особливими процесами організації життєдіяльності й творчості, що належало представникам різних станів⁹.

Дуже важко виділити нижню межу, від якої слід вести початок маєткового будівництва. Для цього дослідники використовують дуже абстрактний період – до XVIII ст. Вже на той час існували маєтки біля столиць Російської імперії. Відомо, що за часів Петра I почалася роздача землі наближеним до нього особам. Маючи плани на знищення козацької України, цар надав велику вотчину І.Мазепі на Курщині. Саме останнього вважають зачинателем справи маєткового будівництва, а заснування маєтків – з роздачі Петром I земель соратникам. Гетьман заснував чимало сіл у південно-західній частині Курського краю, зокрема Іванівське, Степанівка, Мазепівка. Його власний маєток було збудовано в Іванівському на початку XVIII ст. Точної дати завершення робіт, проте, немає. Існують свідчення, що маєток мав центральну частину, де розташовувалася кам'яна садиба, а також дерев'яні господарські споруди¹⁰.

Існує й інша думка, відповідно до якої початком маєткового будівництва став наказ Петра III «Про звільнення дворян від обов'язкової державної служби» 1762 р., коли масово з'являлися «родові гнізда» по всій Російській імперії. Завдяки цьому начебто в багатьох дворян, власників маєтків, виникала можливість присвятити максимум часу культурному розвитку провінції. Відтоді видозмінювалися також архітектура садиб та особняків, аби краще представляти культурні вподобання власника, репрезентувати і транслювати його мистецькі досягнення. Власник демонстрував володіння: вишукане внутрішнє й зовнішнє оздоблення житлового будинку, добре організоване господарство, великий розпланований парк. Усе це слугувало важливою культурною територією, де творили митці та видатні діячі, гості господаря або ж вихованці маєтку з простолоду. Саме з кінця XVIII ст. почалися змагання на ниві культурних звершень між володарями маєтків.

Усі маєтки XVIII ст. на теренах України були унікальними. Серед них – зразок провінційного класицизму Хомуцьк Муравйових-Апостолів на Полтавщині. Це не тільки довершений витвір садово-паркового мистецтва та взірець архітектури, але цінний історичний об'єкт, що був осердям культурного розвитку цілого регіону. Ним поряdkували спадкоємці гетьмана Д.Апостола. Хомуцький маєток у 1725 р. складався з житлового будинку, стайні, невеликої пивоварні, пасіки, кількох ставків. У 1754 р. зведенням Троїцької церкви з дзвіницею було завершено формування

⁸ Там же. – С.7.

⁹ Казьмирчук М. Поняття «маєток» в українській культурі наприкінці XVIII – на початку XX ст. // Етнічна історія народів Європи. – Вип.66. – К., 2022. – С.7–15.

¹⁰ Мазепа М. Маєтки гетьмана Мазепи у Російській Федерації // Тезиси доповіді на міжнародній науково-практичній конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана І.Мазепи. – Батурин, 2004.

цього унікального садибного комплексу. Пізніше житловий будинок перебудували на розкішний палац і розширили парк¹¹.

Розквітом маєткової культури вважається кінець XVIII – середина XIX ст. Адже саме у цей час дослідники фіксують бурхливе будівництво маєтків та активізацію культурної діяльності в них і навколо них. В одному маєтку тоді могло розвиватися кілька напрямів мистецтва, створювалася надзвичайно плідна творча атмосфера.

Майже всі власники маєтків створювали хори, театри, капели. Музика слугувала не тільки для розваги гостей і господарів – тут професійно зростали талановиті виконавці та цілі музичні колективи. Крім того, особливо популярною була безпосередня участь власників в організації або самому музичному чи театральному дійстві. У XIX ст. були популярними музичні й театральні змагання серед господарів, які витрачали на це чималі гроші. Менше капіталовкладень вимагав розвиток домашніх оркестрів, які стали дуже поширеним явищем у маєтках. Найбільш відомими діячами в музичному й театральному маєтковому мистецтві були Розумовські, Галагани, Тарновські та ін. Саме завдяки їхнім зусиллям відбувався взаємозв'язок професійного музичного мистецтва і традицій народної музики.

Власники маєтків захоплювалися колекціонуванням рідкісних речей, книг, творів мистецтва. Деякі з них виготовляли місцеві майстри, художники. У маєтках розташовувалися великі бібліотечні зібрання. У цьому особливо прославилися князі Сангушки та граф Ю.Лінський. Інколи в маєтках облаштовувалися навіть музеї, де колекцію збирав і систематизував власник, як-от В.Тарновський-молодший¹². Саме там зберігалися родинні реліквії, що їх демонстрували численним гостям. Ідея маєтку полягала також у створенні спадкового «родового гнізда», де панує стабільний і непорушний побут з акцентом на історичну пам'ять про минуле та традиції. Власний внутрішній простір палаців і парків у великих маєтках створював історичну атмосферу, особливо власники захоплювалися античною тематикою. Найяскравіший зразок – Качанівка на Чернігівщині.

У маєтках активно розвивалося образотворче мистецтво. Господарі намагалися займатися художнім аматорством і запрошували живописців, які прославляли їх та зображували їхні володіння в усій красі. Поширеним було замовлення портретів, формування картинних галерей у палацах та садибах. Досить цікавою є тема підтримки власниками маєтків талановитих художників із місцевого населення, яка потребує окремого розгляду. Над вишуканими інтер'єрами маєткових палаців та над улаштуванням парків працювали як свої, так і зарубіжні майстри, архітектори.

Саме в маєтках проходило майже все життя молодих господарів – тут вони з дитинства здобували домашню освіту, а вже на схилі кар'єри та роки знову поверталися додому. За освітніми можливостями маєткове середовище нічим не поступалося тогочасним навчальним закладам. Така освіта та виховання давали кращі результати, свідченням чого стали чимало видатних діячів.

Крім стандартних класицистичних форм, у маєтковому будівництві XIX – початку XX ст. простежується романтичний стиль. Зводилися дуже нестандартні палаци в готичному, ампірному, мавританському стилях, а також розвивалося садово-паркове мистецтво з елементами англійського і французького стилів. Дуже цікаві «палаци-трансформери», де вдало поєднувалися кілька стилів. Якщо в XIX ст. палаци будувалися величезні, то на початку XX ст. вони ставали меншими. Так,

¹¹ Жукова О.В. Хомуцька садиба Муравйових-Апостолів у контексті сучасних музеєфікаційних процесів // *Культура України*. – Вип.37. – X., 2012. – С.161.

¹² Федорова Л.Д. Приватні зібрання української старовини Василя та Миколи Тарновських у контексті історії музейної справи в Києві // *Український історичний журнал*. – 2015. – №6. – С.69–88.

найцікавішою спорудою Хмільника є палац графа Ксідо, зведений у 1911–1915 рр. Від річки Південний Буг – це неприступна фортеця й ренесансний замок із кутовими баштами, натомість із парадного боку перед гостями поставала будівля у стилі класицизму, з білими балконами та колонадою.

Найбільш дискусійне й малодосліджене в розвитку маєткової культури – питання долі маєтків і садіб у пореформений період. Деякі сучасні вітчизняні дослідники вважають, що саме скасування кріпацтва в 1861 р. завдало маєтковій культурі значного удару, коли відбувалося поступове згасання «родових гнізд».

Реформа 1861 р. здійснювалася в інтересах держави, для відновлення могутності Російської імперії. При цьому зачіпалися інтереси панівної верстви, більш того, їй завдали дошкульного удару. Дворяни позбулися права володіти землею з кріпаками й мали пристосовуватися до нових соціально-економічних обставин, що відбувалося різними шляхами¹³. Важливими рисами для підтримки колишніх культурних здобутків ставали господарська ініціативність і досвід власників маєтків. Крім того, ставало набагато важче відновлювати маєтки після селянських заворушень початку XX ст. Саме тоді відбувалися складні процеси їх еволюції, коли зменшувалися розміри та модернізувалася господарська складова. «Дворянські гнізда» отримували нових власників, вихідців із буржуазії. Хтось із них намагався зберегти певні традиції маєткового життя, підкреслюючи зв'язок із колишніми родовитими володільцями, а хтось – привносив нове, що неодмінно позначалося на українській культурі.

У цей період маєтки й надалі залишалися культурними центрами з особливим мистецьким середовищем, що впливало на всю провінцію. Саме там збираються близькі за поглядами та духом люди, створювалися умови для розвитку особистості, її творчості. Нові ідеї господарювання, що почали активно пропагуватися на зорі XX ст., мали змогу поширюватися завдяки успішному прикладу маєтків буржуазії. Хоч романтика цього процесу і псувалася тим, що подеколи прибуток ставав головною метою для деяких власників, а це вело до втрати ними культурної складової. Підприємливі володільці здавали в оренду землі, господарські споруди, будували різноманітні підприємства, вирубували парки.

Однак це не означало занепад, а свідчило про еволюцію провінційних культурних осередків – тобто створення нових умов і нових маєтків. Маєткова культура дійсно зазнала змін через нівелювання становища дворянства та появу нових власників колишніх «родових гнізд» із представників інших станів. Саме тут проявилася характерна риса маєткової культури кінця XIX – початку XX ст., попри явну традиційність попередніх періодів, з'являлися її нові складові відповідно до тогочасних соціально-економічних перетворень.

Звісно, початок XX ст. був досить багатим на несприятливі для існування маєтків події, зокрема це селянські заворушення 1905–1907 рр., події Першої світової війни. Але повний занепад, аж до фізичного знищення, маєтків відбувся в 1920-х рр., коли утверджувалася радянська влада, для котрої ці об'єкти зі своїм культурним світом уособлювали непримиренного ворога, тож їх безжально руйнували та плюндрували. Після більшовицького перевороту 1917 р. власники маєтків змушені були покинути свої володіння, більшу частину яких розграбували та зруйнували, а те, що вціліло, нова влада віддала «народу» під будинки відпочинку, санаторії та психдиспансери. Показовою стала доля Немирівського маєтку, сплюндрування якого яскраво описала О.Лобко – від націоналізації й пограбування колекції княгині М.Щербатової та її вбивства до фатальної долі багатьох культурно цінних речей, що опинилися в руках

¹³ Реєнт О.П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. // Там само. – 2011. – №1. – С.43–51.

невігласів¹⁴. Таким чином, після 1917 р. еволюція маєткової культури припинилася, а примусова переорієнтація радянською владою суспільних потреб призвела до деградації культурного ландшафту провінції.

Отже за радянських часів періодизації розвитку маєткової культури на території України значної уваги не приділялося. Відомі лише дві схеми: Д.Щербаківського 1924 р., що містила три періоди та архітектора В.Козюліна 1955 р., в якій акцентувалося на вивченні особливостей композиційних рішень палацово-маєткових комплексів Лівобережної України. Сучасні дослідники здебільшого аналізують маєтки як культурний феномен і мало звертають увагу на періодизацію розвитку відповідної культури. Наприкінці XVIII ст. маєтки стали осередками розвитку української провінційної культури, на їх основі здійснювалося вираження й задоволення духовних та освітніх потреб як вищого суспільного прошарку, так і селянства, а також відбувалося поєднання професійних і народних форм, взаємозв'язок різних видів мистецтва. Завдяки цьому маєткове мистецтво зазнало найбільшого розквіту в першій половині XIX ст. У другій половині XIX ст. тривала трансформація маєткової культури, коли старі «дворянські гнізда» отримували нових власників – буржуазію, творчу інтелігенцію, формувалися нові характерні риси маєткової культури. Після приходу до влади більшовиків розвиток маєткової культури на зазначеній території повністю припинився. Доцільно виділити три етапи тривання маєткової культури на теренах підросійської України (назви умовні): 1) період маєтків-економій (до кінця XVIII ст.); 2) період «дворянських» маєтків як осередків мистецтва (кінець XVIII – перша половина XIX ст.); 3) період маєтків у власності буржуазії та інтелігенції (друга половина XIX – початок XX ст.). Це лише перша спроба створення сучасної періодизації, тому напрямом подальшої роботи стане її уточнення й деталізація.

REFERENCES

1. Barabash, N.O. (2013). Dvorianski sadybni kompleksi Dunaiets ta Yaroslavets za spomynamy M.A.Markevycha. *Stvershchyna v istorii Ukrainy*, 6, 323–327. [in Ukrainian].
2. Budzar, M.M. (2016). Zamiski maietky ukrainykykh intelektualiv na terenakh Livoberezhnoi Ukrainy u druhiy polovyni XIX st. *Umanska starovyna*, 2, 5–11. [in Ukrainian].
3. Fedorova, L.D. (2015). Pryvatni zibrannia ukrainiskoi starovyny Vasyliya ta Mykoly Tarnovskyykh u konteksti istorii muzeinoi spravy v Kyievi. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 6, 69–88. [in Ukrainian].
4. Kazmyrchuk, M. & Mekh, N. (2021). Maietkova kultura Ukrainy u suchasnykh humanitarnykh ta pryrodnychkh doslidzhenniakh. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 3, 157–169. [in Ukrainian].
5. Kazmyrchuk, M. (2022). Poniattia "maietok" v ukrainiskii kulturi naprykintsi XVIII – na pochatku XX st. *Etnichna istoriia narodiv Evropy*, 66, 7–15. [in Ukrainian].
6. Kozulyn, V.V. (1955). *Kompozitsionnye prijomy v arkhitekture vtoroj poloviny XVIII i nachala XIX vv. (Na primerakh usadebnykh kompleksov Levoberezhnoj Ukrainy)* (Extended abstract of Candidate's thesis). Kiev. [in Russian].
7. Lobko, O. (2020). Doля istorychnykh tsinnosti z nemyrivskoho palatsu Marii Shcherbatovoi pislia 1917 r. u zapyskakh suchasnykyv. Rol Fedora Ernsta u zberezhenni natsionalnoho spadku Ukrainy. I.Sribniak (Ed.) *Człowiek, etnos, narod w historii świata*, 42–52. Warszawa; Paryż. [in Ukrainian].
8. Lobko, O.A. (2006). Teplytsko-Bubnovetsko-Sytkovetskyi maietok rodyny Pototskykh XIX – pochatku XX st. *Naukovi zapysky: Istorychni nauky*, 52, 18–25. [in Ukrainian].
9. Mazepa, M. (2004). Maietky hetmana Mazepy u Rosiiskii Federatsii. Abstracts of Papers'04: *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia z nabody 295-i richnynsi z dnia smerti hetmana I.Mazepy*. Baturyn. [in Ukrainian].
10. Reient, O.P. (2011). Do problemy skasuvannia kriposnogo prava v 1861 r. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 1, 43–51. [in Ukrainian].
11. Smyrnova, T.V. (2012). Problemy vyvchennia kulturnoi spadshchyny Volyni kintsia XVIII – pochatku XIX st. u spetsialni literaturi. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, sbliakhy rozvytku*, 18(2), 41–45. [in Ukrainian].
12. Zhukova, O. (2012). Khomuteska sadyba Muraviovykh-Apostoliv u konteksti suchasnykh muzeiefikatsiynnykh protsesiv. *Kultura Ukrainy*, 37, 159–166. [in Ukrainian].

¹⁴ Lobko O. Доля історичних цінностей з немирівського палацу Марії Щербатової після 1917 р. у записках сучасників. Роль Федора Ернста у збереженні національного спадку України // *Człowiek, etnos, narod w historii świata*. – Warszawa; Paryż, 2020. – S.42–52.

Mariia KAZMYRCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Docent at Department of Ethnology and Local History,
T.Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine), brungilda@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8877-4489>

Nataliia MEKH

Doctor of Philological Sciences (Dr. Hab. in Philology), Professor,
Leading Research Fellow,
M.Ryl'skyi Institute for Art Studies, Folklore
and Ethnology NAS of Ukraine,
Ukrainian Ethnological Center
(Kyiv, Ukraine), mno_logos@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5846-505X>

The Periodization of Ukrainian Manor Estate Culture Development (the Eighteenth – the Beginning of the Twentieth Centuries)

Abstract. The aim of the article is to make a periodization of the manor estate culture development on Ukrainian territory which was a part of the Russian Empire in the 18th – at the beginning of the 20th c. **Methodology.** The authors use both general scientific methods and special scientific methods such as method of historiographical analysis and chronological method. **A scientific novelty** of the article is consisted in the fact that this is the first attempt to analyze the periodical schemes of the manor estate culture development which were made at the Soviet times and the authors propose their own solution of this problem. **Conclusion.** At the Soviet time serious attention to the periodization of the manor estate culture was not paid. Only two periodization schemes made by Soviet scholars exist: D.Shcherbakivskyi's scheme (1924), and the architect V.Koziulin (1955). But he focused only on features of the composite design of manor estate complexes of Left-bank Ukraine. Modern researchers analyze manor estates as a cultural phenomenon and do not pay enough attention to the periodization of its development. That's why it is important to examine this problem again. At the end of the 18th century manor estate became a center of Ukrainian provincial culture where both an elite and peasantry expressed and satisfied their spiritual and educational needs. As well a synthesis of different forms of folk and professional art took place there. Because of this the manor estate art reached a summit in the first half of the 19th c. In the second half of the 19th c. manor estate culture was transforming and new features were forming when old “noble nests” received new owners from bourgeoisie and the intellectuals. In the Soviet time developed of manor estate culture stopped completely. That's why the manor estate culture development on Ukrainian territory which was a part of the Russian Empire might be divided into three periods: 1) the period of manor estates as husbandry enterprises (before the end of the 18th c.); 2) the period of noble estates as art centers (the end of the 18th – the first half of the 19th cc.); 3) the period of estates owned by bourgeoisie and the intellectuals (the second half of the 19th – the beginning of the 20th cc.).

Keywords: manor estate, manor estate culture of Ukraine, homestead, “cultural nest”, palaces, periodization.

ДИСКУСІЇ

Сергій ШУМИЛО

кандидат історичних наук, доктор теології,
науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), institute@afon.org.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

Валерій ЛАСТОВСЬКИЙ

доктор історичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин,
Київський національний університет культури і мистецтв
(Київ, Україна), lastov@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8900-5569>

«...де Хмельниченко лежить» (До питання останніх років життя та місця поховання Ю.Хмельницького)*

DOI: <https://doi.org/10.15407/10.15407/uhj2022.03.142>

УДК: 94(477):327.Хмельницький Ю.«17/18»

Анотація. Мета статті – проаналізувати наявні версії щодо останніх років життя, смерті й місця поховання українського гетьмана Юрія Хмельницького та спробувати визначити найбільш реальну з них. **Методологія дослідження** ґрунтується на застосуванні принципів історизму, системності, науковості, міждисциплінарності. Використано загальноісторичні методи історіографічного аналізу, історико-генетичний, порівняльний. **Наукова новизна** полягає в актуалізації в науковому обігу деяких історичних джерел, які раніше не бралися до уваги. На їх основі здійснено спробу визначити імовірне місце смерті та поховання Ю.Хмельницького. **Висновки.** На сьогодні впевнено можна стверджувати, що майже всі версії щодо останніх років життя і смерті гетьмана виявилися хибними й безпідставними. Детальний аналіз ряду джерел, у тому числі маловідомих для істориків, дозволяє стверджувати, що його життя після відставки в 1681 р. закінчилося мирно, у сані ченця та, найімовірніше, він був похований у місті Геліболу на Галліполійському півострові.

Ключові слова: Юрій Хмельницький, Гедеон, чернецтво, паломництво, Константинопольський патріархат, Єрусалимський патріархат, Калліполь, Геліболу, Галліполійський півострів.

* Дослідження здійснене в рамках програми підтримки від кластера «Релігія й політика» («Religion und Politik») Вестфальського університету ім. Вільгельма (Мюнстер, Німеччина). Автори висловлюють щире вдячність Юрієві Лацису за допомогу в пошуку документальних свідчень та архівних джерел, завдяки чому і стало можливим написання цієї статті.

Постать гетьмана Юрія Хмельницького в українській історіографії залишається однією з найменш вивчених. Досі відсутнє комплексне й об'єктивне дослідження його життя та діяльності. Немає як такої його цілісної біографії, в якій залишається чимало «білих плям». Значною мірою на це впливає певний ідеологічний штамп в оцінці його діяльності, сформований в історіографії імперського та радянського періодів. Політична потреба формування негативного уявлення про сина Б.Хмельницького як про «зрадника», «нікчому» спричинила тривалу демонізацію його образу як у російській літературі, так й історіографії, і ця тенденція триває до наших днів. При цьому досі не проводився об'єктивний аналіз усіх наявних джерел про Ю.Хмельницького та його політику під протекторатом Османської імперії, у тому числі із залученням масиву документів з турецьких архівів.

До середини XIX ст. постать Ю.Хмельницького лише епізодично виринала у працях істориків (Самовидець, Г.Грабянка, С.Величко, О.Рігельман, автор «Історії русів», Д.Бантиш-Каменський, М.Маркевич та ін.). Чи не вперше його біографія з'явилася 1838 р. завдяки І.Срезневському¹. Щоправда, вона була короткою та витриманою в дусі панівного тоді романтичного напрямку. Детально життя Ю.Хмельницького розглянув 1868 р. М.Костомаров². У подальшому багато уваги йому приділяли як українські, так і зарубіжні дослідники, зокрема В.Антонович, М.Грушевський, В.Герасимчук, Ф.Равіта-Гавронський, М.Кордуба, І.Борщак та ін.³

Від кінця XX ст. в науковий обіг неодноразово вводилася нова інформація про Ю.Хмельницького (праці Ю.Мицика, Н.Савчук, Є.Луняка, В.Ластовського, Є.Літвіненко, Т.Чухліба, В.Смоля та В.Степанкова, К.Кочегарова й ін.)⁴. Проте досі найменше відомостей маємо стосовно останніх років життя та обставин смерті гетьмана. Відсутнє уявлення і про місце його поховання. Хоча від кінця XVII ст. були неодноразові спроби заповнити ці лакуни, вже відтоді всі вони суперечили одна одній. Відповідно, на сьогодні є кілька варіантів того, якими були останні роки, місяці, дні Ю.Хмельницького та де, можливо, він закінчив своє життя.

Перша версія: Ю.Хмельницький помер рабом десь у Татарії. З'явилася вона ще за життя Юрія, напередодні Чигиринського походу. Як засвідчив французький дипломат де ла Круа, після звільнення Ю.Хмельницького з ув'язнення в Єдикуле («Замок Семи Башт»), від турецького султана Мегмеда IV до козацтва був відправлений

¹ Срезневский И. Юрий Хмельниченко: 1658–1680 // Украинские были. – Х., 1838. – С.25–51.

² Костомаров Н. Гетманство Юрия Хмельницкого // Вестник Европы. – Т.2, кн.4. – Санкт-Петербург, 1868. – С.485–536.

³ Антонович В. Юрась Хмельниченко // Гетьмани України. – К., 1991. – С.55–60; Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1904. – Т.LIX. – С.1–40; T.LX. – С.41–70; Rawita-Gawronski F. Ostatni Chmielniczko. – Poznań, 1919. – 171 s.; Korдуба М. Chmielnicki Jerzy (ur. 1640 † ok. 1681) // Polski Słownik Biograficzny. – Т.III/1, zes. 11. – Kraków, 1937. – С.334–336; Borschak E. A Littleknown French Biography of Yuras Khmelnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – Vol.III, 1(7). – 1953. – P.509–517.

⁴ Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С.237–250; Ластовський В. Перебування Юрія Хмельницького в чернецтві: спроба реконструкції // Визвольний шлях. – 2004. – Кн.9. – С.110–120; Його ж. Чернецтво Юрія Хмельницького // Генеза. – 2006. – №1(11). – С.64–75; Літвіненко Є. Гетьманат Юрія Хмельницького крізь призму німецької друкованої хроніки «Theatrum Europaeum» (XVII – початок XVIII ст.) // Київська старовина. – 2011. – №1. – С.110–122; Луняк Є. Перебування Юрія Хмельницького у турецькому полоні за свідченнями французького дипломата де ла Круа // Січеславський альманах. – 2011. – №6. – С.5–16; Його ж. Юрій Хмельницький у свідченнях французьких дипломатів другої половини XVII ст. // Український історичний журнал. – 2012. – №1. – С.143–152; Чухліб Т. Князювання від імені Османської імперії гетьмана Юрія Хмельницького // Козаки і монархи: Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. – 3-тє вид., випр. і доп. – К., 2009. – С.256–269; Макарчук Ю. Іван Виговський та Юрій Хмельницький в оцінці І.Нечуя-Левицького // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова: Серія 6 «Історичні науки». – Вип.5. – К., 2008. – С.213–215; Смоля В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676). – К., 2009. – С.206–343; Кочегаров К. Украина и Россия во второй половине XVII в.: политика, дипломатия, культура: Очерки. – Москва, 2019. – С.155.

посланець із пропозиціями підтримки нового походу: «Він не знайшов великої прихильності серед козаків дослухатися до тих порад, які він давав. Вони казали, що лист Ю.Хмельницького несправжній, що їхній справжній генерал цього імені прийняв чернечий постриг, загинув у Татарії, де був рабом»⁵.

Друга версія: Ю.Хмельницького вбив кошовий Січі І.Сірко. Виникла наприкінці XVII ст. і вперше була оприлюднена 1689 р. вже згаданим французом де ла Круа. Відповідно до його інформації, у 1679 р., під час відновлюваних робіт, що їх вела турецька влада навколо фортеці у Варні, «Сірко, ватажок запорозьких козаків, який ішов з 15 тис. чол. у похід проти татар, аби забрати їхню худобу, прийшов випадково до цього місця, де застав цих робітників [...] Він їх вирубував упень, залишивши тільки кількох “язиків” для відправки великому князеві московському. Він отаборився у цьому місці, очікуючи наказів цього володаря. Ю.Хмельницький був тут убитий»⁶. У подальшому ця версія зазнавала деяких варіацій, зокрема у працях російського адмірала К.Крюйса на початку XVIII ст. та вже наприкінці того ж століття у О.Рігельмана, котрий ще й підправив версію першого, відзначивши її неточності⁷.

Третя версія: Ю.Хмельницького отруїли турки. Це думка шевальє де Божо, опублікована 1700 р. Відповідно до його повідомлення, після завоювання України турками, останні поставили тут свого «управителя провінції», «що перебував у залежності від них подібно тій, яку мають господарі Валахії, Молдавії та Трансильванії [...] Його звали Хмельницький (Chmielnicki) (інші називають його Chuminsko, що треба вимовляти як Schmielnieski). Але турки його незабаром отруїли»⁸.

Четверта версія: Ю.Хмельницький був покараний за свої злочини в Кам'янці-Подільському. Вперше оприлюднив її С.Величко у своєму творі:

«Станувши прето Хмелниченко в Камяницѣ наочне з жидомъ Сѳруномъ предъ пашами, былъ роспрашиванъ ѿ рѣчях, ѿт жида Сѳруна на него прежде предложенихъ, в которогих, кгда не могль ѿправдатис и вивестисъ, и всего того жидъ доказал ему в очи, що и заочне доносиль. Теди всѣ три пашѣ, вихавши з Камянца к Дунаю, тамъ, у концу мосту Дунайского, за всѣ зліе поступки розстригу Хмелниченка судили и на смерть декретовали. По яком декрету и всказаню янчарѣ, абіе Хмелниченка з предъ пашей похватили і по ѿбикновенію своєму на шию его шнуръ скинувши, там же зараз его і удавили»⁹.

Ця версія смерті Ю.Хмельницького найбільш поширена в історіографії. Її, зокрема, повторили такі історики, як В.Антонович, О.Єфименко, Ю.Ролле, Ф.Равіта-Гавронський, І.Крип'якевич, Ю.Мицик та ін.

П'ята версія: Ю.Хмельницький помер ченцем. Уперше зафіксована в листуванні польського дипломата та посланця в Османській імперії С.Проського (1636–1710 рр.). Згідно з нею, Ю.Хмельницький після втечі з ув'язнення в Єдикуле в 1682 р. подався до одного з монастирів Малої Азії, де знову став ченцем. Цю версію було оприлюднено польським істориком і журналістом Л.Повідаєм із посиланням на інформацію німецького теолога й історика, префекта архівів Ватикану

⁵ Див.: Луняк Є. Перебування Юрія Хмельницького у турецькому полоні... – С.15; *Його ж.* Юрій Хмельницький у свідченнях французьких дипломатів... – С.151.

⁶ Луняк Є. Перебування Юрія Хмельницького у турецькому полоні... – С.16; *Його ж.* Юрій Хмельницький у свідченнях французьких дипломатів... – С.152.

⁷ Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію. – К., 1994. – С.459.

⁸ Луняк Є. Юрій Хмельницький у свідченнях французьких дипломатів... – С.152.

⁹ Величко С. Літопис / Упор. Г.Боряк, Т.Таїрова-Яковлева. – К., 2020. – С.573.

А.Тейнера, котру той своєю чергою запозичив із записів С.Проського¹⁰. При цьому сам же Л.Повідай, аналізуючи різні версії смерті Ю.Хмельницького, висловлювався, що інформація С.Проського заслуговує на довіру. Аналогічну, хоч і трохи відмінну, думку озвучив на початку XIX ст. автор «Історії русів», наголошуючи: «Взят он в Царьград и посажен в Едикул или Семибашенный замок, где содержан четырнадцать лет в заключении и, наконец, сослан в один греческий остров и тамо скончался пономарем в одном греческом монастыре»¹¹. В «Історії русів» ця версія згадується кілька разів у різних місцях як доконаний факт. У наш час її повторив відомий фахівець Ю.Мицик¹².

Шоста версія: Ю.Хмельницького стратили поляки. Таку думку оприлюднив Д.Бантшиш-Каменський у 1822 р. Спираючись на запис свого батька М.Бантшиш-Каменського, залишений на сторінках подарованого М.Карамзіну «малоросійського літопису», він відзначив: «[...] у польських справах, які зберігаються в колезькому архіві, згадується, що сей зрадник скінчив життя своє від рук поляків, котрі його, буцімто, осліпили, залили відтак оловом, підвісили за ребро й мордували в різні способи до останнього подиху»¹³. Ця версія так і не прижилася в історичній науці.

Сьома версія: Ю.Хмельницького вбили свої ж козаки в Немирові. Про це надзвичайно живописною мовою, навіть із деякими художніми деталями, написав І.Срезневський 1838 р.: «Козаки вивели зраненого Хмельницького на площу, довго мучили, і потім кинули собакам. Чи встиг він помолитися, хтозна...»¹⁴. В якійсь мірі ця версія перекликається з попередньою. Спільним для обох моментом виступає мученицька смерть Юрія, а різниця лише у виконавцях. Вона також не знайшла підтримки в науковому середовищі.

Восьма версія: Ю.Хмельницький не помер, а перетворився на примару. Це, звісно, народний переказ. Його зафіксував П.Куліш під час своєї подорожі Чигиринщиною. Житель села Суботова розповів йому легенду, що «Хмельниченко живе ще й досі. Наші старі чумаки розказували, що бачили его в горах на свої очі, и сам він казав, що “я син Хмельницького”. Его ссе гадина, и він буде мучитись и блукати поміж горами аж до Страшного Суду; а тогді вже Господь его простить, що побусурманивсь и хотів розбить батьківську церкву»¹⁵.

Дев'ята версія: Ю.Хмельницький помер на Мальті. Походження її точно не встановлене. Але, можливо, вона має вже сучасні корені, пов'язані з туристичним бізнесом¹⁶. В усякому разі, поширюється поза науковою сферою, переважно у середовищах екскурсоводів і журналістів, котрі пишуть на теми міжнародного туризму.

Десята версія: Ю.Хмельницький прийняв іслам і помер власною смертю в Константинополі. Ми бачимо її в М.Аркаса. Сам дослідник у своїй праці спочатку виклав версію, запропоновану С.Величком. А потім уже доповнив: «Інші ж джерела кажуть, що Хмельниченко кончив життя у Константинополі і перед смертю побусурменився»¹⁷.

¹⁰ Powidaj L. Kozacy zaporożcy na Ukrainie. – Lwów, 1862. – S.177.

¹¹ История русов. – Москва, 1846. – С.157.

¹² Мицик Ю. Хмельницький Юрій // Енциклопедія історії України. – Т.10. – К., 2013. – С.393.

¹³ Бантшиш-Каменский Д. История Малой России. – К., 1993. – С.314.

¹⁴ Срезневский И. Юрия Хмельниченко: 1658–1680. – С.50.

¹⁵ Кулиш П. Записки о Южной Руси. – К., 1994. – С.277–278.

¹⁶ Титаренко Л. Трагедия Юрия Хмельницкого, сына гетмана // Голос України. – 2008. – 5 червня. – С.20; Козаки та мальтійський хрест // Козаки: історія лицарства [Електронний ресурс]: <https://kozaki.in.ua/stat-pro-kozakv/118-kozaki-ta-maltskyiy-hrest.html>

¹⁷ Аркас М. Історія України-Русі. – [Санкт-Петербург], 1908. – С.250.

Кожна з означених вище версій має свої хиби, але, слід зауважити, що деякі з них містять у собі й певну історичну основу. Водночас частина істориків не притримуються жодної з цих версій смерті Ю.Хмельницького. Цього не бачимо у Самовидця, Г.Грабянки, М.Костомарова, С.Соловйова, М.Грушевського, Д.Яворницького та ін. Деякі апелюють до відсутності достовірної інформації (Т.Чухліб, Б.Сушинський та ін.)¹⁸.

Перша версія, зрозуміло, не може сприйматися серйозно, оскільки вона виникла ще за часів життя самого Ю.Хмельницького.

Друга фактично неможлива. Вона перекреслюється тим, що І.Сірко, як відомо, помер 1 серпня 1680 р.¹⁹ Проте документальні джерела показують, що Ю.Хмельницький ще був живим і продовжував свою діяльність пізніше. Крім того, невідомо нічого про похід у цей період І.Сірка на Варну. Така подія й начебто вбивство ним Ю.Хмельницького не відображені ані в козацьких, ані в московських, ані в османських джерелах. Скоріш за все, інформація про напад кошового отамана на цю фортецю та місто – це ніщо інше, як відгомін дуже давньої виправи ще початку XVII ст.²⁰ Звісно, похідні від цієї версії також хибні. Однак, у зв'язку з нею, слід звернути увагу ще на один її аспект. Як свідчать історичні джерела, відносини між Ю.Хмельницьким та І.Сірком були далеко не ворожими. Ще Д.Яворницький показав, які між ними йшли перемовини та як серйозно московський уряд непокоїла можливість об'єднання обох цих козацьких ватажків і створення антимосковського союзу²¹.

Третя версія, що належить шевальє де Божо, могла б заслуговувати на певний інтерес, оскільки він разом зі Ю.Хмельницьким деякий час перебував в ув'язненні в Єдикуле. Однак їх можливе знайомство припадає тільки на 1670-ті рр. А у цьому своєму повідомленні француз цілком очевидно користується чутками, які, до того ж, суперечать свідченням С.Проського. Оскільки Ю.Хмельницький був непересічною особою, значення його в міжнародній політиці зберігалося й далі після Бахчисарайського миру (1681 р.). Завдяки збереженню цієї фігури Висока Порта завжди мала можливість впливати на московську політику. Відсутність у де Божо конкретизації точного місця події й точних дат та використання умовних означень часу (як-от «незабаром») засвідчує, що він не мав достеменних підтверджень описуваного та спирався радше на чутки.

Четверта версія хоч і найбільш поширена, проте має цілий ряд суттєвих вад. Уже сама судова процедура, описана С.Величком, викликає великі сумніви. Перш за все, Ю.Хмельницький отримав свої владні повноваження й титули гетьмана та князя від султана, тому сумнівно, щоб суд над політичним діячем такого рівня могли чинити місцеві урядники в Кам'янці-Подільському. Як мінімум, його мали доправити у Стамбул для подальшого вирішення долі. До того ж в Османській імперії суд був відділений від держави. Більше того, для розгляду справ з немусульманами використовувалися місцеві суди із застосуванням місцевого права²². І жоден паша не мав судових повноважень у таких судах. Крім того, паша – це почесне звання, а не адміністративне. Тому гіпотетичний судовий розгляд справи Ю.Хмельницького пашами

¹⁸ Чухліб Т. «Українське князівство» в турецьких планах // Україна крізь віки. – Т.8. – К., 1999. – С.218; Сушинський Б. Юрій Хмельницький – гетьман України // Козацькі вожді України. – Т.1, кн.1-2. – Одеса, 2004. – 591 с.

¹⁹ Мицик Ю. Іван Сірко. – К., 2010. – С.119.

²⁰ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т.2. – К., 1990. – С.153.

²¹ Там само. – С.411–427.

²² Сафонов А. Османская административно-правовая система на Балканах (XV–XVIII в.) // Историко-правовые проблемы: Новый ракурс. – Вып.5. – Курск, 2012. – С.121–133; Ковальчук М. Організація провінційного управління Османської імперії XVI ст. за даними Канун-наме // Український історичний збірник. – Вип.19. – К., 2017. – С.67–82.

выглядає нереально. І вже зовсім нелогічна розповідь про покарання Юрія аж на Дунаї, який знаходиться на дуже значній відстані від Кам'янця-Подільського (значно ближче річки Дністер і Прут, а у самому місті – Смотрич). Очевидно, що С.Величко спирався на усні перекази. Більше того, сам наголошує, що «невідомо, скільки років він, Хмельниченко, гетьманував у Немирові»²³, тобто зізнається, що, власне, не знає ані точних дат, ані навіть приблизно років, не має жодних джерел і документальних свідчень. Необхідно також відзначити, що цей період відтворено в рукопису Абдуррагмана Абді Паші «Історія Нішанджи», а сам автор цього твору був учасником Чигиринського походу 1678 р. та управляв Кам'янцем-Подільським у 1681–1683 рр.²⁴ І, наскільки нам відомо, там відсутня інформація про суд над Ю.Хмельницьким і деталі його життя після 1679 р.

П'ята версія суттєво відрізняється від усіх інших. Це той випадок, де смерть Ю.Хмельницького, всупереч багатьом гіпотезам і припущенням, виглядає природною та пов'язується безпосередньо з його характером, адже відома його схильність до чернечого життя й перебування деякий час у статусі монаха під іменем Гедеон, навіть архимандрита. Утім історики цю версію практично не аналізували.

Шоста версія має яскравий фантастичний характер. Складається враження, що це просто узагальнене уявлення польської шляхти про покарання бунтівних козаків.

Сьома версія невідомого походження. За своїм сюжетом вона перегукується з попередньою. Сам І.Срезневский зазначав у власній публікації, що описані події йому здаються цілком правдоподібними, а взяв він їх «із записок Шафонського». Однак, як показав М.Горбань у 1926 р., насправді «там нема трагічних подробиць смерті Ю.Хмельницького»²⁵. В іншій праці О.Шафонський лише згадував, що Ю.Хмельницький «нарешті пропав»²⁶. На сьогодні так і не відомо, звідки ж запозичив цей переказ І.Срезневський.

Восьма версія лише відгомін народних переказів і фольклору. Проте вона дає нам уявлення про те, що історична пам'ять українського населення не зафіксувала жодної реальної інформації про смерть Ю.Хмельницького, а це лише підтверджує припущення, що настала вона за межами України. До певної міри ця легенда нагадує аналогічні перекази про волоського господаря Влада III Цепеша (бл. 1431–1476 рр.), відомого як Дракул²⁷.

Дев'ята версія має вочевидь не історичний характер, її походження незрозуміле. Можливо, цьому сприяла скульптурна композиція у соборі Св. Іоанна на Мальті, присвячена великому магістрові Н.Котанеру (1605–1680 рр.), серед фігур котрої відвідувачі інколи вбачають образ полоненого козака.

Десята версія сама по собі дуже неясна, хоча й має деяку історичну достовірність, пов'язану з інформацією польського дипломата Т.Гольчевського, про що йтиметься нижче.

Можна зазначити, що існування всіх цих версій у літературі вказує на дві важливі обставини: по-перше, подробиці останніх днів і сама смерть Ю.Хмельницького не

²³ Величко С. Літопис. – С.573.

²⁴ Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII ст.). – К., 2016. – С.103.

²⁵ Горбань М. «Записки о Малой России» О.Шафонського // Науковий збірник за рік 1926. – Т.XXI. – К., 1926. – С.139.

²⁶ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. – К., 1851. – С.70.

²⁷ Шумило С. Окультно-художній образ «графа Дракули» як приклад маніпуляції та викривлення історії // Релігія в Україні [Електронний ресурс]: <https://www.religion.in.ua/main/history/23671-okultno-xudozhnij-obraz-grafa-drakuliyak-priklad-manipulyaciyi-ta-vikrivlennya-istoriyi.html>

були достеменно відомі нікому та, по-друге, ця подія сталася вочевидь поза українськими землями й не була публічною. В іншому випадку, вона не стала б таємницею. Крім того, не можна забувати ту обставину, що Ю.Хмельницький був фігурою політично значимою, та з огляду на це останні роки його життя і кончину слід розглядати саме в такому контексті.

Оскільки смерть може бути тільки насильницькою або природною, у випадку з Ю.Хмельницьким напрошується простий висновок: перша безумовно мала б політичне значення та відповідний резонанс. І тільки друга, тобто природна смерть, дає підстави для поширення найрізноманітніших чуток, що ми й бачимо в історіографії.

У з'ясуванні долі Ю.Хмельницького остаточно все можуть вирішити тільки достовірні джерела. Але їх, на жаль, в нашому розпорядженні небагато. Проте є ще деяка інформація, котра ніколи не аналізувалася й широко не використовувалася в історіографії, хоч безпосередньо торкається життя Ю.Хмельницького після 1680 р. По-перше, це повідомлення польського дипломата Т.Гольчевського до свого короля від 4 жовтня 1681 р., написане в Яссах. По-друге, це запис польського дипломата й посланця в Османській імперії С.Проського 1682 р. про ситуацію у Стамбулі. І, по-третє, повідомлення у записках українського ченця І.Вишенського 1708 р. про його подорож на Афон.

Томаш Гольчевський, проїжджаючи Ясси, 4 жовтня 1681 р. в листі до короля написав: «Другого дня зустрів Хмельниченка, котрого супроводжували п'ятдесят турків (козаків при ньому лише декілька), і він дуже хворий: розповів, що Кара Мехмету-паші, який був сераскиром у Баб'є, пообіцяв бути бусурманином» («Drugiego dnia potkałem Chmielnicznka, którego prowadziło Turków pięćdziesiąt, (Kozaków tylko przy nim kilku) i ten bardzo chory: powiadają że Kara Mechemet Paszy, który był Seraskierem w Babie, przyobieczał być bisurmaninem»)²⁸. Із цього повідомлення випливає, що на жовтень 1681 р. Ю.Хмельницький ще був живий, хоч і «дуже хворий», перебував поза межами України й направлявся у супроводі 50 турків, імовірно, до Стамбулу. Тут же дипломат сповіщає про усну обіцянку Юрія перед пашею «бути бусурманином», проте не про факт остаточного прийняття ісламу, про що не існує жодних достеменних підтверджень. Зрозуміло, що підстав не вірити Т.Гольчевському наразі не може бути. Тим більше, що він і далі виконував дипломатичні доручення для королівського двору²⁹.

Відзначимо на цьому фоні, що Бахчисарайський мирний договір між Москвою і Кримським ханством підписано у січні – лютому 1681 р., після чого він був ратифікований султаном³⁰. І тут значну цікавість викликає та інформація, яку наводив російський історик С.Соловйов щодо ходу перемовин між Стамбулом і Москвою у процесі обговорення майбутнього миру. Виявляється, що особа Ю.Хмельницького та його подальша доля були однією з умов підписання цього договору. В усякому разі, про це непрямо свідчили і грамота московського патріарха Іоакима до муфтія у Стамбул у грудні 1678 р., де викладалася пропозиція «рати, починаючися неправдою богомерзкого законопреступника» Ю.Хмельницького припинити, і перемовини у травні 1679 р. між посланцем султана Мегмеда IV капітаном Яном Білевичем та

²⁸ Starożytności historyczne polskie czyli Pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski, listy królów i znakomych mężów, przypowieści, przysłowia i t.p. z rękopismów zebr. i przydał żywoty uczonych Polaków Ambroży Grabowski. – T.2. – Kraków, 1840. – S.528.

²⁹ Krolikowska-Jedlińska N. W poszukiwaniu sojuszników? Rola Chanatu Krymskiego i Persji w polityce Jana III Sobieskiego wobec Imperium Osmańskiego (1674–1696) // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego: Prace Historyczne. – T.146, zesz.2. – Kraków, 2019. – S.331–345.

³⁰ Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах... – С.358.

«думними дяками»³¹. При цьому начебто сам цей турецький посланець про Юрія заявляв, що «турки раді були б, щоб його не було [...] вся біда від нього»³².

На нашу думку, відсторонення турками Ю.Хмельницького від влади та його відкликання до Стамбула пов'язані були не з якимись дрібними подіями в Кам'янці-Подільському, а саме з підписанням Бахчисарайського договору 1681 р., серед пунктів якого, зокрема, йшлося, що «султан і хан не повинні допомагати неприятелям царським»³³.

У московської сторони були свідчення про невдоволення з боку Ю.Хмельницького перебуванням на боці турків і про його намагання вести таємні, в обхід султана, перемовини з І.Самойловичем про замирення³⁴. Немає сумнівів, що за цих обставин московські посланці під час переговорів передали представникам султана такі свідчення, щоб остаточно нейтралізувати Ю.Хмельницького руками самих же турків. Ми не володіємо достеменними відомостями про це, але маючи документальні свідчення про наміри Ю.Хмельницького відійти від султана, московська сторона неодмінно мала ними скористатись і пред'явити під час перемовин. Тільки цим можна пояснити несподівані відсторонення та арешт Ю.Хмельницького.

Не виключено, що в рамках переговорів, які тривали з 1678 по 1681 рр., московські делегати могли вимагати передати їм Ю.Хмельницького. Водночас султанові не було резону втрачати такого важливого бранця. Тому, щоб не віддавати його, турки могли самі розпустити чутки про його страту, а насправді продовжувати утримувати у Стамбулі. Поголоски про страту Ю.Хмельницького ходили саме у промосковських колах, а це тільки підтверджує наше припущення, що турки свідомо розпускали плітки, аби зняти це питання з порядку денного перемовин. У будь-якому випадку, мирні домовленості між Москвою та султаном 1681–1682 рр. збігаються з усуненням Ю.Хмельницького від гетьманства, що дає підстави припускати, що це відбулося в рамках якихось домовленостей між московською та османською сторонами.

Не менш важливим фактором у цій ситуації слід уважати не тільки вимоги московських послів, але й створення на підвладних туркам українських землях улутку 1681р. окремої Кам'янецької митрополії Константинопольського патріархату³⁵. Очілником нової церковної структури, яка не підлягала юрисдикції Київської митрополії та напряму підпорядковувалася Константинополю, було призначено грека П.Ахілеаса, котрого наділили титулом «митрополит Галицький и Каме(н)ца Подольского и всеи Малои России ексарха» вселенського патріарха на українських землях під владою султана³⁶.

Очевидно, що створення окремої митрополії в межах «Руського князівства» Ю.Хмельницького відбувалося не за один день і до того мало погоджуватись із ним, а може навіть було його ініціативою. Так само перед тим гетьман Д.Дорошенко під протекторатом Османської імперії в межах своїх володінь домігся поставлення

³¹ Солов'єв С. Сочинения. – Кн.7. – Москва, 1991. – С.215.

³² Там же.

³³ Там же. – С.220.

³⁴ 1678, июня 1. Показания челядника переяславского полковника Лысенка Фёдора Яковлева, бывшего в проважатых царского посла Парасукова к турецкому султану // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т.13 (1677–1678). – Санкт-Петербург, 1884. – С.603; Костомаров Н. Руина, Мазепа, мазепинцы // *Его же*. Исторические монографии и исследования. – Т.15. – Санкт-Петербург, 1882. – С.605–606.

³⁵ Kolodziejczyk D. The Orthodox Exarchate of Little Rus': A Few Remarks on the Ottoman Confessional Policy in the Late Seventeenth Century // *Archivum Ottomanicum*. – Vol.33. – Wiesbaden, 2016. – P.254–255; Ченцова В. «Воссоединение» // Вестник «Альянс-Архео». – Вып.30. – Москва; Санкт-Петербург, 2019. – С.87–173.

³⁶ Ченцова В. «Воссоединение». – С.100–101.

митрополита Йосипа (Нелюбовича-Тукальського), котрий якраз незадовго до того помер 1675 р.

Навряд усі ці події та одночасне відкликання Ю.Хмельницького з Немирова можна вважати випадковістю. Оскільки гетьман сам був ченцем і мав певний вплив у церковному середовищі, цілком можливо, що османська влада могла розраховувати ще й на те, аби в майбутньому використати його вже у впливі на українські землі через церковну політику.

В історіографії іноді можна зустріти думку, що Ю.Хмельницький зрікся свого чернецтва, ставши гетьманом під протекторатом османського султана. Але є факти, які суперечать цьому і вказують на те, що він не зрікався постригу та імені Гедеон. По-перше, повторне прийняття гетьманських повноважень попри чернечий постриг Ю.Хмельницький погодився здійснити не самовільно, а з благословення й за наполяганням константинопольського патріарха Парфенія IV. Про це детально повідомляє французький дипломат де ла Круа³⁷. Так само османські джерела підтверджують роль патріарха у цій справі³⁸. По-друге, погодившись стати гетьманом, у своїх універсалах упродовж 1677–1679 рр. він підписувався подвійним ім'ям (світським і чернечим): «Георгий, Гедеонъ, князь» та «Милостию Божиею, Георгий Гедеонъ Венъжикъ Хмелницкий, князь сармацкий, Малое Россіи Украины, и вождь Войска Запорозкого»³⁹.

Таким чином, обвинувачення Ю.Хмельницького деякими авторами в тому, що він був «розстригою», – це ще один міф, створений із метою демонізації цієї історичної особи, який підлягає спростуванню. У даному випадку, швидше за все, може йтися не про «розстриженство», а про практику суміщення чернечого постригу з посадою очільника держави та князя, що іноді практикувалося як у візантійській, так і католицькій традиції. Серед іншого, як приклад можна навести великого князя литовського Войшелка (1223–1267 рр.), котрий прийняв чернечий постриг і відійшов у монастир, але згодом змушений був залишити його та знову очолити державу, поєднуючи у своєму служінні чернечі обітничі, адміністрування та ратні справи⁴⁰. Або приклад легендарних ченців Пересвіта та Ослябі, які попри чернечий сан простими воїнами брали участь у битві 1380 р.⁴¹ Так само й у західному світі маємо приклад арагонського короля Раміро II (1075–1157 рр.), що спочатку прийняв чернецтво, став єпископом, потім на певний час – знову королем, а згодом знову повернувся до чернечого життя. За часів Ю.Хмельницького під протекторатом султанів яскравий приклад поєднання світської й духовної влади являла Черногорія, котра хоч і перебувала у васальній залежності від Османської імперії, проте користувалася правами розширеної автономії, а на чолі держави з XVI ст. як світські господарі стояли місцеві ченці-митрополити⁴². Подібні прецеденти у православній церкві мали місце навіть у XX ст.⁴³ Більше того, самі константинопольські патріархи від султана були офіційно

³⁷ Свідчення де ла Круа про перебування Ю.Хмельницького у Стамбулі // *Луняк Є.* Перебування Юрія Хмельницького у турецькому полоні... – С.10–15.

³⁸ *Туранли Ф.* Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах... – С.351.

³⁹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004. – С.184–189.

⁴⁰ *Шумило С.* Святогорский след в судьбе волынского православного монаха и великого князя литовского Войшелка (1223–1267) // *Труды Киевской духовной академии.* – Вып.24. – К., 2016. – С.236–243.

⁴¹ Новгородская IV летопись // *Полное собрание русских летописей.* – Петроград, 1915. – Т.4, ч.1. – Вып.1. – С.311–320; Ленинград, 1925. – Вып.2. – С.321–325; Софийская I летопись // Там же. – Т.6. – Санкт-Петербург, 1853. – С.90–98.

⁴² *Вацлик И.* Черногорские правящие династии. – Санкт-Петербург, 1889. – С.10; *Петровиц [Негоси] В.* История о Черной Горы // *Повјесница црногорска (одбране историје Црне Горе до краја вијека).* – Подгорица, 1997. – С.21.

⁴³ Макарий III // *Православная энциклопедия.* – Т.XLII. – Москва, 2016. – С.547–551.

наділені повноваженнями етнархів (тур. «міллет-баши») і вважалися вищими релігійними й політичними лідерами грецького народу в межах Османської імперії⁴⁴. З огляду на всі ці випадки факт благословення ченця Гедеона (Ю.Хмельницького) патріархом Парфенієм IV на гетьманство та суміщення чернечого сану зі світською політичною посадою не є чимось неймовірним. Так само це не заважало Порті в майбутньому, у разі потреби, використати його як церковного ієрарха, зокрема й на чолі тієї ж Галицько-Кам'янецької митрополії.

Повертаючись до подальшої долі Ю.Хмельницького, варто ще раз звернути увагу на введені не так давно до наукового обігу маловідомі свідчення С.Проського, який у 1682 р. записав: «Хмельниченко вміло викрутився з Єдикуле, живе приватно з того, що в Немирові заощадив, у патріарха єрусалимського, мислить бути знову ченцем і тільки чекає, щоб про нього Порта забула» («Chmielniczeyko chorąbo wykrecił sie z Edikaly zyie prywatnie z tego co w Niemorowie będąc nachował u Patryarchy Jerozalimskiego mesli bydz znova cherncem y nie czeka tylko zeby Porta o nim zapomniála»)⁴⁵.

Свідчення польських дипломатів С.Проського та Т.Гольчевського не тільки доповнюють одне одного, але й указують на деякі дуже важливі моменти в подальшій долі Ю.Хмельницького:

- він не був засуджений турецькою владою та повертався до Стамбула після Немирова у супроводі турків і козаків не як в'язень;
- він розглядав можливість переходу в іслам, імовірно з політичних мотивів, однак, зрештою, вирішив повернутися до попереднього свого життя у сані ченця;
- після повернення до Стамбула був тимчасово розміщений у фортеці Єдикуле (імовірно, для політичного нагляду та вирішення подальшої долі);
- у нього явно була якась затяжна хвороба, котра спіткала його ще 1681 р., але тривала й далі;
- мотивуючи своїм хворобливим станом, домігся, щоб йому дозволили проживати за межами фортеці, і це додаткове свідчення, що для турків він не був засудженим злочинцем;
- місцем його проживання у Стамбулі з 1682 р. ймовірно стало подвір'я єрусалимського патріарха;
- чекав «тільки, щоб Порта забула про нього», аби не бути під постійним наглядом і жити ченцем при якомусь монастирі;
- проживав власним коштом, що свідчить про наявність значних статків; якби був засудженим злочинцем чи в'язнем, зрозуміло, турецька влада в нього їх конфіскувала б.

С.Проський повідомляв важливу деталь, що в Константинополі Ю.Хмельницький хотів бути ченцем в єрусалимського патріарха. Виникає питання, чому ж він вирішив перебувати на подвір'ї єрусалимського, а не константинопольського патріарха? Цьому може бути декілька причин. По-перше, у той період єрусалимські патріархи постійно мешкали не в Єрусалимі, а саме в Константинополі, де навіть іноді (на час відсутності) заміщували місцевих патріархів. Константинопольський патріархат переживав тоді не найкращі часи (тільки за період 1672–1682 рр. змінилося 7 патріархів). Якраз у 1682 р. відбувалася чергова така пертурбація: замість Іякова (був уперше із трьох його очільництв патріархії) патріархом став Діонісій IV Муселіміс (утрете з п'яти очільництв). Зрозуміло, що за таких умов Ю.Хмельницький не міг сподіватися на заступництво і стабільність при дворі константинопольського патріарха. Водночас

⁴⁴ Халкидакис Э. Вселенский патриарх Григорий V и греческая революция 1821 г. // Христианское чтение. – 2015. – №2. – С.96.

⁴⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Publiczne Potockich. – Rkps.47. – T.1. – S.102; Кочегаров К. Украина и Россия во второй половине XVII в. ... – С.155.

єрусалимський Досифей II, перебуваючи на своїй посаді ще від 1669 р., мав досить близькі зв'язки з султанськими сановниками. До того ж зажив слави захисника православного населення (між іншим, пізніше він буде противником підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату).

Ще одна причина – на цей час у Константинополі не збереглося жодного монастиря, що функціонував. Усі колишні обителі в місті діяли лише як парафіяльні храми⁴⁶. Осередком чернечого життя тут було Святогробське подвір'я (метох) Єрусалимського патріархату, яке розташовувалося разом із келіями та церквою Св. Георгія в районі Фанар неподалік від Константинопольської патріархії⁴⁷. Тому, прагнучи чернечого усамітнення посеред гамірної столиці Османської імперії, найкраще для цих цілей підходило саме Святогробське подвір'я. До того ж зв'язок із цими подвір'ями надавав шанс покинути Константинополь і вирушити до Єрусалима та Святої землі, де було чимало стародавніх монастирів. Прагненням усамітнення пояснюється і зникнення згодом ченця Гедеона (Ю.Хмельницького) з поля зору як османських, так й іноземних спостерігачів. Імовірно, вирушити в далеку путь до Святої землі йому так і не дозволили. Проте могли надати згоду проживати під наглядом при якомусь із монастирів чи метохів неподалік від Константинополя.

Якраз у 1684 р. на патріаршестві в Константинополі був знову поновлений давній заступник Ю.Хмельницького патріарх Парфеній IV. За його протекції цілком могла бути підтримана ідея щодо дозволу Юрію на проживання в одному з грецьких монастирів. Це тим паче вірогідно, що як чернець він належав до кліру Константинопольського патріархату і тому підлягав його юрисдикції. Якщо ж Парфеній IV міг сприяти звільненню Ю.Хмельницького раніше, то цілком можливо, що так само він міг сприяти й тому, щоб османська влада дозволила йому проживати в якійсь із грецьких обителей неподалік від Константинополя.

Поки що це лише припущення, яке потребує доведення через віднайдення відповідних документів з османського архіву Стамбула, Патріаршого архіву у Фанарі та ін.

Серед згадуваних джерел заслуговує на увагу ще один цікавий документ, який в історіографії залишився без належної оцінки, а проте, можливо, проливає світло на місце смерті й поховання Ю.Хмельницького. Ідеться про паломницькі записки ієромонаха чернігівського Борисоглібського монастиря Іполита Вишенського, який із благословення місцевого архієпископа І.Максимовича в 1708–1709 рр. здійснював через терени Османської імперії паломництво до Єрусалима та на Афон. Свої щоденникові нотатки автор укладав по свіжому сліду безпосередньо під час мандрів⁴⁸. Оскільки це джерело стосується опису Святої землі, афонських та інших монастирів і місць, які авторові доводилося минати, то історики, котрі досліджували козацьку минувшину, не зверталися до цих «малоцікавих» для них свідчень. Уперше опубліковані архимандритом Леонідом (Кавелінім) у 1876 р., вони так і залишилися поза увагою всіх біографів Ю.Хмельницького. А проте тут міститься хоч коротка, утім дуже важлива інформація про ймовірне місце поховання колишнього гетьмана.

Зокрема у своїх нотатках за 1708–1709 рр. чернігівський ієромонах повідомляв, що того року він відвідав місто Калліполь, «де Хмельниченко лежить»⁴⁹. Це чи не найперша конкретна вказівка про місце поховання Ю.Хмельницького. Всі інші

⁴⁶ Соколов И. Патриархия и храмы в Константинополе от втор. пол. XV в. до настоящего времени: Исторический очерк. – Санкт-Петербург, 1916. – С.41–52.

⁴⁷ Там же. – С.80.

⁴⁸ Пелгримация, или Путешественник честного иеромонаха Иполита Вишенского // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. – Кн.4. – Москва, 1876. – 142 с.

⁴⁹ Там же – С.139.

згадки й версії, починаючи з С.Величка, більш пізнього походження. Фактично свідчення І.Вишенського зафіксовані невдовзі по смерті Ю.Хмельницького, через що можуть заслуговувати на довіру. Він писав про місце поховання Богданового сина як про загальновідоме, чому й не акцентував на ньому особливої уваги. Імовірно, у ті часи українські прочани добре знали про цей факт, а саме місто асоціювалося в них ні з чим іншим, як саме з могилою колишнього козацького гетьмана. Те, що навіть за більш ніж 100 років автор «Історії русів» переказував цю версію як dokonаний факт (хоч і не знав уже назви самого міста), наголошуючи, що Ю.Хмельницький помер у турецькому полоні при монастирі на одному з грецьких островів, підтверджує цю думку.

Описане 1709 р. І.Вишенським місто Калліполь (тур. Геліболу), «де Хмельниченко лежить», розташоване на Галліполійському півострові між Егейським і Мармуровим морями, в європейській частині сучасної Туреччини. Від нього недалеко як до Афону, так і до Стамбула, також через нього пролягав шлях до Святої землі. До початку ХХ ст. за складом населення було переважно грецьким, тут функціонувала грецька православна митрополича кафедра, яку очолював митрополит, діяли три православних монастирі та два монастирських метохи (подвір'я), зокрема й афонські, а також кафедральний і парафіяльні храми, грецькі школи тощо⁵⁰.

І тут можна пригадати повідомлення Л.Повідая про поселення Ю.Хмельницького в якомусь монастирі в Малій Азії. Справа в тому, що від Галліполійського півострова до Малої Азії через протоку Дарданелли в найближчому місці всього лише 1,3 км.

Саме місто було одним із важливих торговельно-портових центрів Османської імперії, де часто зупинялись як купці, так і паломники, котрі мандрували зі Святої землі та Афону до Константинополя й навпаки. Серед таких прочан нерідко були й українці – ченці та навіть козаки.

У цьому місті ще з візантійських часів існувала велика фортеця з оборонними кам'яними мурами та баштами⁵¹. В османський період, зважаючи на стратегічне розташування міста на березі протоки Дарданелли на водному шляху до столиці імперії, вона була значно укріплена. При фортеці містилася в'язниця для полонених, де утримували, зокрема, українських козаків. Також за часів Османів півострів часто був місцем заслання опальних політичних діячів.

Маловідомий факт: коли в 1775 р. російські війська за наказом Катерини II зруйнували Січ, частина запорожців, перейшовши під протекторат султана, забажала переселитися саме на Галліполійський півострів, розташований у відносній близькості до Афону. Як доповідав російський посланець у Константинополі О.Стахієв, станом на 1779 р. у місті Геліболу осіли понад 200 козаків, котрі заснували тут своє поселення. При цьому дипломат уточнював, що мешканці направили до Порти подання, в якому наголошували, що для них обтяжливо утримувати таку їх кількість⁵². Те, що запорожці обрали Геліболу, засвідчує, що вони здавна добре знали як саме це місто, так і навколишній край, напевно, неодноразово там бували. Не виключено, що

⁵⁰ Κομνηνίδου Γ. Δροσιά: Εθνική και Ορθόδοξη Συνείδηση των Θρακών κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. – Θεσσαλονίκης, 2011. – Σ.92–93; Ορακικά: σύγγραμμα, περιοδικό εκδιδόμενον υπό του εν Αθήναις «Ορακικού κέντρου»: Βραβευθέν δις υπό της 'Ακαδημίας Αθηνών και τής εν Παρισίσις. – Τ.10. – Αθήναι, 1938. – Σ.324–326, 377–383; Τ.25. – Αθήναι, 1956. – Σ.17–18, 37–43; Τ.44. – Αθήναι, 1970. – Σ.39–47, 49–51; Χρυσχοϊδής Κ. Ο άσημος και ο διάσημος στη μοναστική κοινότητα της Ανατολής // 'Ηρωες και ανώνυμοι, αφανείς και επώνυμοι στις παρυφές της ιστορίας και της τέχνης. – Αθήναι, 2006. – Σ.95–101.

⁵¹ Turker A. The Gallipoli (Kallipolis) Castle in the Byzantine Period // Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. – Τ.28. – Αθήναι, 2007. – Σ.55–59, 61, 65.

⁵² Письмо А.Стахиева графу Панину, 23 сентября 1779 // Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России: Документы. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1887. – С.365.

вони його могли знати і як місце поховання колишнього гетьмана Ю.Хмельницького. Адже Галліполі відоме було тим, що турки тут (у фортеці чи у засланні на півострові) утримували українських полонених.

Про перебування тут бранців-козаків зберігалися численні свідчення та перекази до початку ХХ ст. Російські військові емігранти, які в 1920–1923 рр. розмістилися табором у Геліболу, свідчили, що коли на відведеній для їхніх померлих ділянці на Малому грецькому кладовищі копали нові могили, то постійно наштовхувалися на старі козацькі захоронення, через що їм навіть довелося припинити тут ховати новопомерлих⁵³. На встановленому білогвардійцями в місті монументі тоді ж було зазначено, що він присвячений «пам'яті своїх предків-запорожців, які померли в турецькому полоні»⁵⁴. Російські вояки в Геліболу також свідчили, що відбуваючи за порушення військової дисципліни ув'язнення в казематах місцевої «кубічної» тюрми на території фортеці, бачили там на стінах написи, залишені в давні часи невільникми-козаками. Мовляв, донині збереглася там «яма» для бранців, в якій тримали полонених запорожців⁵⁵. Місцеві мешканці переповідали, що в місті нерідко знаходили старовинні надгробні плити зі слов'янськими написами⁵⁶.

Отже, як бачимо, Геліболу у часи Османської імперії здавна було місцем заслання захоплених у полон українських козаків, а згодом, після ліквідації російською владою Січі, тут було засновано ще й ціле козацьке поселення.

Повертаючись до долі Ю.Хмельницького, варто зазначити, що після відправлення його до Константинополя, цілком імовірно, він звідти міг переселитися в Геліболу й жити тут як чернець при одному з місцевих грецьких монастирів або метохів без права залишати півострів. Така ситуація цілком улаштувала б як турецьку владу, так і самого Ю.Хмельницького. Виїхати йому, скажімо, на Афон чи у Святу землю, де дуже легко розчинитися серед прочан та уникнути «опіки», турки навряд чи дозволили б. Тоді як у Геліболу, розташованому не так далеко від столиці Османської імперії, значно легше було тримати його під умовним наглядом і водночас виконати побажання самого колишнього гетьмана залишок життя провести у чернечому усамітненні.

Через нищівне руйнування міста в 1915–1916 рр. під час Першої світової війни в ньому фактично не збереглися споруди старовинних храмів і монастирів⁵⁷, що значно ускладнює пошуки й ідентифікацію ймовірного місця поховання Ю.Хмельницького. Після депортації 1922 р. всього грецького населення міста та півострова за межі

⁵³ Див.: Душкін В. Забытые. – Париж, 1983. – С.109:

«Кладбище находилось у подножия пологого холма, вдали от города, около долины, шедшей к виноградникам на склоне. На этом месте в годы беспрестанных войн запорожцев с султаном закапывали умерших и замученных казаков. Достоверность этого подтверждалась каждый день. При рытье могил на свет Божий появлялись кости и черепа прежде зарытых во множестве. Пленных запорожцев свозили в Галлиполи. Сидели они в казематах “кубической” тюрьмы, той самой, что я увидел с парохода, подходя к Галлиполи... Вот в память запорожских казаков и был сооружён памятник. А попутно – и в память нашего пребывания».

⁵⁴ Русские в Галлиполи: 1920–1921: Сб. ст., посвящённый пребыванию 1-го армейского корпуса русской армии в Галлиполи. – Берлин, 1923. – С.278–279; Часовой (La Sentinelle): Печатный орган русской эмиграции (Париж; Брюссель). – 1949. – №289. – С.21.

⁵⁵ Архив Общества галлиполийцев и РОВС, Париж. КА-54, Гауптвахта N1. Ф-54, КР-12. Таб. II // Виртуальный музей-архив «Русские в Галлиполи» [Электронный ресурс]: <https://paris1814.com/gallipoli/a054>

⁵⁶ Русские в Галлиполи... – С.35, 37.

⁵⁷ *Takaoğlu T., Ataba M.* On the Fate of Ottoman Cultural Properties during the Gallipoli Campaign // *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığı*. – Year 2017, vol.15, issue 23. – P.249–256; *Θρακικά...* – Т.25. – Σ.91–97; Т.44. – Σ.44, 48–49; *Κομνηνίδου Γ. Δροσιά...* – Σ.92–93.

Туреччини (так звана «грецька малоазійська катастрофа»), осередки історичного духовно-культурного життя греків у місті було остаточно знищено, а вивчення їх історії тривалий час не проводилося.

Щоб визначити приблизне місце поховання Ю.Хмельницького, необхідно більш ретельно дослідити наявні там у XVII–XVIII ст. православні храми та монастирі. Так, про існування в Геліболу монастирського метоху (подвір'я) афонської обители Іверон відомо принаймні з XVIII ст., хоча точна дата його заснування невідома⁵⁸. На початок XX ст. при ньому залишався лише один чернець з Іверського монастиря. Будівлі цього афонського метоху були суттєво зруйновані за часів Першої світової й остаточно занепали після подій 1922 р. Ще три грецьких монастирі в Геліболу – на честь Свт. Харлампія, на честь Дива Богородиці в Мадіто та на честь Св. Іоанна Богослова, найімовірніше, засновані вже в XIX ст., проте під час артобстрілів міста також зазнали руйнації⁵⁹.

З усіх згаданих вище грецьких чернечих осередків у Геліболу найбільше до версії про місце поховання ченця Гедеона (Ю.Хмельницького) може підходити метох (подвір'я) афонського Іверського монастиря⁶⁰. Взаємини Ю.Хмельницького з представниками саме цієї обители відомі ще під час його гетьманування в Україні. Зокрема у Чигирині він контактував з іверським архимандритом Ісаакієм, котрий відвідував його в гетьманській столиці⁶¹. Невдовзі, 1663 р., Юрій прийняв чернецтво з ім'ям Гедеон⁶². Не виключено, що на такий радикальний вибір молодого реґіментаря міг справити вплив і цей афонський ігумен. Згодом інший архимандрит з Афону навіть виступав у ролі посередника в переговорах із метою замирення Ю.Хмельницького з лівобережним гетьманом І.Самойловичем⁶³. Тому цілком логічно, що й перебуваючи у засланні на Галліполійському півострові місцем свого усамітнення як чернець він міг обрати подвір'я саме афонського монастиря, якщо воно вже існувало на той час⁶⁴. Принаймні свідчення І.Вишенського за 1708–1709 рр., польського дипломата С.Проського від 1682 р., а також пізніші згадки про смерть ченця Гедеона (Ю.Хмельницького) в турецькому полоні «при монастирі на одному з грецьких островів» дають підстави для такого припущення. Проте похований він міг бути і при іншому чи то монастирі, чи то храмі в Геліболу. Ці гіпотези потребують ще подальших пошуків та досліджень в османських і грецьких архівах.

Таким чином, переважна більшість версій про останні роки, смерть і місце поховання українського гетьмана Ю.Хмельницького не мають під собою жодних реальних підстав. Можливо, турки і справді з якихось тактичних міркувань розпускали чутки про страту, але найімовірніше, що з Кам'янця-Подільського його під вартою спроводили на Дунай, а звідти до Стамбула, де й вирішували подальшу долю. Фактично як реальну ми можемо розглядати лише версію про те, що Ю.Хмельницький після повернення до Константинополя восени 1681 р. деякий час перебував спочатку в Єдикуле, а потім на Святогробському подвір'ї єрусалимського патріарха під наглядом турецької влади. В подальшому він планував знову повернутися до чернечого

⁵⁸ *Χρυσοχοϊδης Κ.* Ο άσχημος και ο διάσημος στη μοναστική κοινότητα της Ανατολής. – Σ.95–101; *Κομνητίδου Γ. Δροσιά...* – Σ.92–93.

⁵⁹ *Κομνητίδου Γ. Δροσιά...* – Σ.92–93.

⁶⁰ *Шумило С.* Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків у XVII – першій третині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2021. – С.82.

⁶¹ Российский государственный архив древних актов. – Ф.52. – Оп.1 (1661 г.). – Д.10. – Л.36–38.

⁶² *Ластовський В.* Чернецтво Юрія Хмельницького. – С.64–76; *Луняк Є.* Перебування Юрія Хмельницького у турецькому полоні... – С.5–16.

⁶³ *Костомаров Н.* Руїна, Мазепа, мазепинці. – С.605–606.

⁶⁴ *Шумило С.В.* Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків у XVII – першій третині XIX ст. – С.82.

життя та, найімовірніше, цим місцем стало Геліболу на Галліполійському півострові. Саме його як місце поховання колишнього гетьмана вказав український паломник І.Вишенський. Оскільки ж Ю.Хмельницький помер чи загинув у 1680-х рр., згадане відвідування його могили в 1709 р. відбулося фактично по свіжих слідах, тож це свідчення може заслуговувати на довіру.

REFERENCES

1. Borschak, E. (1953). A Littleknown French Biography of Yuras Khmelnytskyi. *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., III, 1(7)*, 509–517.
2. Chentsova, V. (2019). “Vossoedinenie”. *Vestnik “Alyans-Arbeo”*, 30, 87–173. [in Russian].
3. Chukhlib, T. (1999). “Ukrainske Kniazivstvo” v turetskykh planakh. *Ukraina kriz viky, 8*, Kyiv. [in Ukrainian].
4. Chukhlib, T. (2009). Kniaziuvannia vid imeni Osmanskoï imperii hetmana Yuriiia Khmelnytskoho. *Kozaky i monarhy: Mizhnarodni vidnosyny rannomodernoi Ukrainsoï derzhavy 1648–1721 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
5. Kochegarov, K. (2019). *Ukraina i Rossiia vo vtoroy polovine XVII v.: politika, diplomatiya, kultura: Oчерki*. Moskva. [in Russian].
6. Kołodziejczyk, D. (2016). The Orthodox exarchate of Little Rus’: A few Remarks on the Ottoman Confessional Policy in the Late Seventeenth Century. *Archivum Ottomanicum*, 33, 254–255.
7. Kovalchuk, M. (2017). Orhanizatsiia provintsiiinoho upravlinnia Osmanskoï imperii XVI st. za danymy Kanun-name. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk, 19*, 67–82. [in Ukrainian].
8. Królikowska-Jedlińska, N. (2019). W poszukiwaniu sojuszników? Rola Chanatu Krymskiego i Persji w polityce Jana III Sobieskiego wobec Imperium Osmańskiego (1674–1696). *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego: Prace Historyczne, 146, 2*, 331–345. [in Polish].
9. Lastovsky, V. (2004). Perebuvannia Yuriiia Khmelnytskoho v chernestvi: sprobа rekonstruktsii. *Vyzvolnyi sblyakh, 9*, 110–120. [in Ukrainian].
10. Lastovsky, V. (2006). Chernestvo Yuriiia Khmelnytskoho. *Henezis, 1(11)*, 64–75. [in Ukrainian].
11. Litvinenko, Ye. (2011). Hetmanat Yuriiia Khmelnytskoho kriz pryзму nimetskoï drukovanoï khroniky “Theatrum Europaeum” (XVII – pochatok XVIII st.). *Kyivska starovyna, 1*, 110–122. [in Ukrainian].
12. Luniak, Ye. (2011). Perebuvannia Yuriiia Khmelnytskoho u turetskomu poloni za svichchenniamy frantsuzkoho dyplomata de la Krua. *Sicheslavskyi almanakh, 6*, 5–16. [in Ukrainian].
13. Luniak, Ye. (2012). Yurii Khmelnytskyi u svichchenniakh frantsuzkykh dyplomativ druhoï polovyny XVII st. *Ukrainskyi istorychnyi zburнал, 1*, 143–152. [in Ukrainian].
14. Mytsyk, Yu. (1995). Yurii Khmelnytskyi. *Volodari betmanskoï bulavy*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Mytsyk, Yu. (2013). Khmelnytskyi Yurii. *Entsyklopediia istorii Ukrainy, 10*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Safonov, A. (2012). Osmanskaia administrativno-pravoiva sistema na Balkanakh (XV–XVIII v.). *Istoriko-pravovye problemy: Novyi nakurs, 5*, 121–133. Kursk. [in Russian].
17. Shumilo, S. (2016). Svyatogorskij sled v sudbe volynskogo pravoslavnogo monakha i velikogo knyazya litovskogo Vojsheka (1223–1267). *Trudy Kievsoï dukhovnoï akademii, 24*, 236–243. [in Russian].
18. Shumylo, S. (2013). Okultno-khudozhnii obraz „hrafa Drakuly” yak pryklad manipulatsii ta vykryvleniia istorii. *Religion.in.ua, merezhovy resurs*. [in Ukrainian].
19. Shumylo, S. (2021). Rozvytok ukrainsko-afonskykh dukhovno-kulturnykh zviazkiv u XVII – pershii tretyni XIX st. (*Candidate’s thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
20. Smolii, V., Stepankov, V. (2009). *Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648–1676)*. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Takaoglu, T., Ataba, M. (2017). On the Fate of Ottoman Cultural Properties during the Gallipoli Campaign. *Çanakkale Arařtırmaları Türk Yılığı, 15, 23*, 249–256.
22. Turanlı, F. (2016). *Kozatska doba istorii Ukrainy v osmansko-turetskykh pysemnykh dzherelakh (druha polovyna XVI – persha chvert XVIII st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Χρυσχοϊδης, Κ. (2006). Ο άσημος και ο διάσημος στη μοναστική κοινότητα της Ανατολής, Ηρωες και ανώνυμοι, αφανείς και επώνυμοι στις παρυφές της ιστορίας και της τέχνης. Αθήνα [in Greece].

Serhii SHUMYLO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Doctor of Theology,
Research Fellow,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), institute@afon.org.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

Valerii LASTOVSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at Department of International Relations,
Kyiv National University of Culture and Arts
(Kyiv, Ukraine), lastov@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8900-5569>

“...Where Khmelnychenok Lies” (On the Question of the Last Years of Yu.Khmelnytskyi’s Life and Burial Place)

Abstract. Yu.Khmelnytskyi is one of the most controversial figures in Ukrainian history. As a rule, in historical literature it is presented in a more negative light than positive. There are reasons to assert the dominance of many myths related to the son of B.Khmelnytskyi in scientific works. Nevertheless, detailed studies of the hetman’s biography have not yet been created. Many aspects of his political activity, as well as the last years of his life, remain unexplained or erroneous. The place of his burial is also a mystery. Today, there are no less than ten versions concerning the death of Yu.Khmelnytskyi, and none of them are true. Documentary sources known today allow us to reconstruct in more detail the last period of the hetman’s life and to express and substantiate the idea about his actual burial place. **The purpose of the article** is to analyze the existing versions regarding the last years of the life, death and burial place of the Ukrainian Hetman Yu.Khmelnytskyi and to try to determine the most real of them. **The research methodology** is based on the application of the principles of historicism, systematicity, scientificity, and interdisciplinary. The following general historical methods were used: historiographical, historical-genetic and comparative analysis. **Scientific novelty** consists in the actualization in scientific circulation of some historical sources that were previously not taken into account by historians. Based on them, an attempt was made to determine the likely place of death and burial of Yu.Khmelnytskyi. **Conclusions.** Today, it is safe to say that almost all the versions regarding the last years of the life and death of the Ukrainian hetman Yu.Khmelnytskyi turned out to be false and unfounded. Detailed analysis of a number of sources, including little known to historians, allows us to assert that his life after his resignation in 1681 ended peacefully, in the sleigh of a monk and, most likely, he was buried in the city of Gelibolu on the Gallipoli peninsula.

Keywords: Yurii Khmelnytskyi, Hedeon, monasticism, pilgrimage, Constantinople Patriarchate, Jerusalem Patriarchate, Callipolis, Gelibolu, Gallipoli peninsula.

Ярослава Верменич

докторка історичних наук, професорка,
член-кореспондент НАН України,
завідувачка відділу історичної регіоналістики,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), verrosla@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

«Радянізація» чи «націоналізація»: ще раз про сутність політики коренізації 1920 – початку 1930-х рр.

DOI: <https://doi.org/10.15407/10.15407/uhj2022.03.158>

УДК: 323.174(477)

Анотація. Мета статті – пошук відповіді на питання про те, чому демократична за своїм змістом революція, що увінчалася поваленням самодержавства, рівною мірою виявила потенції до оновлення ритмів суспільного життя і до справді нищівного руйнування демократії. І ширше – чому модернізаційні ідеї навіть у часи революційних зрушень пасують перед реінкарнацією архаїки у її найбільш примітивних, «варварських» формах? **Наукові підходи.** У дослідженні застосовано методологічні напрацювання інтелектуальної історії як простору осмислення діапазону ідейних впливів на суспільний розвиток з виходом на наукове проектування й прогнозне моделювання. Симптоматично, що об'єктом підвищеної уваги інтелектуальної історії стала ідеологія націєтворення й національного самовизначення, перевірена досвідом десятків країн на всіх континентах. **Наукова новизна.** Обидва терміни – і коренізація, і українізація – не повною мірою відбивають масштаб і характер повороту в національній політиці, який пов'язаний з відновленням пріоритету національних цінностей і традицій. Варто погодитися з тими науковцями, які вважають, що більш точно його характер могли б визначити терміни «національна реформа» чи «національно-культурна реформа». Новизна авторських підходів вбачається насамперед у розкритті можливостей дискурсивного (неконвенційного) аналізу ідентичностей як свідомісних конструктів. **Основний висновок.** Мотивовану відповідь щодо правомірності застосування термінів «українізація», «коренізація», «національна реформа» може дати тільки поглиблене вивчення досвіду державно-правового регулювання мовних і культурних процесів. Лише зважена його оцінка допоможе встановити, що з цього досвіду прийняте для застосування в умовах становлення незалежної української держави. Осмислення під новим кутом зору причин, мотивацій, наслідків здійсненого правлячою партією у 1920-х рр. повороту в національній політиці, який усталився в історіографії під назвою «політика коренізації», дає підстави автору вважати непродуктивним позначення цим терміном двох різноспрямованих процесів – національної реформи «згори» і руху за національні права «знизу».

Ключові слова: коренізація, українізація, національна реформа, національна політика, мовно-культурні процеси.

Реалії сучасної соціотрансформаційної динаміки в Україні активізували інтерес до тих переломних періодів у її історії, коли різко прискорювалися процеси національної консолідації, формування духовної спільності українців. Один із таких періодів припадає на 20-ті й початок 30-х рр. ХХ ст. Завдяки здійснюваній у цей час

полiтицi коренiзацiї, яка в нашiй республiцi набула форми українізацiї, вдалося забезпечити iстотнi зрушення у сферi освiти, iнформацiї, пiдготовки i перепiдготовки кадрiв, бурхливий розвиток української науки i культури. Це досягалося врахуванням нацiонального фактору при комплектуваннi кадрами апаратiв управлiння, судочинства, iнформацiйних служб, значним розширенням функцiй української мови, а також реалiзацiєю спецiальної програми сприяння полiтичному i культурному розвитку нацiональних меншин.

Обидва термини – i коренiзацiя, i українізацiя – не повною мiрою вiдбивають масштаб i характер повороту в нацiональнiй полiтицi, який пов'язаний з вiдновленням прiоритету нацiональних цiнностей i традицiй. Варто, очевидно, погодитися з тими науковцями, якi вважають, що бiльш точно його характер могли б визначити термини «нацiональна реформа» чи «нацiонально-культурна реформа». Проте мотивовану вiдповiдь щодо правомiрностi їх застосування може дати тiльки поглиблене вивчення досвiду державно-правового регулювання мовних i культурних процесiв. Лише зважена його оцiнка допоможе встановити, що з цього досвiду прийнятне для застосування в умовах становлення незалежної української держави.

З урахуванням цих тенденцiй важливо подивитися на процеси українізацiї пiд кутом зору соцiально-психологiчних пiдходiв – тiльки в такий спiсiб можна пояснити, як звеличуваний кiлькама поколiннями iнтелектуалiв «народ» (який, мовляв, завжди має рацiю) опинився у вмило розставленiй владою пастцi, перетворився у своїй масi на виконавцiв злочинної волi правителiв i уособленням архаїки у її найбiльш виразних проявах. М.Гефтер ще у 80-х рр. помітив цiкаву закономірнiсть: породженi революцiєю спiльноти враженi iманентно властивим їм надломом i виступають носiями анархiї як побiчного результату несподiвано здобутої свободи самоврядування¹.

Щоб здiйснити пiдмiну традицiйного централiзму асиметричним федералiзмом, бiльшовикам довелося вiдмовитися вiд своїх попереднiх, дореволюцiйних настанов у нацiональному питаннi i перейти вiд заперечення продуктивностi самої iдеї федералiзму до закладання її у фундамент вiдроджуваної, iмперської за своєю суттю єдностi. Стратегiя зрозумiла, але в бiльш-менш вiддаленiй перспективi нерациональна. Коли В.Ленiн на VIII Всеросiйській конференцiї РКП(б) (грудень 1919 р.) говорив про завдання радянської влади в Україні, навіть автори заздалегiдь заготовленої резолюцiї з цього питаннi не зовсiм чiтко розумiли, проти якої саме «самостiйностi» виступає вождь: тiєї, що стосувалася визначення форм взаємовiдносин мiж УСРР та РСФРР, чи тiєї, яка перевищувала усталенi стандарти пiдпорядкування мiсцевих партiйних органiв централiзмом. Природно, що бiльшостi представникiв України, насамперед Х.Раковському та Д.Затонському, хотiлося б насамперед констатацiї вiдмови Кремля вiд звички «дивитися на Україну як на Малоросiю, як на частину Росiйської iмперiї». Пiсля доволi вiдвертого виступу Д.Мануїльського з'ясувалося, що Ленiна турбує насамперед проблема «самостiйних тенденцiй» у дiяльностi мiсцевих партiйних працiвникiв (у розумiннi небажання рахуватися з поглядами ЦК РКП(б)), i саме цим можна пояснити його реверанси в бiк боротьбистiв як конкуруючої з бiльшовиками сили. Чи не тому стенограма промови Ленiна не потрапила в «Известия ЦК РКП(б)» по гарячих слiдах i зрештою взагалi «загубилася»? У заключному словi Ленiн, однак, досить чiтко розмежував два поняття: нацiональну самостiйнiсть i самостiйнiсть мiсцевих кадрiв,

¹ Гефтер М. От анти-Сталина к не-Сталину: непройденный путь // Осмыслить культ Сталина. – Москва, 1989. – С.499.

що доходила до ігнорування позиції московського центру. Останній явно не бажав, щоб декларовані більшовиками гасла національного самовизначення на самому початку були девальвовані не лише «необережною політикою» верхівки КП(б)У, але і його власними директивами у дражливому «національному питанні».

Завдяки наполегливим архівним пошукам науковців сьогодні ми вже впевнено можемо припускати, які саме «проколи» у надто емоційній ленінській промові виявилися здатними спричинити неординарний крок партійного керівника – заборонити оприлюднення її тексту, а можливо, і дати наказ про його знищення. Очевидно, що по-справжньому задуматися над перспективами радянської влади в Україні його змусили не так міркування майже всіх промовців від України на згаданій конференції, як доволі відверті закиди в листі (на жаль, точно не датованому) до нього революціонера з 12-річним стажем роботи на Правобережній Україні І.Лакатоса. У листі на фоні констатації «національної ворожнечі» як головної причини кричущої поразки більшовиків в Україні 1919 р. було порушено проблему засылля єврейського елементу в радянських і партійних органах з натяком на те, що вже розпочате його обмеження може бути витлумачене як «поступка жовто-блакитному чорносотенству», що лише посилить національний антагонізм. Оскільки закиди (а серед них було й прирівнювання радянської влади до воєнної окупації України) підкріплювалися в листі посиланнями на ленінські цитати і відповідні розпорядження, Ленін і його найближче оточення вирішили застосовувати більш обтічну формулу «самостійної УСРР» з правом українських робітників і селян самим вирішувати свою долю².

Порівняно зі вкрай обережним Леніном Сталін виявився значно відвертішим, коли обурювався поведінкою тієї частини українських комуністів, які не бажали зрозуміти справжню мету нав'язаного їм Кремлем спектаклю і сприймали цю гру всерйоз. Продемонстрований Москвою «лібералізм у національному питанні» він вважав вимушеним кроком, продиктованим інтервенцією, і начебто щиро дивувався з приводу того, що «молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само відверто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік». Відвертий цинізм щойно процитованого листа змусив кремлівських партійних функціонерів приховувати його зміст від громадськості. Лист опублікували лише у 1989 р., на хвилі розвінчання сталінізму, що входило тоді у моду³.

На ще один «хід конем» у більшовицькій тактиці звернув увагу Г.Єфіменко. Ідея злиття України з Росією, попри гучну риторику щодо права націй на самовизначення, була альфою і омегою більшовицьких стратегічних настанов. У квітні 1919 р. політбюро ЦК РКП(б) відкрито зажадало від ЦК КП України чітко визначитися з тим, «коли і в якій формі» це злиття можна здійснити. Для більшовицького центру було важливо, щоб ця ініціатива (яку намагалися поширити на всі радянські національні республіки) походила саме з України. Щоб замаскувати той факт, що ідею воєнно-економічного союзу республік (який безпідставно кваліфікують як воєнно-політичний) у травні настирливо «продавив» Л.Троцький (він прибув з цією метою до Києва вранці 19 травня), у інформаційних повідомленнях про «об'єднавчу ініціативу» було зазначено фальшиву дату – 18 травня (яка й досі фігурує в літературі). Але вже майже вирішене питання про «злиття», ледь замасковане «перехідними» федеративними гаслами, Кремлю довелося відкласти через спротив української сторони. Компроміс,

² Кульчицький С. Першопочатки радянської українізації // Світогляд. – 2011. – №4. – С.66–73.

³ Известия ЦК КПСС. – 1989. – №9. – С.198–199.

зафiксований у декларацiї ЦВК РСФРР вiд 1 червня 1919 р., був не реальною угодою i навiть не обов'язковим для виконання в РСФРР декретом, а лише декларацiєю про намир, «в якiй наголошувалося i на нацiонально-державних правах тих країн, об'єднання яких планувалося»⁴.

Територiалiзацiя етнiчностi, закладена в пiдгрунття радянської нацiональної полiтики, супроводжувалася т. зв. нацiональними розмежуваннями. При проведеннi кордонiв союзних республiк межi мiж ними просто малювали на картах. У такий спiсiб влада штучно стимулювала процеси нацiєтворення навiть там, де для цього ще не склалися вiдповiднi обставини. За умов такої «позитивної дискримiнацiї» (термiн Т.Мартiна), яка стимулювала створення нацiональних адмiнiстративних одиниць, нацiональна належнiсть стала одним з найважливиших елементiв соцiального капiталу, а статус титульної нацiї давав їй представникам переважне право на посади й звання. Така полiтика сприяла мобiлiзацiї етнiчностi i рано чи пiзно мала створити проблеми прерогатив i кордонiв. I хоча їй вади на владному рiвнi було усвiдомлено досить скоро, уже наприкинцi 30-х рр., примордiалiстська концепцiя нацiональностi, покладена на територiальну основу, зрештою призвела до розпаду Радянського Союзу.

Власне, те, що більшовики називали нацiональною полiтикою, у кращому випадку мало етнiчне наповнення, а по сутi зводилося до кадрової полiтики в регiональному розрiзi. Г.Єфiменко має рацiю, коли вважає, що пiд термiном «нацiональна полiтика» (у ставленнi Кремля до України) слiд розумiти полiтику керiвництва багатонацiональної держави стосовно тих нацiй, якi зорганiзованi полiтично i державно на її територiї. Що ж до проблеми взаємовiдносин центру з мiсцевою владою, то у 20-х рр. партiйно-радянське керiвництво УСРР ще було активним агентом впливу, навiть суб'єктом владної полiтики. Суперечностi у взаєминах виникали постiйно, але поняття «господарська самостiйнiсть» радянської України у цей час ще не було фiкцiєю. Саме тому застосування термiну «колонiя» до тогочасної України дослiдник вважає непродуктивним. «Для бiльшостi кремльських дiячiв Україна була “пiвднем Росiї”, а не колонiєю. СРСР був етнократичною, а не колонiальною iмперiєю. Урахування нацiональних чинникiв у полiтицi Кремля диктувалося передусiм модернiзацiйними потребами»⁵.

Чи можна вважати, що в оцiнках полiтики коренiзацiї усi крапки над «i» вже розставлено? Чесно зiзнаюся: вiд часу, коли я вперше занурилася у потiк iнформацiї, зосередженої у наукових i публiцистичних дискурсах 20–30-х рр. i пiзнiших часiв, мене не полишає вiдчуття незавершеностi зробленого. Власне, подiєву канву українізацiї бiльш-менш задовiльно вiдтворено у нашiй колективнiй монографiї⁶. Але чи можна з певнiстю говорити про належне осмислення в лiтературi кричущих суперечностей у нацiональнiй полiтицi бiльшовизму? Чи вiдповiдає сучасним вимогам наявна термiнологiя? Зрештою, чи з'ясовано всi причини вiдмови (розтягнутої в часi i завуальованої посиланням на горезвiсну «петлюрiвщину») вiд широко розрекламованої полiтики коренiзацiї?

Отже, наскiльки це можливо зробити в рамках статтi, спробуємо звернутися до деяких нових (чи несправедливо забутих) акцентiв в оцiнках полiтики коренiзацiї у таких напрямках: 1) термiнологiчному; 2) конфлiктологiчному; 3) ситуацiйному.

⁴ Єфiменко Г.Г. Iсторiя створення та автентичний змiст «воєнно-полiтичного союзу» мiж УСРР та РСФРР (березень – червень 1919 р.) // Український iсторичний журнал. – 2014. – №1. – С.120–145.

⁵ Єфiменко Г.Г. Бiльшовицький центр i радянська Україна: економiчнi аспекти нацiональної полiтики Кремля у 1917–1925 рр. // Там само. – 2009. – №2. – С.102–103.

⁶ «Українізацiя» 1920–30-х рокiв: передумови, здобутки, уроки. – К., 2003.

У традиціях соціального конструктивізму (П.Бергер, Т.Лукман) дискурсивний аналіз у цьому разі видається прийнятним для з'ясування у порівняльному контексті складних мережевих і фрактальних зв'язків, які зрештою зруйнували вибудовані владою хитромудрі конструкції «гри на випередження».

1. *Термінологічний ракурс.* Сьогодні багато з того, що писали у перше десятиріччя незалежності про зміст і форму політики і практики українізації, здається продиктованим емоціями, оснований на перебільшенні її суспільної ролі, компенсаторних і духовно-оновлюючих функцій, створених нею умов для суспільної згоди, національно-культурного розвитку меншин тощо. На дослідників виразно тиснув породжений здобутою незалежністю суспільний оптимізм; новий «горизонт очікувань» спонукав до пошуку аналогій у недалекому минулому. Нині на реалістичність оцінок впливає поступ історичної і суміжних наук, істотним проявом якого є, серед іншого, поява вартісних аналітичних праць на теми сталінізму. Цивілізаційний підхід, який утвердився у сфері соціального пізнання, дає надійний методологічний ключ для розуміння того, чому революції, яким класики небезпідставно відводили роль «локомотивів історії», здатні перетворюватися на апофеоз насильства? Чому проголошені ентузіастами модернізаційні завдання зазвичай не витримують конкуренції з інерцією архаїки? І чому, зрештою, догми імперськості навіть через століття після краху «справжніх» імперій здатні переживати своєрідну реінкарнацію?

Роздуми над відображенням процесів українізації у сучасних наукових дискурсах⁷ стимулюють пошук новацій у сфері понять, здатних зняти суперечність в оцінках українізації «згори» і «знизу», оскільки, як точно зауважив С.Кульчицький, збіг різноспрямованих, але змістово пов'язаних термінів для багатьох дослідників став справжнім головним болем, від якого не рятує застосування лапок у назвах⁸. Ще складнішим є завдання розрізнення форми і змісту, включно з «розщепленням» Сталіним українізації на дві протилежні за змістом – більшовицьку і «петлюрівську». Надзвичайно важливо з'ясувати, які конкретні обставини змусили Кремль на початку 30-х рр. всупереч своїм попереднім заявам оголосити «головною небезпекою» для партії не великодержавний шовінізм, а «український буржуазний націоналізм».

У колективній монографії 2003 р. ми вже спробували усунути двозначність терміна «українізація», розділивши поняття «національна реформа» і «нова фаза українського національного руху». Замінити невдалу формулу «українізація» більш точним означенням «національна реформа» запропонував ще у 80-х рр. минулого століття Я.Дашкевич. Він мотивував свою пропозицію тим, що термін «українізація» винайшла, мовляв, дореволюційна українська публіцистика за аналогією до термінів «германізація», «русифікація». Зокрема, він посилався на опус відомого україноненависника С.Щоголева «Український рух як сучасний етап південноросійського сепаратизму» (1912 р.). Мотивація була не надто переконливою: відомо, що задовго до Щоголева поняття «українізація» використовував у позитивному ключі М.Грушевський у контексті «українізації вищої школи». Утім, присмак насильства у терміні «українізація» все ж відчувався, і Дашкевич його точно підмітив (як і певний негативний багаж у поняттях «дерусифікація», «деколонізація» тощо).

Суспільна потреба у дерусифікації освіти, яка виразно відчувалася в Україні на рубежі XIX і XX ст., відображала гуманістичну тенденцію до звільнення від мовного

⁷ Борисєнок Е.Ю. О понятии «украинизация» // Славяноведение. – 2020. – №1. – С.3–15.

⁸ Кульчицький С. Червоний виклик. – Кн.2. – К., 2013. – С.83.

диктату панiвних нацiї i прагнення до творення власних культурних цiнностей рiдною мовою. Герценiвський протест проти русифiкацiї й полонiзацiї, який прозвучав у «Колоколе» ще на початку 60-х рр., було пiдкрiплено науковими розвiдками М.Костомарова та В.Антоновича про «двi руськi народностi» та «три нацiональнi типи народнi», якi вiдмежували українцiв як вiд росiян, так i вiд полякiв. На тлi боротьби проти «перерусiння, дорусiння й обрусiння» (М.Драгоманов), «обмоскалення» (І.Франко) українська суспiльно-полiтична думка обгрунтовувала окремишнiсть i самодостатнiсть української нацiї. Її протест проти асимiляцiї пiдтримав iдеолог єврейського нацiонального руху В.Жаботинський. Самостiйнiсть мови визначають не фiлологи, а свiдомiсть народiв, наголошував вiн⁹.

У такiй ситуацiї поява поняття на позначення руху до вiдновлення в правах рiдної мови i впровадження її у сферу освiти, судочинства, преси була лише справою часу. М.Драгоманов зробив перший крок у цьому напрямi, увiвши, хоча й у дещо iронiчному контекстi, поняття «обукраiнення». Його вiн вкладав в уста противникiв українства, якi б неминуче здiйняли галас про «обукраiнення» в разi гiпотетичного створення українського уряду¹⁰. Як бачимо, вдумливий iсторик i публiцист уже в той час iнтуїтивно вiдчував полiтичну гостроту термiна, який мав позначати рух, спрямований на дерусифiкацiю.

Щодо самого поняття «украiнiзацiя», то авторство його, очевидно, належить М.Грушевському, який на сторiнках збiрника «Освобождение России и украинский вопрос» (1907 р.) полемiзував iз тими, хто вважав, що «украiнiзацiя вищої школи на Украiнi шкiдливо вiдiб'ється на науковiм життi»¹¹. Грушевський вкладав у це поняття цiлком конкретний змiст – переведення частини навчальних закладiв на українську мову викладання. У значно ширшому розумiннi i з негативним пiдтекстом цей термiн почали вживати противники українства. Вже згаданий С.Щоголев широко використовував його для залякування обивателя «пiвденноросiйським сепаратизмом» i гiпотетичною небезпекою нав'язування росiянам української мови¹².

Невдовзi поняття «украiнiзацiя» почали застосовувати i поза сферою освiти. В.Садовський на сторiнках московського журналу «Украинская жизнь» писав про необхiднiсть «украiнiзацiї земської діяльностi»¹³. Газета «Рада» закликала до украiнiзацiї бiблiотек. Проте в полiтичних дискусiях 1911–1914 рр., спрямованих своїм вiстряма проти намагань кадетських iдеологiв витравити iз суспiльної свiдомостi самi поняття «украiнства», української культури, термiн «украiнiзацiя» не фiгурував. Своєрiдна «реанiмацiя» його вiдбулася на фонi поразок Росiї у Першiй свiтовiй вiйнi i пов'язаних з ними зрушень у суспiльних настроях. У статтi «Незгасающий вогонь», опублiкованiй на сторiнках «Украинской жизни», В.Винниченко доводив, що поняття «нацiоналiзацiя, украiнiзацiя школи» може стати для українства консолiдуючим гаслом¹⁴. Вiдтодi воно й справдi стало своєрiдним змiстовим рефреном, яким супроводжувалися вимоги про скасування утискiв української преси й лiтератури, реорганiзацiю школи в українських губернiях, вiдкриття кафедр украiнознавства у вищих навчальних закладах.

Пристрасним пропагандистом української мови у шкiльництвi та iнформацiйнiй сферi був Є.Чикаленко. У брошурi «Розмова про мову», вперше виданiй у 1907

⁹ Жаботинський В. Фальшування школи // Його ж. Вибрані статті з національного питання. – К., 1991. – С.48.

¹⁰ Драгоманов М. Вибране. – К., 1991. – С.445.

¹¹ Грушевський М. Твори у 50 т. – Т.1. – Л., 2002. – С.475.

¹² Щоголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – С.73.

¹³ Украинская жизнь. – 1912. – №1. – С.73.

¹⁴ Там же. – 1915. – №8/9. – С.47–51.

і перевиданій на початку 1917 р., він різко засуджував асиміляційну політику царизму, обстоював необхідність «ширити свої книжки, газети, та всіма способами добиватися своєї мови в школах». Зневага до української мови як нібито «мужичої», відмова освічених людей в Україні від власного «я», вважав він, «то найбільше лихо нашого народу»¹⁵. Щоправда, саме поняття «українізація» Чикаленко не використовував.

Початок української національної революції легалізував поняття «українізація» і вивів його поза рамки шкільництва і просвітництва. У статті «Повороту нема», вміщеній на шпальтах «Нової ради» навесні 1917 р., М.Грушевський поставив завдання українізації нових органів місцевого самоврядування в контекст досягнення автономії України¹⁶. Про українізацію школи, війська і створення українських кооперативних центрів йшлося у першій декларації Генерального секретаріату Центральної Ради¹⁷. Навряд чи пущене в широкий обіг поняття «українізація» точно відповідало завданням підняття престижу і розширення суспільних функцій української мови. Ще меншою мірою воно відображало суть тих завдань, які ставила перед собою Центральна Рада у військовій та освітній сферах. Адже в подібних за формою поняттях «германізація», «полонізація», «русифікація» виразно відчувався присмак примусовості, нав'язування чужих канонів. На те, що точнішим був би термін «дерусифікація», вказував, приміром, І.Огієнко.

Поряд з терміном «українізація» в часи національної революції широко вживали термін «націоналізація». Його також задовго до революції ввів в обіг М.Грушевський – у статті «Справа українських катедр і наші наукові потреби» (1907 р.), в якій йшлося про «націоналізацію освіти», вперше було вжито термін «українізація». Про націоналізацію нижчої школи на Україні як «діло недалекої будучини» писав у 1908 р. В.Липинський; на його переконання, «більш чи менш скоро, повна чи часткова націоналізація народної школи може значно прискорити темп еволюції розумового розвитку широких селянських мас»¹⁸. Визначна освітня діячка цього часу С.Русова вбачала основу націоналізації школи в «безпосередній націоналізації педагогічних засобів виховання і навчання, цебто – рідна мова викладу і зміна програми з тенденцією внести ті науки, які дають найбільш громадської національної свідомості». За цих умов, уважала вона, школа стане центром не лише освітнього і морального, а й «політично-громадського виховання, без якого не розвиватиметься нове життя»¹⁹.

Терміну «націоналізація» віддавав перевагу і Д.Дорошенко, який підкреслював, що націоналізація університетів на українській території «єсть вінець націоналізації просвітницької справи. І першим етапом до тої націоналізації єсть зведення науки українознавства»²⁰. Побювання щодо того, що штучну українізацію буде неоднозначно сприйнято в тогочасному зрусифікованому середовищі, висловлював М.Василенко, майбутній міністр освіти, а в 1917 р. – попечитель Київської учбової округи. Він доводив, що українські школи слід засновувати в міру того, як виникатиме в них потреба, не закриваючи російських шкіл. «Штучна українізація, –

¹⁵ Чикаленко Є. Розмова про мову. – 2-ге вид. – Петроград, 1917. – С.9, 28.

¹⁶ Українська суспільно-політична думка в ХХ ст.: Документи і матеріали. – Т.1. – [Б. м.], 1983. – С.275.

¹⁷ Там само. – С.302.

¹⁸ Липинський В. На увагу нашим видавництвам // *Його ж.* Повне зібрання творів, архів, студії. – Т.1. – К.; Філадельфія, 2015. – С.100.

¹⁹ Цит. за: Зубалій О.Д., Рященко Д.С. Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917–1920 рр.) // *Український історичний журнал.* – 1998. – №3. – С.17.

²⁰ Дорошенко Д. Українські кафедри в Київському університеті. – К., 1919. – С.3.

стверджував вiн, – була би значною мiрою культурним насильством. Нi про яку насильницьку українізацiю не може бути i мови»²¹.

Слiд зауважити при цьому, що сам автор поняття «українізацiя» М.Грушевський також розумiв неминуцiсть неоднозначного сприйняття українізацiї у зрусифiкованому середовищi. У збiрнику «На порозi нової України: Гадки i мрiї», що вийшов на початку 1918 р., Грушевський наголошував на необхідностi рахуватися зi старими навичками, з певною iнертнiстю життя, «не бити по нервах». Лише змiцнення української демократiї, вважав вiн, наблизить часи, коли вона, «не лякаючись страшних слiв i утертих формулок, прийме як вимогу i укрiплення суверенностi Української республiки, i заведення армiї для її забезпечення, i навiть зверхню українізацiю життя». Поки що ж не потрiбно збiльшувати рефлексивну силу опору «форсуванню того, що легко прийде само собою без такого форсування»²².

Гостра полемiка, яка точилася в українському суспiльствi навколо напрямку i темпiв дерусифiкацiї, все ж не вiдтiснила термiн «українізацiя» на узбiччя полiтичного життя. На причини цього пролив у 1920 р. свiтло В.Винниченко, який писав: «В кожнiй сферi були українцi й у кожнiй сферi вони хотiли, вони мусили виявляти себе, як українцi, затверджувати своє “я”, поширювати його, закрiпляти певними нормами. Фабричнi робiтники, учителi, кооператори, студенти, прикащики, урядовцi, всi гуртувалися нацiонально, всi домагалися своєю галузь дiяльностi українізувати, себто принатурити до об’єкту свого iснування, – українського народу – й узаконити, унеобхiднити, уприлюднити свою “пробуджену ніжнiсть”»²³. «Українізацiя» перiоду визвольних змагань здiйснювалася в умовах власної державностi, активно й наполегливо. За короткий час було досягнуто вражаючих успiхiв.

Термiн «українізацiя» як популярний у перiод державотворення було запозичено i використано більшовиками для змiцнення своєї влади в Україні в 20-х рр. i зняття з неї «тавра окупацiйностi» (С.Кульчицький)²⁴. Поразки лiта 1919 р. змусили більшовикiв переглянути свою стратегiю в нацiональному питаннi i заговорити як про «захист» незалежностi й неподiльностi Української соцiалiстичної радянської республiки, так i про українську мову в радянських установах. Поворот вiдбувся на початку 1920 р., коли в Україні було прийнято ряд законодавчих актiв, якi докорiнно змiнювали статус української мови. Проте цiлеспрямованого характеру нова полiтична лiнiя набула лише пiсля того, як її санкцiонував у 1923 р. XII з’iзд РКП(б). З’iзд прийняв програму подолання фактичної нерiвностi народiв, лiквiдацiї наслiдкiв русифiкаторської полiтики на окраїнах. Здiйснювана згiдно з цiєю програмою так звана «полiтика коренiзацiї» набирала вiдповiдної форми у рiзних регіонах («українізацiя», «бiлорусизацiя», «татаризацiя» тощо).

Зiткнувшись iз безпрецедентними труднощами у внутрiшнiй полiтицi i падiнням престижу iнтернацiональних цiнностей, правляча комуністична партiя змусена була вдатися до лiбералiзацiйних заходiв у нацiональнiй сферi, зокрема до «коренiзацiї» партiйних, радянських, профспiлкових апаратiв. Нацiональну реформу стимулювала хвороба В.Ленiна, яка загострила боротьбу за владу у «верхах». Фактичний розкол партiї в питаннi про роль держави i профспiлок у господарському будiвництвi, про ставлення до нової економiчної полiтики, про межi

²¹ Києвлянин. – 1917. – 7 сeнтября.

²² Грушевський М. Хто такі українцi i чого вони хочуть. – К., 1991. – С.178.

²³ Винниченко В. Вiдродження нацiї. – Ч.1. – К.; Вiдень, 1920. – С.126.

²⁴ Кульчицький С. [Рец.] Борисенко Ю.А. На крутих поворотах белорусской истории // Український iсторичний журнал. – 2014. – №6. – С.216.

централізації і децентралізації зумовлював особливу гостроту політичної боротьби навколо «політики коренізації».

Всупереч поширеним у літературі твердженням про те, що XII з'їзд санкціонував «політику коренізації», слід зауважити, що сам термін «коренізація» в документах з'їзду не фігурував. Починаючи з X з'їзду РКП(б) тривав наполегливий пошук термінів, які, по-перше, замінили б успадковане від царських часів образливе поняття «іногородці», а, по-друге, відобразили б суть повороту в національній політиці, започаткованого X з'їздом. В обох випадках ці пошуки швидко зайшли у глухий кут. В резолюціях X з'їзду йшлося про «прискорену підготовку тубільних кадрів» та «перенесення центру ваги на тубільне середовище»²⁵, але ці поняття мали настільки виразне колоніальне походження, що відпали самі собою. Не прижилися і реанімовані терміни «націонали», «іногородці» (останній із застереженням «так звані»), які вживав у той час Сталін.

Не краще стояла справа з терміном, який мав відбити суть нової лінії партії в національному питанні. На IV нараді ЦК РКП з відповідальними працівниками національних республік і областей (червень 1923 р.) гостро зіткнулися дві позиції: централізаторська і децентралізаторська. Л.Троцький, в особі якого Сталін у цей час бачив головного політичного противника, спробував зайняти примирливу позицію, закликаючи йти на поступки «націоналам» з тактичних міркувань. Намагаючись переграти Троцького, Сталін тут же, на нараді, кинув гасло «поступової націоналізації урядових установ в республіках» і пропонував представникам республік вдатися до «маневрування». Одночасно він свідомо перекрутив позицію своїх опонентів з України – Х.Раковського і М.Скрипника, без будь-яких підстав звинувативши їх у конфедералізмі²⁶. Так було офіційно введено в політичний обіг термін «націоналізація», якому Сталін віддавав перевагу перед поняттям «коренізація», що утвердилось після XII з'їзду РКП(б). Хоч перший термін потрапив у резолюцію наради, він також не прижився – очевидно, тому, що в суспільну свідомість уже міцно увійшло інше значення слова «націоналізація» (передача у власність держави).

Термін «коренізація» також мав чимало недоліків і вживався порівняно рідко. В республіках перевагу віддавали поняттям, тісніше прив'язаним до національного ґрунту, щоправда, й вони сприймалися далеко не однозначно і часто були об'єктом як наукової критики, так і сатиричних вправ. Давній опонент В.Леніна С.Семковський (С.Бронштейн), який викладав у 20-х рр. у вишах України, вважав, що слід розрізняти два поняття: «українізуватися» і «українізувати» (україніфікувати). Перше означає тривалий історичний процес культурного пробудження українських мас, здатний справити природний асиміляційний вплив на економічні і соціальні процеси, привести до реукраїнізації міст. Друге стосується штучного здійснення цього процесу державно-примусовими заходами. Семковський вважав, що компартія може вдаватися і до активної примусової українізації, тією мірою, якою остання продиктована політичними завданнями революції. Але така примусова українізація повинна мати певні межі, які партія має теоретично обґрунтувати і не переступати їх, – «інакше примусова українізація стане шкідливою утопією»²⁷.

²⁵ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.2. – К., 1979. – С.242–243.

²⁶ Четвёртое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9–12 июня 1923 г.: Стенографический отчёт. – Москва, 1923. – С.212–232.

²⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2253. – Арк.20–25.

Чому ж правляча партiя СРСР вдалася до реформи, яка не лише явно суперечила її централiзованiй структурi й унiтаристському курсу, а й неминуче мала викликати неоднозначну реакцiю в суспiльствi? Вiдповiдь на це запитання слiд шукати в екстремальнiй, гостро кризовiй ситуацiї, в якiй вона змушена була дiяти пiсля закинчення громадянської вiйни. Зiткнувшись iз девальвацiєю революцiйних методiв боротьби i падiнням престижу iнтернацiональних цiнностей, РКП(б) мусила вiддавати перевагу реформiстським методам. В ряду реформ – економiчної, кредитно-фiнансової, вiйськової – мала знайти своє мiсце i нацiональна реформа. До того ж правляча партiя не могла не зважати на вимушений федералiзм у державному устрої, який було зафiксовано пiд час створення Союзу РСР.

Для України необхiднiсть змiн була зумовлена ще й тим, що внаслiдок постiйного «кадрового голоду» партiйнiй, радянськiй, господарськiй апарат республiки поповнювався «назначенцями», надiсланими центром. Це створювало небезпечну ситуацiю, коли керiвники не розумiли мови народу, яким управляли, були надто слабо обiзнанi з мiсцевими звичаями. Не варто забувати й те, що, оскiльки українські землi протягом вiкiв були подiленi мiж кiлькама державами, «українськiй фактор» був вагомим чинником мiжнародної полiтики. В умовах, коли пiсля Першої свiтової вiйни значна частина українцiв потрапили пiд владу Польщi, Румунiї, Чехословаччини i бiльшою або меншою мiрою зазнавали там нацiональних утискiв, полiтика нацiонального вiдродження мала стати своєрiдною вивiскою, рекламою радянського ладу. Взявши курс на коренiзацiю, керiвництво Союзу РСР сподiвалося продемонструвати цiлковиту протилежнiсть своєї полiтичної лiнii великодержавнiй, iмперськiй полiтицi царської Росiї i водночас перекласти вiдповiдальнiсть на ймовiрнi невдачi на плечi республiканських урядiв.

Термiн «нацiональна реформа» точнiше, нiж поняття «полiтика коренiзацiї», передає суть започаткованого XII з'їздом партiї повороту в нацiональному питаннi. Проте, хоч i введений в обiг ще у 90-х рр., вiн слабо приживається в українознавствi. Причина, очевидно, полягає у певнiй iнертностi мислення, зацикленостi на поняттях i категорiях, якi утвердилися в 20-х рр. Тим часом практика незалежної України показала, наскiльки гострими в полiтичному планi можуть бути iсторичнi паралелi й термiнологiчнi запозичення. Спроби «осучаснення» термiна «українізацiя» обернулися на сходi i пiвднi України, особливо в Криму, посиленням антиукраїнських настроїв, аж до вiдвертих сепаратистських проявiв.

Саме тому важливо всебiчно аналізувати досвiд українізацiї 20–30-х рр., дослiджувати як її внесок у змiцнення полiтичної i культурної суверенностi України, так i допущенi пiд час цiєї кампанii огрiхи i прорахунки. Не можна, як це подекуди робиться, абсолютизувати здобутки українізацiї, не помічаючи неоднозначного ставлення до неї в тогочасному суспiльствi, вiдмахнутися вiд аналізу неминучих в умовах гострого iдейного протиборства помилок, крайнощiв, беззмiстовних декларацiй, запеклих суперечок. Досвiд коренiзацiї далеко не в усьому позитивний, особливо враховуючи той трагiчний пiдтекст, якого надавала йому доба сталiнiзму. Проте немає, на наш погляд, пiдстав бачити в цьому процесi щось на зразок заздалегiдь спланованого ошуканства, а то й провокацiї. Практика здiйснення українізацiї висвітлила трагiчнi у своїй основi колiзii постреволюцiйної доби, якi впливали з розгубленостi правлячої партiї, малоефективних пошукiв компромiсу мiж централiзмом i федералiзмом. Вона розвiяла iлюзii про можливiсть розв'язання мало не всiх, у тому числi й найскладнiших, проблем шляхом директивного втручання. Але вона продемонструвала також великi резерви i можливостi цiлеспрямованого впливу на духовну сферу з метою пробудження нацiональної самосвiдомостi – навіть у тих складних випадках,

коли рідна мова виявилася втраченою вже в кількох поколіннях. Те, що новий курс передбачав підготовку національних кадрів, часткове запровадження національного адміністративно-територіального районування, розширення видавничої і культурно-освітньої діяльності багатьма мовами, дало потужний поштовх розвитку національної самосвідомості народу.

Проте робота в напрямі коренізації не могла не вступити у суперечність з уніфікаторською за своєю суттю політичною доктриною, якою керувалася комуністична партія. Після смерті В.Леніна особливо виразно проявилось нехтування керівництвом РКП(б) тими принципами національної політики, які були декларовані більшовиками під час завоювання політичної влади. Інтернаціоналістські гасла лише маскували великодержавний шовінізм, з якого виходила у своїй внутрішній політиці партійно-радянська бюрократична верхівка.

Драматизм процесу українізації зумовлювався тим, що партійний і державний апарат, з одного боку, і національна інтелігенція, з другого, підходили до неї по-різному. Якщо представники української науки, літератури, мистецтва вбачали в ній насамперед засіб подолання провінційності, «меншовартості» української культури, піднесення національної свідомості, то владні структури розглядали курс на коренізацію як інструмент зміцнення позицій правлячої партії. Командно-адміністративна система, що утвердилася у другій половині 20-х рр., спочатку перетворила політику коренізації на декларативне гасло, а потім оголосила справжню війну всьому тому, що мало національне забарвлення. Тотальне одержавлення всіх сфер суспільного життя призвело до швидкого зростання бюрократичного прошарку, байдужого до національних інтересів і цінностей. Досвід 20–30-х рр. показав, що бюрократія не може не ставити відомчі інтереси вище за національні. Обстановка сталінізму наклала трагічний відбиток на всі спроби демократичних, прогресивних сил піднести рівень духовності суспільства, забезпечити розвиток державності у формах, які відповідали б національним особливостям республік.

Все це стало причиною короткочасності й недостатньої глибини тих перетворень, які проводилися в рамках національної реформи. «Український ренесанс» був приречений не лише з огляду на сталінську централізаторську, уніфікаційну політику, а й тому, що втіленню нового курсу чинили опір русифікований партійний і державний апарат, значна частина господарських керівників, правоохоронні органи. В умовах постійних пошуків «класових ворогів», «шкідників» тощо на людей, що активно займалися українізацією, легко було навісити ярлик «чужих елементів», «буржуазних націоналістів». Переважна більшість з них стали жертвами репресій і були фізично знищені.

Майже непроясненим з погляду як мети й мотивацій, так і кінцевих результатів, залишається співвідношення формул «коренізація» («націоналізація») та «українізація». Чого, власне, хотіли досягти, зокрема в освітньо-мовній сфері, ініціатори національної реформи у поліетнічній країні з високим рівнем компактного розселення меншин? Недвозначно висловлюючись за рідну мову навчання у початковій і середній школі, М.Скрипник не міг не розуміти, що це поняття у німецьких, болгарських, грецьких колоніях істотно девальвоване асиміляційними процесами. Більше того, місцеві говірки волинських німців та менонітів чи, приміром, греків-еллінів та греків-татар різнилися між собою настільки, що їх носії не завжди розуміли одні одних. Суржикізація на російській основі віддалила їх і від мов «країн походження» – майже до повної втрати навичок володіння ними. Отже, чого домагалися партійні функціонери: щоб діти в цих регіонах опанували українську чи щоб вони вивчили вже малознайому їм мову своїх предків? Чи можна в останньому разі було розраховувати

на хоча б частковий успiх в умовах гострої нестачi кадрiв вчителiв, повної вiдсутностi пiдручникiв, словникiв i т. д. Адже якщо українська мова була вже бiльш-менш унормована й усталена у словникарствi, то мова грецьких колонiстiв являла собою сумiш понад 70 грецьких та малоазiйських говiрок, i жодних спроб її впорядкування в радянськi часи здiйснено не було.

Можна поставити питання й ширше – чи не входили в суперечнiсть навлiь на теоретичному (а ще бiльшою мiрою на практичному) рiвнi формули «коренiзацiї» та «українiзацiї»? Усталене в лiтературi твердження про те, що в Україні полiтика коренiзацiї набула форми українiзацiї, явно розходиться з практикою культурно-мовного спрямування культурно-освiтнiх процесiв у районах компактного проживання етнiчних меншин, аж до запровадження нових алфавiтiв. Кому було вигiдно пiдняти на рiвень державної полiтики орієнтацiю на суржикiзованi говiрки? I чи можна було в умовах наявного розмiття мовних орієнтацiй сподiватися бодай на якийсь консолiдацiйний ефект вiд такої полiтики? Адже, як слушно констатує Л.Якубова, «кожна етнiчна громада була розмежована на декiлька ворогуючих таборiв, що обстоювали взаємовиключнi напрямки етнокультурного розвитку»²⁸.

Иррацiональнiсть полiтики правлячої партiї у мовно-культурнiй сферi очевидна, але запопадливих виконавцiв їй не бракувало. Пояснювати це можна по-рiзному: непрофесiоналiзмом на мiсцевому рiвнi, прихованим саботажем, звичкою до iмiтацiї, елементарним недбалiством. Заданi згори темпи полiтики коренiзацiї, як i атмосфера загального стеження, виключали можливiсть i широких дискусiй на цi теми, i цiлеспрямованої роботи з реформування освiтньої практики. Однак про наявнi перекоси у проведеннi полiтики коренiзацiї громадськостi було вiдомо. Примiром, у доповiдних записках Кабiнету нацiональних меншин при Етнографiчнiй комiсiї ВУАН iшлося про те, що у грецьких школах викладання велося на лiтературному афiнському дiалектi новогрецької мови, опанувати яку дiтям було важко. Доволi прямолiнійно у цьому контекстi ставилося питання про небезпеку для виживання етносiв, зумовлену посиленням державним впливом на процеси мовного обмiну. У середовищi єврейських громад виразно вiдчувався опiр базуванню єврейської освiти на побутовiй мовi їдиш, як i взагалi поверненню уже зросійщеного єврейства в лоно нацiональної культури. Аналогiчнi процеси вiдбувалися i у зв'язку з проблемою «молдаванiзацiї шкiл», яку влада фактично скеровувала на шлях румунiзацiї. Розрахунки правлячої партiї на майже миттєвий ефект українiзацiї також навряд чи мали рацiональне пiдґрунтя. Якщо йшлося про пiдвищення ефективностi влади на мiсцях, то цьому аж нiяк не могли сприяти апаратнi «чистки» й перестановки; очевидно, що керувати таким складним в етнiчному планi мiстом, як тогочасна Одеса, було б значно легше без постiйних пошукiв явних i прихованих «ворогiв українiзацiї».

Але так уже була влаштована радянська система, що iдеологiчнi завдання постiйно виступали як прiоритетнi вiдносно завдань полiтичної модернiзацiї. Риторичi «свiткової революцiї» i майбутнього «злиття нацiй» пiдпорядковувалися навлiь тi полiтичнi кроки, якi стосувалися найближчої перспективи. За початковими розрахунками на українiзацiю було вiдведено всього рiк. Сталiн, проте, вважав, що iдея «злиття нацiй» i, вiдповiдно, мов має реалiзуватися поетапно аж до перемоги соцiалiзму у свiтовому масштабi, i першим етапом має стати саме розквіт нацiй i нацiональних культур. Звiдси й запропонована ним перiодизацiя полiтики в нацiональному питаннi: на першому етапi розвиток мов i культур гноблених нацiй, на другому – перехiд до спiльної мiжнацiональної мови, i на третьому (пiсля перемоги соцiалiзму

²⁸ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) – К., 2010. – С.217.

у світовому масштабі) – злиття націй та єдина світова мова²⁹. Ейфорія від значною мірою віртуальних «успіхів соціалістичного будівництва» в радянському суспільстві була такою, що ця відверта утопія тиражувалася у сотнях наукових праць ще майже пів століття після того, як ілюзії щодо «світової революції» зникли безслідно.

2. *Конфліктологічний ракурс* слабо використовують в аналізі національної реформи. Тим часом навіть у перенасичений конфліктами історії України період 20–30-х рр. вирізняється перманентним зіткненням ментальностей, гострими соціальними й етнічними суперечностями. Етнополітичний за формою, латентний конфлікт влади й соціуму був за змістом цивілізаційним. Радянська модель національної політики була розрахована на всеохопний контроль центру, з одного боку, і слухняність владних структур на республіканському рівні, з іншого. Найменше порушення цієї рівноваги супроводжувалося репресіями – іншого шляху регулювання суспільних відносин у квазіфедеративній системі не було. Особливість України полягала в тому, що за успадкованою з часів громадянської війни традицією репресії тут відбувалися не лише в руслі «загальнонародної» боротьби з «троцькістами, диверсантами, шпигунами», а й під кривавим прапором «боротьби з націоналізмом».

Небачений розмах репресій проти національно налаштованої інтелігенції, у тому числі й тієї, яка з'явилася на політичному подіумі в часи декларованої владою коренізації, стимулює дослідницькі спроби представлення українізації як ширми, що маскувала широко застосовувані інструменти розколу українського суспільства. Як вважає Г.Єфіменко, завданням коренізації на території України у кадрових питаннях була не «українізація», а «більшовизація», а мета компартійної політики полягала у боротьбі з т. зв. «місцевим націоналізмом»³⁰. Правильний у своїй основі, цей висновок все ж є дещо спрощеним. На наш погляд, продуктивнішим як конфліктологічна пояснювальна модель може бути концепт зіткнення модерності з архаїкою. Модернізм початку ХХ ст., доводять Я.Калакура, О.Рафальський та М.Юрій, не сформував цілісну систему світорозуміння на зразок позитивістсько-матеріалістичних світоглядних схем ХІХ ст., породивши складний комплекс особливого світосприйняття на основі понять раси, народу, землі, крові тощо. Експлікації модернізму виражалися у теоріях боротьби, революції, жертвності, творчого вибуху. Протиставлений теоріям організованого суспільства соціальний анархізм проростав у сферу моральності й духовності поряд з культом «нової людини», волі, сили, насильства. Але оскільки індустріальна модернізація в Україні фактично зупинилася на стадії передмодернізації, її поступ наштотхнувся на зустрічну хвилю спровокованої катаклізмами початку століття кризи архаїчно-аграрного українського суспільства. На цьому тлі дискурс модернізму розвивався як антитеза до дискурсу «народолюбства». Те, що іменувалося перемогою соціалістичної революції, насправді було перемогою «соціальної архаїки». Попри наявність деяких ознак модернізації, політика більшовицької партії також була суб'єктом архаїки, формою примітивізації суспільства, створення сакралізованої політичної культури. Відповідальність у таких умовах діяла тільки в одному напрямі – знизу вгору. Архаїка провокувала агресивність, соціальні війни у формі класової боротьби, кампанії проти «відкритих і замаскованих ворогів народу», «націоналістів і відщепенців», які обернулися десятками мільйонів жертв. «Архаїкою були інструменталізовані й повернені проти модерну механізми суспільної інтеграції». Звідси – синтез раціоналізму й ірраціоналізму, що становив суть утопічного мислення 1930-х рр.³¹

²⁹ Див. докл.: Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. – К., 2012. – С.212–216.

³⁰ Єфіменко Г.Г. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932–1938) // Український історичний журнал. – 2000. – №5. – С.4–8.

³¹ Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. – К., 2015. – С.312–366.

У свiтлi таких сучасних пiдходiв не надто продуктивними видаються численнi дискусiї на тему «українiзацiя – полiтичне ошуканство чи провокацiя?». Поставлене у таку площину Я.Дашкевичем ще у 80-х рр. питання знайшло багато охочих шукати компромiси й палiативи – С.Цвiлюк, примiром, розглядає українiзацiю як «сплановану й здiйснену полiтичну акцiю», яка «якщо й не була провокативною», то стала саме такою за своїми наслiдками³². Рацiональне зерно у таких пiдходах, зрозумiло, є, але продуктивнiше вбачати у більшовицькiй стратегiї й тактицi не задалегiдь сплановане ошуканство чи свiдому провокацiю, а вимушену затиснутiсть «вождiв», якi обрали хибний полiтичний курс i далеко не досконалу модель нацiєбудiвництва, у лещатах «дволикого Януса». Полiтизацiя етнiчностi, що лежала в основi більшовицькiй нацiональнiй полiтики, зiграла з компартiєю злий жарт, спочатку змушуючи її вкладати у поняття «соцiалiстичного гуманiзму» знищення незгодних, а потiм i зумовивши вiдхiд сконструйованого нею режиму у полiтичне небуття³³.

3. *Ситуацiйний ракурс*. Вiдповiдь на третє порушене у цiй статтi питання: чому перiод «полiтики коренiзацiї» виявився таким коротким, варто шукати у рамках фрактального пiдходу. У синергетицi, а останнiм часом також у полiтологiї, поняттям «фрактал» (вiд лат. «fractus» – «подрiбнений») позначають властивiсть частин вiдтворювати матрицю цiлiсностi, до якої належать, iз певним коефiцiєнтом подiбностi. Потрапляючи у фрактальний простiр, людина чи соцiум дiють неусвiдомлено чи автоматично вiдповiдно до закладених у цьому просторi смислiв. Про «фрактальний дуалiзм» говорять у тому разi, якщо хаос чи дезорiєнтацiю створюють рiзноспрямованi впливи цивiлiзацiйних домінант чи гостро конкуруючих центрiв.

Показовим прикладом переходу латентних протестних настроiв у республiках у русло вiдкритого декларування економiчно обґрунтованих вимог може слугувати лист, надiсланий до президiї XII Всеукраїнського з'їзду рад 1931 р. обраними делегатами цього з'їзду, а також запрошеними до участi в ньому робiтниками харкiвських заводiв. Автори листа, який за полемiчною тональнiстю наближався до адресованого владi ультиматуму, виявили непогану обiзнанiсть iз суттю проблем, з якими зiткнулася Україна на дев'ятому році перебування у складi СРСР, i з напрямом тодiшнiх полiтичних дискурсiв на тему українськiй радянськiй державностi. Як могли уряд i партiя допустити, гнiвно запитували вони, щоб управлiння господарством УСРР та iнших союзних республiк потрапило до рук такого дикого за своїм бюрократизмом i насиченiстю шкiдливими елементами апарату союзних наркоматiв? Чому немає належного паритету в союзнiй Радi нацiональностей? Чому вiд сесiї до сесiї переноситься розгляд питань про бюджетнi права республiк? Чому обсяги промислового будiвництва в Україні iстотно вiдстають вiд росiйських, а формула «просити союзний уряд» нагадує вiдносини «Малоросiйськiй колегiї» з царським урядом? I головне: чи має компартiя України та її уряд розвивати республiку, сприяючи її економiчнiй, полiтичнiй i культурнiй консолiдацiї, в державу, «чи, навпаки, вже нинi вiдбувається заперечення цiєї державностi»?

Особливий акцент у листi-зверненнi зроблено на обмеженостi нацiональнiй полiтики, не наповненої, на думку авторiв, державним змiстом. Питання мови, школи, культури розв'язують у лiберальному дусi, наївно, по-культурницьки, життєвi iнтереси нацменшин iгнорують. Фрази про iнтернацiоналiзм, сувереннiсть, незалежнiсть не пiдкрiплюються реальними справами. В апаратах ЦК КП(б)У та ВУЦВК багато

³² Цвiлюк С.А. Українiзацiя України: Тернистий шлях нацiонально-культурного вiдродження доби соцiалiзму. – Одеса, 2004. – С.26.

³³ Кумичицький С. Український Голодомор в контекстi полiтики Кремля початку 1930-х рр. – К., 2013. – С.26–27, 193–194.

осіб, які під час революції «підсіли на більшовицький віз» і їдуть на ньому, маскуючи криком «за генеральну лінію» небажання просувати українські кадри. Вражає насамперед гнівний тон листа і усвідомлення загрози «хоча б якійсь суверенності» союзних республік через «натиск великодержавного шовінізму, бюрократизму і ворожого великодержавної стихії». Поставлені українській владі 22 аргументованих запитання являли собою присуд системі, яка «знищила цвіт нашого робітництва і селянства», «звела селян-незаможників і середняків до стану босих, голих, голодних, принижених, притуплених, загнаних, пограбованих» навіть більшою мірою, ніж це було за царських часів. Грізним попередженням звучав рефрен цього, за відчуттям самих дописувачів, документа державної ваги: «М'язами українських робітників і селян будеться Росія. Україна занепадає».

Починаючи з 1997 р. цей лист-звернення неодноразово потрапляв у поле зору вітчизняних дослідників, але, здається, його антиросійський пафос не привертав досі належної уваги. Формально адресований «своїй» владі, він своїм вістрям був спрямований проти «московського апарату». Заклик до республіканської влади «організацію й управління господарством взяти в свої руки» означав, і про це також було прямо заявлено, що з «такою експлуатацією робітничий клас і бідняцько-середняцькі верстви села довго миритися не будуть». Їхнє обурення викликала, зокрема, практика призначення на вищі державні посади переважно росіян, тоді як українці перебували на других ролях. Завдання побудови української радянської державності залишалися невирішеними, «всіма справами заправляє московський апарат». В армії, в системі ДПУ домінують неукраїнські елементи; українізацію там навіть не вважають справжньою політикою партії.

Зроблені авторами листа висновки мали не просто насторожити і Кремль, і українські владні структури, змусивши їх всерйоз замислитися над власними перспективами. Адже сигнал був недвозначний: «Порушуються найелементарніші правила хоча б якоїсь суверенності, якщо вона коли й була у нас». «Російський дух», антиукраїнський за змістом, дописувачі побачили навіть у висловлюваннях Сталіна, і за цим пролунала вже пряма рекомендація: «Російський шовінізм потрібно так скрутити, щоб йому нічим було дихати, а з українським ми також впораємося»³⁴. Не обмежуючись абстрактними вимогами «здорової національної політики», автори вимагали послідовного дотримання принципів диктатури пролетаріату з тим, щоб життям УСРР керували уряд, партія і робітничий клас України. При цьому натяк на «окремих російських колонізаторів, нехай і комуністів» свідчив про їхню обізнаність з економічною теорією М.Волобуєва. Власне, для багатьох в Україні не був секретом факт, підтверджений пізніше І.Лисяком-Рудницьким, що стаття Волобуєва – «продукт колективного авторства (партійна опозиція на чолі з Шумським)»³⁵. Є досить підстав говорити про причетність до її написання віце-президента ВУАН академіка К.Воблого, який у своєму виступі в Київському будинку вчених у січні 1928 р. висловив чимало думок, співзвучних тим, які було викладено у статті Волобуєва³⁶.

Показово, що автори листа цілком свідомі як державної ваги підготовленого ними документа, так і його відповідності сподіванням українського народу. «Населення виросло, і воно вже говорить не про буденні речі, а про ДЕРЖАВУ». Питання «куди ми йдемо і як йдемо» залишається відкритим. І йдеться не лише

³⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.4171. – Арк.10–21. Опубл.: *Граф'як М.* Вони по-своєму боролися за Україну // *Сучасність.* – 1997. – №10. – С.106–110; Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.420–426.

³⁵ *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т.1. – К., 1994. – С.168.

³⁶ *Галубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993. – С.398.

про статус УСРР, а й про «справу всього Союзу». Україна має стати справжньою суверенною республікою в Союзі, а не мати вигляд культурно-національної автономії.

Отже, кожен, хто вмів читати (у тому числі поміж рядків), не міг не побачити у цьому зверненні розхитування ключових підвалин, що становили фундамент радянської федерації. «Українізаційні» сюжети у ньому також наявні (на них і звертають найчастіше увагу дослідники), але їх, очевидно, свідомо введено в контекст кадрової політики у правоохоронних органах та армії, зокрема домінування в них «неукраїнських елементів». Однак головне тут – акцент на неприпустимості породжуваної у такий спосіб «недовіри до українських робітників і селян. За якими принципами диктатури пролетаріату це так створено?». Увінчує всю цю конструкцію виписана заголовними літерами вимога «здорової політики в справі будівництва української радянської держави, її господарства, культури, політики».

Навіть один цей приклад свідчить: за такого ставлення до політики коренізації з боку елітних верств найвпливовішої з національних республік правляча партія вже не могла продовжувати затягну нею гру в «суверенність». Процеси українізації явно вивернулися поза межі відведених їй компартією вузьких рамок, вливалися в русло «національної трансформації» (М.Хвильовий). На думку американського дослідника політики українізації Г.Лібера, найголовнішим «гордієвим вузлом» у ній виявилось завдання «примирити українізацію і ідею гегемонії пролетаріату». Мінлива суміш, що виникла внаслідок швидкого розвитку процесів урбанізації та українізації, вважає він, привела до непередбачених наслідків: появи енергійної місцевої еліти, яка наполягала на українському радянському, а не всесоюзному суверенітеті. По суті, це ставило під загрозу головну мету центру, що полягала в тотальній монополії на владу. Реакцію центру Лібер визначає так: він став на шлях гіперцентралізації, соціального консерватизму, русифікації і антисемітизму. «Такими були якорі для нового сталінського порядку»³⁷.

Зіткнувшись зі справжнім «вотумом недовіри» своїй політиці, яка, як стверджувалося, межувала з недовірою до українських робітників і селян, правляча партія спочатку зреагувала на такі настрої окремими змінами у кадровій політиці і посиленням риторики на тему «відставання в галузі нацкультбудівництва», «незадовільного стану українізації апарату», необхідності запровадження «державних курсів українознавства». Г.Єфіменко пояснює цей крок тим, що в умовах незавершеної колективізації «вище компартійне керівництво не наважувалося на рішучу боротьбу проти місцевого націонал-комунізму». Адже існував реальний ризик спільного виступу прихильників української державності та селян проти Москви. Натомість було реалізовано досить-таки прозорий мефістофельський задум – звинуватити у зриві хлібозаготівельної кампанії 1932 р. регіональну еліту, нібито засмічену агентами польсько-петлюрівського підпілля, і в такий спосіб роз'єднати два протестні потоки. У передовиці газети «Правда» від 10 березня 1933 р. вже прямо йшлося про те, що в Україні внаслідок недооцінювання нерозривного зв'язку національного питання з селянським сталося значне послаблення боротьби проти ухилів у національному питанні, а також звуження права нацменшин на користування рідною мовою. Ідею українізації поза межами УСРР, яку висловлювали «окремі керівні українські працівники», було названо «шовіністичною». Це вже був прямий натяк на Скрипника³⁸.

³⁷ *Liber G. Soviet nationality policy, urban growth, and identity change in the Ukrainian SSR: 1923–1934.* – Cambridge, 1992. – P.122, 140, 152.

³⁸ *Єфіменко Г.Г. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932–1938).* – С.8–9.

Відчувши реальну загрозу для влади, підкріплену безліччю обурених листів і дедалі масовішими протестними виступами, Сталін уже не міг діяти в напрямі підтримки національних кадрів, обраному 1923 р. За С.Кульчицьким, він мусив не лише відмовитися від обраного курсу в національній політиці, а й ліквідувати ті наслідки кампанії коренізації, які вилилися в процес національного відродження³⁹. Але доки Скрипник залишався на керівних посадах в українському уряді, Сталін не наважувався на лобовий удар. І навіть після того, як безперервним цькуванням Скрипника було доведено до самогубства, українізацію було визнано небезпечною і відкрито засуджено лише в місцевостях поза межами УСРР. Розгорнувши безпрецедентний за масштабами наступ на «буржуазний націоналізм» і «український фашизм», Кремль волів і надалі зберігати у своїй риториці гасла «більшовицької українізації». Фактично політику українізації так і не було скасовано чи дезавуйовано.

Нові акценти в дослідженні політики українізації мають нарешті зрушити з місця проблему розмежування апаратної українізації «згори» і руху за реальну українську державність «знизу». Термін «національна реформа» на означення першої видається цілком прийнятним, особливо якщо його вдасться адекватно вписати в систему модернізаційних заходів нової економічної політики. Щодо реалізації національних устремлінь поборників реального суверенітету УСРР, то їх, на наш погляд, доречно розглядати під кутом зору «революційного пробудження» і позначати формулою руху в напрямі «націонал-суверенності». Від ступеня обрусіння тих чи інших верств населення України та їхньої лояльності до більшовицького режиму залежало, по який бік барикад вони опинилися. Однак сам факт існування таких барикад, породжених сприйняттям чи несприйняттям повороту в національній політиці правлячої партії, зумовлює необхідність переходу від прямолінійного застосування терміна «українізація» до окреслення двох різноспрямованих потоків у націєбудівництві. Старанно виховувана владою більшовицька ментальність наражалася на стихійний спротив традиційної народної ментальності, їхня гостра конкуренція і визначила через багато років долю радянського режиму.

REFERENCES

1. Borisenok, Ye.Yu. (2020). O ponyatii "ukrainizatsiya". *Slavyanovedeniye*, 1, 3–15. Moskva. [in Russian].
2. Gefter, M. (1989). Ot anti-Stalina k ne-Stalinu: neprojdennyj put. *Osmyslit kult Stalina*. Moskva. [in Russian].
3. Holubenko, P. (1993). *Ukraina i Rosiia u svitli kulturnukh vzaiemyn*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Kalakura, Ya., Rafalskyi, O., Yurii, M. (2015). *Ukrainska kultura: tsyvilizatsiyni vymir*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Kulchytskyi, S. (2011). Pershopotatky radianskoï ukrainizatsii. *Svitobliad*, 4, 66–73. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Kulchytskyi, S. (2013). *Chervonyi vyklyk*, 2. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Kulchytskyi, S. (2013). *Ukrainskyi Holodomor v konteksti polityky Kremlia pochatku 1930-kh rr*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Liber, G. (1992). *Soviet nationality policy, urban growth, and identity change in the Ukrainian SSR: 1923–1934*. Cambridge.
9. Tsviliuk, S.A. (2004). *Ukrainizatstia Ukrainy: Terymystyi sbliakb natsionalno-kulturnoho vidrodzhennia doby sotsializmu*. Odesa. [in Ukrainian].
10. Yefimenko, H.H. (2000). Natsionalni aspekty u formuvanni kompartiino-radianskoho aparatu v URSR (1932–1938). *Ukrainskyi istorychnyi zburнал*, 5, 3–17. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Yefimenko, H.H. (2009). Bilshovytskyi tsentr i radianska Ukraina: ekonomichni aspekty natsionalnoi polityky Kremlia u 1917–1925 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zburнал*, 2, 96–109. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Yefimenko, H.H. (2014). Istoriia stvorennia ta avtentychnyi zmist "voienno-politychnoho soiuzu" mizh USRR ta RSFR (berezen – cherven 1919 r.). *Ukrainskyi istorychnyi zburнал*, 1, 120–145. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Zubalii, O., Riashchenko, D. (1998). Osvitnii rukh v Ukraini u dobu natsionalno-derzhavnoho vidrodzhennia (1917–1920 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zburнал*, 3, 12–23. Kyiv. [in Ukrainian].

³⁹ Кульчицький С. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. – К., 2013. – С.94.

Yaroslava Vermenych

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of NAS of Ukraine,
Head of the Department of Regional History of Ukraine,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), verrosla@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

“Sovietization” or “Nationalization”: Once Again About the Essence of the Corenization Policy in the 1920s – Early 1930s

Abstract. The purpose of the article is to find an answer to the question of why the democratic revolution, which culminated in the overthrow of the autocracy, equally showed the potential to renew the rhythms of public life and the truly devastating destruction of democracy? And more broadly, why do modernization ideas, even in times of revolutionary shift, yield to the reincarnation of the archaic in its most primitive, “barbaric” forms? **Scientific approaches.** The research uses methodological developments of intellectual history as a space for understanding the range of ideological influences on social development, scientific design and forecasting modeling are also involved. It is symptomatic that the ideology of nation-building and national self-determination, tested by the experience of dozens of countries on all continents, has become the object of increased attention of intellectual history. **Scientific novelty.** Both terms – corenization and ukrainization – do not fully reflect the scale and nature of the turn in national policy, which is associated with the restoration of the priority of national values and traditions. It is reasonable to agree with the scholars who believe that the terms “national reform” or “national-cultural reform” could more accurately define its nature. The novelty of the author’s approaches is seen primarily in the disclosure of the possibilities of discursive (unconventional) analysis of identities as conscious constructs. **The main conclusion of the author.** Only an in-depth study of the experience of state and legal regulation of linguistic and cultural processes can give a reasonable answer regarding the legitimacy of the use of the terms “ukrainization”, “corenization”, “national reform”. Only a balanced assessment of it will help to define what in this experience is acceptable for use in the context of the formation of an independent Ukrainian state. Understanding from a new perspective the causes, motivations, and consequences of the turning point in national policy made by the ruling party in the 1920s, which is established in historiography as the “policy of corenization”, gives the author reason to consider unproductive the merging of two different processes – national reform “from above” and the national rights movement “from below”.

Keywords: corenization, ukrainization, national reform, national policy, linguistic and cultural processes.

ПЕРСОНАЛІЇ

Олександр ФЕДЬКОВ

доктор історичних наук, доцент,
завідувач кафедри архівознавства, спеціальних
історичних та правознавчих дисциплін,
Кам'янець-Подільський національний університет ім. І.Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Україна), san.fedkov@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4835-9445>

Діяльність соціал-демократа Ю.Ларіна в Україні: екстремальна біографія (1906–1907 рр.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/10.15407/uhj2022.03.176>

УДК: 929:329(477)«1906/1907»Ларін

Анотація. **Мета дослідження** – на основі оригінальних історичних джерел і наукової літератури дослідити короткий і маловідомий період у житті Ю.Ларіна, коли він здійснював керівну діяльність в УСДС, охарактеризувавши через біографію цю політичну організацію. **Методологія** «нової біографічної історії» – «прикордонної» біографії, уможливила поєднання міждисциплінарного та методологічного синтезу, використання макро-, мікроісторичних, а також антропологічних підходів, урахувавши медико-психологічні аспекти особистості, з'ясувати його діяльність на чолі Спілки в екстремальній ситуації революції 1905–1907 рр. **Наукова новизна.** Вперше у вітчизняній історіографії, на основі «прикордонної» біографії досліджено малознані епізоди з життя відомого соціал-демократа. **Висновки.** З'ясовано, що попри наявність важкого генетичного захворювання, Ю.Ларін проявляв дивовижну енергію, здійснюючи керівництво діяльністю УСДС. Спільківська меншовицька громада під його орудою зміцніла організаційно й тісно взаємодіяла з більшовиками, єврейським соціал-демократичним Бундом, УСДРП. Завдяки цьому вдалося добитися значного успіху під час виборів у II Державну думу. Незважаючи на переслідування тьмяної поліції російського царату та неодноразові арешти, Ю.Ларін уміло продовжував керівництво Спілкою аж до свого вимушеного від'їзду в інший регіон імперії.

Ключові слова: Ларін, «нова біографічна історія», Українська соціал-демократична спілка, революція 1905–1907 рр., Державна дума.

У науці триває дискусія щодо можливості чи неможливості здобуття «об'єктивних знань» про минуле, проте історики не полишають спроб, спрямованих на його адекватніше відображення. Сьогодні вже неможливо уявити історичну науку без міждисциплінарного підходу – способу отримання нового знання за допомогою теорій і методів інших галузей пізнання¹. Зокрема й у біографістиці ми спостерігаємо

¹ Еванс Р.Дж. На захист історії / Пер. з англ. В.Дмитрук. – Л., 2008. – С.13; Поринева О.С. Междисциплинарности принцип // Теория и методология исторической науки: Терминологический словарь. – Москва, 2014. – С.259–261.

використання таких підходів, які вможливають відтворення реальних біографій людей минулого.

Відомий польський методолог Є.Топольський цілком доречно зазначав, що лише суспільство визначає, чи є історична особистість справжнім, а чи ефемерним героєм². Проте щодо Ю.Ларіна у суспільній думці та історіографії відбувалися неодноразові трансформації, адже в різний час та у різних соціальних і політичних групах він був як героєм, так й антигероєм. Попри це соціал-демократ став помітною постаттю минулого, оскільки належав до осіб «другого плану» у суспільно-політичному житті, показ ролі якого вможливує аргументованіше відповісти на питання: які суб'єктивні чинники призвели до перемоги більшовицької революції в Росії?

У вітчизняній історіографії цілком доречно приділяється велика увага українським державним, політичним і культурним діячам. Під ці категорії не потрапляє уродженець Криму, представник єврейської народу, російський соціал-демократ Юрій Ларін (Михайло Залманович Лур'є). Провідний вітчизняний фахівець із біографістики В.Попик наголошує на доцільності осмислити як загальнонаціональне надбання «спадщину усіх племен і народів, суших в українській землі від сивої давнини до сучасності»³. Він дещо оптимістично зазначає, що написання біографій «реальних і дуже різних людей [...] стає своєрідним простором для знаходження шляхів взаємного порозуміння і примирення між представниками дуже відмінних суспільно-політичних поглядів – на ґрунті визнання єдності нашої національної спадщини в усіх її виявах, а отже – реальним національно-консолідуючим чинником»⁴.

Ще один аргумент щодо доцільності написання біографій осіб різного плану полягає в тому, що у сучасних історичних дослідженнях минуле дедалі більше розглядається крізь призму людського виміру⁵, що надає історії її справжнього сенсу як науки про життя людей у попередні епохи.

Передбачається на основі історичних джерел і наукової літератури, із застосуванням сучасного методологічного інструментарію – «нової біографічної історії», «прикордонної» біографії – через епізод із життя соціал-демократа Ю.Ларіна, який у жовтні 1906 – червні 1907 рр. здійснював активну революційну діяльність у складі керівництва Української соціал-демократичної спілки (УСДС, Спілка), охарактеризувати цю політичну організацію.

Постать Ю.Ларіна (1882–1932 рр.) належить до когорти професійних революціонерів, які ввійшли в комуністичний пантеон: він похований біля Кремлівської стіни в Москві. Проте досліджень про його діяльність вийшло небагато. В радянські часи неувага до відомого діяча зумовлювалася щонайменше кількома обставинами. По-перше, тим, що за «старого режиму» він належав до меншовицької фракції Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) і тавро «опортунізму»

² Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію: Таємниці історичної нарації. – К., 2012. – С.306–307.

³ Попик В.І. Проблеми розвитку біографічних досліджень та формування вітчизняних біобібліографічних інформаційних ресурсів // Українська біографістика. – Вип.3. – К., 2005. – С.17.

⁴ Там само. – С.16.

⁵ Нові підходи до історіописання / За ред П.Берка; пер. з англ.; 2-ге вид., випр. – К., 2010. – 368 с.; Кром М.М. Историческая антропология. – Санкт-Петербург; Москва, 2010. – 214 с. История через личность: Историческая биография сегодня / Под ред Л.П.Репиной; 2-е изд. – Москва, 2010. – 720 с.; Леви Дж. Биография и история // Современные методы преподавания новейшей истории. – Москва, 1996. – С.191–206; Попова Т. Историография в человеческом измерении [Электронный ресурс]: http://history.org.ua/JournALL/graf/graf_2012_22/16.pdf; Её же. Персональная история vs интеллектуальная биография, биоисториография: подходы и понятия [Электронный ресурс]: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/7194/1/540-563.pdf>; Репина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история. Изд. 2-е, испр. и доп. – Москва, 2009. – 320 с.; Её же. «Персональная история»: биография как средство исторического познания // Казус: индивидуальное и уникальное в истории / Под ред. Ю.Л.Бессмертного, М.А.Бойцова. – Вып.2. – Москва, 1999. – С.76–100.

лягало на всіх колишніх меншовиків. По-друге, він був, за словами Р.Пайпса, «найближчим економічним радником» В.Леніна в період воєнного комунізму⁶, хоча згодом потрапив під критику «вождя», зокрема за відстоювання цієї політики тоді, коли більшовики вже зрозуміли її згубність. І третя обставина пов'язана з тим, що Ю.Ларін доводився родичем М.Бухаріну (його падчерка – дружина останнього), якого Й.Сталін оголосив «ворогом народу». Тож до реабілітації цього діяча наприкінці 1980-х рр. його родичі також залишалися «нецікавими» для істориків.

Діяльність Ю.Ларіна привертала увагу дослідників у 1920-х рр. Цікаво, що першими вдалися до оцінки ролі УСДС та її провідників колишні конкуренти з Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Праця її діяча В.Дорошенка – це нарис історії вітчизняної соціал-демократії від 1890-х рр. до 1907 р., в якій, зокрема, розглянуто ідейні витoki та діяльність Спілки в 1905–1907 рр.⁷ Автор помилково зазначав про перебування Ю.Ларіна влітку 1904 р. у Львові. Російський марксист начебто справив тоді значний вплив на майбутніх спілківців⁸. Водночас, про роль цього діяча в історії УСДС часів першої російської революції нічого не зазначалося.

Одну з найґрунтовніших праць з історії української соціал-демократії написав колишній член УСДРП О.Гермайзе⁹. Та попри те, що він присвятив УСДС понад тридцять сторінок тексту, проте жодного разу не згадав Ю.Ларіна¹⁰. Водночас автор висловлював міркування про світоглядні засади частини спілківців, людей «російської культури»¹¹. Думаємо, що до цієї когорти належав і М.Лур'є.

У праці колишнього меншовика та спілківця А.Ріша неодноразово зазначалося про важливу роль Ю.Ларіна у функціонуванні організації¹². «Ларінський період Спілки, – робив висновок дослідник, – був [...] періодом її найбільшого розквіту і росту її авторитету не лише серед робітників та селян, але й обивательської маси»¹³.

УСДС неґативно оцінювалася в радянській історіографії через прихильність до меншовизму та міфічні «опортунізм» і «націоналізм». Це наочно проявилось у працях І.Кураса, який стверджував, що Спілка нібито прагнула «штучно відгородити робітників України від трудящих інших націй і послабити їх спільну боротьбу», і це, мовляв, призвело її до «занепаду»¹⁴. Двічі цитовані автором листи Ю.Ларіна мали на меті лише проілюструвати згаданий «занепад» УСДС¹⁵. Отже у працях І.Кураса неґативна оцінка Спілки відбилася на постатях діячів (зокрема й Ю.Ларіна), котрі до неї належали.

У наш час вийшла низка праць з історії політичних партій. Згадаємо лише ті, в яких присутній Ю.Ларін. Ґрунтовну студію з історії української соціал-демократії написав харківський історик В.Головченко¹⁶. Він з'ясував обставини розколу РУП

⁶ Пайпс Р. Русская революция / Пер. с англ. М.Д.Тименчика. – Ч.2. – Москва, 1994. – С.195, 278, 355, 358, 364.

⁷ Дорошенко В. Революційна українська партія (РУП) (1900–1905 рр.): Нарис з історії української соціал-демократичної партії. – Л.; К., 1921. – С.25–35.

⁸ Там само. – С.26–27; Федьков О.М. «Товариш Павлов» і розкол РУП // Український історичний журнал. – 2015. – №3. – С.94–95.

⁹ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т.1: Революційна українська партія (РУП). – К., 1926. – 390 с.

¹⁰ Там само. – С.257–290.

¹¹ Там само. – С.285.

¹² Риш А. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спилки». – Х., 1926. – С.38, 56, 60–63.

¹³ Там же. – С.65.

¹⁴ Курас І.Ф. Повчальний урок історії (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії). – К., 1986. – С.47–48; Курас І.Ф. Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мелкобуржуазного націоналізму на Україні. – К., 1978. – С.60–69.

¹⁵ Курас І.Ф. Повчальний урок історії... – С.47, 50.

¹⁶ Головченко В.І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. – Х., 1996. – 190 с.

та утворення Спілки, діяльність останньої, взаємини з РУП–УСДРП¹⁷. Водночас можемо констатувати, що для автора постать Ю.Ларіна виявилася малознайомою, оскільки у своїй монографії він іменує його «Біск (Ю.Ларін)», поєднуючи прізвище одного соціал-демократа (Ісака Біска) та псевдонім іншого.

О.Федьков постать Ю.Ларіна характеризує в контексті діяльності УСДС у період її найвищого піднесення. Його особистість оцінюється на підставі значної кількості архівних джерел. Автор відзначає роль цього соціал-демократа в розбудові партійної громади, у взаєминах з іншими партіями та у проведенні думської кампанії¹⁸. Хоча, звісно, у праці не ставилося за мету відтворити біографію революціонера, оскільки предметом дослідження була історія Спілки.

Серед зарубіжних дослідників найбільший інтерес до особи Ю.Ларіна виявляють російські історики. Саме в Росії вийшла поки що єдина монографія, присвячена цьому діячеві¹⁹. Проте її автор відомий як фахівець із формування управлінської структури Вищої ради народного господарства в період більшовицької політики воєнного комунізму, тому й не приділив уваги діяльності Ю.Ларіна в українських губерніях Російської імперії в дореволюційну добу, зосередившись на подіях 1917–1921 рр.

У новітніх дослідженнях, присвячених історії РСДРП, Ю.Ларін постає як діяльний марксист, що брав активну участь у роботі партійних організацій, у дискусіях із важливих питань теорії та практики соціал-демократичного руху²⁰. Проте жодним словом не згадано про його роботу в УСДС.

Постать Ю.Ларіна розглядалася у праці американського історика Р.Пайпса, але винятково в контексті політики більшовиків 1917–1921 рр. Загальна оцінка його «здобутків» виявилася вкрай негативною: «Цей напівпаралізований інвалід, який страждав страшними болями, мало відомий навіть спеціалістам, може справедливо вважатися автором унікального в історії досягнення: навряд чи комусь ще вдавалося за неймовірно короткий термін у тридцять місяців пустити під укіс економіку великої держави»²¹. Проте згадану характеристику можна повною мірою віднести до всіх більшовиків, котрі реалізовували цю авантюристичну економічну політику, а не лише до одного з її творців. Дореволюційну діяльність Ю.Ларіна Р.Пайпс не розглядав.

Для написання статті використано джерела, які можна поділити на такі групи: 1) законодавчі акти Російської імперії; 2) діловодні документи та матеріали органів державної влади й політичних партій; 3) преса, публіцистика; 4) документи особового походження.

Для розуміння «кордонного становища» діячів політичних партій, які перебували «поза законом», ми використали «Кримінальне уложення» 1903 р. Статті цього законодавчого акта чітко визначали відповідальність для осіб, котрі вели боротьбу з існуючим суспільним ладом. До цієї групи належав і Ю.Ларін. Документи органів державної влади, правоохоронців відбивають, з одного боку, діяльність УСДС і її провідника Ю.Ларіна в 1906–1907 рр., а з іншого – свідчать про системну роботу, спрямовану на припинення революційної діяльності Спілки. Важливе значення для дослідження мають документи особового походження. Виокремимо насамперед епістолярні джерела, що мають великий інформаційний потенціал. Особливість

¹⁷ Там само. – С.46–50, 91–98.

¹⁸ Федьков О. Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. – Кам'янець-Подільський, 2017. – 600 с.

¹⁹ Филоненко А.Л. Время Ю.Ларина. – Санкт-Петербург, 1996. – 180 с.

²⁰ Тютюкин С.В. Меньшевизм: страницы истории. – Москва, 2002. – С.68, 101, 205, 244, 257; Тютюкин С.В., Шелохаев В.В. Марксисты и русская революция. – Москва, 1996. – С.84; Урилов И.Х. История российской социал-демократии (меньшевизма). – Ч.3: Происхождение меньшевизма. – Москва, 2005. – С.237.

²¹ Пайпс Р. Русская революция. – С.375.

використаних нами листів полягає в тому, що їх отримано агентурним шляхом або вони були перлюстровані таємною поліцією без відома кореспондентів, зокрема Ю.Ларіна. У більш ніж двадцяти таких посланнях охарактеризовано різнобічну діяльність провідника УСДС у 1906–1907 рр. Єдиним мемуарним джерелом стала автобіографія Ю.Ларіна, опублікована в 1920-х рр.²² У ній лише побіжно згадується його робота в УСДС.

Нині дослідники дедалі частіше вдаються до використання нових методологічних підходів, демонструючи прагнення опанувати досвід світової історичної науки рубежу ХХ–ХХІ ст. Ця стаття, певною мірою, також віддзеркалює зазначену тенденцію. Ми визнаємо доцільність притаманного «новій історичній науці» міждисциплінарного та методологічного синтезу, відтворення цілісної й повної картини минулого, поєднання макро-, мікроісторичного, а також антропологічного підходів, дослідження ментальності, діалогу історика та джерела²³. Дискурс «нової історичної науки» реалізується через низку галузевих напрямів, одним з яких є «нова історична біографія» з сукупністю різноманітних підходів. Зокрема «прикордонна біографія», на наш погляд, найліпше вможливує відтворення образу професійного революціонера Ю.Ларіна. Цей підхід дозволяє розглянути людину у крайніх випадках, часто за форс-мажорних обставин²⁴. Саме тому нам довелося звернутися до медико-психологічних аспектів життєдіяльності М.Лур'є, які багато у чому пояснюють його політичну активність 1906–1907 рр.²⁵

Одним із найважливіших питань при написанні біографії виступає з'ясування мотивів діяльності людей. Нас цікавило, що спонукало М.Лур'є та багатьох його сучасників, молодих людей, до того, щоб стати на шлях боротьби з царатом. Як зазначав сам діяч в автобіографії, він з'явився на світ у Сімферополі, у заможній єврейській сім'ї. Від народження хворів на прогресуючу м'язову атрофію, тож постійні форс-мажорні обставини революційної діяльності йому априорі були протипоказані. Юнак виховувався в демократичній атмосфері та здобув добру домашню освіту, відтак закінчив гімназію. У той час його цікавили російська художня література, книжки з природничих і суспільних наук, літературні та суспільно-політичні журнали «Современник», «Отечественные записки», «Русское слово»²⁶. Дідусь майбутнього революціонера Наум Гранат (батько матері) був заможним одеським купцем і меценатом. Його дядьки Олександр та Ігнатій Гранати займалися

Дитяче фото Михайла Лур'є
(Сімферополь, без дати)*

²² Ларин Ю. Автобіографія // Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. – Москва, 1989. – С.482–487.

²³ Орлов И.Б. «Человек исторический» в системе гуманитарного знания. – Москва, 2012. – С.80.

²⁴ Там же. – С.101.

²⁵ Неврология / І.А.Григорова, Л.І.Соколова, Р.Д.Герасимчук та ін.; за ред. І.А.Григорової, Л.І.Соколової. – К., 2014. – 640 с.; *Адлер А.* Наука жить [Електронний ресурс]: <https://bookap.info/othosheniya/adler/g13.shtml>

²⁶ Ларин Ю. Автобіографія. – С.482–487.

* Автор висловлює ширшу вдячність онуці Ю.Ларіна – Надії Фадеєвій (Ізраїль) за люб'язно надані для цієї публікації фотоматеріали з сімейного архіву.

Родина Гранат. Михайло Лур'є стоїть у другому ряду, третій ліворуч. Біля правого краю розміщене фото його матері (Сімферополь, 1900 р.)

наукою, але широко відомими стали завдяки виданню популярного енциклопедичного словника. Здавалося, Михайло піде шляхом своїх знаних родичів, але він обрав інший, пов'язаний із політикою.

Тут варто зазначити, що політична діяльність у Російській імперії була важким вибором. Для розуміння обставин функціонування представників соціалістичних партій слід мати на увазі, що це була авторитарна країна, самодержавні правителі якої вимагали безумовної покори підданих. Члени соціалістичних і ліберальних політичних організацій, до кадетів включно²⁷, згідно зі ст. 124–129 глави 5 «Про смуту» «Кримінального уложення», потрапляли під означення осіб, які «винні в участі у співтоваристві, що свідомо поставило метою своєї діяльності повалення існуючого в державі суспільного ладу». Такі діяння каралися: від 1-річного ув'язнення до 8 років каторги та заслання на поселення²⁸.

Для характеристики постаті Ю.Ларіна, на наш погляд, вагоме значення мало важке генетичне захворювання (яке й сьогодні залишається невиліковним) – прогресуюча м'язова дистрофія, що полягає в дегенеративних змінах м'язових волокон, проявляється слабкістю скелетних м'язів, супроводжується фізичним болем²⁹. Важливо поглянути на наслідки цієї хвороби для Ю.Ларіна з точки зору психології. Відповідно до позиції індивідуальної психології, засновником якої був австрійський психіатр А.Адлер, у пацієнтів, котрі внаслідок цієї причини мають комплекс неповноцінності, з часом, завдяки захисному механізму, починає розвиватись, а згодом і

²⁷ Шелохаев В.В. Конституционно-демократическая партия в России и эмиграции. – Москва, 2015. – С.109.

²⁸ Уголовное уложение. – Санкт-Петербург, 1903. – 204 (I–III) с.

²⁹ Неврология. – С.361–381.

домінувати, комплекс зверхності. Учений, розглядаючи подібні випадки, зазначав: «Комплекс неповноцінності є джерелом їхньої сили. Вони безупинно скаржаться, що відчувають слабкість, втрачають у вазі тощо, але незважаючи на це, вони сильніші за всіх інших. Вони пригнічують здорових людей – факт, який не повинен нас дивувати, адже в нашій культурі хвороба може давати певну силу та владу»³⁰. Ю.Ларін не скаржився. Можемо однозначно сказати, що важка хвороба породила в нього комплекс неповноцінності, у процесі поборення якого він трансформувалася у свою протилежність – комплекс зверхності. Це проявилось, на наш погляд, у гіперактивній діяльності в революційному русі.

Початки суспільно-політичної роботи М.Лур'є припали на 1890-ті рр., коли він ознайомився з працями К.Маркса, В.Леніна, став головою гімназійної каси взаємодопомоги. 1 травня 1900 р. вперше брав участь у нелегальній соціал-демократичній мавці у Сімферополі. Тоді ж вступив до Новоросійського університету в Одесі. Проте вищі навчальні заклади в Російській імперії не лише відкривали можливості для успішної кар'єри, але й були місцем поширення серед молоді соціалістичних і ліберальних ідей³¹. М.Лур'є захопився марксизмом, який передбачав революційну політичну та соціальну перебудову суспільства. Не слід відкидати й те, що він, як єврей, очевидно, дуже гостро відчував вади національної політики царату, зокрема державного антисемітизму з усіма потворними наслідками³². Очевидно, саме зазначені обставини спонукали його до участі в революційній соціал-демократії.

Перші кроки в політичній діяльності він зробив в Одесі, де брав активну участь у студентському соціал-демократичному гуртку. За це його вислали за місцем постійного проживання у Сімферополь, під гласний нагляд поліції. Проте юнак продовжив революційну роботу; організував сімферопольський комітет, а потім і Кримський союз РСДРП. За таку діяльність у серпні 1902 р. «височайшим повелінням» М.Лур'є заслали на 8 років в Якутську область. Там він отримав

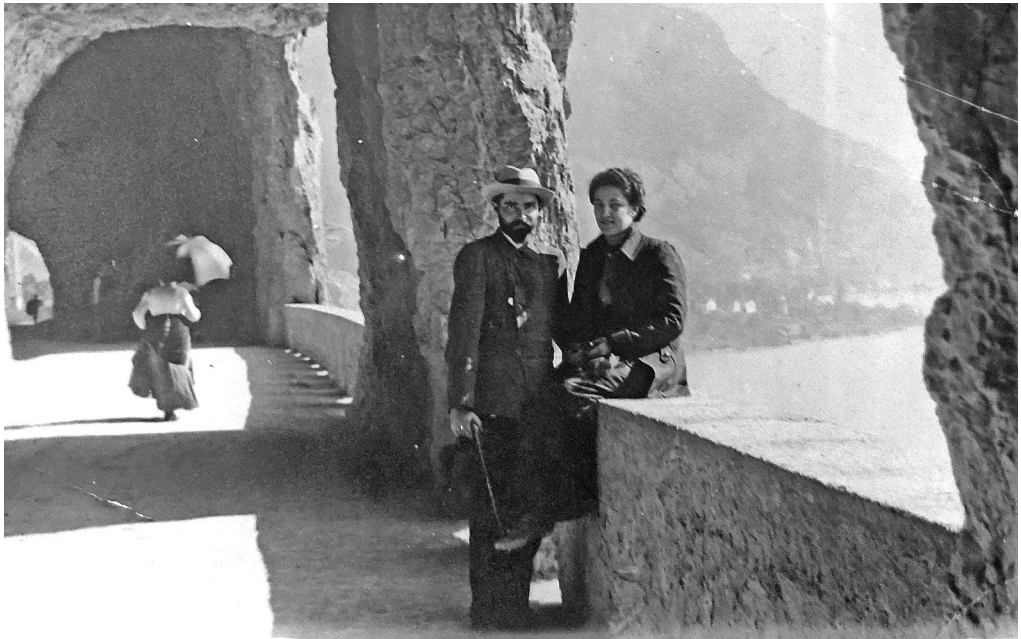

Михайло Лур'є у студентські роки (Сімферополь, 1900 р.)

³⁰ *Адлер А.* Наука жить [Електронний ресурс]: <https://bookap.info/othosheniy/adler/gl3.shtml>

³¹ *Иванов А.Е.* Еврейское студенчество в Российской империи начала XX в.: Каким оно было? Опыт социокультурного портретирования. – Москва, 2007. – С.156; *Історія Київського університету: У 2 т. / В.Ф.Колесник, Г.М.Казакевич, О.Г.Сокирко та ін.; за ред. Л.В.Губернського, І.К.Патриляка, В.Ф.Колесника, А.І.Чуткого.* – Т.1. – К., 2019. – С.301–311; *Кобченко К.* «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. – К., 2007. – С.162–165; *Гончарова Н.О.* Національно-політичний рух студентської та учнівської молоді в Україні (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2006. – 24 с.; *Левицька Н.М.* Студентство в національно-визвольному русі України наприкінці XIX – на початку XX ст. – К., 1998. – 25 с.; *Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років / В.С.Бакіров, В.М.Духопельников, Б.П.Зайцев та ін.* – Х., 2004. – С.272–276.

³² *Абрамсон Г.* Молитва за владу: Українці та євреї в революційну добу (1917–1920) / Пер. з англ. А.Котенка, О.Надтоки. – К., 2017. – С.41–78; *Миндлин А.* Государственные, политические и общественные деятели Российской империи в судьбах евреев: 1762–1917 гг.: Справочник персоналий. – Санкт-Петербург, 2007. – 392 с.; *Ульянова Г.Н.* Законодательство о евреях в Российской империи, XIX – начало XX в. // Частное предпринимательство в дореволюционной России: этноконфессиональная структура и региональное развитие, XIX – начало XX в. – Москва, 2010. – С.314–332; *Щербак Н.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2005. – С.309–433.

Юрій Ларін із дружиною Оленою Григорівною в еміграції (Женева, 1904 р.)

псевдонім «Юрій Ларін», під яким згодом і стане відомим у революційних колах. Проте перебування на засланні виявилось недовгим, адже восени 1904 р. він утік та незабаром з'явився у Женеві (Швейцарія), де долучився до меншовицької фракції РСДРП³³.

М.Лур'є свідомо обрав сповнений небезпек життєвий шлях професійного революціонера. Представники цієї когорти, крім багатьох інших рис характеру, відзначалися певною зухвалістю, готовністю активно діяти, ризикувати. Цими рисами володів також Ю.Ларін. Ось один із багатьох прикладів. 9 січня 1905 р. розстрілом мирної демонстрації робітників у Санкт-Петербурзі розпочалася перша російська революція. Чимало революціонерів вирішили негайно повертатися з еміграції, щоб долучитися до боротьби. Серед прихильників форсування антиурядових виступів та повалення самодержавства був і Ю.Ларін. Як член агітаційної комісії меншовиків, він прибув у Київ, де виступив на засідання соціал-демократичного комітету, заявивши, що виробив проект аграрної програми та запропонував покласти його в основу агітації на селі. У випадку згоди запевняв, що навесні «в Малоросії» розпочнеться «селянське повстання». Проте київський комітет РСДРП злякався такого радикалізму³⁴. У своїй революційній діяльності Ю.Ларін і надалі ставив максимальні цілі та прагнув їх досягати.

Перебравшись до Санкт-Петербурга, Ю.Ларін організував професійні спілки робітників. У травні 1905 р. його заарештували та ув'язнили в Петропавлівській фортеці. Після амністії у жовтні того ж року ввійшов до міського комітету меншовиків і федеративної ради РСДРП більшовиків і меншовиків. Після арешту Г.Хрустальова-Носаря і Л.Троцького – керівників ради робітничих депутатів Санкт-Петербурга,

³³ Ларин Ю. Автобіографія. – С.482–487.

³⁴ Тютюкин С.В. Меншеви́зм: страницы истории. – С.101; Урилов И.Х. История российской социал-демократии (меншеви́зма). – С.237.

Ю.Ларін разом з іншими соціал-демократами організував вибори нового складу ради та запропонував 6 грудня 1905 р. розпочати всеросійський страйк. Проте виступ завершився невдачею³⁵. Перший революційний штурм самодержавства зазнав фіаско.

Із метою уникнення арешту Ю.Ларін вирушив у Феодосію. На той час відбувалися вибори до I Державної думи. Попри бойкот їх соціалістичними партіями, феодосійські соціал-демократи на чолі з М.Лур'є зуміли обрати виборником робітника П.Біанкі, який раніше очолював місцеву раду робітничих депутатів³⁶. У квітні 1906 р. Ю.Ларін представляв феодосійську соціал-демократичну організацію на IV (об'єднавчому) з'їзді РСДРП³⁷. Того ж року він став автором брошур з актуальних для партії питань – «Широка робітничая партія й робітничий з'їзд», «Селянство та соціал-демократія». Зростав його авторитет серед однодумців. Саме тоді, наприкінці жовтня 1906 р., він за партійною ротацією прибув у Київ для роботи в Українській соціал-демократичній спілці – політичній громаді у складі РСДРП. Згодом перший історик УСДС назве час, коли Ю.Ларін керував нею, «ларінським періодом Спілки»³⁸.

УСДС утворилася внаслідок розколу Революційної української партії наприкінці грудня 1904 р. Через декілька днів після цього ті, хто покинув РУП (М.Меленевський, Є.Голіцинський, П.Крат, М.Ткаченко та ін.), пояснили свої мотиви прагненням об'єднати зусилля з РСДРП із метою спільної боротьби задля повалення царського самодержавства. Новоутворена організація незабаром отримала назву Української соціал-демократичної спілки, обрала керівний орган – Головний комітет (ГК) та 2 (15) лютого 1905 р. ввійшла до складу РСДРП. Зміцнення УСДС відбулося в березні 1906 р. завдяки її об'єднанню з Південним провінційним бюро РСДРП та іншими соціал-демократичними організаціями³⁹. Унаслідок цього утворилася потужна регіональна громада соціал-демократів, яка здійснювала роботу з керівництва революційним робітничим і селянським рухом.

Таємна поліція з тривогою спостерігала за зростанням впливу Спілки та неодноразово затримувала її діячів. Найбільшим її успіхом став арешт у жовтні 1906 р. провідників організації студентів С.Завадського та Й.Сорокера, в яких вилучили поточний архів ГК УСДС⁴⁰. Захоплені документи засвідчували про належність указаних осіб до керівного органу Спілки, яка мала розгалужену мережу осередків у Київській,

Юрій Ларін біля тюремної камери в Петропавлівській фортеці

³⁵ Ларин Ю. Автобиография. – С.483.

³⁶ Там же.

³⁷ Четвёртый (объединительный) съезд РСДРП: Апрель (апрель – май) 1906 г.: Протоколы // Протоколы и стенографические отчеты съездов и конференций Коммунистической партии Советского Союза. – Москва, 1959. – С.540.

³⁸ Риш А. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спілки». – С.65.

³⁹ Федьков О. Українська соціал-демократична спілка... – С.192–196.

⁴⁰ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.102 ДП ОО. 1906 / I отд. – Оп.236. – Д.25, ч.50. – Л.98–98 об.; Центральный державный историчний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1422. – Арк.403–453.

Подільській, Волинській губерніях, частково на Чернігівщині та Бессарабії, з якими здійснювала листування, а також із партійними комітетами у Санкт-Петербурзі, інших місцях Росії та за кордоном⁴¹.

Ю.Ларін приїхав до Києва наприкінці жовтня 1906 р., відразу після арешту згаданих спілківських провідників. Ознайомившись зі станом справ на місці, він зрозумів, що ЦК приділяє недостатньо уваги спілківській області, адже за півтора місяці він був єдиним працівником, відрядженим у регіон, в який не надіслали жодної директиви, жодного екземпляра виборчої платформи (тоді якраз розпочалася виборча кампанія до II Державної думи). «Та сюди спеціально заїхати б вам потрібно – у край з 17-мільйонним населенням», – звертався він до керівництва РСДРП⁴². Утім, така неувага до регіону, в якому працювала Спілка, відкривала можливості для ініціативи, і Ю.Ларін цим сповна скористався.

Оскільки партійний емісар мав на той час великий досвід соціал-демократичної роботи та проявив неабияку активність, то вже за короткий час, як засвідчують джерела, він став фактичним очільником ГК Спілки. Так, добре посвячений у справи соціал-демократів невідомий писав із Києва у Харків: «Є в Києві і новий працівник, це Юрій Ларін, найенергійніший»⁴³. Ще один адресант повідомляв якомусь Я.Рогінському в Москву: «В Києві дуже солідна фірма “Спілки”, з Юр[ієм] Ларіним на чолі»⁴⁴.

Для визначення пріоритетів роботи УСДС ГК під керівництвом Ю.Ларіна почав регулярно розробляти керівні циркулярні листи, які надсилалися в партійні організації. Зазначена практика мала важливе значення для проведення єдиної, узгодженої політики. В одному з листів розглядалися умови входження Загального єврейського робітничого союзу в Литві, Польщі та Росії (Бунд) до складу РСДРП. Зазначена організація єврейських соціал-демократів діяла в тих регіонах, що й УСДС, і користувалася великою підтримкою єврейського робітництва. Ю.Ларін, очевидно, вів перемовини щодо реалізації рішення про об'єднання Бунду з РСДРП, яке принципово вирішилося на IV (об'єднавчому) з'їзді останньої. По суті, російські марксистки погодилися з пропозицією бундівців і вирішили прийняти їхню організацію на федеративних засадах; на місцях передбачалося створювати загальноміські об'єднані комітети РСДРП з небундівців і бундівців, але Бунд зберігав свої керівні органи, окремішність місцевих організацій, мав право скликати власні з'їзди та конференції. Фактично він продовжував керувати робітниками зі сфери свого впливу⁴⁵. Проте об'єднавчий процес ішов важко і пропозиції керівного Центрального південного бюро Бунду про об'єднання ГК Спілки «відкинув», запропонувавши повернутися до цього питання в майбутньому⁴⁶.

Непросто проходили перемовини й з Українською соціал-демократичною робітничою партією, які розпочалися ще на IV з'їзді РСДРП. На цьому форумі делегати висловлювали сумніви в доцільності об'єднання з українськими соціал-демократами. Проте, врешті, було запропоновано, щоб питання про об'єднання розглядали керівні органи РСДРП та УСДРП. Переговори від імені російської партії вів Юрій Ларін⁴⁷. Позицію української соціал-демократії у цьому питанні сформулював її

⁴¹ Федьков О. Українська соціал-демократична спілка... – С.241–242.

⁴² ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1. – Л.7.

⁴³ Там же. – Л.98.

⁴⁴ Там же. – Л.90.

⁴⁵ Там же. – Ф.102 ДП ОО. 1906 / I отд. – Оп.236. – Д.25, ч.50. – Л.54.

⁴⁶ Федьков О. Українська соціал-демократична спілка... – С.293.

⁴⁷ Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України... – С.93; Рих А. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спилки». – С.38.

II з'їзд (грудень 1905 р.): партія мала бути єдиним представником українського пролетаріату з правом відряджати своїх посланців на з'їзди РСДРП; УСДРП – самостійна у своїй діяльності (власні з'їзди, ЦК, парткомітети, видавництва та ін.); вищою інституцією для всіх національних організацій є з'їзд РСДРП; існування на місцях федеративних комітетів із представників національних соціал-демократичних організацій⁴⁸. Унаслідок перемовин українські соціал-демократи погодилися на певні компроміси, відмовившись від вимоги «особливого представництва у ЦК»⁴⁹. Утім такі поступки здавалися недостатніми й ЦК РСДРП зволював із відповіддю. У листі до керівництва російської марксистської партії Ю.Ларін ставив риторичне запитання, на яке сам же відповідав: «Потрібне ваше затвердження для об'єднання з укр[аїнськими] с[оціал-]д[емократами] чи ні[?] Не приймати ж нам їх в партію своєю владою. Ви помовчите ще пару місяців – прийемо»⁵⁰. Проте, якщо бундівцям російські соціал-демократи пішли назустріч, оскільки їхня організація виявилася потужнішою, то в перемовинах з українськими соціал-демократами вони зайняли жорсткішу позицію. Об'єднання не відбулося. І все ж ця невдача не стала перешкодою в майбутньому для співпраці УСДС, Бунду та УСДРП, зокрема у виборчій кампанії до II Державної думи.

Вже коли Ю.Ларін працював у Спілці, до її складу приєдналася низка потужних соціал-демократичних організацій; у листопаді 1906 р. – Полтавський губернський союз РСДРП і 1-ше Чернігівське районне бюро, яке об'єднувало осередки північної частини однойменної губернії, у грудні 1906 р. – гомельська організація російських соціал-демократів, у травні 1907 р. – чернігівська⁵¹. Завдяки значній організаторській роботі УСДС перетворилася на потужний регіональний союз російської марксистської партії. Навесні 1907 р., напередодні V з'їзду РСДРП, спілківська область поділялася на дванадцять районів, які охоплювали територію п'яти українських губерній – Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, а також білоруську Гомельщину⁵². УСДС користувалася підтримкою робітників і селян, частини демократичної інтелігенції, студентства.

Під час виборчої кампанії Спілки до II Державної думи найкраще проявилися риси характеру Ю.Ларіна як керівника: з одного боку – раціоналізм та організаційний талант, політична зрілість, а з іншого – зухвалість, авантюризм. Наведемо свідчення учасника тих подій, колишнього провідного спілківського діяча А.Ріша, котрий зазначав, що Ю.Ларін був «душею виборчої кампанії»⁵³. Про цю його роль в організації знали в департаменті поліції. У шифротелеграмі віце-директора О.Васильєва начальникові Київського охоронного відділення однозначно стверджувалося, що «Ларін [...] як і раніше перебуває на чолі Спілки [та] керує всією виборчою кампанією»⁵⁴.

На початку виборів діячі УСДС по-різному оцінювали її перспективи. Один зі спілківських провідників Басок (М.Меленевський) занадто оптимістично зазначав про ймовірне обрання 40 депутатів. Проте Ю.Ларін скептично оцінював такі прогнози. «Вважайте це за жарт, – писав він у Санкт-Петербурзі. – Осіб десять від нашого району проведемо, якщо, звичайно, буде докладено деяких зусиль». У цьому ж

⁴⁸ П.С. [Петлюра С.] Из партійного життя України // Вільна Україна. – 1906. – №3. – С.111; Вести и слухи // Колокол. – 1906. – 20 апреля. – №72. – С.3.

⁴⁹ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1. – Л.4 об.

⁵⁰ Там же. – Л.7 об.

⁵¹ Федьков О. Українська соціал-демократична спілка... – С.197–201.

⁵² Риш А. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спілки». – С.24.

⁵³ Там же. – С.56.

⁵⁴ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1. – Л.84–85.

листі прохав надсилати кошти на виборчу кампанію й зауважував: «Кожні 500 руб., які надішлете – один депутат у Думі»⁵⁵.

Виборча система виявилася заплутаною, оскільки вибори проходили за чотирима куріями (категоріями виборців), а для селян вони мали чотириступінчатий характер. Із метою кращого освіднення спілківських працівників очолюваний Ю.Ларіним ГК підготував циркулярні листи, в яких надавав практичні рекомендації щодо роботи з різними групами виборців. Промовистим був директивний лист №7, надісланий в організації наприкінці жовтня 1906 р. Головний акцент робився на роботі серед селян і робітників, оскільки саме ці групи виборців потенційно могли підтримати соціал-демократів. У питанні про союзників у виборчій кампанії рекомендувалося тісно співпрацювати з представниками єврейських соціал-демократів. Головний комітет Спілки та Районний комітет (РК) Бунду мали разом визначати своїх кандидатів у Думу, а при укладанні угод з іншими соціалістами – узгоджувати з ними розподіл місць. Водночас спілківські керівники вважали недоцільним блокуватися з кадетами. Втім вони очікували рішень загальноросійської конференції РСДРП щодо виборчої тактики. І хоча згодом керівники УСДС усе ж провадили перемовини з ліберальною опозицією, проте вони закінчилися безрезультатно. Через багато років Ю.Ларін визнав помилкою відмову Спілки від блокування з кадетами⁵⁶.

Керівник ГК УСДС по суті координував усю виборчу кампанію, про що свідчить його листування. Пишучи спілківському діячеві Олександрові в Немирів Подільської губернії (лист опинився в руках жандармів) 14 грудня 1906 р., повідомляв про облаштування керівним органом Спілки власної друкарні та виготовлення «декількох десятків тисяч листків» (малися на увазі передвиборчі прокламації). Адресант цікавився, «скільки надруковано Подільським районом»⁵⁷. Він також інформував про відрядження низки працівників у регіони: Волинь «посилено» Баском (М.Меленевським), Чернігівщину – «Петром» (І.Кірієнком), на Київщину послали «декілька осіб, переважно молоді», Полтавщину об'їжджає член ГК «Віталій» (В.Перекрестов), «Грицько» (Г.Довженко) їздить північчю Чернігівської губернії та Полтавщиною⁵⁸.

На виборах керована Ю.Ларіним Спілка тісно взаємодіяла з представниками Бунду. У циркулярному листі №12 від 1 грудня 1906 р. ГК УСДС від свого імені та від бундівського РК рекомендував «розглядати питання про угоду з буржуазною опозицією на виборах у кожному місті» на загальноміських соціал-демократичних конференціях. У разі позитивного рішення, спільні списки «наших» і «буржуазних» кандидатів мали оголосити за чотири тижні до виборів. Під «буржуазними», котрих хотіли долучити до співпраці, малися на увазі представники поміркованої опозиції – конституційні демократи, єврейські прогресисти та ін. Проте остаточно питання про угоду з лібералами мали схвалити ГК УСДС і РК Бунду⁵⁹. В одному з листів Ю.Ларін повідомляв, що 13 грудня має відбутися спільна конференція Спілки й Бунду⁶⁰.

Попри меншовицькі переконання Ю.Ларіна, керована ним УСДС тісно співпрацювала з товаришами по партії – більшовиками, а також з УСДРП. Під час виборчої кампанії передбачалося висунення в депутати відомого більшовицького діяча,

⁵⁵ Там же. – Л.7–7 об.

⁵⁶ Федьков О. Українська соціал-демократична спілка... – С.347.

⁵⁷ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1. – Л.2.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Там же. – Ф.102 ДП ОО. 1906. – Оп.236. – Д.25, ч.50. – Л.146; 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1. – Л.2 об.

⁶⁰ Там же.

керівника соціал-демократичної організації Південно-Західної залізниці О.Шліхтера. Проте Ю.Ларін отримав від останнього листа, в якому повідомлялося, «що перебуває під судом і, отже, втратив право виборця». Відтак спілківський провідник вимушено запропонував «виставити кандидатуру Порша» – одного з цільних діячів УСДРП⁶¹. Попри сприяння, тому все ж не вдалося здобути депутатський мандат.

Проте в іншому випадку Ю.Ларін допоміг українським соціал-демократам обрати в депутати свого представника. Так, перебуваючи у в'язниці, але користуючись своїм великим впливом, спілківський очільник дав указівку селянським виборникам обрати замість одного безпартійного кандидата члена УСДРП селянина М.Вовчинського, який згодом увійде до соціал-демократичної фракції Державної думи⁶². І хоча українські соціал-демократи мали надії провести низку депутатів⁶³, проте це був єдиний їх успіх, яким вони завдячували, зокрема, Ю.Ларіну. Контактуював він із представниками різних політичних сил, до конституційних демократів включно. Про останнє, зокрема, засвідчував його арешт разом із колишніми депутатами І Думи кадетами Є.Шольпом та А.В'язловим⁶⁴.

Виборча кампанія настільки захопила Ю.Ларіна, що він вирішив особисто взяти в ній участь. З цією метою під іменем селянина Гаврила Собченка придбав у жителів с. Личі Корнинської волості 120 кв. сажнів землі, на якій збудував хату. Тоді ж він порушив клопотання про приписку до селян цієї волості, від якої був обраний спочатку в «десятидвірці», а потім і на повітові збори виборників⁶⁵. Звісно, затія Ю.Ларіна могла мати негативні наслідки для РСДРП, стати приводом для репресій проти соціал-демократів. Про це стало відомо керівництву партії. Секретар ЦК РСДРП «Олександр» у листі до Ю.Ларіна писав: «Ми вважаємо цілковито недопустимим висунення вашої кандидатури, унаслідок відомих вам обставин. Немає нічого таємного, що не стало б явним, а викриття цієї справи загрожує серйозною компрометацією партії». Від імені керівного органу російських марксистів адресант наполегливо та рішуче вимагав відмовитися від цієї «авантюри»⁶⁶.

Проте доля вберегла РСДРП і Ю.Ларіна від викриття. Справа в тому, що Київська казенна палата на час виборів не встигла надати дозвіл на реєстрацію «Г.Собченка» у громаді селян Корнинської волості. Це стало формальною підставою для його недопущення сквирським повітовим справником на повітове зібрання виборників. Під час затримання в нього також відібрали посвідку Корнинського волосного правління від 12 січня 1907 р. №77 про право участі виборником від селян для обрання в губернське зібрання⁶⁷. Принагідно зазначимо, що вподобання Ю.Ларіним саме Корнинської волості як стартового майданчика для виборів не було випадковим, оскільки тут він особисто провадив соціал-демократичну агітацію серед селян і користувався в них високим авторитетом⁶⁸.

Про цей «виборчий казус» діяч згадував у листі до своїх знайомих, проте вчинений ним протиправний крок розглядав як адміністративний тиск влади на виборах. Революціонер зазначав, що «предводитель дворянства та поліція оголосили мене і трьох селян, справжніх соціал-демократів (також намічених у губернські виборники),

⁶¹ Там же. – Л.41.

⁶² Там же. – Л.92; *Головченко В.І.* Від «Самостійної України» до Союзу визволення України... – С.83; *Государственная дума Российской империи: 1906–1917: Энциклопедия.* – Москва, 2008. – С.93.

⁶³ *Головченко В.І.* Від «Самостійної України» до Союзу визволення України... – С.83.

⁶⁴ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1. – Л.96.

⁶⁵ ЦДДАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1419. – Арк.398–398 зв.

⁶⁶ Там само. – Спр.1420. – Арк.112.

⁶⁷ Там само. – Спр.1419. – Арк.398–398 зв.

⁶⁸ Там само. – Арк.400–400 зв.

політично неблагонадійними і на цій підставі видалили нас із зали засідання»⁶⁹. Згодом вибори в Канівському та Сквирському повітах було скасовано⁷⁰. З подібними труднощами стикалися спілківці й в інших українських губерніях.

Спостерігаючи за перебігом виборчої кампанії УСДС, керівники російської соціал-демократії в листі до Ю.Ларіна зазначали, що вона «вигідно вирізняється від усієї Росії»⁷¹. І справді, підбиваючи підсумки виборів у Київській губернії, провідник Спілки наголошував, що вони пройшли вдало; вибрано шістьох депутатів із соціал-демократів та одного, близького до них⁷². І хоча згодом, після уточнення ідейно-політичного обличчя обраних, виявилось, що чотири з них – спілківці та один – український соціал-демократ, проте результат виявився справді значущим.

Ю.Ларін уважно спостерігав за виборчою кампанією. 9 лютого 1907 р. він повідомляв у Санкт-Петербург, що вибори в Київській губернії відбулися «відповідно до наших очікувань». Підкреслював і власну роль у цій кампанії. Перебуваючи вже під арештом, 5 лютого надіслав селянським виборникам листа, в якому дав указівку замість безпартійного селянина обрати українського соціал-демократа хлібороба М.Вовчинського, що й було виконано. Автор характеризував також спілчанських депутатів такими влучними словами: В.Сахно – «каменярь, толковий с[оціал]-д[емократ]»; І.Кірієнко – інтелігент, один із засновників і керівників Спілки; учитель Фастівського училища Г.Федоров – «місцевий працівник, не особливо інтелігентний, але кращого не було», І.Гуменко – робітник цукрового заводу. Про обраного від Конотопа Чернігівської губернії робітника П.Приходька висловився так: «Толковий (справжній) с[оціал]-д[емократ]». Попри успіхи, спілківці не «розхолоджувались» і продовжували кампанію. «В Полтавській [губернії] вибори 10-го. Зараз я їду туди», – інформував Ю.Ларін, орієнтуючись на максимально можливий результат своєї політичної сили⁷³.

Така діяльність Ю.Ларіна не залишилася непоміченою представниками таємної поліції. До розшуку революціонера, окрім поліції, долучилися також Київське та Південно-Західне охоронні відділення, губернські жандармські управління⁷⁴. Ю.Ларіну доводилося постійно змінювати місце проживання, переховуватися на конспіративних квартирах, забуваючи про важку хворобу та комфорт. Ось як він згодом описував у листі до «співчуваючого» революціонерам свій спосіб життя в Києві та причини швидкого від'їзду з України (називав себе «підстільним нічліжником», зважаючи на місце та час, де неодноразово вимушено проводив ночі, і зазначав, що часто згадує «обитель» адресата, де для нього з товаришами «завжди було готове містечко»): «Перед від'їздом мені дуже хотілося до вас зайти, але я вів таке собаче життя, стільки мені доводилося працювати, що моє бажання так і залишилось бажанням»⁷⁵.

Декілька разів його заарештовували, проте він знову опинявся на волі та продовжував революційну діяльність. Складність із затриманням для таємної поліції полягала в тому, що розшукуваний перебував на нелегальному становищі, під чужим іменем, а форма паспорта в Російській імперії не передбачала наявності фото його власника. Це ускладнювало ідентифікацію людини. Тож начальник Київського охоронного відділення М.Кулябко в листах до очільника Київського губернського

⁶⁹ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1. – Л.96.

⁷⁰ Там же. – Л.92.

⁷¹ ЦДДАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1420. – Арк.112.

⁷² ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1. – Л.92.

⁷³ Там же; Федьков О. Українська соціал-демократична спілка... – С.351–352, 364.

⁷⁴ ЦДДАК України. – Ф.275. – Оп.2. – Спр.25. – Арк.86–86 зв.; Ф.274. – Оп.1. – Спр.1420. – Арк.111.

⁷⁵ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.256.

жандармського управління К.Ковалевського від 20 та 28 січня 1907 р. помилково стверджував, що заарештований 18 січня «секретар місцевого комітету» УСДС О.Скринников «відомий в організації під псевдонімом Юрій Ларін»⁷⁶. Такої ж думки був і сам К.Ковалевський, який доповідав про це в департамент поліції⁷⁷. Іншим разом заарештували діяча Української демократично-радикальної партії публіциста Ф.Матушевського, підозрюючи що саме він і є «Ларіним»⁷⁸. Така ситуація дозволяла революціонерів залишатися ще деякий час невловимим.

21 січня 1907 р. провідник УСДС перебував у Сквирі на повітовому зібранні виборників до Державної думи. Того ж дня його затримали на квартирі знайомого. Проте, «поки [жандарми] ходили оглядати сусідні приміщення, – писав із гумором Ю.Ларін у перлюстрованому таємною поліцією листі, – я вийшов на подвір'я та по підставленій драбині перебрався у сусідній двір, залишивши начальству у спадок пальто й шубу». Сусіди дали спілківському провідникові селянського кожуха і той негайно виїхав зі Сквири⁷⁹. Отже попри фізичні вади, зумовлені важкою хворобою, він проявив дивовижну спритність при втечі від жандармів.

Удень 5 лютого 1907 р., як повідомляв невідомий революціонер на псевдо «Владислав», керівник УСДС «засів» у Лук'янівську в'язницю⁸⁰. Проте і звідти завдяки «тюремній пошті» він здійснював керівництво виборчою кампанією до Державної думи⁸¹. Його, як уже згадувалося вище, заарештували разом із колишніми депутатами І Думи кадетами Є.Шольпом і А.В'язловим. Останній факт зіграв позитивну роль, оскільки подія набула суспільного розголосу⁸². Тож через два дні, як повідомляв сам Ю.Ларін, його випустили, «встановивши» особу: він проживав за паспортом на ім'я селянина Гаврила Собченка⁸³. Ситуація набувала трагікомічного характеру, оскільки, за тим самим перлюстрованим джерелом, у тюремній камері він перебував разом із заарештованим О.Скринниковим, «який повідомив, що його звинувачують, нібито він Ю.Ларін»⁸⁴.

Полковник М.Кулябко всіляко намагався встановити особу та затримати спілківського провідника. Саме він висловлював упевненість, що заарештований О.Скринников і є секретар ГК УСДС Юрій Ларін. Проте в департаменті поліції, зіставивши різні факти, дійшли висновку, що це все ж різні люди⁸⁵. Лише 10 березня 1907 р. начальник Київського охоронного відділення повідомляв, що насправді селянин Г.Собченко і є Ю.Ларіним, членом ГК Спілки. Зокрема зазначалося, що той 19 січня був на сході повноважених від партій у буд. №19 по вул. Микільсько-Ботанічній у Києві, у квартирі співробітника газети «Киевский голос» О.Саліковського⁸⁶. Отже особу Ю.Ларіна таки ідентифікували, залишалось його лише заарештувати.

Таємна поліція надалі ще неодноразово згадуватиме про діяльність Ю.Ларіна. На основі отриманого агентурним шляхом листа жандармам стало відомо, що в області УСДС відбувалася виборча кампанія до V з'їзду РСДРП. Серед низки партійних діячів, яких планувалося обрати делегатами форуму, називалося ім'я Ю.Ларіна:

⁷⁶ Там же.

⁷⁷ Там же. – Д.8, ч.1. – Л.139.

⁷⁸ Там же. – Ф.102 ДП ОО. 1908. – Оп.238. – Д.8, ч.1. – Л.10.

⁷⁹ Там же. – Ф.102 ДП ОО. 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1. – Л.96.

⁸⁰ Там же. – Л.81.

⁸¹ Там же. – Л.92.

⁸² Там же.

⁸³ Там же.

⁸⁴ Там же.

⁸⁵ Там же. – Л.98.

⁸⁶ ЦДДАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1419. – Арк.415.

він мав представляти Кременчук та деякі менші соціал-демократичні організації⁸⁷. Відомо, що з 30 квітня по 19 травня 1907 р. революціонер брав участь у роботі з'їзду в Лондоні як діяч спілківської делегації від Полтавщини. Члени Спілки склали на форумі одне з найчисельніших представництв, що нараховувало 12 партійців⁸⁸. У цьому була й заслуга М.Лур'є.

По закінченні з'їзду посланці мали звітувати перед соціал-демократами, які їх делегували. Ю.Ларіна очікували в Полтаві та Костянтинограді. 19 червня 1907 р. соціал-демократ прибув у Полтаву. Проте ситуація в області УСДС на той час кардинально змінилася, членів громади повсюдно арештовували, відбулися погроми спілківських осередків. «З'явився до Фоми – його не виявилось в місті, пішов ще в одне місце – вони вибралися, направився до Еті – вона мені сказала, що все зникло, організації немає, немає перед ким звітувати, а є лише один хлопець, якого я не знайшов», – писав Ю.Ларін у листі⁸⁹. У Костянтинограді жандармам удалося з'ясувати навіть конспіративну адресу, на якій мав перебувати спілківський діяч. Він таки «зупинявся на вказаній квартирі, але звіту прочитати не встиг, оскільки вимушений був вибути несподівано з Костянтинограда з вини місцевого справника», котрий без погодження з жандармами надумав проводити обшуки й арешти в місті⁹⁰. Все вказувало на те, що безпечно залишатися в області УСДС ставало нереально, адже кожної миті могли заарештувати.

Ю.Ларін вимушено покинув роботу у Спілці для того, щоб продовжити революційну боротьбу з царатом в іншій організації. 6 серпня 1907 р. він уже повідомляв із Теріок спілківському діячеві М.Рашевському в Київ, що вирішив їхати в Баку: «Думаю вести там такий же спосіб життя, як і в Києві»⁹¹.

Настала осінь. Із Баку в Київ, якомусь І.Гусеву, надійшов лист без підпису, датований 25 жовтня 1907 р. Його, як водилося, перлюструвала таємна поліція. Розпочинався він словами: «Давно я вас не бачив». Невідомий жандармський чиновник, керуючись інтуїцією, зробив простим олівцем напис під текстом: «Юрій Ларін»⁹². Так розпочиналася нова сторінка життя та боротьби соціал-демократа – вже поза Україною.

Отже дослідження діяльності марксиста Ю.Ларіна в період його керівництва Українською соціал-демократичною спілкою дало змогу встановити, що постать цього діяча малознана. Його партійна робота розглядалася переважно в контексті тих історичних подій, в яких він брав безпосередню участь. Про революційне соціал-демократичне життя в 1906–1907 рр. писали лише окремі автори, та й то побічно, що спонукає до продовження вивчення його біографії на основі широкої джерельної бази. М.Лур'є (Ю.Ларін), попри походження із заможної єврейської родини, наявність важкого генетичного захворювання, обрав сповнений небезпек шлях професійного революціонера-марксиста, за що зазнав переслідувань від самодержавства. Це, однак, не зупинило його боротьби й у своїх працях він теоретично обґрунтував низку проблем соціал-демократії, став відомим партійним діячем меншовицького спрямування. Революціонер сприяв посиленню роботи й організаційному зміцненню Української соціал-демократичної спілки РСДРП яка поширювала свій вплив на більшість українських губерній і деякі інші регіони Російської імперії, здійснювала

⁸⁷ Там само. – Ф.276. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.47–49.

⁸⁸ П'ятий (Лондонський) съезд РСДРП: апрель – май 1907 г.: Протоколы // Протоколы и стенографические отчеты съездов и конференций... – С.ХІІ; ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.2. – Л.16–16 об.

⁸⁹ Там же. – Д.8, ч.1. – Л.114 об.

⁹⁰ Там же. – Д.8, ч.2. – Л.20 а–20 а об.

⁹¹ Там же. – Д.8, ч.1. – Л.144.

⁹² ЦДІАК України. – Ф.275. – Оп.2. – Спр.29. – Арк.6.

активну діяльність переважно серед робітників та селян. Було налагоджено взаємини з більшовиками, Бундом, УСДРП. Чималу роль відіграв в організації виборчої кампанії Спілки до II Державної думи, зокрема було раціонально побудовано роботу зі врахуванням тодішніх суспільно-політичних умов й обставин, розгорнуто вдалі агітаційно-пропагандистські заходи, враховувалися особливості виборчого законодавства та налагоджувалася співпраця з соціалістичними партіями тощо. У результаті вдалося провести до Держдуми кількох депутатів. Сам революціонер, який брав участь у виборчій кампанії під псевдонімом, залишився поза законодавчим органом. Через перслідування перебував на нелегальному становищі, притягався до відповідальності, зрештою вимушено покинув роботу в УСДС та Україні, залишивши по собі досить значний і повчальний революційний слід. Здобутий досвід став йому у пригоді в подальшій боротьбі з самодержавством.

REFERENCES

1. Abramson, H. (2017) *Molytva za vladu: Ukraintsi ta yevrei v revoliutsiinuu dobu (1917–1920)*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Bakirov, V.S., Dukhopelnikov, V.M., Zaitsev, B.P. (Eds.) (2004). *Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V.N.Karazina za 200 rokiv*. Kharkiv. [in Ukrainian].
3. Berk, P. (Ed.) (2010). *Novi pidkbody do istoriopyssannia*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Evans, R.Dzh. (2008). *Na zakhyt istorii*. Lviv. [in Ukrainian].
5. Fedkov, O. (2017). *Ukrainska sotsial-demokratychna spilka: u posbukakh ideino-politychnoi identychnosti*. Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
6. Fedkov, O.M. (2015). "Tovarysh Pavlov" i rozkol RUP. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 3, 88–107. [in Ukrainian].
7. Filonenko, A.L. (1996). *Vremya Ju.Larina*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
8. Holovchenko, V.I. (1996). *Vid "Samostinoi Ukrainy" do Soiuзу vyzvolennia Ukrainy: Narysy z istorii ukrainskoi sotsial-demokratii pochatku XX st.* Kharkiv. [in Ukrainian].
9. Honcharova, N.O. (2006). *Natsionalno-politychnyi rubh studentskoi ta uchnivskoi molodi v Ukraini (90-ti rr. XIX st. – liutyi 1917 r.)*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Odesa. [in Ukrainian].
10. Hryhorova, I.A., Sokolov, L.I. (Eds.) (2014). *Nevolobitja*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Hubernskiy, L.V., Patryliak, I.K., Kolesnyk, V.F., Chutkyi, A.I. (Eds.) (2014). *Istoriia Kyivskoho universytetu, I*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Ivanov, A.E. (2007). *Evrojskoe studenchestvo v Rossijskoi imperii nachala XX v.: Kakim ono bylo? Opyt sotsio-kulturnogo portretirovaniya*. Moskva. [in Russian].
13. Kobchenko, K. (2007). "Zhinochyi universytet Sviatoi Olhy": istoriia Kyivskykh vyshybnykh zhinochykh kursiv. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Kuras, I.F. (1978). *Torzhestvo proletarskogo internacionalizma i krakh melkoburzhuznogo natsionalizma na Ukraine*. Kiev. [in Russian].
15. Kuras, I.F. (1986). *Povchalnyi urok istorii (Ideino-politychne bankrutstvo Ukrainskoi sotsial-demokratychnoi robotnychoi partii)*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Larin, Ju. (1998) *Avtobiografija. Dejatelj SSSR i revoljusionnogo dvizhenija Rossii: Entsiklopedicheskij slovar Granat*. Moskva. [in Russian].
17. Levytska, N.M. (1998). *Studentsstvo v natsionalno-vyzvolnomu rusi Ukrainy naprykintsi XIX – na pochatku XX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
18. Mindlin, A. (2007). *Gosudarstvennye, politicheskie i obshchestvennye dejatelj Rossijskoi imperii v sudbakh evreev: 1762–1917 gg.: spravocnik personalij*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
19. Orlov, I.B. (2012). "Chelovek istoricheskij" v sisteme gumanitarnogo znanija. Moskva. [in Russian].
20. Pajps, R. (1994). *Russkaja revoljutsija, 2*. Moskva. [in Russian].
21. Popova, T. (2021). *Istoriografija v chelovecheskom izmerenii*. Retrieved from: http://history.org.ua/JournALL/graf/graf_2012_22/16.pdf [in Russian].
22. Popova, T.N. (2021). *Personalnaja istorija vs intellektualnaja biografija, bioistoriografija: podkbody i ponjatija*. Retrieved from: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/7194/1/540-563.pdf> [in Russian].
23. Popyk, V.I. (2005) *Problemy rozvytku biohrafichnykh doslidzhen ta formuvannia vitchyznanykh bibliobiohrafichnykh informatsijnykh resursiv. Ukrainska biohrafistyka, 3, 15–27*. Kyiv. [in Ukrainian].
24. Porshneva, O.S. (2014). *Mezhdisziplinarnosti printsip: Teorija i metodologija istoricheskoi nauki: Terminologicheskij slovar*. Moskva. [in Russian].
25. Repina, L.P. (1999). "Personalnaja istorija": biografija kak sredstvo istoricheskogo poznaniya. *Kazus: individualnoe i unikalnoe v istorii, 2*. Moskva. [in Russian].
26. Repina, L.P. (2009). "Novaja istoricheskaja nauka" i sotsialnaja istorija. *Izd. 2-e*. Moskva. [in Russian].
27. Repina, L.P. (Ed.) (2009). *Istoriya cherez lichnost (2010): Istoriicheskaja biografija segodnja, 2-e izd.* Moskva. [in Russian].
28. Shcherbak, N. (2005). *Natsionalne pytannia v politytsi isaryzmu u Pravoberezhnii Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
29. Shelokhaev, V.V. (2015). *Konstitutsionno-demokraticheskaja partija v Rossii i emigratsii*. Moskva. [in Russian].
30. Tjutjukin, S.V. (2002). *Menshevizm: stranitsy istorii*. Moskva. [in Russian].
31. Tjutjukin, S.V., Shelokhaev, V.V. (1996). *Marksisty i russkaja revoljutsija*. Moskva. [in Russian].
32. Topolskyi, Ye. (2012). *Yak my pysbemo i rozumiiemo istoriiu: Taiemnytsi istorychnoi naratsii*. Kyiv. [in Ukrainian].
33. Urilov, I. (2005). *Istoriya russijskoi sotsial-demokratii (menshevizma): Chast tretja: Proiskhozhdienie menshevizma*. Moskva. [in Russian].

Oleksandr FEDKOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Head at Department of the Archival, Special Historical and Law Disciplines,
Kamianets-Podilskyi I. Ohienko National University
(Kamianets-Podilskyi, Ukraine), san.fedkov@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4835-9445>

The Activity of the Social Democrat Yu.Larin in Ukraine: Extreme Biography (1906–1907)

Abstract. The aim of this article is to study an episode from the Yu.Larin's biography, when the Ukrainian Social Democratic Union headed by him achieved significant political results. In the following research we used the **methodology** of "new biographical history", i.e. a "border" biography, which allowed to combine an interdisciplinary and methodological synthesis, macro-, microhistorical as well as anthropological approaches, taking into account medical and psychological aspects of personality. It made possible to figure out the activity of Yu.Larin at the head of the Union in the extreme situation of the revolution in 1905–1907. **Scientific novelty.** For the first time in Ukrainian historiography, on the basis of "border" biography, little-known episodes from the life of the famous social democrat and activist of the Ukrainian Union Yu.Larin were studied. **Conclusions.** Despite a serious genetic disease, Yu.Larin showed amazing energy in directing the work of the USDU. The Mensheviks Union, headed by him, strengthened its organization and extended its influence to most Ukrainian provinces and the Belarusian Gomel region. It cooperated closely with the Bolsheviks, the Jewish Social Democratic Bund, the USDLP and managed to achieve significant success in the elections to the Second State Duma. Yu.Larin was persecuted by the secret police of the Russian tsarist regime, and was repeatedly arrested. Nevertheless, he skillfully led the Union until his was forced to leave for another part of the empire.

Keywords: Larin, "new biographical history", Ukrainian Social Democratic Union, revolution in 1905–1907, State Duma.

ПУБЛІКАЦІЇ

Інтеграційний проект Г.Галагана середини XIX ст.

DOI: <https://doi.org/10.15407/10.15407/uhj2022.03.194>

УДК: 930.1(477)«19»

Анотація. Мета публікації – введення до наукового обігу та аналіз пам’ятки суспільної думки 1857 р., що належить перу одного з найвпливовіших громадських діячів того часу Г.Галагана. **Методологічною рамкою** представленого тексту стали підходи того сегменту інтелектуальної історії, який націлює на виявлення біографії значимих суспільних та індивідуальних ідей, їх генези, поширення і впливу на громадське середовище у широкому соціальному й культурному контексті. **Наукова новизна** визначена винятковим місцем в історії української суспільної думки автора тексту, що вперше вводиться в науковий обіг. Пам’ятка представляє собою звернений до уряду проект програми реформ, спрямованих на поступове вирішення питання формування національної території шляхом адміністративної консолідації етнічноукраїнських регіонів. Проект Г.Галагана яскраво свідчить про напружені пошуки українською елітою нових, етнічних, обширів своєї Батьківщини, про використання нею для цього потенціалу державної влади, а також про новий етап в усвідомленні ролі й місця польського питання у творенні модерної національної ідентичності. Публікація дозволяє суттєво розширити уявлення щодо різноманітних і конкурентних варіантів конструювання та інтелектуальних стратегій творення українського модерного проекту у середині XIX ст. Поліфонічний за своїм змістом текст пропозицій Г.Галагана може бути поставлений у широкі дослідницькі контексти – від створення інтелектуальної біографії самого автора до вивчення проблем взаємодії, взаємовпливу, співіснування на українських землях різних національних проектів, а також того, як уявлення про організацію простору, територій впливають і відображають процес формування національної самосвідомості та постановки національних програм.

Ключові слова: Галаган, адміністративна реформа, польське питання, Лівобережна Україна, Київ.

На 2019 р. припали два важливих для наукової спільноти та громадськості України 200-річних ювілеї. Влітку 1819 р. народилися Пантелеймон Олександрович Куліш і Григорій Павлович Галаган, які, кожен по-своєму, відіграли надзвичайно важливу роль у становленні сучасної України. Та якщо відзначення ювілею першого заздалегідь почали ініціювати науковці, закликаючи до участі в різноманітних конференціях, то вшанування другого виявилось в першу чергу справою чернігівчан і місцевої громади с. Сокиринці, де народився й був похований їхній видатний земляк. Саме тут 15 серпня відбулися врочистості, встановлено пам’ятний знак, біля якого коротко проговорено про історичне значення цієї особистості. Водночас це свято продемонструвало, наскільки мало оціненим усе ще залишається цей діяч, без котрого наряд чи можна адекватно уявити інтелектуальний ландшафт українського XIX ст.

Представник відомого старшинсько-дворянського роду, великий поміщик, громадський діяч і меценат Г.Галаган (1819–1888 рр.), здавалося б, не потребує особливого представлення.

Основні віхи його життя неодноразово ставали предметом уваги істориків¹. Щоправда, ювілейні врочистості засвідчили й усвідомлення необхідності суттєво розширити уявлення про роль та місце його в історії, культурі України. Саме під гаслом «Аби незнання про особу Григорія Галагана було меншим» 11 червня 2019 р. у приміщенні Чернігівського обласного художнього музею, що носить його ім'я, відбувся ювілейний захід. І хоча, як зазначила у своєму виступі М.Будзар, оприлюднені останнім часом дослідження «знімають глянець з особи мецената, показують її в усій складності людської долі», Г.Галаган під пером сучасних істориків дедалі більше перетворюється на суто місцевого діяча, що не дозволяє не тільки досягнути масштаб його особистості в більш широкому контексті, а й адекватно визначити внесок у творення українського модерного проєкту.

Важливо нагадати, що сам Григорій Павлович допоміг майбутнім дослідникам, ретельно зберігаючи та систематизуючи власний архів. Ще молоді людиною він уже в 1830-х рр. почав вести щоденник, фрагменти якого опублікував О.Лазаревський². Дещо з написаного було представлено на суд публіки та ще за життя Г.Галагана надруковано в «Киевской старине». Там же в 1890-х рр. оприлюднено й досить великий масив його епістолярної спадщини. Ентузіазм М.Будзар і Є.Ковальова зробив можливим ознайомлення широкого загалу зі значною частиною щоденникових записів і листування діяча³. Однак потужний масив його паперів приватного та ділового характеру з різних архівосховищ України й Росії до сьогодні не введений у науковий обіг, у тому числі «Проєкт приєднання частини Малоросійського краю до Київської губернії»⁴. Цей документ, який не залишився лежати у шухляді серед безлічі чистових і чорнових нотаток, а 1857 р. був спрямований до міністра внутрішніх справ С.Ланського, представляє неабиякий інтерес, про що ми вже побіжно згадували⁵. Однак поліфонічний за своїм змістом, він може бути поставлений у різні, більш широкі, дослідницькі контексти – від створення інтелектуальної біографії самого автора до вивчення проблем взаємодії, взаємовпливу, співіснування на українських землях різноманітних «національних» проєктів, а також того, як уявлення про організацію простору, територій впливають (іноді непрямо) або відображають процес формування національної самосвідомості та постановки «національних програм».

Пропонуючи на розсуд читачів цей важливий для історії українського ХІХ ст. документ, задля прояснення мотивів та обставин його створення попередньо звернемо увагу на декілька контекстуальних моментів.

На наш погляд, не останню роль у появі «Проєкту...» відіграло погіршення відносин між елітою Лівобережної і Правобережної України, поштовхом до чого стала політична амністія, скасування у серпні 1856 р. Олександром ІІ указів і постанов миколаївського часу, спрямованих на «перевиховання» поляків. На думку еліти Лівобережжя, це змінило «співвідношення сил» у Києві. Дещо пізніше, у жовтні 1858 р., Г.Галаган, прибувши до цього міста, в листі до дядька з жалем відзначав, що воно для нього виявилось «доволі порожнім [...]

¹ Мищенко Ф. Г. П. Галаган // Киевская старина. – 1888. – №12. – С.1–22; Тимошенко А. Г. Державна, господарська і громадська діяльність Г. П. Галагана: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2004. – 20 с.; Ткаченко Т. В. Громадська та благодійна діяльність Г. П. Галагана: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – 20 с. та ін.

² Матеріали для біографії Г. П. Галагана // Киевская старина. – 1898. – Сентябрь. – С.189–224; Отрывок из дневника Г. П. Галагана за 1845 г. // Там же. – 1899. – Декабрь. – С.228–242; Частная переписка Г. П. Галагана // Там же. – Май. – С.181–198; Июнь. – С.440–454; Июль. – С.24–32; Сентябрь. – С.341–355.

³ «Я хочу из моих писем к тебе сделать свой журнал...»: письма Григория Галагана к жене / Упор. М. М. Будзар, Є. А. Ковальов. – К., 2017. – 136 с.; «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелогі родини Галаганів / Упор. М. Будзар, Є. Ковальов. – К., 2019. – 516 с.; Григорій Галаган. Журнал (1846–1841) / Упор., вступ. та прикін. ст., ком.: М. Будзар, Є. Ковальов. – К., 2020. – 248 с.

⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. І. – №7350. – 10 арк.; №7351. – 8 арк.; №7352. – 8 арк.

⁵ Литвинова Т. Ф. Роздуми над «малюю українською трилогією» Д. Бовуа // Український історичний журнал. – 2015. – №6. – С.172; Литвинова Т. Ф. Поляки сквозь призму ідентичності української еліти середини ХІХ в. // Dobro i zle sąsiedztwa: Obce – nasze – inne. – Т. 1: Bliscy i dalecy sąsiedzi. – Bydgoszcz, 2018. – S.108–110; Журба О. «Українські» національні проєкти довгого ХІХ століття в імперському просторі // Історія та історіографія в Європі. – Вип. 6: Ідеології та практики націоналізму і ксенофобії у Східній Європі. – К., 2019. – С.66.

але зате в ньому повно поляків». Саме у зв'язку з цим він учергове «згадав про свій проєкт щодо Київської губернії», шкодуючи, що влада не думає «про цю істинно важливу справу»⁶.

Питання про те, коли ж трапився перелом в українському суспільстві у сприйнятті поляка не просто як «чужого», але як «ворожого», поки що в історіографії залишається не до кінця з'ясованим. Деякі історики відносять це до 1860-х рр., коли в пошуках власної ідентичності, в тому числі й національної території, українці почали протиставляти себе не тільки євреям, але й полякам⁷. Саме завдяки полеміці з останніми, котру, як уважається, започаткували 1861 р. на шпальтах «Основи» М.Костомаров, В.Антонович, Т.Рильський, а також редакційній політиці щодо публікації різних описів українських земель і було «сконструйовано існування української нації не лише у часі, але й у просторі»⁸.

Не підключаючись до обговорення цієї проблеми, все ж зазначимо, що вже як мінімум із середини 1830-х рр. в еліті Лівобережної України, малоросійських патріотів рідного краю, було досить чітко уявлення про те, «хто є хто». І поляк/лях у них з «іншого» й «чужого» поступово перетворювався на ворога номер один, із котрим потрібно не полемізувати, а боротися всіма способами, щоб, як писав Г.Галаган М.Юзефовичу, «паралізувати польський вплив»⁹. Автор листа, як і цілий ряд його однодумців, чітко усвідомлював і «племінну окремішність від москаля, котра дає себе відчувати в мені в нашому сімейному російському»¹⁰ колі, і «племінну та історичну самостійність» малоросів. Більш того, час від часу він нарікав на «ворога внутрішнього, котрий так уперто гніздиться у вельми часто необізаному й чужому нам петербурзькому управлінні». Але «обличчям до обличчя з ляхом» Г.Галаган «притискає до серця москаля як брата» та «благословляє» Переяславський договір¹¹.

«Обличчям до обличчя з ляхом» еліта Лівобережної України опинилася після поділів Речі Посполитої та включення Правобережжя до складу Російської імперії. Але тільки в результаті поступової внутрішньо української інтеграції, подорожей та етнографічних експедицій, у тому числі в рамках Київської археографічної комісії, у середині ХІХ ст. змінювалися уявлення про національну територію – колишня Гетьманщина розширювалася, включаючи інші українські регіони. Тобто поволі відбувалася, за влучним висловом О.Толочка, «малорусифікація» простору сучасної України шляхом поширення образу Малоросії на терени колишніх Речі Посполитої й Оттоманської Порти¹². Але, «відкриваючи» для себе Правобережну Україну, малоросійські патріоти відчували загрозу з боку поляків. Уявні образи нової Вітчизни та старої юридичної Польщі прийшли в непримиренний конфлікт і забезпечили міцний антипольський союз імперської влади та українського істеблшменту.

Важливо відзначити, що Г.Галаган, пристрасно переживаючи за долю милої його серцю Малоросії («острова, оточеного морем – Росією»¹³), не міг не бачити, що цей його «острів» поступово розширювався за межі Лівобережжя, колишньої Гетьманщини, перетворюючись на етнічну, а не адміністративну територію. Однак, «відкриваючи» для себе Правобережжя і сприймаючи його як край, що став уже «так званим польським», він, як й інші патріоти, відчував загрозу цьому перетворенню з боку поляків.

⁶ ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – №11098. – Арк.1 зв.

⁷ Котенко А.Л. До питання про творення українського національного простору в журналі «Основа» // Український історичний журнал. – 2012. – №2. – С.54.

⁸ Там само. – С.57.

⁹ ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – №169. – 8 арк.

¹⁰ Поняття (рос.) «русский», «русский элемент» і под. в текстах Г.Галагана фігурували у значенні «східний слов'янин», а не «великорос», що було характерно для використання слова «русский» у ХІХ – на початку ХХ ст. (див.: Мацузато К. Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство и малороссийская идентичность // Український гуманітарний огляд. – Вип.7. – К., 2002. – С.69–82).

¹¹ ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – №169. – Арк.2.

¹² Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в ХІХ в. – К., 2012. – С.65–66.

¹³ Матеріали для біографії Г.П.Галагана. – С.215.

На відміну від, наприклад, М.Греча, одного з консультантів III відділення, котрий уважав за необхідне у західних губерніях посилити поширення «російського духу та мови»¹⁴, Г.Галаган, крім іншого, пропонував й адміністративний шлях. Обізнаний з урядовими ініціативами, що зачіпали терени його батьківщини, він представив свій варіант реформи, який передбачав таке членування «українських» губерній, яке сприяло б «розмиванню» польського суспільства «малоросійським і новоросійським дворянством», чиновництвом, торговим людом, а також ефективному залученню поляків до імперської системи. Саме адміністративна реорганізація, вирішуючи як політичні, так й економічні завдання, уявлялася «мирним і міцним шляхом [...] цілковитого злиття зі всією Росією»¹⁵ Західного краю. Зауважимо, що ефективність вирішення «польського питання» саме адміністративним шляхом, аж до перенесення столиці імперії в Київ, відчувалася й деякими російськими сановниками. Але, як свідчить «Проект...» Г.Галагана, а також інші його тексти, він був стурбований, перш за все, не стільки розв'язанням загальнодержавних завдань, скільки обґрунтуванням і досягненням «племінної й історичної самостійності [...] південноруського племені» та необхідністю його згуртування як перед зовнішнім, так і перед внутрішнім ворогом.

Заперечуючи проти планованого заснування Путивльської губернії з частини повітів Чернігівської, Курської, Харківської та Полтавської, Г.Галаган писав про штучність такого утворення, мотивуючи це несхожістю велико- та малоросійських земель у цивільному, правовому, економічному відношеннях. Він уважав неприпустимим брати до уваги тільки зручність географічного розташування центру майбутньої адміністративно-територіальної одиниці, оскільки права і привілеї кожного району майбутньої губернії, урядом «підтвержені та знову встановлені», трималися не на випадковості, «але на основі дійсних потреб характеру кожного з них й історичного їх життя». Замість цього, враховуючи не тільки географічну складову, а демографічні, господарські, історичні особливості українських регіонів, Г.Галаган дуже чітко, в деталях, із переліком усіх нових повітових меж, сіл та інших географічних об'єктів, показав, як «перекроїти» «українські» губернії.

Особливий неспокій Г.Галагана був пов'язаний зі становищем Києва, до кінця XVIII ст. тісно пов'язаного з Лівобережжям. У 1782 р. місто стало центром губернії, основний масив території якої лежав на лівому березі Дніпра. Зі включенням Правобережної України до складу Росії, не втративши губернський статус, Київ не тільки виявився «на самому рубежі того краю, для якого він слугує адміністративним осердям», а й «наче біля морської пристані, у котрої місто примикає до сфери цілковито чужої, такої, що не має жодного зв'язку з ним» (арк.3 зв.). Зазначимо, що лівобережна еліта досить болісно переживала таку своєрідну «втрату» Києва, який «віддали Польщі». Місто ставало «чужим»: «Дивимосся на Київ як на місто чуже, а київські поляки на нас – як на гостей своїх» (арк.5). Особливо гостро це відчувала еліта Чернігівської та Полтавської губерній, котра прагнула жити в Києві «як у місті, що надає чимало вигод для виховання дітей, узагалі для життя, та з при звичаєння до нього як адміністративного пункту» (арк.7). Тому до складу нової Київської губернії, на думку Г.Галагана, обов'язково повинні були ввійти близькі в усіх відношеннях і лівобережні, і правобережні повіти. Тоді Київ «природно поєднається знову з Малоросійським краєм» (арк.4).

Оскільки адміністративна реформа передбачала дотримання балансу між територією, кількістю населення, що на ній проживає, та адміністративних пунктів, запропонований Г.Галаганом устрій Київської губернії неминуче тягнув за собою створення нової адмінструктури, центром якої, згідно з «Проектом...», повинно стати віддалене від усіх губернських центрів місто Умань. Утворитися Уманська губернія могла з двох повітів Київської, трьох Подільської і також трьох Херсонської. Подільська натомість отримує три повіти Київської, а Херсонська – частину

¹⁴ Долбилов М.Д. Поляк в імперском политическом лексиконе // Понятия о России: К исторической семантике імперского периода. – Т.2. – Москва, 2012. – С.302.

¹⁵ ІР НБУВ. – Ф.І. – №7350. – Арк.10. Далі в дужках подано посилання на номер аркуша цієї справи.

Таврійської губернії на північ від Перекопу. Для реалізації свого задуму Г.Галаган не бачив ніяких перешкод. Позаяк крім чіткого «округлення» меж і господарської вигоди, тут вирішувалася й важлива політична задача. Так звані «польські» губернії входили в тісну взаємодію з Лівобережним і Південним краями, що сприяло би втраті ними «характеру окремішності» (арк.10).

Таким чином, Г.Галаган окреслював такі кордони лівобережних, правобережних і південних губерній, які фактично руйнували східний річпосполитський рубіж 1772 р., тим самим мимоволі конструюючи новий простір і нову історичну пам'ять не тільки поляків. Але, як би там не було, інтеграційний за своєю суттю проєкт в першу чергу цікавий із погляду «збирання» України, розуміння особливостей і механізмів внутрішньоукраїнської консолідації, що проходила в «довгому» ХІХ ст.

Своєрідним символом і важливим аргументом на користь реалізації «Проєкту...» став для автора Миколаївський міст через Дніпро, закладений 1848 р. та освячений у 1853 р. в один день із пам'ятником князеві Володимирі Великому в Києві¹⁶. Однак, слід зауважити, що створення нової ментальної карти було результатом не тільки напруженої творчості Г.Галагана, а й активної багаторічної роботи зі «збирання спадщини» в усіх українських регіонах, діяльності Київської археографічної комісії, а також обговорення проблем своєї Батьківщини в певному колі інтелектуалів¹⁷. Г.Галаган же тут виступив як своєрідний куратор групи, що здійснювала «мозковий штурм». Оформлення його результатів у вигляді проєкту стало одночасно й демонстрацією можливостей адміністративного фактора, здатного чіткіше організувати простір, створюючи тим самим і нові ментальні карти у свідомості не лише вузького кола інтелектуалів, але й широких мас людей, що живуть у цьому адміністративно окресленому просторі, і новий «національний ландшафт» як важливий елемент мобілізації національної самосвідомості та постановки національних завдань.

Чи не найважливішим для Г.Галагана в той час було «приручення» поляків і мрія про те, що «польське дворянство, котре зазвичай настільки вперто виставляє давно минулі права своєї нації на Задніпровський край, забуде поволі ті нещасні історичні події, які змусили колись Російську державу поступитися Польщі частиною Південноруського краю, що приєднався до неї добровільно, поступку, котрої важкі наслідки не можуть досі згладитися» (арк.10). Оскільки станеться це не скоро, поляки залишатимуться для українського руху найважливішим подразником. І якщо в російському сприйнятті, починаючи з 1870-х рр., історики з певною обережністю відзначають тенденцію до «політичної нейтралізації поняття *поляк*»¹⁸, то в українському національному дискурсі образ поляка ще довго не втратить своїх ворожих обрисів. Імовірно, тому Г.Галаган у листах до рідних і близьких раз-по-раз повертався до свого геополітичного проєкту¹⁹, який показує, що регіональний патріотизм його творця – усього лише інструмент для переосмислення великої етнонаціональної Батьківщини, котра, на відміну від того ж таки П.Куліша, уявлялася не як Україна, а як Малоросія. Саме в Г.Галагана, котрий, на наш погляд, мислив не як регіональний діяч, відбулося перекодування малоросійської Вітчизни як етнічної, що стало кроком до усвідомлення її в недалекому майбутньому як України.

«Проєкт...» зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського у трьох списках, які генетично пов'язані між собою. Перший (ф.І, №7350), з якого текст документа публікується, представляє собою чистовий варіант, написаний чітким писарським почерком

¹⁶ Литвинова Т.Ф. Роздуми над «малою українською трилогією» Д.Бовуа. – С.197.

¹⁷ Zurba O.I. Археографическая практика и формирование национальных идентичностей в деятельности Киевской комиссии для разбора древних актов (1843–1921) // *Dobre i zle sąsiedztwa: Obce – nasze – inne*. – Т.2: Sąsiedzi w historiograf, edukacji i kulturze. – Bydgoszcz, 2018. – S.29–38.

¹⁸ Долбилов М.Д. Поляк в имперском политическом лексиконе. – С.337.

¹⁹ «Ми виїхали з Сокиринців...»: травелогі родини Галаганів. – С.404.

чорними чорнилами на 10 арк. з обох сторін зі власноручним підписом Г.Галагана на останньому аркуші та його ж приміткою на першому: «1857 року подав міністрові внутрішніх справ Ланському». Два інших списки – це чернетки першого і складаються кожен із 8 арк., причому один із них (ф.І, №7351) написаний тим самим почерком із численними правками і примітками автора, а інший (ф.І, №7352) – рукою Г.Галагана.

Текст передається за сучасним правописом зі збереженням особливостей стилю автора та з його власноручними підкресленнями.

REFERENCES

1. Budzar, M., Kovalov, Ye. (Comps.) (2017). "Ya kbochu iz moikh pisem k tebe sdelat svoj zburнал...": pisma Grigoriya Galagana k zbene. Kyiv. [in Ukrainian, in Russian].
2. Budzar, M., Kovalov, Ye. (Comps.) (2019). "My vytkhaly z Sokrymtsiiv...": travelohy rodyny Halabaniv. Kyiv. [in Ukrainian, in Russian].
3. Budzar, M., Kovalov, Ye. (Comps.) (2020). *Hryborii Galagan. Zburнал (1836–1841)*. Kyiv. [in Ukrainian, in Russian].
4. Dolbilov, M.D. (2012). Polyak v imperskom politicheskom leksikone. *Ponyatiya o Rossii: K istoricheskoj semantike imperskogo perioda*, 2, 292–339. Moskva. [in Russian].
5. Kotenko, A.L. (2012). Do pytannia pro tvorennia ukrainskoho natsionalnoho prostoru v zhurnali "Osнова". *Ukrainskyi istorychnyi zburнал*, 2, 42–57. [in Ukrainian].
6. Litvinova, T.F. (2018). Polyaki skvoz prizmu identichnosti ukrainskoj elity serediny XIX v. *Dobre i zle siasiedztva: Obce – nasze – inne*, 1, 108–110. Bydgoszcz. [in Russian].
7. Lytvynova, T.F. (2015). Rozdumy nad "maloiu ukrainskoiu trylohiieiu" D.Bovua. *Ukrainskyi istorychnyi zburнал*, 6, 154–174. [in Ukrainian].
8. Matsuzato, K. (2002). Yadro ili periferiya imperii? General-gubernatorstvo i malorossiyskaya identichnost. *Ukrainskyi humanitarnyi obliad*, 7, 69–82. Kyiv. [in Russian].
9. Tkachenko, T.V. (2003). Hromadska ta blahodiina diialnist H.P.Halagana. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
10. Tolochko, A. (2012). *Kievskaya Rus i Malorossiya v XIX v.* Kyiv. [in Russian].
11. Tymoshenko A.H. (2004). Derzhavna, hospodarska i hromadska diialnist H.P.Halagana. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kharkiv. [in Ukrainian].
12. Zhurba, O. (2018). Arheograficheskaya praktika i formirovanie natsionalnykh identichnostey v deyatelnosti Kievskoy komisii dlya razbora drevnikh aktov (1843–1921). *Dobre i zle siasiedztva: Obce – nasze – inne*, 2, 29–38. Bydgoszcz. [in Russian].
13. Zhurba, O. (2019). "Ukrainski" natsionalni proekty dovhoho XIX stolittia v imperskomu prostori. *Istoriia ta istoriobrafiiia v Yevropi*, 6, 62–69. [in Ukrainian].

Олег ЖУРБА

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства,
Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара
(Дніпро, Україна), zhurba.oi@i.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7800-0743>

Oleh ZHURBA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of Historiography, Source Studies and Archival Studies,
Oles Honchar Dnipro National University
(Dnipro, Ukraine), zhurba.oi@i.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7800-0743>

Тетяна ЛИТВИНОВА

докторка історичних наук,
професорка кафедри історії України,
Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара
(Дніпро, Україна), litvinova.tf@i.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8682-2819>

Tetiana LYTVYNOVA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at Department of History of Ukraine,
Oles Honchar Dnipro National University
(Dnipro, Ukraine), litvinova.tf@i.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8682-2819>

Проект присоединения части Малороссийского края к Киевской губернии

[Арк.1] По мере увеличения народонаселения в государстве является неизбежная потребность умножения числа административных пунктов, в которых надобность чувствуется скорее при сгущении населения, чем при расширении пространства.

При выборе новых административных пунктов весьма важно соображение с значением каждого из них не только в отношении географическом как по возможности центральных и симметрически расположенных, но и в отношении торговом и политическом. При таком соображении часто может случиться, что пункт не вполне центральный в географическом [Арк.1 зв.] отношении, может быть весьма важным центром в отношении торговом или политическом. В последнее время вызвано было необходимостью учреждения некоторых новых губерний, как Самарской на востоке Европейской России и Ковенской на западе. Кроме учреждённых уже новых губерний, сколько нам известно, правительство имеет в виду по мере надобности ещё учреждение некоторых других не только по краям, но даже внутри государства для сгущения между собою административных пунктов по мере умножения народонаселения. Таким образом в числе прочих мест обращено внимание правительства и на Малороссийский край. В двух губерниях: Черниговской и Полтавской, особенно в последней, население довольно плотно, и кроме того в каждой из них имеется по 15^{ти} уездов, что прибавляет многосложности к занятиям администраторов. [Арк.2] Сколько нам известно из достоверных источников, новым губернским городом в этом крае назначен Путивль. Нет сомнения в том, что Путивльский уезд, вдающийся из Курской губернии небольшим острым мысом в Малороссийский край, которого даже часть к нему присоединена, представляет собою на первый взгляд довольно географического удобства для составления центра среди нескольких уездов, отделённых к нему от губерний Черниговской, Курской, Харьковской и Полтавской. Также при этом присоединены бы были к новому центру некоторые уезды Черниговской губернии, более отдалённые теперь от своего губернского города. Но кроме сих двух удобств, из которых второе есть только частное, Путивль не имеет теперь, да и не может иметь, даже для будущей своей губернии никакого особенного значения. Кроме того, Путивльская губерния была бы составлена [Арк.2 зв.] из уездов нескольких между собою по существующим в них особенностям в правах, а именно: из уездов великороссийских, отделённых от Курской губернии; нескольких уездов Малороссийского края, пользующихся некоторыми особыми гражданскими правами, остатком Литовского статута, а также правом вольной продажи вина, и наконец двух или трёх уездов Харьковской губернии, пользующихся вольною продажей вина без особых гражданских прав.

Подобное разнообразие особенно в отношении вольного винокурения могло бы сильно затруднять администрацию, и мы не знаем, с другой стороны, можно ли бы было для устранения сих неудобств уравнивать права и привилегии уездов, не подвергнув их ещё большим неудобствам. Правительство подтверждало и вновь устанавливало права и привилегии разные для [Арк.3] каждого края не на основании случайности, но на основании действительных потребностей характера каждого из них и исторической их жизни. Путивль находится на рубеже, где различные по своим положениям и внутренним условиям края сходятся своими границами, а такая случайность не может быть причиною уничтожения или уравнивания прав и положений, выведенных из потребностей каждой местности.

Но, между тем, как мы видим так мало удобств при учреждении Путивльской губернии, между тем, как слух о подобном учреждении встречает так мало всеобщего сочувствия, потому что оно не только не вызывается необходимостью, но даже устрашает жителей переменой нынешних положений; на другой стороне Малороссийского края представляется нам Киев, один из важнейших городов [Арк.3 зв.] России, и которого положение как административный пункт в высшей степени полезно изменить во многих отношениях, а это изменение может быть соединено и с учреждением новой губернии.

Рассмотрим нынешнее значение Киева.

Этот город находится на самом рубеже того края, для которого он служит административным средоточием, на берегу Днепра как бы у морской пристани, у которой город примыкает к сфере совершенно чуждой и не имеющей никакой связи с ним. Существовавшие ещё несколько лет назад неудобства в сообщении через Днепр служили всегда предлогом, в сущности весьма слабым, для отделения Киева резкою границею от Малороссийского края, с которым он в прежние времена был всегда соединён. Но с тех пор, как [Арк.4] устроен величественный Николаевский мост, бывшие неудобства сообщений остались в одних воспоминаниях. Киев естественно соединился вновь с Малороссийским краем, а между тем остаётся от него отделённым. Принадлежность Киева к Западному краю имеет гораздо более значения, нежели обыкновенно предполагают; ежели какой-либо край имеет стремление к национальной или другой отдельности, то придача к нему важного пункта, около которого он централизуется, способствует к увеличению этой отдельности. Так и тут Киев по самому уже свойству управления и всех принимаемых мер ещё более поддерживает в Западном крае тот характер отдельности, который тяготит на нём как жалкий остаток исторических несчастий, отлучавших его от Руси. При [Арк.4 зв.] нынешнем общественном составе нашего Отечества, при огромном различии в правах и образе жизни между сословием дворянским и крестьянским, первое из них, поглощая в себе всё значение в крае, оставляет последнему роль до такой степени ничтожную, что изменяется даже мало-помалу самоё понятие о нём и в обществе, и в нём самом.

Так, губернии Киевская, Подольская, Волынская, неотъемлемая часть древней Руси, населённые коренным русским, православным народом, от того только, что помещики в них поляки, называются обыкновенно губерниями польскими, считаются во мнении жителей малороссийских и новороссийских краем совершенно чужим. Нечего и говорить о том, как такое мнение с удовольствием поддерживается поляками. С тех пор, как Киев в административном отношении отделился от Малороссийского края, во мнении простого народа Киев отделился Польше, отделяющей Днепром и польскими помещиками резко от края русского. Благодаря ничтожному значению простого народа, о котором сказано выше, понятие о крае искажилось до такой степени, что многие удивляются, открывая, что в трёх западных губерниях живёт народ совершенно тот же, что и в губернии Полтавской. С Киевом, который должен бы был служить одним из важнейших центров русской жизни, случилось то, что мы, русские, благодаря удивительному в этом случае хладнокровию с нашей стороны и даже духу некоторой уступчивости, весьма часто в русских встречаемой, смотрим на Киев как на город чужой, а киевские поляки на нас – как на гостей своих. Это явление отражается [Арк.5 зв.] во всём до самых ничтожных обычаев, привычек, моды, которые в этом случае принимают характер весьма важный.

Правда, что Киев полон святыни русской, православной, что почти все административные лица в нём русские, но этого ещё далеко недостаточно для того, чтобы помешать тому злу, которое мы видим перед нашими глазами. Нечего и говорить о

том, как велика была бы важность обращения Западного края вновь в край русский, не только официально по указу правительства, но и в сознании всех жителей его и окружающих его стран. А этого достичь нельзя ничем так верно, и притом с таким отсутствием всякой тени насилия, как разделением края и смешением его в отношении административном с губерниями чисто русскими. При такой простой мере тотчас [Арк.6] характер отдельности исчезает сам собою. Губернские присутственные места, дворянские выборы, всё это соединяет в одно место всё население, смешивая его и неминуемо давая перевес тому элементу, которому он законно и естественно принадлежит. При таком условии раздельность национальности в дворянстве некоторых уездов принимает вид простой случайности и теряет всякое значение.

По нашему мнению, присоединение к Киевской губернии нескольких уездов губерний Черниговской и Полтавской имело бы весьма важные и в высшей степени полезные последствия. По характеру самой страны, западные уезды двух малороссийских губерний ничем не отличаются от Киевской, и местность, и свойство почвы, и система хозяйства, и условия торговли одни и те же. Обе [Арк.6 зв.] стороны Днепра пользуются одними и теми же привилегиями в отношении вольной продажи вина, а если в уездах малороссийских и существуют некоторые особенности в гражданских законах, то они таковы, что не могут служить препятствием в этом отношении. Ежели теперь сравнить значение Киева при отделении к нему части Черниговской и Полтавской губерний с Путивлем, то разница выходит огромная во всех отношениях. В политическом отношении, о котором не было сказано, говоря о предполагаемой Путивльской губернии, отделение малороссийских уездов к Путивлю не имеет ни малейшего значения. В этих уездах дворянство, будучи уже совершенно русским, ничего не прибавит собою к соседнему краю и ничем не может от него заимствоваться. Тогда как такие же уезды [Арк.7], присоединённые к Киеву, дают и ему, и всей стране, за ним лежащей, совершенно новое значение и характер. Со времени устройства постоянного моста через Днепр начало проявляться сильное стремление во многих помещиках черниговских и полтавских жить в Киеве как в городе, представляющем много удобств для воспитания детей, вообще для жизни, а отчасти и по прежней привычке к нему как административному пункту. Некоторые из них строят и покупают в Киеве дома, но несмотря на то, всё-таки далеко не чувствуют себя на своей почве, и при том они все вызываемы в Киев только лишь одним своим желанием, но никакими из тех дел, которые привлекают помещиков в главный административный пункт. Если все изложенные нами доказательства могут считаться достаточными [Арк.7 зв.] уважения, то вот новый географический состав Киевской губернии, который представляет более всего удобства.

При Киеве и его уезде оставить неразделёнными уезды: 1-й, Радомысльский, 2-й, Сквирский, 3-й, Васильковский, 4-й, Каневский, 5-й, Черкасский и 6-й, Чигиринский, т. е. оставить из нынешней Киевской губернии 7 уездов, а взамен отделяющихся от неё уездов Бердичевского, Липовецкого, Таращанского, Уманского и Звенигородского присоединить к ней от Черниговской губернии уезды: Остерский и Козелецкий, а от Полтавской губернии уезды: Переяславский, Пирятинский и Золотоношский, а для лучшего уравнивания границы и для местных удобств часть уезда Прилуцкого между реками Супоем и Переводом, а от Пирятинского для уравнивания отделить к Прилуке небольшой угол с.-в. его части [Арк.8], заключающей в себе мест[ечко] Журавку, сел[о] Линовицу, с[ело] Мамаевку, с[ело] Макеевку до с[ела] Новой Гребли (см. карту Шуберта). Таким образом по географическому

* В описі справи міститься примітка: «Карты в деле нет ещё с 1959 г.».

своему составу губерния Киевская получает границы никак не менее, ежели ещё не более округлённые прежних: а именно: на севере границы двух уездов Остерского и Козелецкого, правильно очерченные, служат естественным продолжением с запада на восток примыкающей к Днепру северной границы Радомысльского уезда. Далее идёт черта по восточной границе Козелецкого уезда до Прилуцкого, от которого отбирается небольшой угол, вдающийся на запад по реке Перевод. Далее идёт граница по черте, отделяющей Пирытинский уезд от Прилуцкого до с[ела] Яблуновки, где поворачивает граница прямою линиею мимо села Новой Гребли [Арк.8 зв.] к нынешней черте, отделяющей Пирытинский уезд от Лохвицкого, потом от Лубенского и наконец по границе, отделяющей Золотоношский уезд от Лубенского, Хорольского, Кременчугского. На западе граница губернии, спускаясь с севера на юг по краю Радомысльского уезда, весьма естественно продолжает свой путь по границе, отделяющей этот уезд от Бердичевского и так далее до конца уезда Чигиринского. При таком устройстве губернии Киев находится в центре своей губернии, а через Днепр тотчас устраиваются постоянные и частые сообщения на всём его протяжении, в чём теперь почти совершенный недостаток. Из присоединяемых пяти уездов к Киевской губернии Пирытинский довольно далеко вдаётся в губернию Полтавскую, но присоединение его необходимо, потому что [Арк.9] в нём нет очень много помещиков, тогда как из четырёх остальных в Остерском их весьма мало.

Между тем как таким образом устраивается Киевская губерния, от неё отделяются пять уездов на западе и юго-западе, и это отделение вызывает само собою устройство новой губернии, которая поведёт к достижению той же цели, как и изменение губернии Киевской. На юге обращает на себя внимание город, весьма отдалённый от всех губернских городов: Умань. Он может быть избран для губернского города, и тогда образуется губерния следующим образом. От Киевской губернии могут отойти два уезда: Звенигородский и Уманский. От Подольской три уезда: Гайсинский, Балтский и Ольгопольский. От Херсонской три уезда: Ананьевский, Бобринецкий и Александрыйский. Губерния устраивается с весьма [Арк.9 зв.] округлёнными границами. Взамен трёх уездов, отходящих от Подольской губернии, к ней сами собою примыкают оставшиеся от Киевской: Бердичевский, Липовецкий и Таращанский. А Херсонская губерния взамен отходящих от неё северных уездов, столь отдалённых от губернского города, может получить часть губернии Таврической, находящейся на севере от Перекопа. Одним словом, в географическом отношении для такого преобразования не только нет неудобств, но даже некоторого рода выгоды в устройстве губернского города в местности, отдалённой от окружающих губернских городов. Одним преобразованием достигаются две важные цели. В политическом отношении оно дополняет предложенное нами в первой части этой записки. От края так называемого Поль- [Арк.10] ского отнимаются ещё несколько уездов и, входя в близкое соприкосновение с Новороссийским краем, весьма естественно потеряют характер отдельности. Польское дворянство, обыкновенно столь упрямо выставляющее давно прошедшие права своей нации на Заднепровский край, забудет мало-помалу те несчастные исторические события, которые заставили когда-то Русское государство сделать уступку Польше части добровольно присоединившегося к нему Южнорусского края, уступку, которой тяжёлые последствия не могут до сих пор изгладиться. Самым мирным и прочным путём достигнет Западный край до совершенного слития со всею Россиею.

Григорий Галаган

*Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. –
Ф.І. – №7350. – 10 арк., 1857 р.*

H.Galagan's Integration Project of the Middle of the Nineteenth Century

Abstract. The purpose of the publication is to introduce into scientific circulation and analyze the monument of public opinion of 1857, which belongs to the pen of one of the most influential public figures of that time H.Galagan. The methodological framework of the presented text is the approaches of the segment of intellectual history, which aims to identify the biography of significant social and individual ideas, their genesis, dissemination and impact on the public environment in a broad social and cultural context. Scientific novelty is determined by an exceptional place in the history of Ukrainian public opinion of the author of the text, which is first introduced into scientific circulation. The monument is a draft program of reforms addressed to the government, aimed at gradually resolving the issue of forming a national territory through the administrative consolidation of ethnic Ukrainian regions. H.Galagan's project clearly testifies to the intense search of the Ukrainian elite for new, ethnic areas of their homeland, its use of the potential of state power, as well as a new stage in understanding the role and place of the Polish question in creating a modern national identity. The publication allows to significantly expand the idea of various and competitive design options and intellectual strategies for creating a Ukrainian modern project in the mid-nineteenth century. The polyphonic text of H.Galagan's proposals can be placed in broad research contexts – from the creation of an intellectual biography of the author to the study of problems of interaction, mutual influence, coexistence in Ukrainian lands of various national projects, as well as how to represent about the organization of space, territories influence and reflect the process of formation of national self-consciousness and setting of national programs.

Keywords: Galagan, administrative reform, Polish question, Left-bank Ukraine, Kyiv.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Роман ХАРКОВЕНКО

кандидат історичних наук,
доцент кафедри мистецтвознавчої експертизи,
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв
(Київ, Україна), kredo3@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3447-1391>

Порівняльний аналіз пам'яткоохоронного законодавства Польщі та України

DOI: <https://doi.org/10.15407/10.15407/uhj2022.03.205>

УДК: 340.5:719](438:477)

Анотація. Мета дослідження – висвітлити та порівняти особливості пам'яткоохоронного законодавства Польщі та України. **Методологія** полягає у застосуванні методів історизму, системності, загальнонаукових методів логіки, компаративного аналізу, спеціально-історичних методів (історіографічного аналізу, ретроспективного аналізу, хронології, історико-системний, історико-генетичний, порівняльно-історичний). **Наукова новизна.** З'ясовано історичні витоки та чинники формування пам'яткоохоронного законодавства Польщі та України, питання культурної політики та збереження національної спадщини. **Висновки.** Проаналізовано польський пам'яткоохоронний досвід, який слід узяти до уваги в Україні для оптимізації організаційно-управлінської структури, але за умови врахування власних національних та ментальних особливостей: перетворення Державної служби охорони культурної спадщини України та Державної інспекції культурної спадщини України у функціональний підрозділ Міністерства культури та інформаційної політики України, який матиме вертикально-інтегровану структуру зі структурними підрозділами на рівні обласних і районних адміністрацій; подальша інтеграція на адміністративному рівні державного управління у сфері охорони культурної спадщини; розробка системи і методології підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів для наукової, проектної й виробничої діяльності в пам'яткоохоронній галузі; створення Міжнародного центру з підвищення кваліфікації та обміну досвідом у сфері охорони культурної спадщини; реалізація навчальних та інформаційних програм для зазначеної галузі. З'ясовано, що у сфері охорони культурної спадщини України накопичилося достатньо питань, які необхідно вирішувати. Це потребує політичної волі керівництва держави, побудови чіткої вертикалі органів управління пам'яткоохоронною галуззю, компетентності державних службовців у вказаній сфері та пам'яткоохоронців, а також збалансування законодавчої бази (врегулювання всіх нормативно-правових актів).

Ключові слова: культурна спадщина, пам'яткоохоронна галузь, культурна політика, пам'ятка культурної спадщини, об'єкт культурної спадщини.

Звернення до досвіду країн Європейського Союзу щодо обліку, охорони, збереження та використання об'єктів культурної спадщини надає можливість повніше та

реальніше оцінювати стан справ у цій сфері в Україні, визначити напрямлення та засоби підвищення ефективності діяльності відповідних державних структур із урахуванням національної специфіки, що історично склалася. При цьому важливим є цілісне сприйняття зарубіжної управлінської практики, виявлення як загального у цьому досвіді, так й особливого, детермінованого умовами і традиціями окремої держави.

Правову природу Концепції всесвітньої культурної та природної спадщини людства, її формування й тенденції розвитку в міжнародному праві, а також співвідношення з Концепцією загальної спадщини людства розкрила О.Мельничук¹. Авторка здійснила аналіз теоретичних і нормативно-правових основ статусу всесвітньої культурної та природної спадщини на рівні міжнародного права². Становлять інтерес дослідження вітчизняного фахівця В.Акуленка, в яких дається оцінка загальним проблемам законодавства України у сфері охорони культурної спадщини, а також вивчено питання діяльності міжнародних організацій та визначено шляхів й рекомендації щодо вдосконалення пам'яткоохоронного законодавства України. Автор у своїх працях розкрив питання становлення історії пам'яткоохоронної справи України, визначив необхідність урегулювання термінологічного інструментарію галузі, ввів до наукового обігу ряд нормативних актів різного рівня обов'язковості ЮНЕСКО, Ради Європи тощо³.

У працях П.Тронька та Я.Верменич надається наукове осмислення всієї структури сфери охорони культурної спадщини, її механізмів, а також пам'яткознавства як фундаменту для історичної урбаністики, аналізується проблематика історичних міст та популяризуються наукові знання про історичне міське середовище, акцентується вболівання про історичні міста, збереження яких є невід'ємною складовою частиною регіональної політики і сучасного містобудування. При цьому неодноразово підкреслюється потреба створення ефективних державних механізмів охорони та захисту культурної спадщини й наголошується на необхідності ефективного обліку пам'яток⁴.

Становленню пам'яткоохоронної справи України присвячено розвідки С.Кота⁵, В.Горбика⁶, Г.Денисенко⁷, які розглядають питання охорони культурної спадщини різних періодів історії України, розкривають основні завдання та повноваження центральних органів влади й місцевого самоврядування в аспекті їх визначальної ролі в реалізації державної політики у цій сфері.

Крім того, достатньо предметними є такі праці В.Горбика: «Пам'ятки України: проблеми збереження і дослідження», «Місце історико-культурної спадщини в духовному розвитку сучасної України»⁸. Водночас у працях «Діяльність державних інституцій і громадських організацій з охорони культурної спадщини: історія, теорія, практика», «Зарубіжний досвід збереження пам'яток історії та культури і його

¹ Мельничук О.І. Всесвітня культурна та природна спадщина як складова концепції загальної спадщини людства // Право України. – 2003. – №12. – С.93–97.

² Мельничук О.І. Міжнародно-правовий статус всесвітньої культурної і природної спадщини. – К., 2008. – 288 с.

³ Акуленко В.І. Реституція культурних цінностей в правовому полі Пакта Рериха // Рериховское наследие: Труды междунар. науч.-практ. конф.: Т.1. – Санкт-Петербург, 2002. – С.12–14.

⁴ Тронько П., Верменич Я. Історичне місто як культурна цінність і об'єкт пам'яткоохорони // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип.15. – К., 2009. – С.171–183; *Іх же*. Історичні міста в системі пам'яткоохоронної діяльності та регіонально-історичних досліджень // Спеціальні історичні дисципліни. – Вип.4. – К., 2000. – С.355–369.

⁵ Кот С.І. Про стан збереження культурної спадщини України (Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні», 18 квітня 2018 р.). – К., 2018. – 42 с.

⁶ Горбик В.О., Денисенко Г.Г. «Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охорони культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи. – К., 2012. – 192 с.

⁷ Денисенко Г.Г., Денисенко О.А. «Звід пам'яток історії та культури»: реалізація проекту в пострадянських державах // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Вип.9. – К., 2014. – С.372–382.

⁸ Горбик В.О., Бурдоносова Т.І. Зарубіжний досвід збереження пам'яток історії та культури і його використання в Україні // Київська старовина. – 1996. – №4/5. – С.134–146.

використання в Україні» автор розглядає основні напрями діяльності громадських організацій з охорони культурної спадщини міста Києва, зарубіжний досвід щодо збереження пам'яток історії та культури і його використання в Україні.

У контексті діяльності міжнародних організацій і збереження археологічної спадщини варто розглянути праці О.Титової «Деякі проблемні питання обліку пам'яток культурної спадщини в Україні», «Деякі принципи охорони археологічної спадщини», «Звітно-виборчі збори Українського комітету ІКОМОС», які стосуються діяльності Українського комітету ІКОМОС, Центру пам'яткознавства НАН України, принципів охорони археологічної спадщини та її ролі в сучасному українському суспільстві, правовій охороні культурної спадщини⁹. Проблеми збереження історико-архітектурної спадщини зі врахуванням положень Вашингтонської хартії (1987 р.) висвітлюються у статтях В.Єгорова¹⁰, О.Косаревського¹¹. Всебічний комплексний аналіз стратегії співробітництва ЮНЕСКО й України у сфері охорони та збереження культурної спадщини знайшов відображення в доробку В.Литовченко¹².

Становить інтерес з погляду імплементації ефективної пам'яткоохоронної діяльності міжнародний досвід. Так, А.Філатов розглядав зарубіжний досвід у галузі охорони пам'яток¹³. Фахівець виявив характерні особливості державних систем охорони об'єктів культури у країнах Європейського Союзу. З'ясовано, що досить ефективним є законодавство про захист об'єктів культури¹⁴. Проте автор не аналізує відповідні закони та підзаконні акти. О.Надилова у своїй дисертації на прикладі Франції предметно дослідила роль і значення державних та громадських організацій у сфері охорони культурної спадщини¹⁵.

Проте, попри численні напрацювання, недостатньо висвітлено особливості пам'яткоохоронного законодавства Польщі та України. Зокрема в Польщі, як і в інших посткомуністичних країнах, у свій час постали складні проблеми у сфері збереження та охорони культурної спадщини: застаріле законодавство й система управління; обмежені можливості державного фінансування, відсутність стимулів для активізації нових його джерел; брак персоналу для моніторингу та спеціалістів для управління в державних установах культури; неефективне використання культурної спадщини; недотримання чинного законодавства, ігнорування деяких законодавчих норм через те, що санкції та штрафи за їх порушення були не надто суворими¹⁶.

Загалом правовий досвід Польщі в пам'яткоохоронній сфері має тривалу історію. 31 жовтня 1918 р. тогочасне керівництво держави – Регентська рада Польського Королівства – видало декрет про опіку над пам'ятками мистецтва та культури, що набув чинності вже 8 листопада того року¹⁷. Документ було анульовано з виходом

⁹ Титова О.М. Звітно-виборчі збори українського комітету ICOMOS // Вісник Українського комітету ICOMOS. – 2007. – №1. – С.6–11.

¹⁰ Егоров В.Л. Развитие и становление понятия «памятник истории» // История СССР. – 1988. – №1. – С.100–106.

¹¹ Косаревский А.И. Охране памятников – системный подход // Строительство и архитектура. – 1987. – №11. – С.20–21.

¹² Литовченко В.В. Роль ЮНЕСКО в охороні та збереженні культурної спадщини в Україні (1954–2010 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2014. – 242 с.

¹³ Філатов А.И. Зарубежный опыт государственного управления охраной культурного наследия // Историческое наследие Крыма. – 2003. – №1. – С.16–23, 31–36.

¹⁴ Філатов А. Зарубіжний досвід державного управління охороною культурної спадщини // Вісник УАДУ. – 2000. – №1. – С.39–45.

¹⁵ Надилова О.В. Діяльність державних і громадських організацій Франції по збереженню культурної спадщини (1991–2004 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009. – 19 с.

¹⁶ Прокопенко Л., Гевель К. Досвід державного управління у сфері збереження культурної спадщини в країнах ЄС // Державне управління та місцеве самоврядування. – Вип.1 (12). – Дніпропетровськ, 2012. – С.57–65.

¹⁷ Dekret Rady Regencyjnej. O opiece nad zabytkami sztuki i kultury [Електронний ресурс]: <http://dziennikustaw.gov.pl/du/1918/s/16/36/1>

розпорядження президента II Речіпосполитої від 6 березня 1928 р. «Про опіку над пам'ятками»¹⁸. Воно містило 47 статей, в яких регламентувалися питання охорони, використання, права власності, передбачались окремі покарання при неналежному збереженні чи використанні пам'ятки тощо. Це розпорядження втратило силу з виходом ухваленого сеймом Польської Народної Республіки закону від 15 лютого 1962 р. «Про охорону надбань культури»¹⁹. Замість терміна «пам'ятки» новий нормативний акт запроваджував «надбання культури», а замість поняття «опіка» – «охорона», що відображено вже у самій його назві. В попередньо оголошеній назві закону містилося ще словосполучення «і про музеї», проте в редакції, що набула чинності 21 травня 1962 р., вони відсутні.

Окремими розпорядженнями міністра культури визначалися засади організації воєводських відділів служби охорони пам'яток, умови використання нерухомих пам'яток та порядок надання дотацій з державного бюджету їх користувачам для здійснення ремонтних робіт та охоронних заходів²⁰, а також порядок ведення реєстру пам'яток²¹.

Сьогодні основним правовим актом щодо охорони культурної спадщини в Польщі є закон «Про охорону пам'яток та опіку над пам'ятками» від 23 липня 2003 р.²² Зміст його відображає як польський законодавчий досвід, так і загальноєвропейські стандарти в пам'яткоохоронній сфері. Істотні норми в галузі охорони пам'яток архітектури також включені до законодавства у сфері будівництва. Положення закону визначають окремі випадки, коли регулятивні норми збереження пам'яток мають переваги над регулятивними нормами ведення будівництва²³.

Новий закон чітко розмежує поняття «охорона пам'яток» та «опіка над пам'ятками». Перше є предметом діяльності органів публічної адміністрації, а друге – власників пам'ятки. Опіка в українському трактуванні – це, власне, опікування й догляд, а пол. «zabytki» – відповідають українському терміну «пам'ятки». Ця термінологія використовується у законі та інших нормативно-правових актах. І увага держави приділяється в однаковій мірі як охороні, так й опіці пам'яток.

Для порівняння, закон України «Про охорону культурної спадщини» №1805-III від 8 червня 2000 р.²⁴ чітко трактує поняття «культурна спадщина», «об'єкт культурної спадщини», «пам'ятка», «охорона культурної спадщини» тощо. Необхідно зазначити, що у законі Української РСР «Про охорону і використання пам'ятників історії та культури» (1978 р.)²⁵ поняття «пам'ятка» (об'єкт культурної спадщини, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України) не було. Натомість використовувався термін «пам'ятник», що ми бачимо, власне, із назви радянського акта. Крім того, в українському пам'яткоохоронному законодавстві всі об'єкти культурної спадщини незалежно від виду (археологічні, історичні, об'єкти

¹⁸ Oopiecznadzabytkami [Електронний ресурс]: www.prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19280290265

¹⁹ O ochronie dóbr kultury [Електронний ресурс]: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19620100048/O/D19620048.pdf>

²⁰ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 6 września 2000 r. [Електронний ресурс]: <http://dziennikustaw.gov.pl/DU/2000/s/86/964>

²¹ W sprawie prowadzenia rejestru zabytków i centralnej ewidencji dóbr kultury. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 6 września 2000 r. [Електронний ресурс]: www.prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20000860965

²² O ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. [Електронний ресурс]: <http://dziennikustaw.gov.pl/du/2003/s/162/1568>

²³ W sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy. Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 sierpnia 2006 r. [Електронний ресурс]: <http://dziennikustaw.gov.pl/du/2006/s/156/1118>

²⁴ Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 р. №1805-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – №39. – С.333.

²⁵ Про охорону і використання пам'ятників історії та культури: Закон Української РСР від 13.07.1978 р., №3600-IX // Відомості Верховної Ради. – 1978. – №30. – С.426.

монументального мистецтва, об'єкти архітектури та містобудування, об'єкти садово-паркового мистецтва, ландшафтні, об'єкти науки і техніки) вважаються саме об'єктами культурної спадщини, а у законодавстві радянської України використовувалося поняття «пам'ятник історії та культури».

Що стосується опіки, то відповідно до ст. 5 польського закону, вона покладається на власників об'єктів, які повинні забезпечити: наукове вивчення і документування пам'ятки; проведення консерваційних, реставраційних та будівельних робіт; збереження і підтримання пам'ятки та її оточення в найкращому стані; використання пам'ятки у спосіб, що забезпечує збереження її цінності; сприяння популяризації та поширенню інформації про пам'ятку, її історичне та культурне значення.

На відміну від українського законодавства, серед норм польського чинного закону відсутнє поняття «культурна спадщина». Термін у формі «національна спадщина» фігурує лише в назвах деяких установ – Міністерство культури і національної спадщини, Інститут національної спадщини й державних посадових осіб Республіки Польща – міністр культури та національної спадщини.

Поняття «культурна спадщина» визначається Конвенцією про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини²⁶, прийнятою на 17-й Генеральній асамблеї ЮНЕСКО, яка відбулася в Парижі 1972 р. Документ вступив у силу 17 грудня 1975 р. На сьогодні ратифікований 193 державами, у тому числі Польщею (1976 р.)²⁷ та Україною (1988 р.)²⁸. Термін «культурна спадщина» продовжує вживатися й у польському пам'яткознавстві. Зокрема це поняття визначено Я.Прушинським у монографії «Спадщина культури Польщі»²⁹.

Близький термін «надбання культури» фігурував також у статтях попереднього польського закону «Про охорону надбань культури» (1962 р.). Польські пам'яткознавці у своїх студіях (зокрема Я.Слугоцький) порівнюють термінологічний апарат чинного та закону «Про охорону надбань культури» (1962 р.) і доводять беззаперечні переваги нового акта³⁰.

Конституція Польщі (1997 р.) теж використовує термін «надбання культури», зокрема у ст. 6 та 73: «Польська Республіка створює умови для поширення і рівного доступу до надбань культури, яка є джерелом ідентичності польського народу, його існування та розвитку» (ст. 6, п. 1); «Кожному гарантується свобода художньої творчості, наукових досліджень, а також оприлюднення їх результатів, свобода навчання, а також свобода користування надбаннями культури» (ст. 73)³¹.

Закон Польщі, замість термінів «надбання культури» і «культурна спадщина», визначених Конвенцією ЮНЕСКО (1972 р.), послуговується поняттям «пам'ятка». П. 1 ст. 3 визначає зміст поняття «пам'ятка» як «нерухомий або рухомий предмет, його частина чи поєднання частин, які є творінням людини або пов'язані з її діяльністю та є свідченням минулої епохи або подій, збереження яких викликано інтересами суспільства з урахуванням їх історичної, художньої чи наукової цінності».

²⁶ Конвенція «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» 1972 р. [Електронний ресурс]: <http://search.ligazakon>

²⁷ Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury na jej siedemnastej sesji [Електронний ресурс]: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id>

²⁸ Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини // Указ Президії Верховної Ради УРСР №6673-ХІ від 04.10.88 [Електронний ресурс]: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089

²⁹ Pruszyński J. Dziedzictwo kultury Polski: jego straty i ochrona prawna. – Т.1. – Kraków, 2001. – S.50.

³⁰ Sługocki J. Próby doprecyzowania pojęć prawnych na przykładzie ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami [Електронний ресурс]: http://www.wuwr.com.pl/upfiles/onlineTexts/boc_ksiega_52_slugocki.pdf

³¹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. [Електронний ресурс]: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm>

Закон Польщі містить детальний перелік видів пам'яток, що підлягають охороні та опіці, незалежно від стану їх збереженості. Класифікація проводиться за трьома базовими групами: нерухомі, рухомі та археологічні об'єкти спадщини.

Ст. 3 закону Польщі визначає зміст основних понять, зокрема, згідно із п. 2 ст. 3, «нерухома пам'ятка» – це споруда (нерухомість), її частина або ансамбль споруд; згідно із п. 3, «рухома пам'ятка» – це рухомий предмет, його частина або сукупність рухомих предметів; згідно з п. 4, «археологічна пам'ятка» – це нерухома пам'ятка, яка являє собою поверхневі, підземні або підводні залишки існування і діяльності людини, що складається з культурних шарів та продуктів (витворів), або їх слідів, що знаходяться в ній, або рухома пам'ятка, яка є цим продуктом (витвором). Закон Польщі містить також тлумачення інших пам'яткознавчих термінів. Так, відповідно до п. 13 ст. 3, «історичний ансамбль будівель» – це поєднана у просторі група споруд, що вирізняється своєю архітектурною формою, стилем, застосованими матеріалами, функцією, часом створення або у зв'язку з історичними подіями; за п. 14, «культурний ландшафт» – ландшафт, що включає елементи природи та продукти цивілізації, історично сформовані внаслідок природних чинників та діяльності людини; відповідно до п. 15, «оточення» – територія навколо або біля пам'ятки, рішення про включення до реєстру якого має своєю ціллю захистити візуальну цінність об'єкта, а також зберегти його від зовнішніх шкідливих факторів.

У ст. 6 закону Польщі (§1, п. 1), до категорії нерухомих пам'яток віднесено: культурні ландшафти, комплекси міських та сільських будівель та архітектурні ансамблі, витвори будівництва і архітектури; витвори оборонного будівництва; технічні об'єкти, в тому числі копальні, заводи, електростанції та інші промислові споруди; кладовища; парки, сади та інші форми висадженої зелені; пам'ятні місця, пов'язані з історичними подіями або діяльністю видатних особистостей чи організацій.

Пам'ятками археології, згідно з п. 3 ст. 6, є збережені території передісторичних та історичних поселень, могильники, кургани і релікти господарчої, релігійної або мистецької діяльності. Охороні можуть також підлягати географічні назви, історичні або традиційні назви містобудівних та архітектурних об'єктів і населених пунктів (ст. 6, п. 2)³². Закон Польщі постійно оновлюється та вдосконалюється змінами і доповненнями³³.

Зіставимо польське та українське пам'яткоохоронне законодавство. Отже, згідно зі ст. 2 закону України, за типами об'єкти культурної спадщини поділяються на:

- споруди (витвори) – твори архітектури та інженерного мистецтва, твори монументальної скульптури та монументального малярства, археологічні об'єкти, печери з наявними свідченнями життєдіяльності людини, будівлі або приміщення в них, що зберегли автентичні свідчення про визначні історичні події, життя та діяльність відомих осіб;
- комплекси (ансамблі) – топографічно визначені сукупності окремих або поєднаних між собою об'єктів культурної спадщини;
- визначні місця – зони або ландшафти, природно-антропогенні витвори, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду.

³² О zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ustawy o ochronie przyrody. Ustawa z dnia 3 stycznia 2018 r. [Електронний ресурс]: <http://www.dziennikustaw.gov.pl/du/2018/10/1>

³³ О zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ustawy o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ustawy o museach. Ustawa z dnia 4 listopada 2016 r. [Електронний ресурс]: <http://www.dziennikustaw.gov.pl/du/2016/1887/1>

За видами об'єкти культурної спадщини поділяються на:

– археологічні – рештки життєдіяльності людини (нерухомі об'єкти культурної спадщини: городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, їх залишки чи руїни, мегаліти, печери, наскельні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, а також пов'язані з ними рухомі предмети), що містяться під землею поверхнею та під водою і є невідтворюваним джерелом інформації про зародження і розвиток цивілізації;

– історичні – будинки, споруди, їх комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військово-службовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів;

– об'єкти монументального мистецтва – твори образотворчого мистецтва: як самостійні (окремі), так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями);

– об'єкти архітектури та містобудування – окремі архітектурні споруди, а також пов'язані з ними твори монументального, декоративного та образотворчого мистецтва, які характеризуються відзнаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій або авторів; природно-архітектурні комплекси (ансамблі), історичні центри, вулиці, квартали, площі, залишки давнього розпланування та забудови, що є носієм певних містобудівних ідей;

– об'єкти садово-паркового мистецтва – поєднання паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами;

– ландшафтні – природні території, які мають історичну цінність;

– об'єкти науки і техніки – унікальні промислові, виробничі, науково-виробничі, інженерні, інженерно-транспортні, видобувні об'єкти, що визначають рівень розвитку науки і техніки певної епохи, певних наукових напрямів або промислових галузей.

Закон України, починаючи з 2000 р. (часу його ухвалення) постійно оновлюється та вдосконалюється.

Система державного управління у сфері охорони культурної спадщини в Польщі зазнала значних змін за останні десятиліття. Реалізація завдань, спрямованих на забезпечення постійного збереження пам'яток у найкращому стані є головним змістом діяльності органів охорони пам'яток. Відповідно до ст. 89 закону Польщі, до головних повноважних осіб у цій сфері належать:

– міністр, відповідальний за культуру та охорону національної спадщини, від його імені завдання у цій сфері виконує генеральний хранитель пам'яток;

– воевода, від його імені виконує завдання в цій галузі воеводський хранитель.

Усі питання культурної спадщини в Польщі перебувають у віданні Міністерства культури і національної спадщини та управління територіального хранителя пам'яток. У складі відомства діють департамент культурної спадщини та департамент охорони пам'яток.

Безпосередньо завдання організації охорони пам'яток й опіки над ними покладено на генерального хранителя пам'яток, який, згідно із законом Польщі, є державним секретарем або заступником державного секретаря Міністерства культури і національної спадщини Польщі.

На місцевому рівні за охорону пам'яток відповідає воєводський хранитель пам'яток. У своїй діяльності він спирається на воєводську службу охорони пам'яток. Як бачимо, більша частина повноважень управління сферою охорони культурної спадщини в Польщі віддана на місцевий рівень. Тобто, зобов'язання і права місцевих органів влади в Польщі щодо збереження пам'яток культурної спадщини не просто прописані у законі Польщі, а реально діють та впроваджуються в життя.

Всі практичні заходи стосовно робіт з дослідження, фіксації та збереження об'єктів культурної спадщини перебувають у віданні органів місцевого самоврядування і забезпечуються законом Польщі «Про самоврядування воєводства». Необхідно зазначити, що зміст цього закону, зокрема, п. 7 ст. 11 містить поняття «культурна спадщина». В ній визначається серед основних цілей стратегії розвитку воєводства і «сприяння розвитку культури, а також здійснення опіки над культурною спадщиною та її раціональним використанням»³⁴.

Важливою установою, що опікується пам'ятками на загальнодержавному рівні, є Національний інститут спадщини (аналог Українського державного інституту культурної спадщини)³⁵. Він підпорядковується Міністерству культури Польщі, а його місію визначено так: «Створити основу для забезпечення сталого збереження спадщини, збираючи і поширюючи знання про пам'ятки, запровадити стандарти для їх збереження та охорони, а також формувати суспільну обізнаність з метою збереження культурної спадщини Польщі для майбутніх поколінь»³⁶.

Законом України (розд. II «Управління охороною культурної спадщини») визначено, що державне управління у сфері охорони культурної спадщини покладається на Кабінет Міністрів України та спеціально вповноважені органи охорони культурної спадщини.

В Україні державне управління й контроль у сфері охорони культурної спадщини покладаються на центральні органи виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини (Державна служба охорони культурної спадщини України, Державна інспекція культурної спадщини України); органи охорони культурної спадщини обласних, Київської міської державних адміністрацій, районних державних адміністрацій; органи охорони культурної спадщини місцевого самоврядування. На рівні регіональної влади питання, пов'язані з охороною культурної спадщини, належать до компетенції управлінь культури обласних державних адміністрацій та частково управлінь архітектури та містобудування.

Пам'яткоохоронні акценти дуже важливі для України в контексті децентралізації, яка в нас поки що порушує баланс охорони пам'яток культурної спадщини, що був раніше. Тому тут потрібно на законодавчому рівні відпрацювати дієвий механізм охорони пам'яток у реаліях сьогодення.

Важлива роль у сфері охорони культурної спадщини відведена Українському державному інституту культурної спадщини. Це культурно-просвітницька установа, що належить до сфери управління Міністерства культури та інформаційної політики України, заснована на державній формі власності. Метою інституту є охорона, збереження й популяризація культурних надбань і цінностей.

Розглянемо форми охорони пам'яток у Польщі. На нашу думку, цей досвід досить цікавий. Ст. 7 польського закону визначає їх так: занесення до реєстру пам'яток; визнання «пам'яткою історії»; створення культурного парку; встановлення охорони на місцевому рівні господарювання.

³⁴ O samorządzie województwa. Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. [Електронний ресурс]: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19980910576>

³⁵ Narodowy Instytut Dziedzictwa. [Електронний ресурс]: https://www.nid.pl/pl/O_NID

³⁶ Misja Narodowego Instytutu Dziedzictwa [Електронний ресурс]: https://www.nid.pl/pl/O_NID/Misja_instytutu/

Додатково до наявних із 2003 р. форм охорони пам'яток нещодавно запроваджено нову – занесення до реєстру скарбів спадщини (п. 1а), але це стосується лише рухомих пам'яток, що мають особливу культурну цінність для держави. Розпорядженням міністра культури й національної спадщини від 28 квітня 2017 р. було закріплено порядок внесення пам'яток до вказаного реєстру³⁷.

Отже для нерухомих пам'яток встановлено чотири згаданих форми охорони. Найбільш поширена – внесення до реєстру пам'яток. Його створено згідно з розпорядженням президента Польщі від 6 березня 1928 р. «Про опіку над пам'ятками» та функціонує впродовж десятиліть на основі незмінних принципів. Внесення окремого об'єкта до реєстру є кульмінацією адміністративної процедури, якій передують тривала підготовча робота.

Крім закону Польщі правовою основою функціонування реєстру є видані на його підставі підзаконні акти, а також розпорядження міністра культури й національної спадщини від 26 травня 2011 р. у справі ведення реєстру пам'яток, загальнонаціонального, воєводського і гмінного обліку пам'яток, а також національного списку пам'яток, викрадених або незаконно вивезених за кордон³⁸.

Пам'ятка культурної спадщини заноситься до реєстру на підставі рішення, виданого воєводським хранителем пам'яток за зверненням її власника або постійного користувача землі, на якій знаходиться об'єкт. За відсутності заперечень або зауважень рішення воєводського хранителя набирає правової сили. Після цього пам'ятка отримує номер у реєстрі відповідно до поточного запису у книзі реєстру пам'яток³⁹.

Реєстр Польщі ведеться у формі книг, позначених літерами: «А» – для нерухомих, «В» – для рухомих, «С» – для археологічних пам'яток. Інформація про пам'ятку включає: назву, час її створення, номер у реєстрі та дату внесення в нього⁴⁰. На сьогодні реєстр містить загалом 71 041 нерухому пам'ятку в усіх воєводствах країни⁴¹. Стосовно археологічних пам'яток, то їх внесено 7628 (також локалізовані на території всієї Польщі). Найбільша їх кількість знаходиться в Нижньосилезькому воєводстві – 1469⁴².

Інформація щодо місцезнаходження об'єктів культурної спадщини, які знаходяться під охороною і вписані до книг «А» і «С» реєстру, опрацьована на підставі рішень, надісланих до Національного інституту спадщини від воєводського хранителя пам'яток і доступна на порталі, адміністрованому вказаним інститутом⁴³.

Пам'ятка культурної спадщини, занесена до реєстру, яка була знищена в тій мірі, в якій вона втрачає історичну, художню чи наукову цінність або значення якої було покладено в основу рішення про занесення її до реєстру пам'яток, не підтверджене новими висновками, може бути вилучена з реєстру⁴⁴. Він постійно оновлюється та оприлюднюється на веб-сайті Національного інституту спадщини.

³⁷ W sprawie Listy Skarbów Dziedzictwa. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 28 kwietnia 2017 r. [Електронний ресурс]: <http://dziennikustaw.gov.pl/DU/2017/928/1>

³⁸ W sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem [Електронний ресурс]: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20111130661>

³⁹ Raport o stanie zachowania zabytków w Polsce 2017 [Електронний ресурс]: https://nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/

⁴⁰ Zabytki Województwa Dolnośląskie [Електронний ресурс]: https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/stan%20na%2030.06.2018/DLN-rej.pdf

⁴¹ Zabytki w Polsce [Електронний ресурс]: https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/

⁴² Zabytki archeologiczne w Polsce [Електронний ресурс]: https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-archeologicznych

⁴³ Mapy zabytkow [Електронний ресурс]: <http://mapy.zabytek.gov.pl>

⁴⁴ Rejestr-zabytkow [Електронний ресурс]: www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/

У Польщі створено 35 культурних парків на території 13 воєводств, найбільше – у Нижньосилезькому (6 парків). Крім того, 14 пам'яток культурної спадщини охороняються додатково міжнародними нормами захисту, їх визнано світовим надбанням та внесено у Список усесвітньої культурної і природної спадщини ЮНЕСКО, ще 5 – до Попереднього списку об'єктів усесвітньої спадщини ЮНЕСКО⁴⁵.

Відповідно до закону України, «об'єкти культурної спадщини, незалежно від форм власності, відповідно до їхньої археологічної, естетичної, етнологічної, історичної, мистецької, наукової чи художньої цінності підлягають реєстрації шляхом внесення до реєстру України за категоріями національного та місцевого значення пам'ятки. Зі внесенням до реєстру на об'єкт культурної спадщини, на всі його складові елементи поширюється правовий статус пам'ятки».

Для занесення об'єкта культурної спадщини до реєстру України необхідно подати до Міністерства культури та інформаційної політики України, як центрального органу у сфері охорони культурної спадщини, облікову картку, акт технічного стану, коротку історичну довідку та фотофіксацію сучасного стану об'єкта (раніше потрібно було надати ще й довідку про майнову цінність об'єкта). Інші складові облікової документації на пам'ятку складаються після внесення її до реєстру й на основі більш поглиблених досліджень (паспорт та вкопювання з генплану).

Занесення об'єктів культурної спадщини до реєстру України та внесення змін до нього провадяться за постановою уряду за поданням центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини – для пам'яток національного значення; або за рішенням центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини за поданням відповідних органів охорони культурної спадщини, або за поданням Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, інших громадських організацій, до статутних завдань яких входить питання охорони культурної спадщини – для пам'яток місцевого значення. Реєстр України є відкритим поточним документом. Його оновлення здійснюється систематично в міру наповнення.

За інформацією Міністерства культури та інформаційної політики України, на сьогодні в нашій країні налічується понад 143 тис. пам'яток культурної спадщини, з них 72 тис. пам'яток археології, понад 52 тис. історії, близько 16 тис. архітектури та містобудування, майже 3 тис. монументального мистецтва, 350 пам'яток садово-паркового мистецтва. Кількість пам'яток, внесених до реєстру України з 2005 по 2021 рр., становить: національного значення – 1168; місцевого – 18 338. Розглянемо їх кількість детальніше: в АР Крим налічується 227 пам'яток національного значення, 1244 місцевого; у Вінницькій обл. – 28 і 47; у Волинській – 23 і 20; у Дніпропетровській – 30 та 2384; у Донецькій – 14 і 83; у Житомирській – 16 та 66; у Закарпатській – 54 і 2; у Запорізькій – 12 та 427; в Івано-Франківській – 31 й 49; у Київській – 39 та 200; у Кіровоградській – 6 і 57; у Луганській – 19 та 478; у Львівській – 45 і 1963; у Миколаївській – 30 та 6; в Одеській – 27 і 1104; у Полтавській – 36 та 1294; у Рівненській – 17 і 12; у Сумській – 37 та 2442; у Тернопільській – 5 і 218; у Харківській – 36 та 3710; у Херсонській – 36 і 14; у Хмельницькій – 22 та 162; у Черкаській – 41 і 54; у Чернівецькій – 18 та 743; у Чернігівській – 80 і 457; у Києві – 205 і 1070; у Севастополі – 34 й 32⁴⁶.

Усі пам'ятки культурної спадщини розподілені між трьома формами власності: державною, комунальною, приватною. Найбільш звичною для нас є державна форма власності, тому що зрозуміло – якщо пам'ятка належить державі, то її повинні зберегти.

⁴⁵ UNESCO World Heritage Center. Properties inscribed on the World Heritage List [Електронний ресурс]: <http://whc.unesco.org/en/statesparties/pl>

⁴⁶ Поточний архів Міністерства культури та інформаційної політики України.

До Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО було включено архітектурні ансамблі Софійського собору, Києво-Печерської лаври, історичний центр Львова. Також у складі транскордонної номінації Геодезична дуга Струве до списку ввійшли 4 її пункти в межах України: Баранівка, Катеринівка, Старонекрасівка, Фельштин (Хмельницька та Одеська обл.). До Попереднього списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО включено 17 українських об'єктів культурної спадщини. У вказаному списку знаходяться ті, що були внесені в 1985, 1989, 2000, 2003, 2006, 2007, 2009 рр.

Отже підіб'ємо підсумки, порівняємо та здійснимо аналіз відповідних законів Польщі та України. Стосовно термінології, яка використовується в пам'яткоохоронному законодавстві обох країн, необхідно зазначити про кардинально різний підхід. Хоча це не змінює ставлення й не зменшує уваги ані Польщі, ані України до своєї культурної спадщини. Національні законодавства формувалися під впливом різних факторів.

Закон Польщі чітко розмежує поняття «охорона пам'яток» та «опіка над пам'ятками». Перше є предметом діяльності органів публічної адміністрації, а друге – власників пам'ятки. На відміну від українського законодавства, серед норм польського закону відсутнє поняття «культурна спадщина». Термін у формі «національна спадщина» фігурує лише в назвах деяких установ – Міністерство культури і національної спадщини, Інститут національної спадщини, а також державних посадових осіб – міністр культури і національної спадщини. Закон Польщі, замість термінів «надбання культури» й «культурна спадщина», визначених Конвенцією ЮНЕСКО (1972 р.), послуговується поняттям «пам'ятка».

Закон України чітко трактує поняття «культурна спадщина», «об'єкт культурної спадщини», «пам'ятка», «охорона культурної спадщини» тощо. Необхідно зазначити, що у законі Української РСР «Про охорону і використання пам'ятників історії та культури» (1978 р.) поняття «пам'ятка» не було, натомість використовувався термін «пам'ятник». Крім того, в українському пам'яткоохоронному законодавстві всі об'єкти культурної спадщини незалежно від виду (археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтні, науки й техніки) вважаються саме об'єктами культурної спадщини, а у законодавстві радянської України використовувалося поняття «пам'ятник історії та культури». Категорії, типи, види пам'яток культурної спадщини в пам'яткоохоронних законодавствах Польщі та України також прописані по-різному.

На наш погляд, в Україні для вдосконалення законодавчої та нормативно-правової бази необхідно:

- доопрацювання нової Інструкції до складання історико-архітектурних опорних планів населених місць України;
- доопрацювання та ухвалення законопроекту про меценатство;
- внесення змін до закону України «Про туризм»⁴⁷ із метою запровадження норми про відрахування надходжень від туристичної діяльності на охорону й реставрацію пам'яток культурної спадщини;
- уточнення та унормування ключових понять, визначених законом України (пам'ятки містобудування, ландшафту тощо);
- визначення та унормування поняття «історичне село»;
- розробка Положення про культурні ландшафти України;
- завершення розробки Положення про визначне місце (в частині критеріїв пам'яток культурних ландшафтів);
- розробка Положення про археологічні парки.

⁴⁷ Закон України «Про туризм» [Електронний ресурс]: <http://www.rada.gov.ua>

Система державного управління у сфері охорони культурної спадщини Польщі та України дещо схожа, але має певні відмінності. Необхідно зазначити, що у сусідній країні, наприклад, сформована й ефективно функціонує жорстка управлінська вертикаль у пам'яткоохоронній галузі. Контроль здійснюється від профільного міністерства до воєводського, повітового та гмінного рівня.

До головних повноважних осіб у сфері охорони культурної спадщини Польщі належать міністр, який відповідає за культуру та охорону національної спадщини (від його імені завдання в цій галузі виконує генеральний хранитель пам'яток), і воєвода (від його імені виконує завдання у вказаній сфері воєводський хранитель).

Воєводський хранитель пам'яток, який на місцевому рівні відповідає за охорону пам'яток, узгоджує воєводські, повітові, гмінні програми опіки над пам'ятками, а також відповідає за реалізацію завдань Національної програми з охорони пам'яток на рівні воєводства, ведення реєстру й воєводського обліку пам'яток, збір документації, складання планів фінансування тощо. У своїй діяльності він спирається на воєводську службу охорони пам'яток.

Крім того, всі практичні заходи стосовно робіт з дослідження, фіксації та збереження об'єктів культурної спадщини перебувають у віданні органів місцевого самоврядування та забезпечуються законом «Про самоврядування воєводства».

В Україні державне управління й контроль у сфері охорони культурної спадщини покладаються на центральні органи виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини (Державна служба охорони культурної спадщини України, Державна інспекція культурної спадщини України); органи охорони культурної спадщини обласних, Київської міської державних адміністрацій, районних державних адміністрацій; органи охорони культурної спадщини місцевого самоврядування. Прописано все чітко, проте практичний досвід показує, що українська система управління пам'яткоохоронною галуззю розбалансована через розмиття реальної управлінської вертикалі. Пам'яткоохоронні акценти дуже важливі для нашої країни в контексті децентралізації, яка в нас поки що порушує баланс охорони пам'яток культурної спадщини, який був раніше. Тому тут потрібно на законодавчому рівні відпрацювати дієвий механізм охорони пам'яток у реаліях сьогодення.

Проаналізувавши польський пам'яткоохоронний досвід, на нашу думку, в Україні необхідна оптимізація організаційно-управлінської структури:

- перетворення Державної служби охорони культурної спадщини України та Державної інспекції культурної спадщини України у функціональний підрозділ Міністерства культури та інформаційної політики України, який матиме вертикально-інтегровану структуру зі структурними підрозділами на рівні обласних і районних адміністрацій;
- подальша інтеграція на адміністративному рівні державного управління у сфері охорони культурної спадщини;
- розробка системи і методології підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів для наукової, проектної й виробничої діяльності в пам'яткоохоронній галузі;
- створення Міжнародного центру з підвищення кваліфікації та обміну досвідом у сфері охорони культурної спадщини;
- реалізація навчальних та інформаційних програм для зазначеної галузі.

Щодо форм охорони пам'яток культурної спадщини у сусідній країні, то цей досвід є досить цікавим. Закон Польщі визначає чотири форми охорони пам'яток: занесення до реєстру пам'яток; визнання «пам'яткою історії»; створення культурного парку; встановлення охорони на місцевому рівні господарювання. За нормами польського законодавства, облік пам'яток ведеться на загальнонаціональному, воєводському та гмінному рівнях.

У нашій державі основною ж формою охорони пам'яток є занесення об'єктів культурної спадщини до реєстру України, який було задекларовано в законі України в 2000 р. Реєстр – це не список пам'яток, це інформаційний банк даних для управління та вироблення державної стратегії, формування наукових програм, фінансування реставрації, створення інфраструктури туризму, організації культурно-просвітницької діяльності.

Проблема обліку об'єктів культурної спадщини в Україні досягла критичного рівня, гостро бракує актуальної та достовірної інформації про стан пам'яток. Реєстр являє собою лише статичний перелік об'єктів за декількома параметрами, але не містить даних про межі території пам'яток, зони та предмет охорони, стан збереження, геопросторових даних, відомостей про власників, пов'язану діяльність різних суб'єктів тощо.

Натомість загальною світовою тенденцією є не тільки формування національних електронних реєстрів, а й зведених міжнародних банків даних про об'єкти культурної спадщини (рухомі, нерухомі, нематеріальні). Фундаментальною базою для цього є послідовний розвиток теоретичної та методичної бази, профільних стандартів і метаданих.

Можна констатувати, що чинні сьогодні процеси обліку пам'яток та реєстрації інформації не відповідають сучасним викликам і потребам суспільства, не дають уявлення про реальний стан об'єктів культурної спадщини. Відсутність чітких і прозорих механізмів формування актуальних наборів даних та забезпечення публічного доступу до них підвищує ризики корупційних дій і зловживань у сфері збереження й використання об'єктів культурної спадщини.

Таким чином, запровадження електронної форми реєстру України дасть змогу швидше, ефективніше, прозоріше його формувати та наповнювати. Це – довгоочікуваний поступ у сфері охорони культурної спадщини, і хочеться сподіватися, що вказана форма реєстру почне функціонувати найближчим часом.

На наш погляд, в Україні для вдосконалення системи обліку й контролю за станом використання, збереження та реставрації пам'яток необхідне:

- запровадження стандартів методології пам'яток;
- впровадження єдиної системи документування культурної спадщини та збереження документації;
- створення регіональних осередків з метою впровадження науково-методичних документів і контролю за здійсненням робіт на об'єктах культурної спадщини.

Слід зазначити, що поляки особливо бережуть, цінують та охороняють свою культурну спадщину, про що свідчать терміни із самої назви польського закону: не просто «охорона культурної спадщини», а «охорона й опіка над пам'ятками».

Таким чином, можна констатувати, що пам'яткоохоронний досвід Республіки Польща цікавий для України. Цей досвід частково можна переймати нашої державі, але за умови врахування власних національних і ментальних особливостей. У сфері охорони культурної спадщини нагромадилося чимало невирішених питань і їх необхідно розв'язувати. Це потребує політичної волі керівництва держави, побудови чіткої вертикалі органів управління пам'яткоохоронною галуззю, компетентності держслужбовців у вказаній сфері та пам'яткоохоронців, а також збалансування спеціалізованої законодавчої бази (врегулювання всіх нормативно-правових актів).

REFERENCES

1. Denysenko, H., Denysenko, O. (2014). "Zvid pamiatok istorii ta kultury": realizatsiia proektu v postradianskykh derzhavakh. *Pratsi Naukovo-doslidnogo instytutu pamiatkookhoronnykh doslidzhen*, 9, 372–382. [in Ukrainian].
2. Egorov, V. (1988). Razvitiie i stanovlenie poniatia „pamiatnik istorii”. *Istoria SSSR*, 1, 100–106. [in Russian].
3. Filatov, A. (2000). Zarubizhnyi dosvid derzhavnoho upravlinnia okhoronoiu kulturnoi spadshchyny. *Visnyk UADU*, 1, 39–45. [in Ukrainian].
4. Filatov, A. (2003). Zarubezhnyi opyt gosudarstvennogo upravleniia okhronoi kulturnoho nasledia. *Istoricheskoe nasledie Kryma*, 1, 16–23, 31–36. [in Russian].

5. Horbyk, V. (1996). Zarubizhnyi dosvid zberezhennia pamiatok istorii ta kultury i yoho vykorystannia v Ukraini. *Kyivska starovyna*, 4/5, 134–146. [in Ukrainian].
6. Horbyk, V., Denysenko, H. (2012). „Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy” u doslidzhenni i okhoroni kulturnoi spadshchyny: dosvid, problemy, perspektivy. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Kosarevskij, A. (1987). Okhrane pamiatnikov – sistemnyj podkhod. *Stroitelstvo i arkhitektura*, 11, 20–21. [in Russian].
8. Kot, S. (2018). *Pro stan zberezhennia kulturnoi spadshchyny Ukrainy (Informatsiino-analitychni materialy do parlamentykykh slukhan “Stan, problemy ta perspektivy okhorony kulturnoi spadshchyny v Ukraini”, 18 kvitnia 2018 r.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Lytovchenko, V. (2014). Rol YuNESKO v okhoroni ta zberezhenni kulturnoi spadshchyny v Ukraini (1954–2010 rr.) (*Extended abstract of Candidate’s thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
10. Melnychuk, O. (2003). Vsesvitnia kulturna ta pryrodna spadshchyna yak skladova kontseptsii zahalnoi spadshchyny liudstva. *Pravo Ukrainy*, 12, 93–97. [in Ukrainian].
11. Melnychuk, O. (2008). *Mizhnarodno-pravovyi status vsesvitnoi kulturnoi i pryrodnoi spadshchyny*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Nadyrova, O. (2009). Diialnist derzhavnykh i hromadskykh orhanizatsii Frantsii po zberezhenni kulturnoi spadshchyny (1991–2004 rr.). (*Extended abstract of Candidate’s thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
13. Prokopenko, L., Hevel, K. (2012). Dosvid derzhavnoho upravlinnia u sferi zberezhennia kulturnoi spadshchyny v krainakh YeS. *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia*, 1(12), 57–65. [in Ukrainian].
14. Tronko, P., Veremnych, Ya. (2000). Istorychni mista v systemi pamiatkookhoronnoi diialnosti ta rehionalno-istorychnykh doslidzhen. *Spetsialni istorychni dysypliny*, 4, 355–369. [in Ukrainian].
15. Tronko, P., Veremnych, Ya. (2009). Istoryчне misto yak kulturna tsinnist i obiekt pamiatkookhorony. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, 15, 171–183. [in Ukrainian].
16. Tytova, O. (2007). Zvitno-vyborchi zbory ukrainskoho komitetu ICOMOS. *Vistryk Ukrainskoho komitetu ICOMOS*, 1, 6–11. [in Ukrainian].

Roman KHARKOVENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D.in History),
 Docent at Art Expertise Department,
 National Academy of Government Managerial Staff of Culture and Arts
 (Kyiv, Ukraine), kredoz3@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3447-1391>

Comparative Analysis of the Monument Protection Legislation of Poland and Ukraine

Abstract. The purpose of the study is to highlight and compare features of the monument protection legislation of Poland and Ukraine. **Methodology** consists in application of methods of historicism, systematicity, general scientific methods of logic, comparative analysis, special-historical methods (historiographical analysis, retrospective analysis, chronology, historical-systemic, historical-genetic, comparative-historical). **Scientific novelty.** The historical origins and factors of formation of the monument protection legislation of Poland and Ukraine, the issues of cultural policy and preservation of the national heritage are clarified. **Conclusions.** Having analyzed the Polish monument protection experience, in our opinion, in Ukraine it is necessary to optimize the organizational and managerial structure: transformation of the State Service for Cultural Heritage Protection of Ukraine and the State Inspectorate for Cultural Heritage of Ukraine into a functional unit of the Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine, which will have a vertically integrated structure with structural units at regional and district administrations; further integration at the administrative level of government control in the field of cultural heritage protection; development of a system and **methodology** of training, retraining and advanced training of personnel for scientific, design and production activities in the field of monument protection; creation of the International Centre for Professional Development and exchange of experience in the field of cultural heritage protection; implementation of training and information programmes for this area. Thus, it can be stated that the monument protection experience of the Republic of Poland is interesting for Ukraine. This experience can be partially adopted by our state, but subject to its own national and mental characteristics. In the cultural heritage protection area of Ukraine there are enough unresolved issues and they need to be addressed. This requires the political will of the state leadership, the construction of a clear vertical of management bodies in the monument protection area, the competence of civil servants in this area and monument guards, as well as balancing the legal framework (settlement of all laws and regulations) in this area.

Keywords: cultural heritage, monument protection area, cultural policy, cultural heritage monument, cultural heritage site.

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Шевчук А.

Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). – Житомир: Євенок, 2022. – 580 с.

Розбудові й удосконаленню судової влади у сучасному світі приділяється багато уваги. Кожна держава та кожна спільнота має право на справедливе правосуддя. Але у багатьох суспільствах у поняття «справедливість» часто вкладається різний зміст. А великою мірою саме рівень справедливості судової влади дає змогу дійти розуміння про те, наскільки демократичним є те чи інше

суспільство, чи в ньому переважає авторитаризм. Тому вкрай важливим для кожної країни є побудова якісної судової системи, діяльність якої буде орієнтована на реалізацію права громадян на справедливість. Зробити це належним чином має допомогти, у тому числі, вивчення історичного досвіду діяльності судових органів.

З огляду на це запропонована до обговорення монографія Андрія Шевчука є вкрай актуальною, а сама праця своєчасною, суспільно важливою. Автор досить чітко сформулював поставлені мету та завдання, логічно й переконливо аргументував хронологічні межі дослідження.

Фактично, період, якому присвятив своє дослідження А.Шевчук, був часом активних спроб російського імперського уряду здобути лояльність еліт колишньої Речі Посполитої. А в обмін на таку лояльність шляхті обіцявся захист її майнових прав і терпимість до правової специфіки регіону¹. За словами автора, «інкорпорація правобережних територій у складі Російської імперії зіткнула два світи». Росія отримала внаслідок поділів Речі Посполитої великі й густонаселені території, які за культурним та економічним рівнем були більш розвинутими, ніж так звані «великоросійські» губернії². Імперія на правобережних українських землях «успадкувала від Речі Посполитої чисельну [...] шляхту, яка складала близько 8% населення території»³. Це був один із найвищих відсоткових показників співвідношення еліт до решти населення в Європі. І для того, щоб заручитися підтримкою шляхти, російський уряд залишав польські юридичні норми, Литовський статут. В усіх сферах, зокрема судовій, переважна більшість місцевих чиновників зберегла за собою посади. Губернські дворянські зібрання навіть могли обирати повітових суддів, засідателів та ін.

Імперська влада наприкінці XVIII – на початку XIX ст. фактично намагалася, з одного боку, встановити контроль над суспільно-політичним життям колишніх територій Речі Посполитої, а з іншого – виявляти лояльність до місцевих еліт,

¹ Западные окраины Российской империи. – Москва, 2007. – С.76–78.

² Там же. – С.73.

³ Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2005. – С.83.

паралельно намагаючись злити їх із російським дворянством (хоча, у принципі, це також був один зі шляхів установлення контролю). Та попри все, правобережне шляхетство значною мірою залишалося опозиційним і до російського уряду, і до російського дворянства, про що свідчать непоодинокі приклади⁴.

Враховуючи зазначені особливості у відносинах російського уряду з елітами правобережних губерній, заявлена автором тематика дослідження вбачається особливо науково гострою. Саме через судову владу імперська влада в досліджуваній період чи не найбільше впливала на суспільні відносини, впроваджував державну ідеологію.

Перший розділ монографії традиційно присвячений вивченню досягнень попередників у заявленій автором тематичній площині та дотичних темах. Крім того, детально та досить повно проаналізовано наявні джерела з числа як архівних, так й опублікованих. Історіографічний доробок попередників А.Шевчук розглянув за хронологічним принципом: блок досліджень дорадянського періоду, радянського, пострадянського. Абсолютно погоджуємося з авторським висновком про те, що історики дорадянського періоду зосереджували свою увагу здебільшого саме на теоретичних аспектах функціонування судів кінця XVIII – першої половини XIX ст., наголошуючи більше на негативних рисах тогочасного судівництва. У радянські часи історики дещо розширили коло проблемних питань у контексті вивчення російського імперського судочинства, залучивши значні масиви архівних джерел. Але оціночні судження все ж ґрунтувалися здебільшого на «класовому підході», що часто не сприяло досягненню об'єктивної істини.

Широкі можливості вивчати минуле, спираючись на принципи об'єктивності, у науковців із теренів колишнього СРСР з'явилися після 1991 р. (багато західних учених могли це робити й у попередні часи, але більшості з них, за рідкісними винятками, бракувало доступу до необхідних джерел, що зберігалися на той час у радянських архівосховищах). Крім тих, які безпосередньо стосуються досліджуваної проблеми, А.Шевчук вивчив праці сучасних українських і зарубіжних науковців, які розглядали різні аспекти судочинства в регіонах Російської імперії, не торкаючись при цьому українського Правобережжя. На нашу думку, це дозволило авторові максимально вдало визначитися зі структурою роботи, метою та дослідницькими завданнями, застосувати найбільш ефективні методи і принципи для їх досягнення.

Безумовною перевагою став і той факт, що окрему увагу в рецензованій праці приділено напрацюванням науковців, присвяченим різним аспектам інкорпорації Правобережжя України до складу Російської імперії. Хоча, слід зазначити, що спектр таких праць значно більш широкий, ніж наведений автором⁵.

У цілому ж погоджуємося з А.Шевчуком, що історія судової влади у Правобережній Україні кінця XVIII – першої третини XIX ст. вивчена не повною мірою, і ця тематична площина є перспективною для подальших досліджень.

Також зауважимо, що у частині, присвяченій вивченню історіографії питання, автору варто було б уникнути визначень на зразок «дореволюційний» (коли йдеться про історіографію чи конкретних дослідників до 1917 р.). Тим більше, що сам же науковець як синонім до такого визначення використовує значно більш вдалий термін «дорадянський».

⁴ Барвінок О. Шляхетське самоврядування на Поділлі до повстання 1830–1831 рр. // Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів / За ред. І.Кривошеї, Н.Моравця. – К., 2017. – С.107; *Свербигуз В.* Старосвітське панство. – К., 2021. – С.127–129.

⁵ Западные окраины Российской империи. – С.63–80, 429–464; Барвінок О. Шляхетське самоврядування на Поділлі... – С.97–108; *Degtyarev S.I., Nazarov M.S., Polyakova L.G., Gut J.* The Local Titulature in the System of Civil Rank Production of the Russian Empire on the Ukrainian Lands in the Last Quarter of the XVIII c. // *Bylye Gody.* – 2020. – Vol.55. – Is.1. – P.49–56.

Щодо залученого масиву джерел, то всього автор використав при написанні монографії близько 400 архівних справ із 7 архівосховищ України та близько 160 опублікованих джерел, довідкових видань і мемуарів. Значну увагу А.Шевчук приділив вивченню нормативної бази, у тому числі актам, опублікованим у «Повному зібранні законів Російської імперії» (114 позицій). Ці законодавчі документи чітко висвітлюють послідовність конкретних інкорпоративних рішень російської влади щодо річпосполитського соціуму (перш за все еліт), бюрократичного апарату приєднаних територій, зокрема трансформацій у сфері судочинства.

Другий розділ монографії присвячено побудові російського імперського правосуддя на українському Правобережжі. І в контексті цього розділу важливим та позитивним, на нашу думку, є здійснений історичний екскурс у систему судочинства, що існувала на правобережних українських землях у часи їх перебування у складі Речі Посполитої. Це, безумовно, дає можливість краще зрозуміти зміни, які відбулися в досліджуваній період унаслідок проникнення в місцеве судочинство російських судових практик. І це є також безперечним плюсом книги. А.Шевчук досить детально роз'яснив переваги річпосполитського суду над російським імперським, зокрема вказавши на розгалуженість і незалежність першого від державного втручання. Авторитет чиновників судових органів був високим у суспільстві, що не завжди було зрозумілим для представників російської влади. Під час запровадження російського судоустрою суди на Правобережжі втратили свою незалежність від державної влади, судді обиралися на визначені терміни, а наявний у попередні часи інститут адвокатури було скасовано, хоча пізніше його й відновили (але російські можновладці ставилися до нього вкрай підозріло та вважали шкідливим для суспільства). Фактично суд, хоч великою мірою залишався під впливом місцевих еліт, але все ж набував інквізиційного характеру. З 1796 р. деякі елементи судової процедури Речі Посполитої було відновлено, зокрема розширено повноваження повітових судів, поверталися підкоморські суди (хоча тепер вони контролювалися державою), згодом засновано мережу межових судів тощо. У міському судочинстві збережено юрисдикцію магістратів і ратуш у вирішенні цивільних та кримінальних справ. Також російський уряд погоджувався на збереження польської мови у судових установах, чинними залишалися польські конституції, Литовський статут і деякі елементи судового процесу.

У спробах поставити під свій повний контроль судову владу на правобережних українських землях уряд Російської імперії спочатку спирався на саму ж місцеву шляхту. Але згодом цим почали займатися спеціально створений Волинський надвірний суд, підпорядкований Сенату, та особливі чиновники – фіскалі. Фактично ці інституції певним чином спровокували конфлікт між судовою владою й місцевим населенням (перш за все елітами).

У третьому розділі А.Шевчук детально проаналізував кадровий склад судових органів Правобережжя України (повітових, підкоморських, межових, головних і надвірних судів, магістратів, ратуш, судових установ губернського рівня).

Правобережна шляхта була чисельною та понад усе бажала зберегти свій поважний суспільний статус, майнове становище, вплив у регіоні. Участь у роботі судових органів могла це забезпечити найкраще, оскільки авторитет судової влади на землях Речі Посполитої здавна був непохитним. Російський уряд, виявляючи свою лояльність (а на нашу думку, це був хитрий політичний маневр), задовольнив таке бажання місцевих еліт і допустив їх до судової сфери за умови дотримання певних вимог. Кадровий склад судів першої інстанції формувався шляхетством самостійно, хоча й під наглядом місцевих адміністрацій. Але А.Шевчук, детально проаналізувавши комплекс архівних матеріалів, виявив, що незважаючи на високий престиж

служби у судах, у деяких губерніях мали місце певні труднощі з комплектуванням якісного складу чиновників. Така ситуація була наявна, зокрема, у межових судах Поділля.

Питання престижу стояло гостро й під час формування кадрового складу магістратів і ратуш, які виконували роль судових органів у містах. Причому сам автор зазначає, що якщо у внутрішніх губерніях імперії виборна служба в магістратах і ратушах сприймалася як повинність, то у правобережних, навпаки, тривала гостра боротьба між представниками міської еліти. Російський уряд розширив повноваження магістратів і ратуш. Це певною мірою посилювало підтримку імперської політики в регіоні з боку заможного купецтва й міщанства.

Щодо чиновників губернських судових установ, то тут місцеві еліти також мали певні поступки з боку влади. Зокрема вони могли обирати голів і засідателів департаментів головних судів. Наповнення кадрами апеляційної межової установи губернії також здебільшого здійснювалося за рахунок місцевої шляхти. Всі вони були люди заможні. Автор монографії слушно відмітив, що значна кількість цих посадовців часто не мала досвіду виборної служби та погано орієнтувалася в особливостях функціонування установ, де обіймала посади. Але тут слід зазначити, що така ситуація дуже характерна для всіх галузей державної служби Російської імперії досліджуваного періоду незалежно від регіону цієї великої держави. На той час система загальної освіти лише розбудовувалася, але при цьому налагодження професійної освіти, спеціально орієнтованої на ті чи інші сфери державного життя, фактично не відбувалося. Таким чином, державі просто ніде було взяти необхідну кількість належним чином підготовлених кадрів для надзвичайно розгалуженої мережі різноманітних установ (судових, поліцейських, фінансових тощо)⁶.

А.Шевчук простудював чимало конкретних «службових біографій» канцелярських урядовців судових органів Правобережжя. Це, безумовно, слід віднести до переваг рецензованого видання, оскільки частіше увага дослідників концентрується на більш «помітних» чиновниках (суддях, засідателях, секретарях і т. п.). Рядовим службовцям – канцеляристам, від роботи яких залежала ефективність функціонування установи (у нашому випадку судової), уваги приділялося замало. Але у цій частині все ж не погодимось з одним з авторських тверджень. У підрозділі 3.5 А.Шевчук, говорячи про канцелярських службовців департаменту Подільського головного суду, зауважує: «[...] три колезьких реєстратори, причому вік одного не викликає сумнівів – 29, у решти вказано помилково 20 і 22 роки. На помилку вказує, що у цьому разі вони статську службу мали розпочати, відповідно, у 12 і 13 років (курсив наш – С.Д.). Двоє з канцеляристів не мали нерухомості, один – нерозділений кам'яний будинок у губернському місті. Стаж служби у двох становив 8 років (цивільний департамент), третього – 9 років» (с.321–322). Насправді, випадки, коли на найнижчі канцелярські посади приймали фактично дітей, були непоодинокими. Їх навіть не можна назвати надто рідкісними, і вони траплялися в багатьох регіонах імперії. Для того, щоб дати можливість дітям зробити кар'єру якнайшвидше, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. батьки інколи влаштовували їх на такі посади в малолітньому віці. До нашого часу дійшли списки канцелярських службовців, їхні формулярні записи, які засвідчують початок «служби» навіть у 8–11-річному віці. Згадували про такі випадки й сучасники⁷.

⁶ Degtyarev S.I., Zabikh S.A. Legal Education in the Russian Empire in the 18th c. // European Journal of Contemporary Education. – 2022. – Vol.11. – Is.2. – P.592–599.

⁷ Лазаревский М.И. Памяти мои // Пам'яті мої. Pro domo sua. Мемуарна хроніка (XVIII–XIX ст.). – К.; Самара, 2004. – С.64–65, 72–73.

Приділив автор належну увагу особливостям роботи адвокатів, які, не беручи безпосередньої участі у судовому процесі, все ж надавали своїм клієнтам консультативні послуги. У досліджуваній період інститут адвокатури був явищем звичним для суспільства колишньої Речі Посполитої, але досить унікальним для Російської імперії. Фактично цей інститут було скасовано актами Катерини II (хоча він продовжував існувати неофіційно) та відновлений у 1797 р. Адвокати були затребуваними з боку учасників судових процесів. У той же час російська влада, як ми зазначали вище, вважала їх непотрібними. Поступово ускладнювався доступ до цієї посади, а після 1840 р. інститут адвокатури був ліквідований.

В останньому, четвертому, розділі автор детально проаналізував судово-процедурні практики на Правобережжі. За його словами, «вибудовування стосунків між верховною владою і місцевими елітами відбувалося в контексті адаптації судової системи». З цим варто погодитися, оскільки чи не основною метою суспільства правобережних губерній у той час було збереження набутої власності та наявність гарантій захищеності з боку судової влади. Для російської ж влади в регіоні важливим було забезпечення стабільності та спокою, лояльності з боку місцевої шляхти. Збереження судової традиції Речі Посполитої на Правобережжі в досліджуваній період, а подекуди навіть ігнорування вад цієї традиції, дозволило російській владі зберегти лояльність вільного населення краю та утвердитися тут. У той же час вона не припиняла пошуку механізмів адаптації річпосполитських судових практик до імперського законодавства.

Важливим аспектом державної політики у сфері судочинства був контроль над діяльністю самих чиновників цього відомства. Довірити боротьбу з порушеннями у чиновницькому середовищі місцевим судовим органам нижчих інстанцій держава не могла, оскільки ті були залежними від місцевих еліт. Тому цей функціонал було передано у відання кримінальних департаментів Київського, Волинського й Подільського головних судів. Проаналізувавши великий масив фактів, А.Шевчук з'ясував ефективність застосування різноманітних методів впливу на державних службовців за їхні службові порушення. При цьому автор слушно зауважив, що систематичне застосування покарань по відношенню до чиновників несло для верховної влади й певні ризики, адже могло «відштовхнути шляхту і міщан від зайняття неоплачуваних виборних посад». Безумовно, це також могло негативно вплинути на лояльність місцевих еліт щодо цієї влади.

У цілому монографія належним чином висвітлює заявлену проблему. Висновки цілком корелюються з поставленими науковими завданнями та є переконливими. Залучення широкої історіографії й колосального масиву джерел, зокрема архівних матеріалів, збагачує дослідження фактологічно, розширює та поглиблює можливість вивчення судочинства Правобережної України кінця XVIII – першої третини XIX ст., його трансформації під тиском російських імперських судових практик.

Попри незначні критичні зауваження до тексту рецензованої монографії, слід зазначити, що Андрій Шевчук не просто дослідив еволюцію судочинства на правобережних українських землях після їх інкорпорації до складу Російської імперії. Автор фактично провів глибоку аналітичну роботу, оскільки він не обмежився заявленими в назві книжки хронологічними рамками, але й приділив увагу судочинству Речі Посполитої, простеживши процес поєднання її судової традиції та російських імперських судових практик.

Сергій ДЕГТЯРЬОВ

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії,

Сумський державний університет
(Суми, Україна), s.degyarev@yur.sumdu.edu.ua

Оксана ІВАНЕНКО

**КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЕ ЖИТТЯ ЕТНІЧНИХ
МЕНШИН НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ:
НА ПРИКЛАДІ КИЇВСЬКОГО
НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ**
(друга половина XIX — початок XX ст.)

Іваненко О.

Культурно-освітнє життя етнічних меншин Наддніпрянської України: на прикладі Київського навчального округу (друга половина XIX – початок XX ст.) / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Інститут історії України НАН України, 2021. – 280 с.

Етнонаціональні аспекти європейської історії визначаються цілим комплексом чинників: особливостями міждержавних відносин, змінами на політичній карті внаслідок завоювань і втрат певних територій, міграційними й демографічними процесами, міжкультурною комунікацією, специфікою

національно-культурної політики полінаціональних держав тощо. Відповідно, конкретно-історичні дослідження з історії національних меншин складають основу для поглиблення теоретико-методологічних студій регіональної історії в її співвідношенні з культурно-цивілізаційними процесами глобального рівня. В історичному контексті звернення до етнонаціональної проблематики сприяє розробці теоретичних аспектів правового й соціально-економічного становища національних меншин, процесів асиміляції і трансформації ідентичності. Особливий інтерес становить досвід збереження в межах полінаціональних державних утворень національних традицій, мови, культурного спадку народів, а також роль у цих процесах освіти.

У науковому доробку відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України важливе місце належить дослідженням, присвяченим історії національних меншин і їхній ролі в розвитку міжнародних зв'язків України¹. Так, у монографії старшої наукової співробітниці згаданого відділу кандидатки історичних наук Оксани Іваненко, про яку й ітиметься нижче, розкривається діяльність поляків, євреїв, греків, чехів, німців щодо організації початкової та середньої освіти для дітей рідною мовою в контексті плекання національних культурних традицій та ідентичностей в умовах імперської політики російщення. Широкий конкретно-історичний матеріал, що віддзеркалює взаємодію і взаємосприйняття різних культур, забезпечується обранням географічних рамок дослідження в межах Київського навчального округу, що в XIX – на початку XX ст. охоплював Київську, Волинську, Подільську, Чернігівську, Полтавську губернії. Нагромадження й аналіз фактологічної бази з історії шкільництва етнічних меншин Наддніпрянської України забезпечує теоретичне осмислення ролі освіти як чинника культурогенезу, розвитку, співіснування різних систем цінностей та уявлень, забезпечення соціальної адаптації особистості, розширення меж її самосвідомості й засвоєння духовного спадку попередніх поколінь. У рецензованій монографії досліджується значення релігійного виховання та його місце в освітньому процесі, становленні світогляду, морально-етичних координат особистості, консолідації національно-культурної спільноти. Наведений фактологічний матеріал сприяє розкриттю впливу навчання рідною мовою на формування механізмів комунікації та світосприйняття, усвідомлення власної належності до певної соціокультурної спільноти, поглиблення інструментів пізнання

¹ Див.: Віднянський С. Дослідження з всесвітньої історії, міжнародних відносин і зовнішньої політики України в Інституті історії України НАН України: традиції та сучасний розвиток // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип.30. – К., 2021. – С.451–476.

духовних надбань попередніх поколінь. Культурно-освітня діяльність етнічних меншин Наддніпрянської України розглядається в контексті опору їх асиміляційній державній політиці шляхом захисту власної ідентичності, історичної пам'яті, моделей соціальної поведінки, самоорганізації, згуртування і самовідтворення.

У результаті проведеної авторкою копійкою науково-пошукової роботи, джерелознавчого аналізу, синтезу розрізнених відомостей із широкого корпусу архівних джерел, зокрема й уперше введених до наукового обігу, вдалося сформувати репрезентативну джерельну базу дослідження. У монографії використано документи 27 фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Державного архіву Київської обл., Державного архіву м. Києва, відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України.

Особливо слід відзначити, що у праці наголошується на теоретичній значущості досліджень етнонаціональної історії України в контексті осмислення проблем міжкультурної взаємодії в межах полінаціональних держав (с.5). Історіографічний огляд характеризується багатоаспектністю та критичним аналізом, засвідчує широку обізнаність авторки з сучасними дослідженнями як в українському, так і зарубіжному (зокрема польськомовному), науковому просторі з окресленої в монографії проблематики.

Архітектоніка праці дозволила О.Іваненко послідовно розкрити специфічні риси культурно-освітньої діяльності польської, єврейської, грецької, німецької та чеської спільнот у Наддніпрянській Україні впродовж другої половини XIX – початку XX ст. Так, у другому розділі монографії розглядається діяльність польської громади щодо організації у Правобережній Україні нелегальних шкіл, пов'язаних із римо-католицькою церквою, акцентується на значенні національних громадсько-культурних організацій, які відігравали важливу роль у поширенні просвітництва й розвитку театально-музичного мистецтва. Водночас у рецензованій праці порушується питання про вплив відзначення ювілеїв видатних постатей та знакових історичних подій на піднесення польського національно-культурного життя. Становлять інтерес наведені відомості щодо відзначення 1898 р. студентами Університету св. Володимира ювілею А.Міцкевича, аналіз відображення на шпальтах польськомовної періодики початку XX ст. новин громадсько-культурного життя українців, зокрема вшанування пам'яті Т.Шевченка. Особливості культурно-освітнього життя поляків висвітлюються з огляду на їх протистояння дискримінаційній національній політиці Російської імперії, спрямованій на придушення «латино-польської пропаганди», «польських традицій», а також на викорінення пам'яті про «національно-польську державність». Акцентується на посиленні репресивних заходів і нагляду за польським населенням напередодні Першої світової війни, що відбулося, наприклад, у документах Київського охоронного відділення, де зафіксовано інформацію про конспіративний з'їзд поляків у Кракові в березні 1909 р. та їхнє звернення до Франца Йосифа I з петицією про надання допомоги в підготовці антиросійського повстання (с.102–103).

Значне місце в монографії відведено освітній діяльності євреїв, що віддзеркалює складні процеси їхньої боротьби за збереження власних духовних традицій, з одного боку, та адаптації до християнського соціокультурного середовища – з іншого. Авторка вказує на суперечливість політики Російської імперії стосовно єврейського населення, що впродовж другої половини XIX – початку XX ст. змінювалася від певного покращення їхнього правового становища з метою «злиття з оточуючим населенням» за правління Олександра II до посилення дискримінаційних заходів щодо євреїв починаючи з 1880-х рр. На основі широкого кола архівних джерел розкривається така знакова особливість освітньої діяльності єврейської громади, як розвинена

культура добродієвості, що була покликана сприяти доступу до освіти євреїв незалежно від їх соціально-економічного статусу. Відзначається актуалізація наприкінці XIX – на початку XX ст. питання про здобуття освіти єврейськими дівчатами, зростання потреби в поширенні професійної освіти та вечірньої школи для працюючих дітей із незаможних родин. Насичений цінним фактологічним матеріалом розділ «Місце та роль шкільництва в житті єврейської громади» містить низку таблиць, які ілюструють відомості щодо числа учнів-євреїв у навчальних закладах Київської дирекції училищ, кількості хедерів і талмуд-тор у Київській губернії тощо. Загалом освітнє життя єврейської громади досліджується в рецензованій праці з огляду на вплив державної політики російщення, дискримінаційних заходів, що обмежували права євреїв на здобуття освіти, вільну професійну діяльність, захист духовних цінностей свої предків.

У контексті історії грецького національно-культурного розвитку становить інтерес здійснене в рамках монографії дослідження освітньої діяльності греків на теренах Київського навчального округу, а саме висвітлення важливих аспектів історії Ніжинського Олександрівського грецького училища. Розглядаються питання матеріально-технічного й кадрового забезпечення, джерел фінансування, змісту навчально-виховного процесу цього закладу. Акцентується на значенні добродієвості у просвітницькій діяльності греків, що сприяла піднесенню національної самосвідомості, плеканню скарбів культурної спадщини. На основі вивчення документів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві та Державного архіву Київської обл. авторці вдалося спростувати поширену в історіографії тезу про те, що Грецьке благодійне товариство, створене в Києві 1907 р., так і не було зареєстроване офіційно й проіснувало не більше року (с.216). О.Іваненко вказує на скасування самоврядування Ніжинського Олександрівського грецького училища як вияв обмеження прав греків у Російській імперії впродовж другої половини XIX ст.

У контексті науково-теоретичного осмислення й порівняльного вивчення процесів формування ідентичностей і соціокультурного розвитку різних народів у полінаціональних державах упродовж «довгого XIX ст.» становить інтерес опрацьований дослідницею конкретно-історичний матеріал з історії культурно-освітньої діяльності чеських колоністів на українських землях. «У вітчизняній історіографії, – зауважує авторка, – серед основних причин еміграції чеського населення з Австрії традиційно вказується національне гноблення. Утім, аналіз культурного середовища чеських колоній на Волині дозволяє дійти висновку про те, що досягнувши шляхом наполегливої боротьби, що увінчалася революційними подіями 1848–1849 рр., створення чеської національної школи і забезпечення високого рівня грамотності, зокрема сільського населення, на теренах Російської імперії чехи змушені були починати цей шлях спочатку» (с.277). Відповідно, імперська адміністрація, що реалізовувала політику російщення, сприймала чеську школу в Південно-Західному краї як «державу в державі» (с.227).

У рецензованій праці розглядається культурно-освітній аспект німецької імміграції, що активізувалася на Волині після селянської реформи 1861 р. та придушення Січневого повстання 1863–1864 рр. Висвітлюється специфіка діяльності заснованих німецькими колоністами шкіл в умовах політики насадження російської мови. Як один з інструментів популяризації німецької культури на українських землях розглядаються виступи німецьких і німецько-єврейських театральних колективів. Указується, що дискримінаційні заходи щодо німецького населення Російської імперії посилювалися напередодні Першої світової війни, просвітницька діяльність німецьких національно-культурних товариств трактувалася як «загроза громадянському спокою і безпеці держави» (с.258). Натомість викладачі середніх навчальних закладів

Наддніпрянської України виявляли зацікавленість у співпраці з німецькими колегами, свідченням чого є, зокрема, наведені в монографії відомості щодо вчителів гімназій і реальних училищ, які впродовж 1912 р. висловлювали ініціативи здійснити відрядження до Німеччини (с.262–263).

Наголошуючи на значному обсязі та інформаційному потенціалі виявленого авторкою та вперше введеного до наукового обігу фактографічного матеріалу, відзначимо, що до критичних зауважень слід віднести відсутність науково-довідкового апарату до тексту монографії, зокрема іменного й географічного покажчиків, які значно полегшили б читачам пошук відповідної інформації. В історіографічному огляді варто було б більше уваги присвятити аналізу зарубіжної наукової літератури з етнопонаціональної проблематики.

Загалом здійснення Оксаною Іваненко комплексного дослідження та порівняльного аналізу широкого кола джерел, передусім архівних, зумовлює наукову актуальність і новизну рецензованої монографії та насамперед – аргументованість її положень і висновків, що ґрунтуються на багатій фактологічній базі та сприяють подальшому розвитку існуючих в історичній науці уявлень щодо місця й ролі етнічних меншин у культурно-освітньому житті Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Марина ПАЛІЄНКО

докторка історичних наук, професорка,
завідувачка кафедри архівознавства та
спеціальних галузей історичної науки,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), mpaliienko@knu.ua

ХРОНІКА

Юрій Латиш (Київ)

Міжнародна наукова конференція «Public History. Історія у публічному просторі»

Публічна історія (public history) – відносно нова галузь історичної науки, яка виникла у США в 1970-х рр. у межах так званого «публічного повороту» («public turn») як відповідь на зростаючий інтерес до історичних сюжетів. Тексти професійних істориків були складними й незрозумілими для звичайних людей. Водночас популярними ставали книги істориків-аматорів, які часто займалися міфотворчістю. Публічна історія покликана збалансувати ці крайнощі – підготувати фахівця-історика, здатного доступною мовою репрезентувати сучасні наукові здобутки. В Україні, де, з одного боку, існує постійний інтерес суспільства до власного минулого, а з іншого – історією регулярно зловживають і маніпулюють політики та журналісти, поява істориків – публічних інтелектуалів видається вкрай важливою. Особливо зростає роль публічної історії під час російсько-української війни, адже ворог використовує минуле для виправдання своїх дій.

Організована історичним факультетом Київського національного університету ім. Тараса Шевченка міжнародна наукова конференція «Public History. Історія у публічному просторі» відбулася в онлайн-режимі 20 травня 2022 р. Відповідно до програми було заплановано участь 127 науковців, викладачів, аспірантів, студентів і школярів – членів Малої академії наук (МАН), які представляли 6 країн Європи та Північної Америки.

Відкриваючи конференцію, заступник декана історичного факультету КНУ ім. Т.Шевченка д-р іст. наук *Тарас Писничний* наголосив на провідній ролі істориків-інтелектуалів у побудові векторів розвитку українського суспільства.

Завідувач кафедри історії світового українства КНУ ім. Т.Шевченка д-р іст. наук, проф. *Володимир Сергійчук* у вітальному слові підкреслив, що в умовах «гарячої війни» склалася ситуація, яка потребує протидії розгорнутій проти України історичній «гібридній війні». З вітальним словом до учасників конференції також звернулася завідувачка відділення історії Київської МАН *Софія Сивенко*.

Пленарне засідання відкрила доповідь д-ра іст. наук, проф., декана історичного факультету КНУ ім. Т.Шевченка *Івана Патриляка* «“Хто в кого землі украв?»: як написати історичний текст для публічного вжитку (на прикладі деконструкції тез російської пропаганди)».

Доповідь «Відродження антиінтелектуалізму в США: на прикладі проекту фактчекінгу газети “Washington Post” під час президентських виборів 2016 і 2020 рр.» представила доц. школи інформаційних студій Університету Вісконсін-Мілуокі (США) і школи інформації та медіа Зігенського університету (ФРН) *Марія Гейр*. Вона була підготовлена у співавторстві з проф. департаменту історії *Томасом Гейгом* та аспірантом школи інформаційних студій *Стівеном Свенсоном* з Університету Вісконсін-Мілуокі. Дослідники встановили, що за часів президентства Д.Трампа в газеті було зроблено понад 30 тис. неправдивих заяв,

причому наголос робився на недовірі до експертів та інституцій, просуванні постправди й антиінтелектуалізму.

Докторка іст. наук, професорка КНУ ім. Т.Шевченка *Тетяна Орлова* висвітлила тему «Публічна історія в Австралії: досвід для України». Ця країна є одним з основних центрів дослідження публічної історії у світі. У доповіді було розглянуто діяльність Австралійського центру публічної історії при Сіднейському технологічному університеті, часопису «Public History Review», а також особливості їх роботи у цифрову еру під гаслом: «Історія для публіки, про публіку, разом із публікою».

Власними враженнями та емоціями від перебування в окупованому Ірпені поділилася докторка іст. наук, професорка Державного податкового університету *Ірина Верховцева*. Вона також виступила з доповіддю «Русский мир як мирський фашизм: традиційні соціальні практики “довгого ХІХ ст.” та імперська свідомість росіян», в якій доводила, що у селянській Росії фактично запроваджувалася соціокультурна матриця «російського світу» з тоталітарними практиками у формі загального контролю селянського загалу над кожним зі своїх членів.

Канд. іст. наук, доц. КНУ ім. Т.Шевченка *Юрій Латиш* у доповіді «Схвильований інтелектуал: російсько-українська війна та загрози для Німеччини очима Юргена Габермаса» розглянув питання про роль та функції публічних інтелектуалів у суспільстві, дискусії в німецьких інтелектуальних колах щодо підтримки України, а також проаналізував, чому Ю.Габермас хоче зберегти «постнаціональний» і «постгеройський» менталітет німця та боїться «українізації» Німеччини.

Заступниця директора Луганського обласного краєзнавчого музею (Львів) *Маргарита Мартиненко* представила доповідь «(Не)збережена пам'ять / усна історія (з досвіду роботи Луганського обласного краєзнавчого музею)», в якій йшлося про використання усної історії в музейній практиці та про досвід музею, який, починаючи від 2014 р., уже вдруге стає переміщеним.

Кандидатка іст. наук, заступниця директора з наукової роботи Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І.Яворницького *Валерія Лавренко* висвітлила діяльність освітнього музейного хабу під час російсько-української війни, розповіла про волонтерські і просвітницькі проекти.

Надалі робота конференції продовжилася у шести секціях. Секцію «Публічна історія та історична пам'ять. Комеморативні практики в Україні та світі» відкрила доповідь кандидатки іст. наук, старшої викладачки Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна *Анастасії Боженко* «Модернізм (не)кусається, або Як порозумітися з радянським минулим». Канд. іст. наук, доц., докторант Запорізького національного університету *Віктор Дроздов* представив дослідження «Радянські комеморативні практики на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр. (за матеріалами регіональної преси)». Д-р іст. наук, проф. Національного університету «Острозька академія» *Віталій Яремчук* виголосив доповідь «Public History в Польщі: основні дослідницькі проблеми». Зарубіжний досвід комеморації було висвітлено у виступах кандидатки іст. наук, старшої викладачки Донецького національного університету ім. В.Стуса *Євгенії Пшеницької* «Комеморативні практики в Хорватії щодо війни за незалежність 1991–1995 рр.» та студента Національного університету «Києво-Могилянська академія» *Володимира Литвина* «Комеморативні практики, як складова частина публічної історії в США та Великій Британії». Стипендіатка Міжнародного Вишеградського фонду з Варшавського університету (Польща) *Тетяна Мосійчук* розкрила питання «Народний меморіал “Немцов міст”: (не)потрібна пам'ять». Інформаційний потенціал часопису «Дніпрові хвилі» в дослідженні історичної пам'яті Катеринославщини початку ХХ ст. розглянув студент Дніпровського національного університету ім. Олеса Гончара *Сергій Сільванович*. Постать гетьмана П.Скоропадського у сучасних українських публіках проаналізував студент КНУ ім. Т.Шевченка *Вадим Радчук*. Аспірантка Кам'янець-Подільського національного університету

ім. І.Огієнка *Лариса Підгірна* виступила з доповіддю «Українці міжвоєнної Туреччини 20–30-х рр. ХХ ст. в сучасних комеморативних практиках». Практики комеморації в Україні, присвячені жертвам політичних репресій радянської влади, розглянула студентка КНУ ім. Т.Шевченка *Вікторія Плахотна*. У низці доповідей висвітлювалися питання пам'яті про Другу світову війну, трагедію Голокосту. Аспірантка Українського католицького університету *Тетяна Банах* розкрила питання «Публічні дискусії про масові вбивства 1943 р. на Волині та відзначення їх 60-х роковин у 2003 р.». Відображення Другої світової війни в комеморативних практиках етноконфесійних груп Харкова, Донецька, Дніпра та Запоріжжя висвітлив студент ХНУ ім. В.Н.Каразіна *Святослав Чегринцев*. Із доповіддю «Енвайронментальне прочитання місць пам'яті: дерева як свідки Голокосту» виступив студент КНУ ім. Т.Шевченка *Юрій Поліщук*. Учень-член МАН (Київ) *Данііл Бендер* проаналізував історичну політику незалежної України щодо трагедії Бабиного Яру. Студентка ХНУ ім. В.Н.Каразіна *Варвара Кабаргіна* висвітлила проблему «Пам'ять про євреїв в урбаністичних просторах сучасної України (на прикладі Харкова, Одеси, Дніпра, Запоріжжя та Донецька)». А студентка того ж вишу *Влада Сабадаш* представила доповідь «Образ “дружби та єдності” українського і російського народів: компаративний аналіз політики пам'яті в Україні та Росії в 2014–2022 рр.».

Секція «Публічні інтелектуали в модерному суспільстві» працювала над питанням про роль інтелектуала у сучасному світі. Ст. викл. Ужгородського національного університету *Сергій Ганус* представив дослідження «Між кабінетною вченістю та публічною історією: позиціонування німецьких істориків в часи пізнього Просвітництва та раннього романтизму (друга половина ХVІІІ – початок ХІХ ст.)». Кандидатка іст. наук, старша наукова співробітниця Інституту історії України НАН України *Ольга Гончар* виголосила доповідь «Публічний інтелектуал ХІХ ст. (Микола Костомаров)». Актуальні суспільно-політичні процеси як фактор публічної інтелектуальної діяльності одеських учених-істориків на початку ХХ ст. розкрив канд. іст. наук, доц. Одеського національного морського університету *Валерій Левченко*. Тему «Іван Крип'якевич як публічний інтелектуал» висвітлила кандидатка іст. наук, доцентка КНУ ім. Т.Шевченка *Інна Мороз*. Студентка цього ж вишу *Олена Костржевська* зробила доповідь «Ідея публічного інтелектуала в творчості Германа Гессе». Наукові співробітниця Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського проаналізували архівні фонди відомих науковців. Доповідь *Марини Коломієць* було присвячено фонду металурга Івана Федорченка, а *Катерини Папакіної* – мовознавця Елі Співака. Внесок в американську науку Георгія Кістяківського розглянула студентка КНУ ім. Т.Шевченка *Ірина Шевчук*. Учениця школи №49 (Київ) *Юлія Шаравська* висвітлила роль академіка Олександра Палладіна в розвитку науки в Україні.

На засіданні секції «Музей – простір публічної історії» докторка іст. наук, зберігачка фондів Приватного музею костюма та стилю «Victoria Museum» *Оксана Силка* розповіла про комеморативні практики в діяльності цього закладу. З доповіддю «“Новий музей” як інститут сучасного і майбутнього» виступила докторка політ. наук, професорка КНУ ім. Т.Шевченка *Тетяна Горбань*. Канд. іст. наук, асист. Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича *Микола Глібіщук* представив дослідження «Велика війна 1914–1918 рр. мовою експонатів Чернівецького обласного краєзнавчого музею». Тему «Історична залізниця та ретропотяг як публічний музейний простір» розкрив канд. іст. наук, головний фахівець АТ «Укрзалізниця» *Олег Фесовець*. Кандидатка іст. наук, доцентка Державного університету «Житомирська політехніка» *Марина Кругляк* висвітлила історію музеїв морозива в Італії та США, а студентка цього ж закладу *Дарина Кузьменко* виголосила доповідь «Феномен замків-музеїв». Студентки Одеського національного морського університету присвятили свої виступи місцевим музеям: *Анна Мурашко* презентувала дослідження «Музей – простір публічної історії (на прикладі Палеонтологічного музею Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова)», а *Дар'я Стратієвська* – «Приватні музеї Одеси як простір публічної історії (на прикладі Одеського

муніципального музею особистих колекцій ім. О.В.Блещунова)». Аспірантка КНУ ім. Т.Шевченка *Ліза Маркіна* виголосила доповідь «Сучасність або традиційність в історико-археологічному музеї нового формату». Студентка цього ж університету *Дар'я Воробйова* присвятила свій виступ проблемам збереження історичної спадщини на прикладі Чернігівщини, а студент *Ігор Мондронюк* – мистецьким виставкам як простору для історичних дискусій. Про сучасні віртуальні музеї світу розповіла студентка Державного університету «Житомирська політехніка» *Ірина Велика*. Завершилося засідання секції виступом канд. іст. наук *Ігоря Усатенка* (Вінницька академія неперервної освіти) «Музейницька діяльність осередку “Брама Гродська-Театр NN” в контексті розбудови міської ідентичності мешканців Любліна».

Засіданні секції «Історія в медіа та масовій культурі» відкрилося доповіддю докторантки Софійського університету св. Климента Охридського (Болгарія) *Магдалини Властанової* «Протистояння Сходу і Заходу під час холодної війни в комедії “Один, два, три”». Канд. іст. наук, доц. Харківського національного університету будівництва та архітектури *Вадим Ільїн* висвітлив регіональний вимір Української революції 1917–1921 рр. в подкасті «П'ятеро з ломбарду». Використання інформаційних технологій впливу на свідомість у контексті російсько-української війни стало предметом дослідження канд. іст. наук, доц. КНУ ім. Т.Шевченка *Сергія Набоки*. Аспірант Національного університету біоресурсів і природокористування України *Андрій Сорокін* присвятив свою доповідь комеморації постаті М.Грушевського на шпальтах газети «Київський університет». Студентка КНУ ім. Т.Шевченка *Маргарита Дяченко* висвітлила міфологізацію російськими медіа історії України (2014–2022 рр.). Кандидатка іст. наук, архівістка Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України *Оксана Бублик* розкрила тему «Мисткині ХХ ст. на інформаційних ресурсах ЦДАМЛМ України». Предметом дослідження аспіранта Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова *Михайла Самофатова* стала «Європейська економічна спільнота в публічній історії в Італії». Про медіалізацію публічної історії розповіла студентка КНУ ім. Т.Шевченка *Маргарита Філіпенко*. Публічну історію у віртуальному просторі України проаналізувала студентка цього ж вишу *Наталія Сандригося*, а студент *Андрій Карпенко* висвітлив зображення Голокосту в масовій культурі. Студентка Кременецького медичного фахового коледжу ім. А.Річинського *Софія Швалюк* виголосила доповідь «Популяризація імені Арсена Річинського в публічному просторі», а студент КНУ ім. Т.Шевченка *Ігор Бучма* розглянув науково-практичну конференцію «Модель ООН» як прояв історичної пам'яті.

Секція «Локальна історія: практичний вимір» розпочала свою роботу з доповіді докторантки Софійського університету св. Климента Охридського (Болгарія) *Іви Тошкової* «Роль локального історичного контексту в регіональних міжнародних відносинах». Кандидатка іст. наук, доцентка КНУ ім. Т.Шевченка *Оксана Смержевська* представила дослідження «Комеморації Чорнобильської трагедії: Іванківщина Київської області». Канд. іст. наук, наук. співроб. Яготинського історичного музею *Сергій Михайленко* розкрив тему «Яготин у суспільно-політичному житті України ХІХ – поч. ХХ ст.». Міждисциплінарний огляд структурного устрою парафій Марамороської єпархії в 1690–1750 рр. став предметом розгляду аспіранта Ужгородського національного університету *Олександра Монича*. Кандидатка іст. наук, доцентка, докторантка Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова *Наталія Громакова* виголосила доповідь «Польський краєзнавчий рух як чинник формування національного символічного простору наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.». Вплив клімату на землеробство в Буджаку в ХІХ ст. розглянув канд. іст. наук, доц., краєзнавець *Андрій Шевченко* (Одеса). Студент КНУ ім. Т.Шевченка *Михайло Громовий* висвітлив тему «Кропивницький: місто з неочікуваною назвою». Предметом дослідження студентки цього ж вишу *Юлії Сулими* став проект «Локальна історія» як зразок практичної реалізації й популяризації локальної історії. А студентка *Марина*

Білокінь представила доповідь «Козацька рада Правобережної України – локальний опір чи спроба останнього антибільшовицького повстання?» Наук. співроб. Національного музею космонавтики ім. С.П.Корольова (Житомир) *Сергій Бовкун* присвятив виступ прадіду Ф.М.Достоевського – священику з містечка Янушполя. Аспірантка Глухівського національного педагогічного університету ім. О.Довженка *Богдана Карабін* проаналізувала газетні публікації краєзнавця М.Пономаренка як елемент публічної історії. Архіваріуска архіву Львівського національного університету ім. І.Франка *Ірина Омелюх* висвітлила тему «Дозвілля й розваги пізньорадянського міста (на матеріалах Львова)». Традиції благодійництва в Роменській жіночій гімназії стали предметом дослідження учениці Роменського ліцею №2 (Сумська обл.) *Поліни Штирбу*.

На засіданні секції «Українська діаспора та збереження історичної пам'яті українців» начальниця відділу освіти виконавчого комітету Помічниської міської ради (Кіровоградська обл.) *Ніна Семашко* представила доповідь «Симон Петлюра як ідеолог діяльності української еміграції». Аспірантка Львівського національного університету ім. І.Франка *Анна Вахнянин* висвітлила реакцію радянських органів держбезпеки на проведення I Світового конгресу вільних українців. Канд. наук із фізичного виховання і спорту, доц. Національного університету фізичного виховання та спорту України *Олексій Лях-Породько* розповів про спортивний фронт української діаспори. Канд. іст. наук, завідувач сектору ЦДАМЛІМ *Ігор Резнік* проаналізував документи представників української діаспори з особових фондів цього архіву. Студент КНУ ім. Т.Шевченка *Ілля Коваль* розглянув досвід ірландської діаспоральної політики як приклад для України, а студентка цього ж університету *Аліна Кучер* дослідила розширення правового поля стосовно закордонних українців та національних меншин. Студентка Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Т.Шевченка *Юлія Садова* виголосила доповідь «Тематика української державності 1917–1921 рр. в історіографії української діаспори як чинник збереження національної ідентичності». Наукова співробітниця Музею гетьманства (Київ) *Аліна Фрусевич* висвітлила роль української діаспори у формуванні цього закладу як «місця пам'яті». Студентка КНУ ім. Т.Шевченка *Анастасія Кратюк* розповіла про заснування та перші роки діяльності Комітету українців Канади, а студентки *Єлизавета Смертюк* і *Катерина Чернявська* – про допомогу української діаспори від початку широкомасштабного російського вторгнення в Україну.

Конференція продемонструвала значний інтерес дослідників і громадськості до публічної історії, перспективність її вивчення та викладання в нашій країні, потребу подальшого розвитку освітніх програм із публічної (практичної) історії та історії світового українства у КНУ ім. Т.Шевченка. Доповіді учасників будуть опубліковані в електронному збірнику конференції. Відеозаписи доступні на YouTube-каналі кафедри історії світового українства КНУ ім. Т.Шевченка.

ЮВІЛЕЇ

Геннадій Боряк (Київ)

До ювілею Л.Демченко

Цьогоріч свій ювілей відзначила Людмила Демченко – знана українська історикня-архівстка, археографка, палеографка, заслужена працівниця культури України, відома спеціалістка з археографічного опрацювання, наукового описування, палеографічного дослідження документів XVI–XVIII ст., джерелознавчої й текстологічної критики тексту.

Від 1975 р. впродовж 47 років вона безперервно працювала у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (від 1999 р. – незмінно на посаді заступника директора), за сумісництвом багато років віддала неформальній робочій групі з підготовки «Архіву Коша» при Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

У 1980-х рр., опрацьовуючи серійні документальні публікації «пізньої радянської тематики» – з історії так званих селянських і робітничих рухів (відповідно XVII–XIX та XIX – початку XX ст.) – молода дослідниця відшліфовувала свою витончену едиційну майстерність, а вже в 1990-х рр., працюючи над новітніми проектами – «Архів Коша Нової Запорозької Січі» (1994–2019 рр., 6 т.), «Руська (Волинська) Метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства): 1569–1673» (2002 р.) – Людмила Демченко долучилася до формування національної академічної школи едиційної археографії та є однією з яскравих її представниць.

Згодом знаковими працями досвідченої археографки стали такі фундаментальні публікації, як «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення)» (2011 р.), чотири документальні томи «Історії державної служби в Україні» (2009 р.), однотоми публікації «Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів» (2009 р.), «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)» (2013 р.; 2-ге вид. 2014 р.).

Один із найповажніших наукових здобутків Людмили Ярославни – унікальний двотомник (у трьох книгах), корпус слідчо-наглядних справ Т.Шевченка. Це перша повна академічна публікація Шевченкових документів у форматі цілісних ділових комплексів поліцейсько-жандармського та військового відомств – видання, якому ювілярка разом з автором цих рядків та Валентиною Шандрою присвятила кілька років життя¹. Тут уперше факсимільно відтворено не лише всі без винятку архівні документи подібного типу разом із вилученими

¹ Див.: Слідчо-наглядні справи Тараса Шевченка: Корпус документів (1847–1859): Метаграфовані тексти / Упоряд.: Г.Боряк, Л.Демченко, В.Шандра; ред. кол.: О.Боронь, Г.Боряк, Г.Бурлака, С.Гальченко, І.Глизь, М.Жулинський, О.Музичук, О.Реєнт, В.Смолій (відп. ред.), Д.Стус, В.Шандра; вступ. ст.: В.Шандра, Г.Боряк, Л.Демченко. – К., 2018. – 880 с.; Слідчо-наглядні справи Тараса Шевченка: Корпус документів (1847–1859): Факсиміле / Упоряд.: Г.Боряк, Л.Демченко; відп. ред. В.Смолій; наук. ред. О.Боронь. – К., 2020. – Кн.1. – СХХVIII, 878, II с.; Кн.2. – IV, 879–1866 с.

під час обшуків у поета рукописами та альбомами з малюнками, фольклорними записами, але й нещодавно віднайдені оригінали (автографи) понад тридцять листів різних адресантів до Т.Шевченка, які майже століття вважалися втраченими. У вступних дослідженнях, що супроводжують видання, автори, зокрема, поставили перед собою амбітні завдання – вперше реконструювати звивистий шлях Шевченкових документів упродовж довгого процесу формування архівної шевченкіани, встановити, за якими саме списками (оригіналами чи копіями, тогочасними або пізнішими) публікувалися ці документи, починаючи від кінця XIX ст., а отже представити якнайповнішу картину сучасної археографічної шевченкіани.

Від початку 2000-х рр. Людмила Демченко входила до складу авторських колективів низки міжнародних проектів, а саме «Відродження пам'яті Польщі / Reconstitution of the Memory of Poland», «Документальна спадщина Речі Посполитої», «Еліта в Україні XVI–XX ст.: національний реєстр особових архівних фондів», «Пам'ятки європейської цивілізації: Колекція судових книг часів I Речі Посполитої XVI–XVIII ст. в ЦДІАК України».

На сьогодні у видавничому доробку Л.Демченко близько 20 томів публікацій документів і пам'яток. Сьогодні вона працює над корпусним багатотомним виданням «Коліївщина: 1768–1769 рр. в документальній та мемуарній спадщині» (2019 р. побачив світ т.1). Давнє захоплення Людмили Ярославівни – фундаментальний корпус тестаментів XVI–XVII ст. із волинських актових книг, що його вона нині також готує до друку. Побажаймо ж ювілярці творчого довголіття та невичерпної наснаги!

IN MEMORIAM

Дмитрієнко Марія Федорівна

22 травня 2022 р. на 88-му році життя відійшла у Вічність відома українська історикиня, журналістка, громадсько-культурна діячка Марія Федорівна Дмитрієнко. Її фахова біографія і творчий шлях в історичній науці нерозривно пов'язані з академічним Інститутом історії України, в якому вона працювала в різні історичні епохи. Марія Федорівна здобула неабиякий авторитет та визнання як дослідниця й організаторка наукових студій, пов'язаних зі спеціальними історичними дисциплінами, джерелознавством, етнічною історією України, культурною та мистецькою минувшиною.

Марія Дмитрієнко народилася 19 березня 1935 р. у м. Таганрог Ростовської обл. в родині педагогів-словесників Федора Григоровича Дмитрієнка та Євгенії Костянтинівни Охріменко. Як і багатьом із покоління 1930-х рр. на її долю випали воєнні випробування, евакуаційні поневіряння та складне повоєнне буття. Втім вона з дитинства вирізнялася життєстверджуючою вдачею й винятковою цілеспрямованістю, що поєднувалося з неординарним мисленням і літературним хистом.

Юнацькі роки Марії Дмитрієнко припали на початок радянської лібералізації, відомої як хрущовська «відлига», котра продукувала суспільні надії на крашу прийдешності. У 1958 р. майбутня вчена успішно закінчила історико-філософський факультет Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. У студентську пору життя виявилися та сформувалися її багатоманітні зацікавлення історією мистецтва й культури.

Свій професійний шлях Марія Дмитрієнко розпочала як редакторка Держполітвидаву УРСР (1958–1961 рр.) і журналу «Наука і життя» (1961–1963 рр.). У 1960 р. побачила світ її перша студія, присвячена видатному іспанському художнику Ренесансу – Дієго Веласкесу, що спиралася на розширену й перероблену дипломну роботу. На початку 1960-х рр. з'явилася й низка інших публікацій молодшої авторки – науково-популярних статей, публіцистичних нарисів, рецензій, які врешті-решт визначили її майбутнє – дослідницю.

У 1963 р. Марія Дмитрієнко вступила до аспірантури Інституту історії АН УРСР. Її наставником став знаний і самобутній український учений, член-кореспондент АН УРСР Іван Олександрович Гуржій. Під його керівництвом молода історикиня в 1965 р. достроково захистила кандидатську дисертацію, присвячену українській більшовицькій пресі 1917–1918 рр. Ця студія вирізнялася джерелознавчою скрупульозністю і впродовж багатьох років уважалася взірцевою.

Відтоді дослідниця працювала в Інституті історії АН УРСР на посаді молодшої наукової співробітниці. Згодом Марія Дмитрієнко обіймала різні посади в

академічних установах, зокрема була старшою науковою співробітницею Інституту історії АН УРСР (1969–1972 рр.), молодшою науковою співробітницею ЦНБ АН УРСР (1973–1977 рр.), старшою науковою співробітницею відділу наукової інформації Секції суспільних наук АН УРСР (1977–1986 рр.).

Марія Дмитрієнко вражала колеґ розмаїттям своїх наукових зацікавлень і творчих експериментів. У 1965 р. (рік захисту кандидатської дисертації) вона опублікувала велику студію «Дієго Веласкес» у знаменитій біографічній серії «Жизнь замечательных людей» («ЖЗЛ»). У 1970 р. підготувала нову версію життєпису цього іспанського художника, котра була видана київським видавництвом «Мистецтво», а 1973 р. – видрукувана грузинською мовою у Тбілісі.

З-поміж її тодішніх історичних студій і публіцистичних дописів – нариси про діячів громадянської війни та робітничі династії Донбасу, праця про долю угорського революціонера Лайоша Гавро, начерк про творчість французького художника Ежена Делякруа, бібліографії документальних матеріалів з історії УРСР, огляди археографічних праць, довідник про радянську Україну, виданий англійською, німецькою, французькою та іспанською мовами, чимало інших ґрунтовних робіт.

У 1985 р. Марія Дмитрієнко захистила докторську дисертацію джерелознавчого спрямування, присвячену листівкам більшовицьких організацій в Україні 1917–1920 рр. Незабаром вона повернулася до Інституту історії АН УРСР.

Кардинальні соціокультурні трансформації й державно-політичні метаморфози на рубежі 1980–1990-х рр., які призвели до розпаду СРСР і проголошення незалежності України, дозволили Марії Дмитрієнко повною мірою розкрити свій творчий потенціал, великі здібності організаторки та громадської діячки. У пострадянські часи вона зосереджує свої наукові устремління і практики на становленні комплексу спеціальних історичних дисциплін, які з очевидних на то причин перебували на узбіччі радянського історієписання.

За ініціативою Марії Дмитрієнко та професора Володимира Замлинського 1992 р. було підготовлено й опубліковано перший в Україні посібник-довідник, в якому представлено історію та огляд дослідницького інструментарію з майже 60 спеціальних історичних дисциплін.

У 1990 р. Марія Федорівна очолила сектор історичної географії й картографії, а 1994 р. – відділ спеціальних історичних дисциплін, заснований за її пропозицією. Цим структурним підрозділом вона керувала до 2006 р., зокрема створила наукову школу, підготувала та виховала багатьох відомих учених – фахівців із боністики, вексилології, геральдики, генеалогії, просопографії, зброєзнавства, сфрагістики, уніформознавства, фалеристики тощо. 2001 р. дослідниця була удостоєна вченого звання професорки.

Марія Дмитрієнко працювала в Інституті історії України до 2013 р., активно поєднуючи наукову, педагогічну, консультативну та громадську діяльність. Її перу належить понад 900 наукових і науково-популярних розвідок, зокрема таких фундаментальних колективних праць, як-от «Нагороди України: історія, факти, документи» (у 3 т., Київ, 1996 р.), «Гроші в Україні: факти і документи» (Київ, 1998 р.), «Все про Україну» (у 2 т., Київ, 1999 р.), «Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії: Документи, матеріали, карти» (Київ, 2000 р.), «Українська фалеристика: З історії нагородної спадщини» (Київ, 2004 р.) та ін.

Дослідниця була багаторічною членкинею вченої ради і спеціалізованої вченої ради Інституту історії України НАН України, редакційної колеґії «Українського історичного журналу» та «Енциклопедії історії України», відповідальною редакторкою періодичних наукових збірників «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», «Історико-географічні дослідження в Україні».

Особливу роль Марія Дмитрієнко відіграла у становленні зовнішньої атрибутики України 1990–2000-х рр. як історикиня, консультантка й експертка. Вона брала активну участь у розробці концепції української нагородної та грошової системи, була членкинею Комісії Верховної Ради України з питань заснувань державних нагород (1992–1999 рр.), Комісії державних нагород та геральдики при Президенті України (1994–2004 рр.), Комісії Національного банку України з питань дизайну національної валюти (2004–2005 рр.), Експертної ради Національного банку України з питань карбування ювілейних і пам'ятних монет (1997–2005 рр.). Дослідниця була співавторкою однієї з найвідоміших концепцій Великого герба України.

Водночас доба незалежності України дозволила історикині відзначитися й у громадсько-культурній царині: у сферах наукової популяризації, культурно-просвітницької праці, організації жіночого руху та ін. Марія Дмитрієнко була членкинею Національної спілки журналістів (із 1964 р.), Головної ради Всеукраїнського товариства «Просвіта» (1992–1998 рр.), членкинею-засновницею та членкинею Головної ради Всеукраїнського жіночого товариства ім. Олени Теліги (з 1992 р.), дійсною членкинею Міжнародної слов'янської академії наук (від 1998 р.).

Наукові досягнення, науково-організаторська, експертна й консультативна діяльність, громадсько-культурні та просвітницькі практики Марії Дмитрієнко було відзначено високими державними нагородами – почесним званням заслуженого діяча науки і техніки (1995 р.), Державною премією України в галузі науки і техніки (1999 р.), орденами Св. княгині Ольги 3-го (1998 р.), 2-го (2004 р.), 1-го (2007 р.) ступенів, а також грамотами, медалями, відзнаками й подяками різних державних установ, наукових, громадських товариств.

Авторам цих рядків випала щаслива нагода працювати з Марією Федорівною в 1990–2000-х рр. У пам'яті назавжди закарбувалася її професійна завзятість, дивовижний ентузіазм, блискуча ерудиція, неперевершена пристрась в академічних справах і незвичайна працездатність. Вона мала своєрідний гумор із неодмінними нотками іронії. Була дуже емоційною й відкритою людиною з доволі складною, а подеколи навіть вибуховою вдачею, готова в будь-який момент допомагати друзям і колегам, утім гостро та безкомпромісно реагувала на певні вчинки, дії, котрі вважала несправедливими. Нині зі вдячністю, теплотою й ностальгією згадуємо її фахові поради, життєві настанови, роки спілкування і творчу працю над спільними проектами та науковими студіями...

Світлу пам'ять про Марію Федорівну Дмитрієнко – самобутню історикиню, обдаровану журналістку, невтомну громадську діячку, незвичайну й талановиту жінку – назавжди збережуть її рідні, учні, колеги, друзі...

Валерій ТОМАЗОВ (Київ)

Олексій ЯСЬ (Київ)

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ

Актуальні проблеми історії і філософії у дослідженнях молодих учених: Зб. тез учасників конф. молодих учених 11 черв. 2019 р. / За заг. ред. В.В.Солошенко; відп. ред. І.І.Мудрієвський. – К.: Ін-т всевітньої історії НАН України, 2019. – 242 с.

Алфьоров О.
Печатки Київської митрополії XI–XIV ст.: Каталог колекції Музею Шереметьєвих. – К.: Антиквар, 2021. – 240 с.

Батурин: гетьманська столиця ранньомодерної доби: Зб. док. і мат. / Гол. редкол. О.Б.Коваленко; кер. групи упор. О.Б.Коваленко. – Чернігів: Scriptorium, 2020. – 272 с.

Голгофа правди і науки: Освітня Миколаївщина – жертви репресивно-каральної системи / Упор., гол. ред. І.Ніколаєв. – Миколаїв: ОІППО, 2021. – 238 с.

Єрмоленко А.
Дискурс. Комунікація. Моральність / Відп. ред. М.Попович. – К.: Наук. думка, 2021. – 439 с.

Історіографічні дослідження в Україні / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Вип.31. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 295 с.

Історія торгівлі, податків та мита: XV міжнар. наук. конф. 21–22 жовт. 2021 р., Дніпро: Тези доповідей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 105 с.

Київ і кияни: Мат. щоріч. наук.-практ. конф. – Вип.13. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 240 с.

Ковальчук М.
Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А.Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.). – К.: Стило, 2012. – 352 с.

Курилишин К.
Часопис «Діло» (Львів, 1880–1939 рр.): матеріали до бібліографістики. – Т.7: 1914–1923 рр. – Дрогобич: Коло, 2022. – 796 с.

Лоха В.
Козацтво Переяславського полку: походження, персоналії, події, факти. – К., 2021. – 280 с.

Мальченко О.
Інформаційний потенціал гарматних стволів XV – початку XIX ст. – К.: Академперіодика, 2021. – 604 с.

Масові розстріли: Голокост від Балтійського до Чорного моря, 1941–1944 = Масавія расстрэлы: Халакост паміж Балтійскім і Чорным морам, 1941–1944 / Редкол.: М.Тяглий, А.Долговський, І.Кашталян. – К.: Фамільна друкарня Huss, 2021. – 340 с.

Мех Н.О.
Етос українського народу: ціннісні домінанти культурного простору / Відп. ред. Г.А.Скрипник. – К.: Адеф-Україна, 2022. – 187 с.

Мозговий А.А.
Конфлікти в містах України. – К.: Наук. думка, 2021. – 223 с.

Операція органів НКВС УРСР проти сіоністів 1937–1938 / Авт.упор.: В.Васильєв, Р.Подкур, А.Когут. – К., 2021. – 864 с.

Переписна книга Білопільської сотні 1673 р. / Упор.: О.Алфьоров, О.Різніченко. – К.; Білопілья, 2021. – 219 с.

Русина О.
Київ часів Януша Радзивілла (питання іконографії) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 40 с.

Сас П.М.
Чумні часи: Епідемія на Волині і Київщині в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 660 с.

Сиваченко М.
Текстологічні сюжети української літературної класики / Упор.: Г.М.Бурлака, Б.В.Цимбала. – К.: Наук. думка, 2021. – 615 с.

Солдатенко В.Ф.
«Gloria mundi»: Політична еліта українського державотворення революційної доби (короткі нариси-портрети, 1917–1920). – К.: Наук. думка, 2021. – 344 с.

Соціально-філософські проблеми модернізації українського суспільства з перспективи європейських цінностей / Відп. ред. А.Єрмоленко. – К.: Наук. думка, 2021. – 437 с.

Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі: VII міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І.Огієнка, 20–23 жовтня 2021 р.: Програма та тези доповідей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 100 с.

Українське мистецтво на переломі епох: образ трансформації. Стиль / Гол. редкол. Г.Скрипник; авт.: Л.Ганзенко, Р.Забашта, О.Ламонова та ін. – К.: Наук. думка, 2021. – 400 с.

Українсько-китайські відносини у 1991–2020
рр.: Наук.-довід. вид. / Відп. ред. та кер. авт. кол.
В.Головко. – К.: Ін-т історії України НАН України,
2021. – 463 с.

Уряди незалежної України / Упор. О.Г.Бажан. –
К.: Мистецтво, 2010. – 48 с.

Цар І.М.

Українське повсякденне мовлення
в міському молодіжному середовищі /
Відп. ред. С.О.Соколова. – К.: Наук. думка,
2021. – 224 с.

Шаповал Ю.

Партійний «націоналіст»: Парадокси Петра
Шелеста. – Л.; К.: Вид-во А.Антоненко, Ніка-Центр,
2020. – 216 с.

Шляхи і напрями забезпечення євроатлантичного
вектора розвитку України: Наук.-аналіт. доповідь /
Кер. авт. кол. А.І.Кудряченко. – К.: Ін-т всесвітньої
історії НАН України, 2019. – 140 с.

Ukraina Lithuania: студії з історії Великого
князівства Литовського / Гол. ред. Д.Вашук. – Т. VI. –
К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 240 с.

*Літературу підбрали: завідувачка відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Муха
та головна бібліографка відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Островська*

CONTENTS

RUSSO-UKRAINIAN WAR: Modern and Historical Contexts, Comparative Retrospectives

- Kucheruk M. (Odesa).** Coups, Revolutions, and Political Struggles in the Light of Comparative Studies (Based on the Analysis of Lenin's Vision and Modern Conceptualizations) 4
- Stiazhkina O. (Kyiv).** "Red Thieves" of World War II: Origins, Scenarios and Consequences of Looting by Soviet Servicemen)..... 14

HISTORICAL ARTICLES

- Ordin O. (Kyiv).** Fishing Industry of Olbia Pontica: Traditions of the Metropolis and Local Specifics 30
- Mazur V. (Kyiv).** Pension Provision in Ukrainian Provinces in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries: All-Russian Legislation and Local Features 44
- Shliakhov O. (Dnipro), Donik O. (Kyiv).** Industrialists of the South of Ukraine and Their Entrepreneurial Practices at the End of the Nineteenth and the Beginning of the Twentieth Centuries 59
- Zaitseva Z. (Kyiv).** Shaping Ukraine-Great Britain Information Space on the Eve of World War I..... 81
- Nikoliuk T. (Kyiv), Stoian T. (Kyiv).** Punitive Measures as a Method of Increasing Labor Productivity of Workers in Soviet Ukraine 1929–1938 96
- Marchuk V. (Ostroh), Syniak S. (Rivne).** The Features of the Emigration to Canada from the Wołyń Voivodeship of the Second Polish Republic in 1930–1939 110

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- Bezzub Yu. (Kyiv), Klymenko N. (Kyiv), Dudar O. (Kyiv).** Gender Attitudes and Practices in B.Hrinchenko's Family According to Ego-Documents 119
- Kazmyrchuk M. (Kyiv), Mekh N. (Kyiv).** The Periodization of Ukrainian Manor Estate Culture Development (the Eighteenth – the Beginning of the Twentieth Centuries)..... 134

DISCUSSIONS

- Shumylo S. (Kyiv), Lastovskiy V. (Kyiv).** "...Where Khmelnychenok Lies" (On the Question of the Last Years of Yu.Khmelnytskyi's Life and Burial Place) 142
- Vermenych Ya. (Kyiv).** "Sovietization" or "Nationalization": Once Again About the Essence of the Corenization Policy in the 1920s – Early 1930s 158

PERSONALITIES

- Fedkov O. (Kamianets-Podilskiy).** The Activity of the Social Democrat Yu.Larin in Ukraine: Extreme Biography (1906–1907).... 176

PUBLICATIONS

- H.Galagan's Integration Project of the Middle of the Nineteenth Century (**introductory article and publication** by **O.Zhurba, Dnipro; T.Lytvynova, Dnipro**) 194

SUPPORT for HISTORY LECTURER

- Kharkovenko R. (Kyiv).** Comparative Analysis of the Monument Protection Legislation of Poland and Ukraine 205

BOOK REVIEWS and SURVEYS

- Shevchuk A. Judicial Power in the Life of the Society of Right-bank Ukraine (End of Eighteenth – First Third of Nineteenth Centuries) (**S.Dehtiarov, Sumy**) 219
- Ivanenko O. Cultural and Educational Life of Ethnic Minorities of Dnipro Ukraine: On the Example of the Kyiv Educational District (Second Half of the Nineteenth – Beginning of the Twentieth Century) (**M.Palienko, Kyiv**) 224

CHRONICLES

- Latysh Yu. (Kyiv).** International Scientific Conference "Public History. History in Public Space" 228

ANNIVERSARIES

- Boriak H. (Kyiv).** To the Anniversary of L.Demchenko 233

IN MEMORIAM

- Dmytrienko Mariia Fedorivna** 235

- Publications Received** by the Library of Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine 238